

ה ע ב ר

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת :

ברוך קרוז
יהודה פלוצקי

המזכיר :

א. אהרונז

מועצת המערכת :

ש. אטינגר
ב"צ דינור
יוחנן מברסקי
יצחק מאור
זלמן שזר
חנן שמרוק

תל-אביב

אייר תש"ך

חוברת ז'

נוסד לזכר חיים כהן בפסרבוג

הוצאת „אלתירא“. אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החנוך והתרבות ובסיוע קרן י. ל. ורחל גולדברג

ה ת ו כ ן

עמוד

3	ליובל השבעים של זלמן שזר מאת בן-ציון דינור
6	מצב יהודי אוקראינה בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט מאת יעקב לשצ'נסקי
15	במרכז הקיובי (רשימות וזכרונות משנות 1918—1920) מאת בן-ציון דינור
29	בית המדרש לרבנים בוויילנה מאת יהודה סלוצקי
49	יהודי רוסיה בימי ה"דומות" מאת יצחק מאור
	תעודות ומקורות
91	תזכיר על בעית היהודים ברוסיה מאת שר הפלך הווילנאי פאלן: מבוא מאת ד"ר ישראל קלויזנר
95	נוסח התזכיר
123	החברות היהודיות ברוסיה מאת יצחק א. לויטאץ
	זכרונות
136	מכל מלמדי מאת זלמן שזר
149	קלוזנר המורה מאת יוס טוב הלמאן
	זכרון קהילות
156	פרקי זכרונות מברדיטשוב מאת יעקב בוקשטיין
159	פרקי זכרונות לובאן מאת רחל פייגנברג-אמרי
165	פרקי זכרונות זוהיל מאת עזריאל אורי
170	בעלי מלאכה בשפולה מאת דוד כהן
177	כפר מולדתי פופלנאסטוייה מאת י. סערונבי
	ביבליוגרפיה
183	תמונת אדם במשבצת הדור (על ספרו של ב"צ דינור, "בעולם ששקע") מאת אבא גורדין
189	זכרונותיו של זרובבל מאת ז. אברמוביץ
192	"פרקי חיים" לניר-רפאלקס; "מארטוב והקרובים אליו" מאת יהודה סלוצקי
197	קובץ על היהדות הרוסית מאת ברוך קרוא
200	דו"ח "אלתירא"

בן-ציון דינור

ליובל השבעים של זלמן שזר

(דברים שנאמרו במסיבה לכבודו)

א

נכון מה שאמרו כאן והדגישו בדבר שני היצרים שבנפשו של זלמן שזר:
יצר העיון והמחקר ויצר העשייה והפעולה הציבורית. נכון הוא גם שדרך חייו

ופעלו של שזר הם ביטוי ל"ויתרוצצו" זה המלווה אותו תמיד: משולחן הכתיבה
לבמת הנואמים של "דברים לעם" ומהעמידה על יד מדף הספרים ומהעיון במחקרים

ובכתבים ישנים וחדשים לישיבה על יד שולחנות של נשיאות ושל ועדים וועדות ולדיונים בעניני המדינה, הציונות, ההסתדרות והמפלגה. — אולם לא נכונה — ואף תמוהה — היא ההערכה ש"יצר המדע" הוא "יצר הטוב" ויצר הפעולה הציבורית — הוא "יצר הרע". זו מנלן? — זלמן שזר הוא, כידוע, חסיד, ואחת מהנחותיה הראשונות של החסידות היתה קביעת יחס חדש לתורה ולמעשה: הכל תלוי בתוכן הנפשי של הדברים; יש דברי תורה שתוכנם אינו רוח, ויש מעשה שהוא רוח, ומשום כך: הדרגה הגבוהה ביותר היא במעשה שיש בו "ייחוד הגשמי והרוחני". — וזלמן שזר שהלך בדרך זו כל ימי חייו, מהיותו "ינוקא" מופלא במפלגת פועלי ציון, יושב בוילנא בחדר הקטן של המערכת, מתקן ומתרגם מאמרים ומתאבק (תרתי משמע) בעפרו ובעפרם של מנהיגים — עד היותו יושב ראש הנהלת הסוכנות וההנהלה הציונית — הראה שאמנם חסיד הוא בדרכו, ואני מברכו בברכתו של אותו צדיק (ר' משה מקוניניץ) "ברוך אתה בעיר" — בהתעוררות המחשבה — "ברוך אתה בשדה" — בצאתך לפעולות ולמעשים...

ב

ואמנם, קיים זלמן שזר את ה"ייחוד" הזה של "העיר", של התעוררות, של "יצר החקר" שבו, עם ה"שדה", עם יצר העשייה. גם בזה קיים את אמרת החסידים שפירשו את הכתוב: "מה אהבתי תורתך כל היום היא שיתתי" — ש"תורתך", תורת ה' האמתית, היא "מה אהבתי", כשהאדם מעלה את אהבתו ל"תורה", ושעיונו, שיתתו, היא ב"כל היום", "במעשי יום יום", ואינו מובדל מן החיים. — זלמן שזר החל פעולתו הציבורית ב"תנועת העבודה הציונית", בהצטרפותו בכל חום נפשו הסוערת ובכל התלהבותו החסידית לאותה תנועה שאיחדה בלהט מהפכנותה גם את כמיתה הגאולה של האומה הגולה שמאסה בגלות ובנכר וגם את שאיפת השחרור של הפועל היהודי, שזקף את קומתו והרים את דגל המרד הסוציאלי, הזעיק למרד זה המונים והכניס אותם למאבק העולמי של ה"עם העובד", וגם בעבודתו העיונית והמחקרית החל זלמן שזר בשבתאות (המאמר החשוב על "שבתי צבי" שנתפרסם ב"אנציקלופדיה היהודית-הרוסית"), בחקר ראשיתה של "חכמת ישראל" והרקע הצבורי שלה (פרסום נאומיו של אדוארד גאנס ב"אגודה לתרבות ומדע היהדות" בראשית שנות העשרים של המאה הקודמת), בתולדות העליות לארץ ישראל (פרסומה של המחברת "שאלו שלום ירושלים" ב"רשומות" ב), במסות ובעיונים לתולדות תנועת הפועלים היהודים והתנועה הסוציאליסטית, ובדרך זו גם המשיך, בכתב ובעל פה, כל השנים. פרשת העיון קשורה וצמודה לפרשת המעשים, — והדרך היא אחת.

ג

יכול אני להעיד על דרך זו לכל פרטיה, משום שגם אני שייך לאותו הדור ביהדות רוסיה שהלכו, שהוטל עליהם ללכת, באותה דרך, בשביל מקביל; ויכול אני לציין את תחנותיה של הדרך: מסורת של חסידות, חסידות חב"ד, בבית ובמשפחה, מסורת של חסידות שאינה גנוזה בספרים וכתבים, אלא מהוה אור "מקיף עלמין וממלא עלמין"; לימוד תורה, תלמוד, בחדר ובישיבה; התעוררות ציונית וסוציאליסטית — מי ב.ס. (ציונים סוציאליסטיים), כמוני, ומי ב"פועלי ציון" (כולמן שזר), התעניינות מיוחדת ביהדות הרוסית, בגורלה ובתולדותיה, וראיית "חכמת ישראל" והחקר בהיסטוריה היהודית כמטרת חיים, — ומכאן הדרך

ל"שיעורי המזרח" מיסודו של הברון גינצבורג — (הוא הקדימני כתלמיד בשנים אחדות: הגעתי שמה רק בשנות המלחמה העולמית הראשונה, כמרצה וכמשתתף בנסיונות לשקם את המוסד ולהרחיבו). — ואחרי כן פעולתו הברוכה בברלין, — שהייתי לפניו כסטודנט — בוינא (בפדגוגיון של חיות) כמורה למורים (עבודה שעסקתי בה — לפני זה ואחרי זה — עשרות בשנים) — ואחרי כן בארץ: בהסתדרות, במערכת "דבר", במפלגה, בכנסת הראשונה, בממשלה, כשר הראשון לחנוך שהעביר את חוק חובת חנוך חנם, בכמה מפעלי תרבות — כ"מוסד ביאליק", "הספריה הציונית". — מכמה בחינות היו דרכינו קרובות, מקבילות, ולעתים משתלבות — ויכול אני להגיד: אין להפריד את האיש מדרכו ואני מברך את חברי וידידי זלמן שזר בברכת: חזק ואמץ! לך בדרכך זה, שלובת ההתעוררות העיונית והפעילות הצבורית, כי זוהי דרכך המיועדת.

ד

זלמן שזר נכנס לשנות השיבה, ואני רוצה לברך אותו שיזכה לקיים בשלמות ובנאמנות את המצוה "מפני שיבה תקום", כפי שפירשו חסידים פסוק זה. לפי דעתם, המצוה היא ראשית כל על בן השיבה: עליו "לקום" להיות ער, מהיר תנועה ותגובה, נמרץ וזריז, ולהפעיל כל אוצרות נסיונו וכל סגולות נפשו: "מפני שיבה" — השיבה מחייבת אותך: תקום ותפעל! תמשיך לפעול בכל לבבך ובכל נפשך, כדרכך.

יעקב לשצ'ינסקי

מצב יהודי אוקראינה בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט

פרק מספר "תולדות היהודים באוקראינה"

(א) מספר היהודים

אנו מוצאים לנכון לתת לפחות סקירה קצרה על דמות היהדות האוקראינית בפרוס חלוקת פולין, לפני מעבר חלקי אוקראינה מסווימים לרשות הקיסרות הרוסית. המהפכה הגדולה במבנה היהדות האוקראינית, לא רק מבחינה חברתית כלכלית ורוחנית-תרבותית, אלא גם מבחינת ההתרכזות בקהילות גדולות, תהיה יותר מובנת, ומשמעותה יותר רמה וחשובה רק לאחר שנכיר את המצב לפני התפוררות המלכות הפולנית.

נתחיל מחלוקת היהודים בגלילות האוקראינים בשנת 1764. הטבלא בעמ' 14 נותנת לנו חומר מענין. לפנינו מספר היהודים ב־326 קהילות ב־4 גלילות, שאחרי כן עברו לרוסיה. מתוך 326 הקהילות בערים ובעיירות היו 94, שהן 28.9 אחוזים מכל הקהילות, בעלות פחות מ־100 נפש כל אחת (1). אין צורך להדגיש, שקהילה שאין בה אפילו מאה נפש ירודה היא במוסדות דתיים ותרבותיים. בעצם אפשר להניח, שאפילו קהילה שיש בה פחות מ־300 נפש אף היא חלשה מבחינת השירותים הציבוריים. קהילות כאלה היו במספר 217, שהן בדיוק שני שלישים של כל הקהילות. אמנם בקהילות הקטנות הללו היו מרוכזים 87.6 אחוזים של כל יהודי ארבעת הגלילות.

קהילות פחות או יותר גדולות — בנות יותר מאלף נפש — היו רק 17 או קצת יותר מ־5 אחוזים של כל הקהילות. ב־17 הקהילות הגדולות ההן ישבו יותר מ־24 אלף יהודים, בחשבון ממוצע קצת יותר מ־1400 נפש בקהילה. אלה היו כאמור הקהילות היהודיות הגדולות.

חוץ מיהודי הערים והעיירות הללו ישבו בארבעת הגלילות עוד 47.860 יהודים בכפרים, ב־5016 כפרים, בחשבון ממוצע 9.5 נפש בכפר. ודאי היו כפרים שהיו בהם יותר יהודים והיו כפרים שלא היתה בהם אלא משפחה יהודית אחת, אבל על פי רוב ישבו בכפר 2—3 משפחות.

בסך הכל היו לפי ספירת שנת 1764 לערך 145 אלף יהודים בארבעת הגלילות — קיוב, ווהלין, פודוליה ובראצלאב. הספירה שנערכה לשם גביית מס לגולגולת אין לראותה כמדויקת. ורוב החוקרים וההיסטוריונים סבורים, כי יש להוסיף למספרים הרשמיים של הספירות במלכות פולין דאו לא פחות מ־30 אחוזים. ודאי נהיה קרובים מאוד למציאות אם נחשב לשנות 1764—1765 לערך מאתיים אלף נפש יהודים באותם חלקי אוקראינה, שאחר כך — בשנת 1793 — עברו לרשות רוסיה. במשך 30 השנים ודאי נוסף עודף טבעי מסויים אף על פי שבמשך כל השנים השתוללו הקוזאקים וההידמאקים ואלפי יהודים נטבחו.

הנה דוגמא מגליל בראצללב שתתן לנו מושג ברור על גידול האוכלוסיה היהודית בשליש האחרון של המאה השמונה-עשרה. בגליל בראצללב היו² בשנת 1765 — 20271 יהודים ובשנת 1776 רק 14088. ניתן הסבר: „הפחתת מספר היהודים לגבי שנת 1765 נגרמה על ידי סיבות חיצוניות כגון מגפות ובעיקר נחשול הפרעות ההידאמקיות“. נמנית שורה ארוכה של ערים (באלטא, גראנוב, אומאן, בראצללב, וויניצה ואחרות). שסבלו משחיתות ומפרעות.

בכל זאת יש להניח, שעודף טבעי מסויים היה גם ב־30 השנים האחרונות של מלכות פולין. אנו מניחים, כי לסוף המאה השמונה עשרה, כשארבעת הגלילות הנזכרים נעשו רוסים, ישבו בהם לערך 225 אלף יהודים. על מספר זה יש להוסיף גם את יהודי פלך צ'רניגוב וחלק מפלך פולטאבה, שהיו שייכים לרוסיה מלפני כן. בסך הכל ישבו בגלילות אלה³ 970 יהודים משום ששיבתם במקומות אלה היתה אסורה ורק יוצאים מן הכלל היו מקבלים רשות לבוא לירידים, וקצתם נשארו גם להבא.

נוספה רוסיה החדשה, שנעשתה רק בשנים האחרונות של המאה השמונה עשרה לגמרי חלק מרוסיה. על מספר היהודים בסביבות חדשות אלה, שהפכו במאה התשע עשרה למרכזים העשירים ביותר של היהדות הרוסית, יש לדון מן הנתונים על ערים אחרות. בשנת 1799 היו באודיסה 312 יהודים (187 גברים, 125 נשים)⁴, בניקולאייב היו בשנת 1792 בסך הכל 289 יהודים (205 גברים, 84 נשים)⁵, בפלך יאקטרינאסלאב היו בשנת 1805 — 376 יהודים⁶.

יש עוד להוסיף את הפלך הטבירי שצורף בשנת 1791 לתחום המושב — בפלך זה היו בשנת 1805 בסך הכל קרוב ל־500 יהודים⁷.

אספנו את כל הנתונים הללו כדי להגיע לידי מושג מסויים בנוגע למספר היהודים באוקראינה הרוסית בסוף המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה. אין בידנו מספר מדויק אבל בטוחים אנו כי המספר 235—230 אלף מתאים מאוד למציאות. הבה נזכור מספר זה, שיקבל את משמעותו המלאה ואת משקלו ההיסטורי לאחר שנשווה אותו עם מספרי היהודים בסוף המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים.

ב) המצב הכלכלי של יהודי אוקראינה בסוף המאה השמונה עשרה

לפרשת הירושה יש להוסיף גם את הפרצוף החברתי-כלכלי של יהדות אוקראינה בסוף המאה השמונה עשרה, על סף אותה המהפכה העמוקה, שהתרחשה עם שילוב היהדות הזאת לתוך הקיסרות הרוסית הגדולה.

ראשית כל נזכיר, כי בארבעת הגלילות שהיוו את חוט השדרה של יהדות אוקראינה היו מתוך 145 אלף יהודים קרוב ל־48 אלף יהודי כפר. למעשה היה מספרם גדול יותר, מפני שהספירה היתה ודאי יותר מדויקת בערים ובעיירות מאשר בכפרים. לפי דעתם של כל ההיסטוריונים הפולנים היה אחוז היהודים באוקראינה בכפרים, בחלק המפגר ביותר של מלכות פולין, קרוב ל־40 מכל האוכלוסיה היהודית. כל ההמון הזה היה מורכב אם לא במאה אחוז, הרי לכל הפחות בתשעים אחוז מחוכרים ופונדקאים.

הנה כיצד מתאר אחד מטובי ההיסטוריונים הפולנים את תקומת החוכר הפונדקאי היהודי⁸: „המשבר הכלכלי הכללי השפיע גם על האוכלוסיה היהודית. האוכלוסיה הזאת גדלה, והמקום לא הספיק בשבילה. היהודים השתדלו להרחיב את חוג מקצועיהם, אבל הערים לא הירשו זאת מפני שלא רצו בהתחרות מצד היהודים וראו בהתחרות זאת את סיבת ירידת המלאכה. בעיר היה צר המקום

ליהודים, מספרם היה שם גדול ביותר. ורק במאה השבע עשרה הלכו היהודים לכפר במספרים גדולים. מאז הופיע טיפוס היהודי הפונדקאי. אבל דבר זה לא הועיל. מצב האוכלוסיה היהודית במאה השמונה עשרה היה עצוב מאוד.
והנה איך מתאר אחד המדענים הרוסים הליברלים ביותר טיפוס יהודי זה⁹ :

„רעה חולה זו — שיטת החכירה במובן הגרוע ביותר של המלה — היתה רווחת בכל הארץ, והיא אחד הסימנים האופייניים ביותר של הכלכלה הפולנית. החוכרים היו לעתים קרובות יהודים. שעוררו נגדם שנאה עזה של העם הפשוט מחמת הגיצול האיום של עבודתו. אבל תמימות תהיה להטיל את כל הקולר ביהודים. כשחכרו היהודים אחוזה הוכרחו לשלם לבעלי האחוזה סכומים גדולים וממילא הוכרחו לנצל את האכר כדי להכניס את ההון שהשקיעו. השלטון של בעלי האחוזה היה תמיד מוכן ומזומן לסייע ליהודי החוכר בכל העיסקות שלו עם האכר“.

היו חוכרים אחוזות על כל יתר מקורות ההכנסה — בתי חרושת לייצ ולבירה, תשלומי גבולות, בתי מרוח ופונדקים, בתי ריחיים וגהרות, כל הזכויות והזכויות שהיו כרוכים באחוזה. היו גם חוכרים יהודים עשירים. אולם על פי רוב היתה ליהודים פרנסה בקושי משום שאת החלק הארי נטל בעל האחוזה.

עד כמה היתה החכירה נפוצה באוקראינה אפשר לראות מן הנתונים הבאים¹⁰ : „בשנת 1784 ישבו היהודים בגליל פודוליה ב־885 כפרים — לפי ספירה זאת לא היה בכפרים אפילו חוכר נוצרי אחד“. המצב בכל יתר הגלילות היה בערך כמו בגליל פודוליה.

היהודי תפס איפוא מקום בשלבי התיווך שקמו בכלכלה הפולנית הפריצית המשעבדת. ובמידה גדולה ביותר היתה שיטה זאת רווחת בגלילות האוקראינים המסגרים, באותם חלקי פולין שהיו מרוחקים ביותר מגבולות אירופה המערבית.

הרוב הגדול של החוכרים היו בדלות יתירה מאשר האכרים העניים ביותר. שבכל זאת היתה להם חלקת אדמה והיה להם יבול מסויים מאדמתם.

תמונת חייו של חוכר יהודי טיפוסי הניח לנו הפילוסוף המפורסם שלמה מיימון שחי בסוף המאה השמונה עשרה (מת בשנת 1800). הוא היה מלמד בבית חוכר והנה ליקוטים אחדים מן האבטוביוגרפיה שלו¹¹ :

„והרי לפניכם בית הדירה: סוכה עשנה. שחורה כפחם מבית ומחוץ. בלי ארובת עשן, ובמקומה היה חור קבוע בגגה, אשר בו יצא העשן“.
לאחר שהוא מתאר את הארובה בחדר הוא מסיים :

„במשכן נהדר זה יושבים האכרים על גבי הקרקע (במקום גבוה מזה אין אדם יכול לשבת אם אינו רוצה להחנק). סובאים יין שרף והומים בקולי קולות. באחת הפנות יושבים אנשי הבית, ואולם מאחורי התנור ישבתי אני עם תלמידי המזוהמים והערומים למחצה ותרגמתי להם מתוך חומש בלוי וקרוע את דברי התורה מעברית ליהודית-רוסית. כל זה נצטרף לתמונה נהדרה שאין כמוה בעולם“

אנו עוברים לפרנסות היהודים בערים ובעיירות בפרוס חלוקת פולין. ביושבים אלה וביחוד בערים כבר היתה בימים ההם חברה יהודית יותר מגוונת. היו אם אפשר לומר כך התחלות, ניצנים של ההתפתחות המאוחרת, שהתרחבה לאט לאט בעשרות השנים הראשונות אחרי חלוקת פולין, אבל הגיעה לאחר זמן

לידי אותה היהדות האוקראינית המגוונת והמרוכזת, שמילאה תפקיד כל כך פורה בתנועות היהודיות הלאומיות המהפכניות וגם בהתפתחות התרבותית. נביא כאן מספרים אחדים על העיסוקים ביישובי ערים ועיירות שונים, והתמונה תהיה כוללת כמעט ללא פירושים ארוכים. כל החומר הבא לקוח מתוך כתב העת „ארכיוו יוגוֹזאפאדנוי רוסיאי“.

אנו מתחילים בז'יטומיר. בשנת 1789 ישבו בעיר 3690 תושבים, מהם 882 יהודים, שהם 23.9 אחוזים.

לפי הפרנסות היו:

(א)	בעלי בתי מרווח ופונדקים	—	345	שהם	39.1	אחוזים
(ב)	סוחרים וחנוונים	—	219	„	24.9	„
(ג)	בעלי מלאכה	—	187	„	21.2	„
(ד)	משרתים ומשרתות	—	58	„	6.6	„
(ה)	עניים (שאינם חוזרים על הפתחים)	—	73	„	8.2	„
	בסך הכל		882	„	100.0	„

לפני שנדון על הפרנסות הללו אנו מוצאים לנכון להביא גם את הנתונים על הפרנסות של האוכלוסיה הבלתי יהודית, מה שיבליט את תמונת ההתפתחות שלאחר זמן.

לפי הפרנסות נתחלקה האוכלוסיה הבלתי יהודית בצורה זו:

(א)	פועלים, משרתים ומשרתות	—	1727	שהם	61.5	אחוזים
(ב)	בעלי בתים ונכסי דלא נידי	—	611	„	21.7	„
(ג)	בעלי מלאכה	—	287	„	10.2	„
(ד)	בעלי בתי מרווח ופונדקים	—	52	„	1.8	„
(ה)	סוחרים	—	15	„	0.6	„
(ו)	בעלי בתי חרושת	—	12	„	0.5	„
(ז)	חוזרים על הפתחים	—	104	„	3.7	„
	בסך הכל		2808	„	100.0	„

אצל היהודים תופסים את המקום הראשון החוכרים והפונדקאים. ואם נוסיף עליהם את הסוחרים, שהם למעשה דומים לפי המקצוע, נקבל יותר משני שלישים של האוכלוסיה כמתווכים. בערך אותו האחוז שאצל האוכלוסיה הנוצרית תופסים הפועלים והמשרתים. בין הנוצרים לא היה אפילו אחוז שלם של סוחרים, בעוד שבין היהודים תופס סוג זה קרוב לרבע. המעמד של משרתים הוא אצל היהודים קצת יותר מ־6 אחוזים. בערך החלק העשירי מאשר בין האוכלוסיה הבלתי יהודית. כולט בין היהודים העדר בעלי בתי חרושת כגון בתי משרפות ייִש. בעלי תעשיית סוכר היו שייכים בימים ההם לבעלי האחוזות הגדולים שהעסיקו את משועבדיהם, מעמד חברתי שלא היה קיים בין היהודים כלל.

עד כאן השוואה לאוכלוסיה הבלתי יהודית — תהום רבה נפערת ביניהם. לגבי האוכלוסיה היהודית הכפרית יש לנו בעיר חברה יותר מגוונת — יותר מן החלק החמישי של האוכלוסיה היהודית מתפרנס ממלאכה. מבתי מרווח ופונדקים מתפרנסים לא 80 או 90 אחוזים, אלא לכל היותר שליש האוכלוסיה היהודית, אחוז שהוא עדיין גבוה למדי.

אין ספק שתמונה זו של הפרנסות של יהודי ז'יטומיר טיפוסית לאוכלוסיה היהודית לא רק לפני סוף המאה השמונה עשרה, אלא גם עוד במשך עשרות

שנים. ההתפתחות החדשה של החיים הכלכליים היהודיים היתה אטית מאוד, ורק באמצע המאה התשע עשרה בולטים השינויים העיקריים. גדל חלק המלאכה. מופיע בעל בית החרושת היהודי. מעמד הסוחרים מתגוון, ומופיע הסיטונאי השורר על הקמעונאים הגדולים והקטנים.

הבה נביא עוד תמונות אחדות של פרנסות יהודיות. קודם כל על היהודים בברדיצ'ב בסוף המאה השמונה עשרה. ממש בערב החלוקה השניה של פולין (1793), שהביאה לידי מעבר השטחים האוקראינים לרוסיה. אמנם מספרים אלה אינם כל כך ברורים כמספרים שהבאנו על ז'יטומיר, אבל יש להם יתרון שתנתן לנו אפשרות להשוות אותם לנתונים מאמצע המאה התשע עשרה ועל ידי כך נראה בבהירות את ההתפתחות בתנאים הרוסים החדשים.

בשנת 1789 היו בברדיצ'ב 1951 יהודים. בעלי מקצוע היו רק 587 שהם 30.0 אחוזים. וזוהי החלוקה לפי המקצועות:

א) בעלי בתים	—	210	שהם 35.8	אחוזים
ב) בעלי בתי מרוח	—	115	" 19.6	"
ג) בעלי מלאכה	—	95	" 16.2	"
ד) חנוונים וסוחרים	—	65	" 11.1	"
ה) משרתים ומשרתות	—	76	" 12.9	"
ו) קבצנים	—	26	" 4.4	"
בסך הכל		587	" 100.0	"

אין ספק שהרוב הגדול של בעלי הבתים נמנו על מעמד הסוחרים, אלא שמפאת תנאים מסויימים נוח היה להם יותר להרשם כבעלי בתים. אבל חשוב לנו שגם כאן אנו מוצאים קרוב ל-20 אחוזים בעלי בתי מרוח, ובעלי מלאכה רק קצת יותר מאשר 16 אחוזים, פחות מאשר בז'יטומיר. האחוז הקטן של חנוונים וסוחרים — בסך הכל לא הרבה יותר מאשר עשירית כל העסוקים — מוסבר במספר הגבוה של "בעלי בתים".

נביא עוד מספרים אחדים על העיסוקים בעיירות אחדות. במירופול מחוז ז'יטומיר היו בשנת 1789 100 יהודים. מהם עסוקים 40, זאת אומרת 40 אחוזים. בעלי בתי מרוח 19, כמעט החצי; סוחרים — 10 או 25 אחוזים; בעלי מלאכה — 6 או 15 אחוזים; בעלי בתים 4 או 10 אחוזים ומשרתים 1 או 2.5 אחוזים. בעיירה לובאר ישן מחוז ז'יטומיר היו בשנת 1789 556 יהודים. מהם היו עסוקים 174 שהם 31.3 אחוזים. לפי העיסוקים:

א) בעלי בתים	—	93	שהם 53.5	אחוזים
ב) חנוונים וסוחרים	—	15	" 8.6	"
ג) חוכרים ובעלי בתי מרוח	—	30	" 17.3	"
ד) בעלי מלאכה	—	28	" 16.0	"
ה) משרתים ומשרתות	—	8	" 4.6	"
סך הכל		174	" 100.0	"

מספרים חשובים מאוד, אבל יש קודם להכניס בהם רוח חיים ואז יש להם מלוא הערך. ההיסטוריון הפולני וולאדיסלאו סמולנסקי כותב: "אף על פי שהאכר שתה יין מיד מוזג יהודי, הרי היי"ש שבכוס היה של בעל האחוזה. בפונדק של בעל האחוזה ישב החוכר שמילא את כיס בעל האחוזה מטבעות"¹².

ד"ר רפאל מאהלר כותב:

"באוקראינה היה גם אחוז בעלי המלאכה וגם אחוז הסוחרים יותר קטן

מאשר בפולין המרכזית. אולם שם היה גדול ביותר מספר היהודים שעסקו בחכירה ובפונדקאות לא רק בעיירות אלא אפילו בערים הבינוניות. אחוז גבוה כזה של חוכרים ופונדקאים כמו בערים ובעיירות של אוקראינה, למן רבע עד שליש ויותר של האוכלוסיה היהודית העירונית. אין אנו מוצאים בשום מקום אחר במלכות פולין" (עמוד 193).

ובמקום אחר כותב מאהלר (עמוד 191): „החוכרים הקטנים לא הפיקו על-פירוב מן החכירה אלא פרנסה, ולעתים קרובות גם זה לא. בעלי האחוזות היו מתמידים בהעלאת תשלומי החכירה עד שהחוכר היה שוקע בחובות, ולעתים קרובות היה נזרק מן הפונדק על שלא יכול היה לשלם את התשלום במועדו". נשהה קצת על המסחר. היו כמה ראיות והוכחות, שבמסחר מילאו היהודים את התפקיד הראשי. כך למשל אנו יודעים כי לפי ספירת שנת 1796 כשהוקם פלך פודוליה ונערכה הספירה, היו בפלך 411 סוחרים יהודים ואילו סוחרים נוצרים רק 158. כמעט שליש. אין צורך להוסיף שהסוחרים פירושם סוחרים עשירים¹³). מאהלר מספר (עמוד 210) כי באומאן היו בשנת 1797 — 57 סוחרים יהודים ורק 6 סוחרים נוצרים.

רשימה יותר מעניינת אנו מוצאים בספר הרוסי „רגסטי אי נאדפיסי" (עמוד 306). בו מסופר, כי בלובאר היה יושב הנסיך פוניאטובסקי. אליו באה משלחת סוחרים מברדיצ'ב מורכבת מן השווייצרי יני, הגרמני גרנר ושני יהודים חיים חמילניצקי וברוך. השווייצרי יני סחר ימים רבים בברדיצ'ב ורכש את שטח העיר מאת משפחת רדזיביל. הוא בנה בית חרושת. שני היהודים, סוחרים באריגים, הם עשירים, והם הראשונים שהקימו בתי חומה.

אולם יש להוסיף שגם בין החוכרים וגם בין הסוחרים היה מספר העשירים קטן מאוד. אפשר כמעט לומר שגם המעמד הבינוני בין העשירים ביותר והעניים ביותר לא היה גדול. על ידי הפרעות והשחיתות במשך כל המאה השמונה עשרה בפלך האוקראיני התדלדלו בעלי האחוזות, שהוכרחו לפטר את החוכרים היהודים ולרתום עצמם לעבודה של הנהלת המשק — כל זה הביא לידי עניות, שזעקה ממש עד לב השמים. התפוררות מלכות פולין היתה ממש הצלה להמוני היהודים ששקעו בדלות וביאוש.

הבאנו למעלה ציטטה מאת שלמה מיימון, שהראתה לנו את קדרות הדירה של חוכר עני. עכשיו נביא ציטטה של סדר החיים של חוכר עשיר. במחזה „משחק קבצן ועשיר" מאת הסופר האידי אקסנפלד אנו מוצאים תיאור זה:

„חצר קטנה לא רחוק מן הארמון, שבו יושב השר הרוזן ניבואלסקי בכבוד ובעצמו. בחזית גדר מוטות וזרדים קלועים יפה ובציפיות. שער ופשפש. בחצר מקום ריק רחבידיים. מצד אחד מונחים עצים חטובים ועומדות עגלות שהוליכו חציר. עגלה להובלת מים. מן הצד השני אורות לסוסים ולכלי רכב. כולם עם שער. לפני החלונות גינה של ערוגות ועציצים לנוי. סככה קטנה עם שני צורות בולטות של אריות. ספסלי עץ ארוכים בנויים מן הצדדים. אחר כך נכנסים מן הסככה לבית קטן. מתוך הבית דלת לטרקלין גדול. כתלים מצויירים יפה, ותקרה. הקרשים שנשארו מן הבנין שטופים ונקיים. עומדים ספסלים מצופים בכר. שולחן עגול גדול. על הקיר תלוי שעון ובכל קיר ראי. ליד כל ראי דלפקים קטנים". להלן הוא מספר, שבכל בית נערה נוצריה המטפלת בילדים. האשה עונדת פנינים וכן הלאה.

אולם טיפוס זה של חוכר היה נדיר. מאהלר ממשיך את פרקו על החוכרים

הפונדקאים: „לא חוכרים עשירים אלא חוכרי פונדקים קטנים, פונדקים עניים וחוכרים דלים היו רוב מנין ובנין של האוכלוסיה הכפרית“ (עמוד 192).

אותה תמונה חוזרת לגבי הסוחרים והחנוונים — עשירים בודדים שהיו מוציאים לחוץ לארץ תבואה וסחורות חקלאיות והמון קבצנים שבקבצנים שטרחו להרוויח פת קיבר. שוב ננצל את אקסנפלד, הנותן לנו תמונה חיה של שני מיני הסוחרים בין היהודים בסוף המאה השמונה עשרה ובראשית המאה הי"ט.

באותו מחזה „משחק קבצן ועשיר“ מסופר:

„באמצע השורה שלוש חנויות חומה, ולידן שתי שורות ארוכות של חנויות עץ ותריסים. למעלה הסדן, שלידו עומדות ביום השוק עגלות המוכרות תבואות. בין הסדן והחנויות עומדות יהודיות ויהודים עם דוכנים וספסלים. בדוכנים מוכרים חוטים, צורן, נעורת, ציציות, רקיקים, לחמניות, לחם, מלח, גריסים, דוחן, קטניות יתוחות, אגסים ותפוחים מיובשים, שום ובצל“.

כותב השורות הללו חי בעיירת מולדתו לא בסוף המאה השמונה עשרה, אלא בסוף המאה התשע עשרה, ואני יכול להעיד כי חלק ניכר מן התמונה המובאה היתה עדיין חיה מאוד. ודאי מספר החנוונים הגדולים והבינוניים היה לא שלושה אלא שלושים ומספר החנוונים והסוחרים העשירים היה כחמשה, אבל השוק של עיירת אקסנפלד עדיין היה חי ותפס חלק ניכר של המעמד המסחרי באוכלוסיה היהודית.

אם נסכם את עיסוקי היהודים בסוף המאה השמונה עשרה ובראשית המאה התשע עשרה, עלינו לבוא לידי מסקנה, כי לערך 70—85 אחוזים של כל האוכלוסיה היהודית היו עסוקים בחכירה, בפונדקאות, בחנוונות ובמסחר. בעלי מלאכות היו לא יותר מן 15 אחוזים, לרבות המספר הקטן של פועלים, שהיו עובדים פה ושם אצל בעל מלאכה יותר אמיד. 5—6 אחוזים היו קבצנים שבקבצנים, שהתפרנסו מנדבות ומקצבה. כ־2 אחוזים היו כלי קודש, שוחטים, מוהלים, חזנים ורבנים. על מקצועות חפשיים אי אפשר היה אפילו לדבר. היו רופאים ספורים, אבל ידוע כי רק בשנת 1827 הופיעו ברוסיה הסטודנטים היהודים הראשונים, יותר נכון הופיע הסטודנט היהודי הראשון. באוניברסיטאות הפולניות לא היו סטודנטים יהודים כלל והרופאים היהודים הספורים בחלקים האמידים של מלכות פולין למדו בפדואה באיטליה, שבה היתה קיימת עד המחצית השניה של המאה הי"ח האוניברסיטה היחידה בכל אירופה, שקיבלה סטודנטים יהודים, אבל רק לפקולטה לרפואה.

בענין החלוקה לפי מקצועות יש להוסיף, שהיה גוון חברתי מסוים, חלש מאוד ולא יציב — היו משרתים בבתי חוכרים וחנוונים, אבל כשהתחתנו המשרתים והמשרתות נעשו עצמאיים, והוא הדין בפועלים שבבתי בעלי המלאכות. תופעה זאת מצוייה עד היום בין החנוונים ובעלי המלאכה היהודים אפילו באמריקה. באירופה המזרחית היתה רווחת מאוד עד השואה. אבל אין להשוות את זאת לשאיפה לעצמאות, שנפוצה בסוף המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה. אפשר לומר, שהיוצאים מהכלל היו נדירים מאוד. זאת אומרת, שבין יהודי אוקראינה לא יכול היה לקום מעמד יציב של פועלים ממש. כל משרת ופועל היה מועמד לעלות לשלב בעל בית.

אמרנו למעלה, שבחבלי פולטבה וצ'רניגוב וכן בחלק מפלך קיוב שהיו שייכים לרוסיה כבר משנת 1667 היו מעט מאוד יהודים, אבל כדאי לעמוד על מצבם. לפי ספירת שנת 1792 היו באותם הפלכים 966 יהודים¹⁴). מהם ישבו בערים רק 98 — בקיוב 73, בלובאן 15, במירגורוד 4 ובגאדיאץ' 4.

מענין מאוד לדעת מהיכן באו יהודים אלה: 519 באו מרוסיה הלבנה, שסופחה לרוסיה בשנת 1772. במקום אחר סיפרנו באריכות כיצד נמשכו יהודי רוסיה הלבנה, שכבר זכו להיות אזרחים רוסיים בשנת 1772 אל פלכי רוסיה הגדולה. אולם מכיוון שלא הצליחו בכך, ניסו את מזלם באותם פלכי אוקראינה שהיו שייכים לרוסיה. 447 יהודים באו מן המקומות הסמוכים לאוקראינה הפולנית כגון גלילות פודוליה, וולין וקייב.

על פרנסותיהם אומרת הספירה: „אלה ואלה (ז.א. גם היהודים הפולנים וגם יהודי רוסיה הלבנה) נמצאו לפי הסכם עם בעלי האחוזה בבתי מרוח למכירת יי"ש ומשקאות אחרים. אחרים חיו בבתי משרפות היי"ש והיתר עסקו בעבודת יד ובשירותים¹³“. רוב יהודי קייב היו בעלי מלאכה. מהם היו 12 מרוסיה הלבנה והיתר מפולין.

מן המספרים המובאים ברור, שגם בחלק הרוסי של אוקראינה עסקו היהודים כאותן הפרנסות שעסקו בהן בחלקי אוקראינה הפולנית. אבל אין ספק שליהודי אוקראינה הרוסית היו קשרים הדוקים עם סוחרים מרוסיה הגדולה והם התמצאו לאחר זמן יותר מהר בתנאים ההדשים שקמו אחרי חלוקת פולין האחרונה. בין החוכרים היו גם כאלה שעסקו בעת ובעונה אחת גם במסחר, — הם מכרו את התוצרת החקלאית של בעל האחוזה וגם קנו סחורות שונות למען חצר בעל האחוזה, שהיתה מורכבת לעתים קרובות ממאות משועבדים ופועלים חפשיים. ואם היו לחוכרים היהודים בגלילות פולין קשרים הדוקים עם לייפציג ומרכזים אחרים באירופה התיכונה, הרי היו ליהודי אוקראינה הרוסית קשרים למוסקבה. קשרים אלה היו לתועלת רבה, לאחר שעבר רוב אוקראינה לרשותה של רוסיה.

הערות:

- 1) Архив Югозападной России; часть 5 т. 2-й. Переписи еврейского населения в Югозападном крае в 1764—1790. יעקב לעשצינסקי, אידישע קהילות אין פולין (אוקראינע) ערב דער צעטיילונג פון פולין, בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק, בערלין 1924, ז. 21—24.
2. Еврейская Энциклопедия, т. 12-й, стр. 927.
3. Ю. Гессен, История еврейского народа в России, Ленинград, 1925 г., стр. 79.
4. Регесты и надписи т. 3-ий 1912 г., стр. 328.
5. Ibid. стр. 303.
6. צבי הרכבי, יקטרינוסלב, „העבר“, תל-אביב, תשט"ו, עמ' 128.
7. Еврейская Энциклопедия т. 14, стр. 670.
8. М. Кутшеба, Очерк истории общественно-государственного строя Польши, стр. 146—7.
9. П. Мякотин, Крестьянский вопрос в Польше, стр. 71.
10. Еврейская Энциклопедия т. 2-й, стр. 647.
11. תולדות שלמה מיימון, תרגום י.ח. טביוב, הוצאת „תושיה“, 92—93.
12. „די אידן אין פוילן“, ניו-יארק 1946, עמ' 192.
13. Еврейская Энциклопедия, т. 12, стр.
14. Чтения в историческом обществе Нестора летописца: И. Каманин, Евреи в левобережной Украине 1891 книга 5, стр. 39.
15. Ibid. стр. 52.

ט ב ל א

הקהילות היהודיות בערים ובעיירות בפולין בשנת 1764

במחצית הראשונה בשנה	סך הכל	קהילות של יותר מאلف נפש	קהילות מ-500 עד 1000 נפש	קהילות מ-300 עד 500 נפש	קהילות מ-100 עד 300 נפש	קהילות עד 100 נפש	
						נפש	מספר
מספר קהילות	נפש	נפש	נפש	נפש	נפש	נפש	מספר
186	14195	76	2677	2	5	3100	8
	100.0	100.0	18.8	2.7	6.5	21.8	10.5
315	36291	115	9591	6	16	6318	17
	100.0	100.0	26.4	5.2	13.9	17.4	14.8
411	32879	80	12015	9	14	4489	12
	100.0	100.0	36.5	11.3	17.5	13.7	15.0
256	14073	55	—	—	7	4919	13
	100.0	100.0	—	—	12.7	31.9	23.6
299	97438	326	24283	17	42	18826	50
	100.0	100.0	24.9	5.2	12.9	19.3	15.3

בן-ציון דינור

ב. מרכז הקיובי*]

(רשימות וזכרונות משנות 1918—1920)

כבר בימים הראשונים לבואי לקיוב (יוני 1918) עמדתי על כך כי דבריו של אברהם סטראשון במכתבו אלי על כך ש"הכל מודים כי בקיוב יהיו תנאים אחרים והיקף אחר לגמרי לעבודה תרבותית יהודית מאשר בפטרוגרד" — אינם אלא הד קלוש לאותן התקוות הגדולות שתלו החולמים מכל המחנות והזרמים באותו מרכז תרבותי יהודי גדול בקיוב העומד לקום בקרוב במהרה בימינו. מיום בואי לקיוב לעבודת קבע (אוגוסט 1918) עד צאתי את העיר (ראשית אפריל 1920) הייתי קרוב ואף שותף לפעילות התרבותית שהיתה צריכה להוליד או כאילו הוליכה לעלייתו של מרכז זה. פעילות זו רבות היו גילוייה וצורותיה, והיא הקיפה ארבעה שטחים: החינוך וההשכלה; המדע והחקר; הספרות והמו"לות. התיאטרון והאמנות.

פעולות אלה ותוצאותיהן היוו, במידה מסוימת, יסודות לעבודת החנוך והתרבות היהודית בברית המועצות בשנים הבאות. אף כי תנאי העבודה התרבותית השתנו בהרבה עם חילופי המשטרים והשלטונות בעיר. ראוי לציין את הרציפות בעבודה זו שלא נפסקה כל הזמן, ומשום כך אני רוצה גם לספר על פרשה זו ברציפות כפי שאני ראיתה והשתתפתי בה במשך כל ימי שהותי בקיוב. הדבר החדש הראשון שהרגשתי בקיוב היה קיומו של "אקלים" תרבותי-יהודי. בתי המדרש למורים גם של "תרבות" וגם של ה"קולטור-ליגה", והקורסים הזמניים שעל יד כל אחד מהם, כינסו לקיוב מאות של צעירים בעלי השכלה יהודית וכללית, שראו את עצמם בצורה זו או אחרת כנושאים העתידים של התרבות היהודית וגילוייה השונים. במוסדות אלה הורו ולימדו כמה עשרות מורים משכילים ואנשי חנוך יהודים. מלבד המיניסטריון היהודי ופקידיו, המזכירות הלאומית היהודית הזמנית ומחלקותיה ופקידיה, מוסדות "תרבות" ו"הקולטור-ליגה", הרי היתה קיוב גם מרכזן של כל המפלגות היהודיות, ראשיהן, עתוניהן ופעיליהן — וכך היו באותן שנים בקיוב כמעט כל הכחות התוססים לא של יהדות אוקרינה בלבד, אלא בחלקם גם של היהדות הרוסית כולה. בקיוב היה בימים ההם צבור ניכר ש"על ישראל חייו, ועל ישראל פרנסתו"; על ידי כך נוצרה בקיוב, בחוגים מסוימים בעיר, אוירה נוחה ביותר לעבודת יצירה של חוקרים, סופרים ואמנים: הם חשו שאינם עומדים בפני השאלה "למי אני עמל". הרגשת עידוד זו חשתי בפעם הראשונה בפתיחת ה"אוניברסיטה העממית" מיסודה של ה"קולטור-

* פרק מן הספר "בימי מלחמה ומהפכה" העומד להופיע בקרוב בהוצאת "מוסד

ביאליק".

ליגה". אוניברסיטה עממית זו קיבלה באופן רשמי זכויות של ב"ס גבוה, וכמנהלה מונה הד"ר משה זילברפרב מי שהיה המיניסטר הראשון לעניני היהודים באוקריינה.

תכנית הלימודים שנתפרסמה — גם במודעות ברחוב — כללה שלושה חוגים: חוג ראשון — טבע ומתמטיקה, חוג שני — מדעי הרוח, וחוג שלישי — מדעי היהדות. נוסף לכך, היו כמה קורסים אפיזודיים. היו שלושה עשר מרצים קבועים, מהם חמישה בחוג הראשון, ששה בחוג השני, ואולם בחוג השלישי רק שניים (יעקב לשצ'ינסקי ואני). בין המרצים היו אנשים שהצטיינו והתפרסמו אחרי כן כאנשי מדע מכובדים ועבדו באקדמיה האוקראינית (ביניהם הגיאולוג א. גינזבורג וההיסטוריון א. רבינוביץ-רנוביץ). בין המורים בחוג השני היו מ. זילברפרב, א. ליטבק, ממנהיגי הבונד, הרמן לגדאו, שפירסם אח"כ כמה מחקרים על חלקם של היהודים בתעשית הסוכר ומסחר הנפט ברוסיה, ואחרים. יעקב לשצ'ינסקי נתן שני מחזורי הרצאות: ב"סטטיסטיקה כללית" וב"סטטיסטיקה יהודית", וגם אני נתתי שני מחזורי הרצאות: ב"תולדות ישראל" וב"ספרות המקרא". לפי המודעה נכללו במחלקה למדעי היהדות גם הרצאות בתולדות הספרות היהודית ובלשון העברית: שמות המרצים במקצועות אלה טרם נתפרסמו. השומעים צריכים היו לשלם שכר לימוד: 75 רובל בעד הרשמה לכל חוג לזמן לימודים אחד. נרשמו רבים. הרבה יותר מאשר קיוו המייסדים. הפתיחה נקבעה באחד הימים הראשונים בנובמבר, בימים שבהם היתה ועידת באי"כ הקהילות ("המועצה הלאומית הזמנית"). הפתיחה התקיימה באולם גדול — דומני באחד מאולמי האוניברסיטה או של האינסטיטוט למסחר — שהיה מלא מפה אל פה. אחרי נאום הפתיחה של משה ליטבקוב היה עלי להרצות את ההרצאה הראשונה באוניברסיטה העממית, שנושאה היה "מדעי היהדות בזמננו ובעיותיהם".

דבריו של ליטבקוב לא היה בהם לעורר כלל: מחרוזת של מליצות מהפכניות שדופות, והתקפות חריפות על האידיאולוגיה המשכילית-לאומית של בעלי-הבית היהודי, בסגנון מאמריו בשבועון "דער נייער וועג", בטאונה של מפלגת ס.ס. בשנת 1906/7 בחתימת מ. סימנסון...

בשמעני את דבריו החלטתי לשנות קצת את תוכן הרצאתי: במקום העמדת הדגש על הבעיות של מדעי היהדות בזמננו, חשבתי כי יהיה מן המועיל לעמוד קצת בהרחבה על הישגי מדעי היהדות בדורות הקודמים עד ימינו... בהקדמת דברי הקדשתי כמה רגעים לתולדות המונח "חכמת ישראל" ולתוכנו. — שאלתי: באיזו מידה נכונה התפיסה על "מדע היהדות" או על "חכמת ישראל", כעל מדע אחד, שלם ואורגני, אשר המקצועות השונים — פילולוגיה, היסטוריה, פילוסופיה ותולדות האמונה, סטטיסטיקה, כלכלה וסוציולוגיה וכיוצא בהן — הן כאילו ענפיו וסניפיו... חייבתי את המונח, מתוך השוואה עם המונח "מדע העתיקות" שהוא המדע החוקר בעולם העתיק, המזרחי והקלסי, וכן הדבר גם ביהדות שהיא "עולם שלם ומיוחד, על לשונותיו וספרותו רבת הלשונות והצורות המיוחדות, על דרכי-החיים המיוחדים שלו ועל משטרו הסוציאלי. היהדות — "עולם בפני עצמו" — וכדי להבינו ולהכירו מן ההכרח הוא לחקור במערכת שלמה של מקצועות, שכל אחד מהם משלים את השני וממלא אחריו" — והבאתי דוגמאות לכך מחקר הלשון העברית בכל התקופות, ממהלך תולדותיה של אידיש — ואחרי כן הקדשתי את דברי לאסכולות של חכמת ישראל: צונץ ובית מדרשו, יוסט, גרץ וגייגר — וחכמת ישראל בספרות העברית, קרוכמל, שי"ר ושד"ל — וראשיתה של ההיסטוריאוגרפיה היהודית

החדשה. התעכבתי במקצת על הזרמים החדשים, וניסיתי להסביר את הגורמים לחלקה הדל של יהדות רוסיה במדעי היהדות עד ימינו, ומכאן עברתי לבעית החקר ביסודותיה העממיים של תרבות ישראל, באותה תרבות חיים שמצאה לה ביטוי בהווי היהודי, בבית היהודי, בעיצוב דמותו של האדם היהודי ובאותה יצירה עממית יהודית, הנמשכת והולכת מדור אל דור. בדוגמאות שונות הראיתי מה ניתן להשיג בתחום זה ומאי הדרך בה צריכים ללכת כדי לבנות את מדעי היהדות ברוסיה ולהכניס את הישגיהם למחזור חיינו התרבותיים.

הופתעתי לאותה דריכות הקשב של הקהל הרב שמילא את האולם ולתשואות הרבות שבהם ליווה קהל זה את תקוותי שאנו חיים בדור שגניוס היצירה של העם היהודי לכל השכבות שלו יחדש את כחו לרשת נחלת אבות ולהמשיך להעשירה במידה שלא היתה כמותה.

עם היציאה מן האולם, עמדתי על יד המלתחה וחכיתי בתור: הקהל היה רב, ונהניתי לפגוש שוב מכרים וידידים שלא ראיתם שנים על שנים. אגב עמידה בתור, הייתי עד ל"שערוריה קטנה": קלמנוביץ — שגם הוא היה בין השומעים ובין העומדים על יד המלתחה — טען ברוגזה ובקול רם נגד ליטבקוב ונגד "המליצות המהפכניות" שלו שאין להן שום תוכן ממשי ושהן "קריקטורה של מדע" ושהן מחללות את המוסד שחינכו אותו...

הטפוס של המבקרים בהרצאותי ב"תולדות ישראל" וב"ספרות המקראית" היה אותו הטפוס של התלמידים והתלמידות ב"קורסים הזמניים" מיסודה של ה"קולטור ליגה", אלא שלא מעטים היו ביניהם גם מורים, גם משכילים בעלי מקצוע, ש"חשקה נפשם" ב"קצת יהדות". מבחינה זו היה הבדל בין אלה שנרשמו לחוג "מדעי היהדות" לבין אלה שנרשמו לחוגים אחרים. —

ה"אוניברסיטה העממית היהודית" התקיימה כל זמן שהווי בקיוב — כשנה וחצי — והרצאותי האחרונות בה התקיימו, דומני, במרס 1920. מה היה אתה אחרי כן — לא אדע. בימי עליה בידה לרכו מסביבה חוג נאמנים ונלהבים גם של מורים וגם של תלמידים.

אחד המרצים ב"אוניברסיטה העממית" היה הגיאולוג אלברט סימיונוביץ גינצבורג, איש בגילי — אולי גדול ממני בשנה שנתיים — שהיה תלמידו המובהק של הגיאולוג המפורסם, הפרופ' וורנדסקי, שהיה באותה שעה נשיא האקדמיה למדעים של אוקריינה. גינצבורג התמחה בפטרולוגיה, פירסם כמה עבודות במקצועו וחזו לו עתידות, שגם התקיימו. — הוא עשה עלי רושם של איש מדע רציני ואדם נעים ביותר. — ואף כי לא הרבינו לשוחח הרגשתי בו "נימה יהודית" חמה, ולא פעם ביקר בהרצאותי ב"אוניברסיטה העממית". פעם פנה אלי גינצבורג בשם הפרופ' וורנדסקי, בבקשה לבקר אותו: יש לו ענין דחוף אלי, הוא נתן לי את כתובתו וביקש ממני לסור אליו באחד הימים הקרובים. כעבור יומיים הייתי אצל וורנדסקי. הוא גר במלון, ותפס... חדר אחד. מסך אפור חילק את החדר לשנים. הפרופ' הסתובב בתצחוק נוגה: "גם אנחנו פליטים מפטרוגרד, גרים בחדר אחד: המחצית מעבר למסך היא דירת הפרטית, בה גרים אני ואשתי, והמחצית הזאת היא "חדר עבודתי" ו"משרד הנשיאות של האקדמיה האוקריינית למדעים"... — הזמיני לשבת. —

"ביקשתי את אלברט סימיונוביץ להזמין את אדוני — שמעתי על אדוני בפטרוגרד, יש לנו, דומני, לא מעט ידידים משותפים — ושמחתי לשמוע, כי הוא בקיוב, ויכול לעזור לנו. אנחנו עומדים להקים באוקריינה ספריה לאומית גדולה,

ואנו מעונינים שתהיה בה מחלקה עברית מתאימה... מזכיר האקדמיה הוא פרופיסור קרימסקי, המזרחן, הוא יכול לעזור, ורוצה לעזור, וגם יעזור הרבה. אבל אנו זקוקים למנהל המחלקה, שיהיה איש מדע — או לכל הפחות בעל השכלה מזרחנית ועברית ובעל כושר פעולה, רצוי איש מדע שמכיר את הדברים לא בכללותם בלבד... הוא סבור כי אוכל להמליץ בפני האקדמיה על איש בעל השכלה מזרחנית ועברית, מתאים לתפקיד זה. — ודרך אגב הסביר לי את סדרי הספריה העתידה לקום. — אנו רוצים בספריה שכל אחד יוכל לגשת ישירות לספריים... — „אני יודע, אדוני בא מחוץ לארץ — הוא היה בושינגטון? — לא? חבל! זוהי הספריה הטובה ביותר בסדריה. אין כמוה באירופה לנוחיות לאיש המדע ולתנאי עבודתו... מהמשך דבריו הוברר לי, כי הוא היה רוצה בעובד צעיר, בעל השכלה מזרחנית ובעל יומה... — הבטחתי שאיועץ עם ידידי ואשתדל למצוא מועמד מתאים. התייעצתי עם אב. כהנא ועוד עם כמה מאנשי קיוב, וכעבור יומיים הודעתי לו, שאין לי „צעיר מתאים“, אולם אני ממליץ על יעקב איזראילסון. הוא, אמרתי, איננו צעיר. זה נכון, אבל הוא מלומד חשוב, מזרחן ממדרגה ראשונה. ואם יהיה צורך בצעיר נוסף, אוכל להמליץ על אחד מתלמידי או מתלמידותי...

בביקורי השני סיפר לי וורנדסקי כי המחלקה הפילולוגית-ההיסטורית של האקדמיה למדעים קיבלה תזכיר מאת גלנט, איליא ולדימירוביץ, מורה להיסטוריה, שפירסם כמה עבודות לתולדות היהודים באוקרינה, עם כמה הצעות בענין ארגונו של חקר תולדות היהודים באוקרינה. סגן נשיא האקדמיה, ראש המחלקה הפילולוגית-ההיסטורית, הפרופ' באגוליי, היה רוצה לשוחח אתי בענין זה; גם הוא, וורנדסקי, מבקשני לשוחח בענין זה באחד הימים הקרובים עם דמיטרי איבנוביץ באגוליי ועם מזכיר האקדמיה אגאטנגל איבטימוביץ קרימסקי. נדברנו על היום ועל וזשעה.

בשעה הקבועה באתי לבנין האקדמיה. בית לא גדול, שארכו פי שנים מרחבו, החדר — מרוהט ריהוט דל — שולחן, כמה כסאות עץ ושני ארונות — ועל יד השולחן שני אנשים מכובדים: את האחד הכרתי לפי תמונתו שראיתיה פעמים רבות — באגוליי הוא היסטוריון מפורסם, ריקטור האוניברסיטה בחרקוב, ראש עיריית חרקוב וחבר מועצת הממלכה מטעם האוניברסיטאות — בעל קומה, שנראה קצת רזה — אבל רק נראה — פנים מוארכים וגאים, בעל זקן קטן ועשוי גאה, ממושקף ופנים רציניים — אף קצת ועומים. על ידו — אדם יותר נמוך ויותר רחב, בעל פנים מועגלים, בעל חיוך וסבר פנים, שאינם מותאמים למבט הקר של העינים, שנדמה לך, שיש בהן יותר מן ה„הסתר“ מאשר מן הגילוי. — הם קיבלו אותי כמכר ישן. איזראילסון היה אצלם כבר. הם החליטו למנות אותו למשרת מנהל המחלקה המזרחית של הספריה. קרימסקי מזמן שמע עליו. לא ידע שהוא בקיוב. הרושם שעשה הוא מצוין, והם שמחים שהעירותי להם על הצורך לקבל למשרה זו מלומד ותיק.

הענין שהם רצו להיועץ בי הוא דבר הקמת ועדה היסטורית יהודית על יד האקדמיה למדעים. גלנט הגיש להם הצעה זו. אבל הם היו רוצים שאני אגיש להם הצעה לא רק על יסודה של הועדה כי אם להציע תכנית פעולה לוועדה זו. וכן הצעה של אנשים שלדעתי יש לצרף לוועדה זו. יושב ראש הועדה יהיה דמיטרי איבנוביץ באגוליי, סגן נשיא האקדמיה. הם היו רוצים, ומבקשים ממני שאסכים להיות חבר פעיל בוועדה זו, ומשאלתם היא גם שאקדים להגיש את התזכיר. הסכמתי, ואמרתי שאת התזכיר אגיש במשותף עם ידידי איזראילסון. — נשמח

מאוד, אם אדוני ישתף אותי, והם הרבו לדבר בשבתו. כשנפרדנו אמר לי פרופ' באגוליי, וזה הפתיע אותי ביותר — שחלף יודע שאני ישבתי שנים אחדות בפולטבה ושאני יליד „אותם המקומות“, והוסיף: אני זוכר את הדבר מטעם פשוט: היו לאדוני בפולטבה שני תלמידים — והוא קרא בשמותיהם, — שאדוני לימד אותם היסטוריה וספרות רוסית. הם היו אחרי כן בחרקוב ובאוניברסיטה מן התלמידים הטובים, מוכשרים ורציניים, והם הזכירו אותו תכופות ואף הביעו דעות היסטוריות מסוימות בשמו שענינו אותו. הייתי נבוכ קצת. רק אחד מאלה שהזכיר היה תלמידי. סבור הייתי, — למעשה, לא היה כל ספק בכך — שיש כאן טעות. אמרתי רק שזוהי יותר „הבעת ידידות מצדם של תלמידים נלהבים מאשר דברים בעלי ערך... הדרכתי אותם בעיקר בקריאה, במתן ביבליוגרפיה ובשיחות“... — הוא הצטחק, — „כן, הם היו חביבים מאוד“...

כעבור שבועיים לערך הגשתי לאקדמיה „תזכיר“ חתום על ידי איזראילסון ועל ידי. בתזכיר הצענו לכונן „ועדה היסטורית-ארכיאוגרפית לתולדות היהודים באוקריינה“, שתפקידיה יהיו לקדם את המחקר בתחום זה בשלושה כיוונים:

(א) תיאור שיטתי של החומר הארכיוני לתולדות היהודים באוקריינה, הן המצוי בארכיונים רשמיים ממשלתיים מרכזיים, והן זה הנמצא במוסדות מקומיים, והן זה הנמצא במוסדות יהודיים;

(ב) לכנס את החומר הרב המצוי בספרות העברית לתולדות היהודים באוקריינה ולתולדות אוקריינה בכלל;

(ג) לכנס את החומר לתולדות היהודים באוקריינה המצוי באוקראינית, ברוסית, בפולנית ובלשונות אחרות;

(ד) לפרסם „ספר תעודות“ לתולדות היהודים באוקריינה;

(ה) לפרסם רשומות (רגסטים) מן הספרות העברית לתולדות אוקריינה ולתולדות היהודים בה בספר אחד או בשני ספרים;

(ו) לפרסם מזמן לזמן מאספים מוקדשים לחקר תולדות היהודים באוקריינה. הדגשנו ב„תזכיר“ שענין ה„פרסומים“ זהו ענין של „שלב שני“ שיבוא אחרי ההתקדמות בשלב ה„תיאור הארכיוני“ וכנוס ה„רשומות“. כחברים לוועדה הצעתי, במכתב מיוחד, את י. איזראילסון, את א. גלנט ואת אב. כהנא, והודעתי גם שאני מודה לאקדמיה על הצעתם לי להיות חבר לוועדה. כעבור זמן קצר — כבר בימי שלטון הסובייטים — היתה ישיבת הוועדה. ישב בראש באגוליי, שקידם אותנו בברכה, הודה על „היוזמה המדעית“, ושאל על הדרכים להגשמת הדבר. מר גלנט לקח על עצמו להגיש הצעה מפורטת בדבר ארגון הפעולה הארכיאוגרפית בארכיוני קיוב ומשרדיה, ואיזראילסון ואני קיבלנו על עצמנו להגיש „ביבליוגרפיה של החיבורים העבריים המכילים חומר לתולדות אוקריינה“. ראינו, כי דווקא דבר זה עניין את באגוליי ביותר, והוא גם ביקש, אם אפשר, לתת דוגמאות מטיב אותו חומר הכלול בספרים אלה. כעבור חדשים — או כשלושה חדשים — הגשנו, איזראילסון ואני, את התזכיר הביבליוגרפי, שהיו בו שני חלקים: התקופה הקייבית עד מחצית המאה הי"ג (שכללה גם ביבליוגרפיה עברית לתולדות הכוזרים) והתקופה מכיבוש התתרים עד חלוקתה הראשונה של פולין (1772). החלק הראשון נתחבר על ידי איזראילסון, והשני על ידי. — קרימסקי התפעל מן התזכיר, ואמר: „הרי זו עבודה מדעית חשובה ביותר! גפרסם אותו ב„כתבי האקדמיה האוקריינית“ — בחוברת השניה של 1920“.

השיחה התנהלה, דומני, באוגוסט 1919. בסוף מרס 1920, כשיצאתי את

קיום, התנצל לפני קרימסקי על אי-הופעת התזכיר המדעי שלנו: כתבי האקדמיה טרם הופיעו... התזכיר לא פורסם ורק בכרך הראשון העברי של האנציקלופדיה „אשכול“ פורסם אליהו צ'ריקובר תמצית החלק השני של התזכיר „בדבר הוצאת ספרים עתיקים יהודיים הנוגעים לתולדות היהודים באוקריינה“, ובביבליוגרפיה צויין כתב-היד של התזכיר. כנראה, נמצא בידו: ל„אקדמיה האוקראינית“ לא היה צורך בו. האקדמיה האוקראינית הספיקה להוציא שני מאספים — בלשון האוקראינית — שיש בהם חומר ארכיוני לתולדות היהודים באוקריינה... בדברי הפתיחה למאסף הראשון הזכירה האקדמיה את התזכיר הכללי שהוגש לה ע"י „כמה היסטוריונים יהודיים בשנת 1919“, וכן את קיומה של הועדה והרכבה ויציאת רוב חבריה לחוץ לארץ...

אני מזכיר את כל העניין בפרטות יתירה, גם משום שהיה קשור אצלי בימים ההם בהעסקתם של כמה תלמידים ותלמידות מוכשרים שרציתי לכוון אותם בדרך זו לחקר ההיסטוריה. על כמה מהם המלצתי בפני האקדמיה ובפני אוניברסיטאות קיוב וחרקוב, והדבר הועיל להם, מכיון שדבר ה„ועדה ההיסטורית“ שלנו נתפרסם בחוגים אלה, ובאגוליי וקרימסקי הרבו לדבר בשבחה. גם באגוליי וגם קרימסקי הזמינו אותי לא פעם לאקדמיה לשיחות על תכניותיהם, מתוך רצון לשמוע את „תגובותי“ ועצותי, שהן תמיד, לפי דעתי של קרימסקי, „קונסטרוקטיביות ומעשיות“... בין אלה שהמלצתי עליהם לפני האוניברסיטה בחרקוב היתה תלמידת הקורסים להכשרתם של מורים לבתי-ס תיכוניים מיסודה של „תרבות“, סוניה רגניסקי. היא ביקרה גם בשעורי בסמינר של „תרבות“ וקראה הרצאה מצויינת על בעיות הכרונולוגיה המקראית. — היא עלתה לארץ, נתפסה כאן לקומוניזם, גורשה לרוסיה, עבדה עבודה מדעית באוניברסיטה מזרחנית בפטרוגרד, נאסרה בשנות הטיהור הגדול, עונתה בעינויים אכזריים ביותר, ומתה בהם בשנת 1938, ולפני שנתיים, שלוש שנים „טוהרה מאשמת הריגול“ שהטילו עליה...

על יסוד השיחות הראשונות שלי עם קרימסקי הסקתי כי אין הוא מן ה„למדנים“ הגדולים בכלל, ובלשון העברית ובדברים שיש להם שייכות ליהודים בפרט, וכי אין הוא גם מ„אוהבי ישראל“ הגדולים... ומשהסקתי זאת הייתי נוהג לבוא לאקדמיה רק כשהוזמנתי בכתב על ידי קרימסקי... והנה פעם באחת השיחות אתי העיר קרימסקי את תשומת לבי ל„תופעה הלשונית המעניינת“, „תרבות“ — בלשונות העמים שרשה הוא מן הפועל Coler (לעבוד), ו„תרבות“ מזדהית איפוא עם עבודה, ואולם היהודים „העברים“, קראו עכשיו את שם החברה שלהם, שתעודתה חנוך והשכלה — בשם „תרבות“, מן השרש „תרבות“, כלומר נשך ורבות... — אמרתי לו: „דומני, שאדוני, כמזרחן מובהק וכפילולוג מומחה, טעה כאן כמה טעויות“, „כיצד? הלא כתוב בפירוש בתנ"ך: „לא תקח ממנו נשך ותרבות“! — „כן, אמרתי, אבל השרש הוא מן „רבה“, שמשמעותו היא לגדל ולהגדיל, לטפח ולחנך („טפחתי ורבותי“) ו„תרבות“ באה לציין „גידול“ רוחני שהוא תוצאה של טיפוח, של עבודה מכוונת. — ורבות? — גם „תרבות“ משמעותה פעולה המכוונת להרבות את ההכנסות, ומשום כך משתמשים בעברית בשם „תרבות“ ו„תרבות“ לגבי רבות של סחורה, ולא של כסף. — אגב, אמרתי, גם בלטינית מציינת Cultura לא סתם עבודה, אלא טפוח, כמו Cultura Animi... התוכחנו קצת. — לבסוף אמרתי לו, שיש בודאי הבדל: העברי בעבודתו מעונין ב„תוצאה“, „תרבות“ מציינת גידול הבא כתוצאה מפעולה מכוונת, ואולם קולטורה מציינת את העבודה והטיפול מבלי לציין את תוצאותיה... „כן, אמר קרימסקי, זה נכון.

היהודים הם עם מעשי מאוד, ובכל זאת אין אני מסכים להסברתו הפילולוגית". — אמרתי לו: "יעיין בהוצאה האחרונה של גיזניוס ויראה שצדקתי"... — השיחה זה, והיכוח הפילולוגי הזה עשו עלי רושם קשה, וכנראה חש בזה גם קרימסקי. באחד הימים מסר לי איזראילסון, שהוא שוחח אתו עלי ואמר לו, שיש לי, כנראה, גם "השכלה פילולוגית", מזרחנית וקלסית טובה, כפי שנוכח משיחותיו אתי, הוא דרש לשלומי, הביע את תמהונו שלא ביקרתי באקדמיה באחד הימים שהוא סבור היה שאבקר והוא אף חכה לי. — הזמנה זו היתה באמת "דבר בעתו": תכננתי תכניות לצאת לאודיסה — הימים ימים ראשונים לשלטונם של ה"דניקנים" (הלבנים) בקיוב — ומשם לחפש דרך לצאת לחוץ לארץ. באתי לאקדמיה, שוחחנו על כמה "בעיות היסטוריות" ולבסוף בקשתי ממנו שיתן לי "כתב שליחות" לחוץ לארץ מטעם האקדמיה. — הוא חיך קצת: "יודע אני, אדוני קרוב ל"תרבות", אף כי אין הוא ציוני רשמי, ורוצה בודאי לצאת לפלשתינה — ברצון אסדר לי תעודה". — וכעבור יום-יומיים קבלתי שתי תעודות-שליחות מן האקדמיה: אחת כתובה צרפתית ואחת — גרמנית. בשתיהן נאמר, שאני חבר הועדה על יד האקדמיה האוקראינית "לשם הוצאת חומר יהודי לתולדות אוקרינה", ומטרת נסיעתי היא לבדוק ולבקר בספריות של ברלין, פרנקפורט, וינא, בזיל ורומא (צויינו כל הספריות...) והאקדמיה מבקשת ממוסדות ויחידים להגיש לי "כל עזרה שאזדקק לה"...

נפרדנו ב"ידידות". קרימסקי ליוו אותי, והשתדל לסשטש את רושמו של "היכוח הפילולוגי", שהוא ניהל אותו חדשים אחדים לפני זה. — אף כי הימים היו ימי שלטונו של דניקין (16 בספטמבר 1919), ואנחנו כולנו היינו נתונים ב"אקלימן של פרעות"...

"הועדה ההיסטורית-הארכיאוגרפית לתולדות היהודים על יד האקדמיה למדעים באוקרינה" — לא היתה שייכת ישירות, ל"חלומות" ולתכניות על ה"מרכז" התרבותי היהודי בקיוב. חלומות אלה התרכזו בשני החוגים שלנו, בחוגי העברים ובחוגי ה"אידישאים". הראשונים התרכזו מסביב ל"תרבות" והאחרונים מסביב ל"קולטור ליגה". — אף על פי שעבדתי במוסדותיהם של שני החוגים, גם של "תרבות" וגם של ה"קולטור ליגה", ואנשים מהפעילים בשני הארגונים היו משיחים תכופות אתי, ולעתים אף שואלים בעצתי, הרי למעשה ידעתי על פעולותיהם, מידת-הצלחתם ותכניותיהם רק במידה שסיפרו לי, ובמידה שהתשובות שהייתי מקבל על שאלותי היו ניתנות לי בגילוי-לב. — אמנם, היו בשני הארגונים כמה אישים שדיברו אתי גלויות, מכיון שידעו על התענינותי ועל גורמיה. — התשובות היו גם ניתנות ברוח שאלותי... והדבר שעניין אותי במיוחד היה מידת פעילותה העצמית של האוכלוסיה היהודית בשאלות החינוך היהודי בכלל ובעמדתה הלכה למעשה בשאלת הלשונות: לאילו בתי ספר שולחים ההורים את ילדיהם ותומכים בהם כהורים, כאנשים פרטיים המעוניינים בסיפוק צרכיהם הם...

הידיעות על פעולותיה של "תרבות" הייתי שואב משיחותי עם הן, שהיה דומני, חבר הועד המרכזי של "תרבות", או קרוב אליו ולפעולתו, מא. כהנשטם, שהיה רק עונה לשאלות — ומתוך קיצור וצמצום מכוון, — ומחיים גרינברג, שהשיחות אתו היו כלליות והפרטים הובלעו בהן, ורק פה ושם צצו. —

לפי יצועות אלה היה לי הרושם, ש"התנועה העברית" רוכשת לה בקצב גובר והולך עמדות חשובות במציאות החינוכית והתרבותית: גני ילדים ובתי ספר יסודיים, שלוש גימנסיות, שני בתי מדרש למורים (קיוב ואודיסה) ושני מכונים

להכשרת גננות (קירוב ואודיססה), ושעורי ערב בעשרות, עשרות ערים. אנשי ה"קולטור ליגה", שהיו משוחחים אתי ומוסרים לי לעתים תכופות ידיעות על פעולותיהם והצלחותיהם היו זליג מלמד, המזכיר הכללי של ה"קולטור ליגה", ד"ר משה זילברפרב, שהיה היושב ראש שלה, וחיים פיאלקוב, שידע לפרטי פרטים על פעולתה בשטח החינוך. גם אליהו צ'ריקובר, היה קרוב לחוגי "קולטור ליגה" ולעתים היה משמש לי מקור לידיעות מענינות, ביחוד על הנעשה ב"ערי השדה". שהיו לו שם "ענינים ואנשים" מימי היותו פעיל ב"מזכירות הלאומית היהודית הזמנית באוקריינה".

זליג מלמד היה צעיר ממני בשנתיים, יליד העיר גלוקוב, פלך צ'רניגוב, בן לתורים יראי-שמים, שהרבה לנדוד בימי חייו קצת ב"אהלי תורה" (רק רמז על כך), במפלגות (הציונים, פועלי-ציון, ה"סימיסטים" והבונד) ובכלל בערי התחום ומחוץ לתחום. כסוכן של הוצאת הספרים של ב. קלצקין בוילנא, וכפעיל בחוגי הסטודנטים בחוץ לארץ — הכיר בכל מקום אנשים רבים, ביחוד את "הפעילים" בכל המפלגות והזרמים וידע על כל אחד מהם לספר בדיחה אופיינית. אף כי "הצד העברי" שבי לא זכה לאהדתו, הרי בדרך כלל רחש אמון רב אליה, והיה שופך לפני לעתים את "מרי שיחו" על ענינים ודברים שבחברתו השיחה עליהם לא היתה נוחה לו. — כך, זכורני, דיבר פעם ב"מרי שיח" על העסקנים של המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות, שמשמטים בצורה לא נאה ביותר מחובתם כלפי התרבות היהודית. אין הם משתמשים בהשפעתם במוסדות השלטון המקומי כדי להשיג מהם תמיכה לבתי-הספר היהודיים... הוא גם סיפר לי, שבבחירות לאחת הקהילות התארגנו הבוחרים מן השמאל ותחת השם "קולטור ליגה" העבירו ביאות כח הגונה לקהילה. מלמד היה אומר, כי גם ל"תרבות" וגם ל"קולטור ליגה" היתה "משענת ציבורית" בחוגים מפלגתיים-יהודיים: הציונות, ארגוניה ומפלגותיה מחד, ו"הסוציאליזם היהודי" על כל מפלגותיו מאידך. ו"שתי המשענות" — הן בגדר משענת של "קנה רצון"... לפי ידיעות האלה חיו באביב 1920 ברשות הליגה קרוב למאתים וחמשים מוסדות: מעונות ילדים ובתי-יתומים, מגרשי משחקים ומועדוני תלמידים, בתי ספר יסודיים (כששים), ושלוש גימנסיות, ספריות (כחמשים) ומחסני ספרים קורסים להשכלת מורים (5) ועשרות שעורי ערב... אמנם, הידיעות האלה היו אחרי הרדיפות על "תרבות" ועל הלשון העברית... אף כי מלמד היה "נוהר" לא להתוכח אתי, היה מדי פעם בפעם נוהג "לעקוץ" אותי בעניני תרבות. "תרבות", אמר פעם, אינה רוצה, לפגר' אחרי ה"קולטור-ליגה" — בשום, שטח' מתחום החינוך וההשכלה, אין הם רוצים להשאיר את אנשי "קולטור-ליגה" ביחידות' עם הציבור". זה היה לא לגמרי מדויק: ל"תרבות" ולחוגיה היו כמה שטחי פעולה שה"קולטור-ליגה" ואנשיה אף לא ידעו עליהם. גם "תרבות" ייסדה "אוניברסיטה עממית", אלא שזו לא בלבד שלא הוכרה כ"בית ספר גבוה", אלא לא יכלה אף להתגבש כמוסד יציב, וזמן מה היתה במצב של מוסד בלתי-ליגלי. — השיעורים התקיימו בסמינר של "תרבות", בבית כנסת ב"פודול" וכיוצא בזה. — הקורסים היו "אפיזודיים". — בין המרצים היה ד"ר דוד קויגן, ממכרי בפטרוגרד, אלא שהוא הרצה ברוסית. אי הציבות של המוסד הזה, ומצבו העלוב בקיץ 1919, בימי ה"טירור" של הבולשביקים גרמו לכך, שמלבד עצם קיומו קשורים אצלי הרשעים והזכרונות עליו במקרה אחד שהתרשמתי ממנו ביותר.

באחת ההרצאות שלי, סיפרו לי שבין השומעים הקבועים שלי נמצא גם

המשורר יהל"ל, רציתי להתודע אליו, אולם לא הספקתי להחליף אתו אלא מלים מספר: זרזו אותנו „להסתלק“ משום „עין הרע“... (זה היה בימי שלטון הבולשביקים), למחרתו נכנסתי לבית מסחר ספרים עבריים ברחוב וסילקובסקי הגדולה, בעל בית המסחר היה הסופר העברי הצעיר אהרן פיהרר, שפירסם לפני זמן־מה סיפור ב„השילוח“. מר פיהרר הציע לי לקנות אצלו... את „אספת חכמים“, הירחון הסוציאליסטי שיצא בקניגסברג (תרל"ז—תרל"ח) על ידי בורנץ (וינצ'בסקי), בהשתתפותו הקרובה של יהל"ל. „הוא שמר את הספר בשבילי“. הספר הוא האכסמפלאר של יהל"ל, שמוכרח למכור את ספריתו... „וכל שתרבה במחירו — זהו לטובת המחבר“. קניתי את הספר — וכעבור זמן־מה נפטר אהרן פיהרר במחלת הטיפוס... כל הצרוף הזה: ההרצאה בבית הכנסת (הגבאי היה, דומני, מר נרודצקי, אביהם של נחום ונח גרדי), ה„פחד“ מפני השלטונות; המשורר הישיש ועלבוננו, הספר היקר וגורלו של בעליו ומוכרו — היה לי זמן רב מעין „סמל חי“ של הלשון העברית ותרבותה ומצבן באוקריינה הבולשביסטית בימים ההם...

בראשית בואי לקיבוץ נפגשתי שם עם חברי מברלין נתן הורוויץ; הוא ניהל משא ומתן עם „תרבות“ ועם החברה המשפטית העברית במוסקבה על „עבודה מדעית־ספרותית“ ורצה להיועץ אתי על נושא העבודה ועל שיתוף אתו. הוא זכר את שיחותינו בברלין על דרכים חדשות בחקר התלמוד, והוא הסכים לשתי הצעותי: לכנס כינוס שיטתי את ה„מעשה“, ה„עובדה“ המשפטית שבתלמוד, ולבדוק אותה בדיקה ספרותית־משפטית והיסטורית, לאור „ההלכה“ הלימודית; המטרה המשפטית צריכה היתה להיות בדיקת ה„מעשים“, ה„עובדה“, גם מבחינת תקדים במשפט וגם מבחינת השימוש בה כב„דוגמא לימודית“...

העבודה השניה צריכה היתה להיות: „אוצר השמות הפרטיים בתלמוד“: אותה תכנית שהצעתי ל„רב צעיר“ אחרי שעבדתי זמן־מה בשטח זה בהכנתו לדפוס של המילון התלמודי של גברונסקי שיצא בעריכתו. העבודה הזאת צריכה היתה להיות משותפת, אבל המשא ומתן עם ה„משפט העברי“, לא היה בו כלל לעודד, מר הורוויץ ניסה לעסוק בעבודה מדעית „על חשבוננו“, בשעות הפנויות, בינתיים נשא אשה, התישב בהומל ואחרי כן בפטרוגרד — ויותר לא שמעתי עליו; השתדלתי לפני חוגי־תרבות למצוא דרך לתמוך בעבודתו המדעית — ולא הצלחתי.

תכנית אחרת היתה קשורה בעקיפין ב„ספריה ההיסטוריוגרפית“ שהצעתי לפרסם: „להכניס למחזור החי של תרבותנו את מיטב היצירות ההיסטוריוגרפיות בהוצאה מדעית בתוכנה, נאה בצורתה ומיועדת לחוג רחב של משכילים“. בימי היותי באודיסה הצעתי את הדבר לביאליק, והוא קיבל על עצמו לפרסם את כל הספריה. באתי בדברים עם יעקב איזראילסון, והסכמנו לעשות במשותף בדבר. — שעות רבות הקדשנו לבירור הענין, והן היו מן השעות הנעימות ביותר שהיו לי באותן השנים. — שלחתי תכנית מפורטת לביאליק, בינתיים באו הרדיפות על הלשון העברית וספרותה, ה„ספריה ההיסטוריוגרפית“ של „מוסד ביאליק“, בעריכתו של ידידי פרופ' יצחק בער ושלי, היא ה„גלגול האחרון“ של אותה תכנית...

מיסודם של החוגים הקרובים ל„תרבות“ היתה גם „האגודה העברית לפילור סופיה ולחקר הדת“ (את שמה המדויק איני זוכר), שפעיליה היו הפרופ' פ. שניאורסון סון וד"ר ד. קויגן, שהתכנסה לעתים מזומנות בבתים פרטיים (של מר מ. שניאורסון ושל אחרים). הרציתי באגודה זו על „התפתחות ההיסטורית של המושגים, קידוש השם וחילול השם ותכנם הדתי“. — הרצאה זו, בשינויים קלים, הרציתי בשנת

תשי"ח ב"בית ברל", ביום השנה הששי לפטירתו של דוד רמז ז"ל, ופירסמתיה השנה בחוברת מיוחדת של צה"ל לחנוכה תש"ך — וזכורני, כיצד דוד קויגן, — שהיה בעל לב יהודי חם, ובימים ההם התעוררו "רגשותיו" ו"תחושותיו" היהודיים — התלהב שסוף כל סוף זכינו לדיון על נושא דתי, פילוסופי והיסטורי, ממש.

גם יחסי עם ה"קולטור-ליגה" היו רשמיים. באתי לקיוב חדשים אחרי ייסודה של ה"קולטור-ליגה"; בימים ההם הבעתי לא פעם בפומבי את סלידתי מן הפוליטיקה ש"אנשי השלטון" מן השמאל נקטו בה כלפי הלשון העברית, ונמנעתי מלקחת חלק בפעולותיה. עד כמה שאני זוכר לא השתייכתי אף לאחת מועדותיה המרובות. אבל במידה שהייתי אחד העובדים במוסדותיה (הסמינר למורים, הקורסים הזמניים למורים, האוניברסיטה העממית) הכרתי אישית את ראשיה ועסקניה, ועקבתי בתשומת לב מרובה אחרי התפתחותה ומפעליה. הזדמנות לכך ניתנה לי גם על ידי הקשרים שבין "מפיצי השכלה" ובין ה"קולטור-ליגה", וגם על ידי השתתפותי בכמה מפעלים של ה"קולטור ליגה": בתכנית ה"אנציקלופדיה", שה"קולטור-ליגה" היתה, זמן מה משתתפת בתיכנונה, בהוצאת הירחון הפדגוגי "שול און לעבן" בהוצאת "ביכער וועלט", כתב העת הביבליוגרפי של ה"ליגה". על ידי ה"קולטור ליגה" היה קיים מחסן ספרים מרכזי, והם שקדו במרץ ובכשרון על הפצת הספר האידי. גם הפצת ספרי — גם באידיש וגם בעברית — נמסרה על ידי פיאלקוב ל"קולטור-ליגה". במחסן הספרים המרכזי הזה השתדלו גם לרכז כל מה שהופיע באידיש וגם לשקוד על הפצתם של הספרים בעזרת הסניפים של הליגה ומוסדותיה: הספריות והמועדונים, בתי הספר והאגודות. עניינה אותי ביותר פרשת "המשענת הציבורית" של ה"ליגה", מחוץ למפלגות הסוציאליסטיות. אנשי ה"קולטור ליגה" היו נוהגים בשיחות אתי "להראות לי ב"אותות ובמופתים", כי עצם ייסודה הוא תופעה שבאה מ"מעמקים". ש"השכבות של ההמון הן הן שהקימו אותה, והן הן שיצרו את מערכת המוסדות של הליגה". — ואמנם, מצאתי סמוכים לדבר. בהרבה בתי-ספר יהודיים נתקבלה אידיש כלשון הלימודים כתוצאה... מלחץ האוקראינים. רוב בתי הספר היהודיים — היו למעשה פרטיים, ורק במידת-מה נהנו מתמיכת הציבור היהודי. והנה תחת לחץ הציבור האוקראיני ודרישותיו עמדו בתי-ספר אלה לפני שתי ברירות: או להנהיג את הלשון האוקראינית כלשון הלימודים שלהם, או את "לשון העם היהודי": עברית או אידיש... רוסית אי אפשר היה להשאיר כלשון לימודים, ובכן — הנהיגו אידיש, והמורים והמורות הסתגלו בלי קשיים מרובים ללשון זה...

ה"קולטור-ליגה" והאגוד הדמוקרטית של המורים היהודים — פנו אלי בהצעה למסור להם את הרצאותי על "דרכי ההוראה של ההיסטוריה בביה"ס היסודי". בא"כחה של ה"קולטור-ליגה" במו"מ אתי היה לייב בראוורניק, מורה בבית-ספר יסודי בקיוב, שהיה אחרי כן אחד הקומוניסטים הנלהבים. הסכמתי, עשינו חוזה, והם אפילו רצו לתת לי כ"חומר" את הרשימות שהתלמידים רשמו מהרצאותי... והחברים השתאו לשמוע ממני, שאין אני נוהג להרצות בעל-פה, אם לא רשמתי לעצמי בכתב-יד לא רק ראשי פרקים, אלא הדברים בשלמותם.

בין הסקציות המרובות של ה"קולטור-ליגה" היו שלוש מהן מוכרות לי. יותר: הסקציה של המוזיאון, הסקציה לתיאטרון והסקציה לחקר. אמנם, הסקציה האחרונה היתה לכאורה קרובה לי ביותר, בראשה עמדו שלושה אנשים שהכרתים יפה: א. ליטבק, מ. ליטבקוב ונ. שטיף. אמנם את ליטבק הכרתי בקיוב, אבל התקרבוני על רקע של "אהבת וילנא" ומכרים משותפים מימי ייסודה

של אגודת „בית ישראל“, שליטבך שמע עליה והיו לו מושגים מעורפלים עליה. על אנשיה וזמנה. היתה לי אתו פעם שיחה על נאמו הנמרץ ב„אספה הלאומית הזמנית“ של יהודי אוקרינה. שבה טען נגד העלאת שאלת ארץ ישראל ב„מועצת השלום“ גם משום... שאין דנים על דברים שאינם קיימים. אמרתי, שדברים אלה מפי סוציאליסט הם תמוהים ביותר: הרי אנחנו רוצים לבנות עולם שאיננו עוד במציאות, אלא חי רק ברוחנו... ליטבך היה פולמוסן מצויין ואהב להתוכח ושיחת-ויכוח זו קרבה אותנו.

את ליטבקוב ואת שטיף הכרתי מקרוב והשתדלתי תמיד להיות במרחק-מה משניהם: אופיים של שניהם לא היה לפי רוחי. אולם פעם-פעמיים הוזמנתי לשיחות בענייני ארגון מדור החקר של ה„קולטור-ליגה“, ואחרי אחת הישיבות הזמינני ליטבקוב לביתו לכוס תה. באותו ביקור הראה לי ליטבקוב בדחילו ורחימו ממש שנים שלושה מכתבים של דוד פרישמן אליה, לפאריס, מכתבים שנכתבו לפני חמש עשרה שנה (תרס"ד), בימי פולמוס אוגנדה ויחס זה של ליטבקוב למכתבי פרישמן נגע ממש ללבי: הנה הנקודה העברית בלבו של האיש הקר והיבש. העוקצני והממורמר הזה...

ביולי 1919 הוזמנתי בשם הועד המרכזי להיות חבר בסקציה של המוזיאון, ששמימתה צריכה להיות „עבודת איסוף של יצירות האמנות של העם היהודי על כל שטחי התרבות האנושית וכינוסן במוזיאון יהודי אוניברסלי“; הישיבה הראשונה, זכורני, התקיימה ביום ששי 11 ביולי 1919, בחמש אחר הצהריים, אולם איני זוכר מה דובר שם, מה הוחלט שם ומה היה גורלה של אותה סקציה אחר כך: הימים היו ימי נצחונותיו של דניקין, ו„חיכו“ יום ליום לכניסתם של ה„לבנים“ לקיב, אף שהם נכנסו רק כעבור שבועות...

הסקציה לתיאטרון של „קולטור ליגה“ החליטה בקיץ 1919 לסדר קורסים לאמני התיאטרון היהודי. מארגן הקורסים היה, אם אין אני טועה, אפרים לויטר. הוזמנתי להרצות... על תולדות הבגדים בכלל, ותולדות התלבושת היהודית מתקופה לתקופה. בין שאר המרצים בשעורים אלה היתה שחקנית פולנית מפורסמת — כך אמרו — הגברת ויסוצקי. הרצאתה ותרגיליה היו תמיד שעה לפני הרצאתי או שעה אחריה. נכחתי ברוב הרצאותיה, ונהניתי רבות מהן. ואף אמרתי פעם: איני יודע אם השומעים הרבו ללמוד מהרצאותי על ה„יחידות“ של המעיל: שרוולים ודשים, צווארונים וכיסים, והופעתם ההיסטורית הראשונה, אבל אני רבות למדתי מהרצאותיה של הגברת ויסוצקי על „יחידות המשחק“, שהיא הרצתה עליהן בלויית דוגמאות לכל „יחידה“...

זליג מלמד היה נוהג להזמיןני ל„מחסן המרכזי“, ולהעביר לפני את התפתחות הספרות באידיש: בשנתיים אלה, אמר, הופיעו באוקרינה יותר ממאה וחמשים ספרים!... האם אתה יכול לתאר לך התפתחות הספרות שלנו בשנים הקרובות! יש שזה פעולה רחב ויש מרחב לחולמי חלומות!

מן הנועזים שב„חולמי חלומותיו“ ו„מתכנני תכניותיו“ של ה„מרכז הקיובי“ היו אנשי ה„פאלקס פארלאג“, חברה להוצאת ספרים באידיש שנוסדה באוקטובר 1918 שבמיסדיה היו אנשים מחוג המשכילים היהודים, שהיו גם מן הקרובים ל„מפלגה העממית“ (ו. לצקי, מ. קריינין ואחרים), מהם גם בעלי-הון (העו"ד גולדנווייזר, המהנדס ל. לב וד"ר מ. מנדלברג).

החברה נוסדה כחברת מניות (כל מניה 100 רובל), והיו לה חברים וידידים גם בערים אחרות. ובפטרבורג נוסד אף סניף, שבראשו עמד י. אפרויקין. בראש

המערכת עמד ו. לצקי והמנהל היה פנחס דובינסקי, שהיה פעם חבר למפלגת הסיימיסטים ועסקן בארגון הסטודנטים היהודים יוצאי רוסיה. במערכת היו שתי מחלקות: לספרות יפה, לספרות ילדים ולבקרת, שבראשה עמדו בעל-מחשבות (ד"ר י. אלישב) ודוד ברגלסון, להיסטוריה ולמדעי היהדות — בראשה עמדו ז. קלמנוביטש ואני, לסטטיסטיקה ולכלכלה — בראשות יעקב לשצ'ינסקי וה. לנדוי, לספרות פופולרית, לספרי לימוד ולמכשירי הוראה — חיים פיאלקוב ונח לוריא; על עבודות התרגומים היו ממונים נחום שטיף (מרוסית ועברית) וז. קלמנוביץ (מלשונות אחרות); בידי ההנהלה עלה לגייס כספים מרובים, ביחוד על ידי כך שרבים מבעלי ההון סבורים היו שעל חשבון השקעותיהם ב"פאלקס פארלאג" הם יקבלו בחוץ לארץ "טבין ותקילין" במטבע חוץ, וזאת בשעה שאין קשר עם חוץ לארץ, ובארץ החזקת כספים היא בגדר סכנה של ממש, מכל הבחינות... ביחוד היה פעיל בזה ד"ר ל. מגדלברג, שהשקיע חלק הגון מהונו בהוצאה זו, ופ. דובינסקי ש"התמחה" ב"תיכון תכניות" ובגיוס אמצעים... ואמנם, הוצאת הספרים הצליחה לרכז מסביבה חוג די רחב של סופרים, משוררים, אנשי מדע וחינוך, מתרגמים ומחברים. — במשך שנה וחצי הם פרסמו את יצירותיהם של דוד ברגלסון ושל ח. ד. נומברג, של צבי הירשקין ושל ז. סיגלוביטש, של פרץ מרקיש ושל יונה רוזנפלד; ורכשו יצירותיהם של ל. קוויטקו ושל דוד הופשטיין, ושל רבים אחרים. מעניינים ביותר היו תכניותיה של הוצאת ספרים זו, שהיא שקדה על פרסומן (סגולה לגיוס הון). בשטח הספרות היפה הכינה החברה מערכת תרגומים מטולסטוי ומצ'יחוב, מביירון ומפלובר, ממופסן ומהמסון ועוד ועוד. — וציינה לתרגום מבחר יצירות של שקספיר ואיבסן, של גיטה ושילר... המחלקה להיסטוריה ולמדעי היהדות נחלקה בקירוב לשני מדורים: למדעי היהדות ול"תולדות זמננו". במדור הראשון הוטל על ג. שטיף לתרגם את ספרו של גידימן שתורגם לעברית בשם "התורה והחיים בארצות המערב בימי הביניים", וכן את ספרו של דובנוב תולדות היהודים בדורות האחרונים (ה"היסטוריה החדשה של העם היהודי"). אצל צינברג רכשת החברה את הוצאת ספרו: תולדות הספרות העברית (כך היה השם המקורי, ולא "הספרות אצל היהודים"...), אני התחייבתי לתת את מחזור הרצאותי בתולדות ישראל — בשני כרכים בשם "מדור לדור, המומנטים העיקריים בתולדות ישראל מראשית ישראל עד ימינו", וכן מסרתי להם "אטלס של מפות ותמונות לתולדות ישראל", שהכניתי במשך זמן רב. (עם בואי לארץ השתדלתי ע"י מכתבים ודרישות — וגם הד"ר מ. זמורה וי. לשצ'ינסקי ניסו לעזור לי — לקבל את כתבי היד, ולא הצלחתי: בעלי החובות של "פאלקס פארלאג" דרשו ממני להחזיר להם את שכר הסופרים שקיבלתי בקיוב, לפי "חשבון מפולפל" ולפי "השער הנכון"... הגשתי — בשיתוף עם קלמנוביץ — רשימה שלמה של ספרים בחכמת ישראל שיש לתרגם אותם, והחברה לא התמהמה בהזמנת מתרגמים. ברשימה זו נכנסו: קורניל ומומזון (הפרק על "יהודה והיהודים"), ויינהיימר וריינאק (מאמרו על ה"דיאספורה"), שרר (יסודותיו של מצבם המשפטי של היהודים בימי הביניים), וברלינר (מחייהם הפנימיים של יהודי אשכנז), הרצפלד (תולדות המסחר של היהודים בימי קדם) ורושר (מאמרו על "היהודים בימי הביניים מנקודת השקפת של פוליטיקה מסחרית כללית") ועוד ועוד. בימי שלטון הבולשביקים, כשנסגרו בתי הספר העבריים, ואי אפשר היה להדפיס כל ספר עברי, הצעתי לחברה להוציא לאור בעריכתי שורה של ספרי קריאה ולימוד באידיש לספרות העברית, ועלי הוטלה עריכתם. בדרך זו עלה בידי לעזור לכמה חברים ולסייע

בידם לא להפסיק משנתם. ד"ר גרשון שטרן לקח על עצמו לחבר כריסטומטיה של הספרות העברית החדשה, יחזקאל הן, משה סמילנר-סקי (תלמי) ומשה פישמן — כריסטומטיה של הספרות המקראית, אני לקחתי על עצמי לחבר כריסטומטיה תלמודית ונחום שטיף לקח על עצמו לחבר — בהשתתפותי — כריסטומטיה בספרות העברית מימי הבינים... היה עלי להרבות בשיחות עם החברים כדי לשכנע אותם, שיש בתרגומים אלה לאידיש משום „עת לעשות לה“... לא כל החברים הסכימו אתי, ומ. א. בייגיל ודוד לויץ לא רצו בשום פנים „לשתף פעולה“ עם „פאלקס פארלאג“ בהכנת ספרים באידיש בשעה שהעברית אסורה ב„בל יראה ובבל ימצא“. אני מספר בפרוטרוט על תכניות אלה, משום שאחר כך ניסיתי להגשים אותן בארץ. ניסיתי ביחד עם המנוח ל. מאיר ז"ל להוציא אטלס-תמונות ומפות לתולדות ישראל, ובאשמתי לא יצא הדבר לפועל: הייתי עסוק וטרוד בעבודותי, ולא יכולתי להפנות על אף ה„תזכורות“ של מאיר... הצעות אלה ומעין אלה, תרגומים וספרי קריאה הגשתי תכופות למחלקת החינוך של הועד הלאומי (הד"ר י. לוריא ז"ל), ל„דביר“, ל„אמנות“, להסתדרות המורים ול„מוסד ביאליק“ — ורק מעט מזער מתכניות אלה בוצעו. ו„פאלקס פארלאג“ ניגש בתנופה גדולה לביצוען של תכניות אלה.

בין התכניות שהשתתפתי בעיבודן — שבחלקן בוצעו אחרי כן על ידי י. וו. א. — היו תכנית ה„פנקס לתולדות היהודים וחייהם באוקריינה בעריכת ב. דינאבורג א. טשעריקאווער וו. לאצקי“ — שצריך היה להופיע כרבעון, ו„נתגלגל“ אחר כך ל„היסטארישע שריפטן“ של י. וו. א., שיצאו בעריכתו של אליהו צ'ריקובר. למערכת ה„פנקס“ מסרתי מאמר על „מקורות וספרות לתולדות היהודים באוקריינה“ (בחלקו היה בו מן ה„תזכיר“ שלי לאקדמיה), ומאמר על המכתב של היהודי על הכוזרים, ששכטר מצא ב„גניזה“ ופירסם, ועל המסקנות ההיסטוריות הנובעות ממנו לתולדות הכוזרים. המאמר הזה שהיה בברלין בידי א. טשעריקובר ז"ל אבד בטלטוליו, ולא נמצא, לדאבוני, בעזבונו.

התכנית האחרת שלקחתי קצת חלק בה היתה זו של ה„אנציקלופדיה היהודית“. התכנית היתה למעשה מיסודה של „האגודה הספרותית על שם י. ל. פרץ“ שבפטרבורג, יוזמיה היו — ישראל אפרויקין ויוסף ישונסקי. האחרון היה מן העובדים הראשיים במערכת האנציקלופדיה הרוסית, ומונה כעורך ראשי. קיבלתי מכתב מהם, שבו הם מודיעים לי על תכניתם זו ועל האפשרות שהם יכנסו בשותפות עם ה„פאלקס פארלאג“ לשם ביצועה של התכנית, ומבקשים ממני להצטרף למערכת. אחרי כן בא ישונסקי לקיוב, ביקר אותי פעם פעמיים, השתתפתי בשיבת המערכת, שהיתה מורכבת מלאצקי, לשצ'ינסקי, קלמנוביץ וממני; ניהלו משא ומתן עם ליטבק וליטבוב.

ההסכם עם ה„פאלקס פארלאג“ בוטל (על כך הודיע לי י. אפרויקין במכתב מיוחד), ובאו גם שינויים בהרכב המערכת: לעורך המדור לתולדות היהודים ברוסיה בזמן החדש מונה... ר. אברמוביץ, ועלי הוטלה עריכת המדור של תולדות ישראל בימי קדם, זכורני, בישיבה אחת הביע א. צ'ריקובר את תמהונו על אי-שתופי במדור לתולדות ישראל בדורות האחרונים ושאל לנימוקי הדבר. עניתי לו: אני משער, שאלו הם אותם הנימוקים, שבעטיים לא יתנו לי בארץ ישראל להרצות על התקופה העתיקה, ויעבירו אותי להיסטוריה חדשה...

אולם בעצם כל העבודות והתכניות האלה היו רק „עבודות אגב“ על יד עבודתי בספרי „תולדות ישראל“, כריסטומטיה היסטורית, שהיא לקחה את לבבי

ולא הקדשתי רוב מחשבותי. במשך שהותי בקיוב פרסמתי שלושה ספרים, „התכנית לתולדות ישראל בבית הספר העממי“ באידיש (1918), וחלק א' של „תולדות ישראל“ (כריסטומטיה היסטורית), מקורות ותעודות ערוכים בסדר כרונולוגי וסיסתמטי עם באורים והארות מראשית ישראל עד ימינו אלה. ספר עזר „למורים, תלמידים ומתלמידים“ — חלק ראשון „מראשית ישראל עד סופו של שלטון פרס ביהודה“ (בעברית ובאידיש). הספרים נתקבלו יפה מאוד על ידי המורים, קיבלתי מכתבים רבים מחברים, מסופרים וממורים. ואולם הסיפוק הרב ביותר שקיבלתי אחרי פרסום ספרי היה ביקורו של דודי ר' ישראל דוד דינבורג מקונוטופ, אחי אבי הצעיר. הוא היה בקיוב, ראה בחלון הראווה של ה„קולטור ליגה“ את הספר (באידיש), קנה אותו, שאל לכתבתי, וכשלא מצא אותי, הודיע שיבוא בשבוע הבא לביקור. ואמנם הוא בא, ועל שכמו הביא לי למתנה — שק תפוחי אדמה. והימים ימי מחסור ורעב למחצה בקיוב...

יצא לאור כרך שני (חלק א') של ספר

תולדות ההגנה

המערכת: שאול אביגור, יצחק בן־צבי,
אלעזר גלילי, ישראל גלילי, יהודה סלוצקי

עורך ראשי: פר' בן־ציון דינור
מוכיר המערכת: גרשון ריבלין

בכרך זה: פרשת תולדות ארגון ה„הגנה“ בשנות 1920–1936 /
תאורי התפרצויות הדמים בשנות 1921, 1929 ו־1933 / פרשות
נעלמות של התגוננות, רכישת נשק, ראשית התעש, פעולות
מיוחדות / הארגון המיוחד מיסודם של „השומר“ לשעבר /
הפילוג ב„הגנה“ והקמת ה„ארגון הצבאי הלאומי“ / דמויותיהם
של מיסדי ארגון ה„הגנה“ וראשוני מפקדיו.

הכרך נכתב בידי יהודה סלוצקי

בספר 625 עמודים, למעלה ממאתיים תמונות.
תצלומי תעודות, מפות, קריקטורות וכד'.

מחיר הספר 9.600 ל"י

אנשי צבא ומגויים, עובדי מערכת הבטחון, נושאי „אות ההגנה“
יקבלו הודעה ניוחדת על תנאי רכישת הספר לגביהם.

הוצאת „הספריה הציונית“ ו„מערכות“

יהודה סלוצקי

בית המדרש לרבנים בוילנה

א

למן כניסתם של מאות אלפי יהודים ממלכות פולין לשעבר תחת כנפיה של רוסיה, חיפשה ממשלת הצארים דרכים ושיטות להתאמתם למשטר השורר במדינה ולמיוזגם בתוך שאר המוני נתיניה.

יחד עם גזרות קשות ומעשי כפיה אכזריים ניסתה הממשלה לגקוט גם בכמה דרכים חיוביות, אחת מהן היתה עידוד השכלתם של היהודים וכניסתם לבתי ספר כללים, שעליה הוזכרו עוד ב"חוקה היהודית" משנת 1804. מאחר שהמוני היהודים לא נהרו לבתי ספר אלה, שהיו זרים להם בשפתם, ברוחם ובסדריהם, החליטה הממשלה להקים מערכת בתי-ספר יהודיים-ממשלתיים, שבהם יימצא התלמיד בסביבה יהודית, יוכל לשמור על מנהגי דתו, יקבל חינוך יהודי מינימלי ויחד עם זאת תינתן לו גם השכלה כללית ורוסית ו"ישוחרר" מהשפעת התלמוד המסתורי, שבו תלו השלטונות את התבדלות היהודים ואת כל הקלקלות בחייהם. נוסף על כך שאפה הממשלה להעמיד בראש קהילות ישראל רבנים בעלי השכלה כללית ורוסית, שיהיו כפופים להשפעתה ויכוונו את המוני-העם לפי רוחה ובהתאם להוראותיה. בהשקפותיהם אלה נשענו שרי רוסיה על הנסיונות שנעשו בארצות המערב, וביחוד במדינות אוסטריה, וכן על דעותיהם של המשכילים היהודים, שקומץ מהם נמצא גם בין יהודי רוסיה. אלה ראו עצמם כמורי דרך חדשה לאומה ותבעו מן הממשלה את הקמתה של מערכת בתי-ספר חדשים לבני-העם, והיו מוכנים לקחת חלק בהתפתחותה כתעמלנים וכמורים.

כך קמה בימי ניקולאי הראשון, החל מסוף שנות הארבעים למאה ה"ט, מערכת בתי-ספר ממשלתיים בכל פינות תחום המושב היהודי באזור המערבי. לשם קיומה הוטל על המוני-העם מכס מיוחד, הוא מכס נרות השבת, שקביעתו נעשתה לפי "עצתם של יהודים בעלי כוונות טובות"¹ והוצדקה משום "תועלתה ליהודים עצמם, להשכלת בני נעוריהם"². לשם הכשרתם של רבנים שיתאימו למטרות הממשלה, ושל מורים שילמדו בבתי הספר החדשים, הקימו השלטונות שני "בתי-מדרש" לרבנים: האחד בוילנה — לאזור המערבי-צפוני; והשני — לאזור המערבי-דרומי — בז'יטומיר. שני מוסדות אלה מלאו תפקידם בתולדות השכלתם של יהודי רוסיה ובגידולה של אינטלגנציה יהודית-רוסית. במאמרי זה אנסה לתת סקירה היסטורית על אחד מהם — על בית המדרש לרבנים בוילנה³.

(1) Материалы к образованию евреев פטרבורג 1865, עמ' 21 (לפי תזכירו של שר החינוך אובארוב מ-1842.4.5).

(2) שם, עמ' 23.

(3) חיבור על תולדות בית המדרש לרבנים בוילנה נכתב במסגרת עבודות המחקר של יו"א לפני מלחמת העולם השנייה על ידי י.ד. דערעוואנסקי, ופרק אחד ממנו ("די באציהונג פון דער געזעלשאפט און די רעגירונגס-קרייזן צו דעם ראבינער שול" התפרסם

בסוף שנת 1846 הורה שר החינוך אוברוב לשלטונות החינוך באזור וילנה וקייב לדאוג להקמתם של בתי־מדרש לרבנים ולמורים, "משום שעד שלא תהיה כמות מספקת של מורים יהודים משכילים לא תוכל הממשלה לממש את תכניתיה לגבי השכלתם של היהודים"⁴. בוילנה הוטל תפקיד זה על המפקח פון־גרובר, שהחל מיד בפתיחת פנימיה סמוך למוסד, משום שסבר כי יש להפריד ככל האפשר את החניכים מהוריהם ו"לקרבם להשכלה בתימינו, להרחיקם מן התלמוד ולקרבם לתושבים הנוצריים"⁵. בין המומחים עמם התייעצו השלטונות על קביעת תכנית הלימודים היו א. ל. מאנדלשטם, שבא במקומו של מ. לילינטאל כיועצו של אוברוב לעניני השכלת היהודים, והפרופסור ו. לויסון, מומר מיוצאי גרמניה, ששימש מורה לשפה העברית באקדמיה הפרבוסלבית בפטרבורג⁶.

בתחילת הקמתו של המוסד ניסו ראשי קהילת וילנה להשפיע על כוונו ועל צביונו, ובייחוד על קביעת סגל מוריו היהודים. הם פגו בתזכיר אל משרד החינוך בעיר ותבעו כי תינתן "הוראה על צרף הקהילה היהודית לעניני בתי־המדרש"⁷, ויותר להם להציע תיקונים בתכנית הלימודים היהודיים וכן "שהמורים היהודים לא יתמנו, ואף לא יוזמנו לעבודת נסיון לפני שתעיד הקהילה על התנהגותם הטובה"⁸. בתזכירם זה פסלו במיוחד את מינויהם למורים של ה"משכילים" ש. זאליקנד ושי. י. פין. ועל פין כתבו שהוא מעוט השכלה, חסר הכשרה פידגוגית ובעל דעות אפיקורסיות⁹. בקשתם זו נדחתה על ידי המפקח המחוזי, שענה כי "בתחומי תפקידו אינו מוצא לנחון לשאול את עצת הקהילה, הוא מרשה להם להציע מועמדים, ואם אלה ימצאו נאמנים וברייסמן, יקחם לעבודת ההוראה"¹⁰. בעצתו של א. ל. מאנדלשטם ובאמצעות משכילי וילנה¹¹, פנו השלטונות אל רבי ישראל סלנטר, מראשי היהדות הדתית בליטא, שהיה מגיד בעיר, והציעו לו לקבל את משרת מורה התלמוד במוסד, כדי שסמכותו הדתית תעזור להם במאבקם עם דעת הקהל היהודית, אבל רבי ישראל סלנטר לא רצה לתת ידו להם, ולאחר זמן עבר מוילנה לקובנה כדי להתחמק מלחץ השלטונות¹².

ב"ח"א בלעטער" כרך עשירי. דערעוויאנסקי השתמש לצרכי עבודתו בארכיון משרד החינוך של איזור ווילנה. במכתב מ־12.3.1958 הואיל מר מ. עלקין, מנהל ארכיון "יו"א בניו־יורק, להודיעני כי לא נודע מה גורלו של כתב־היד ומן הסתם נשמד עם שאר אלפי כתב־יד בידהם של הנאצים.

(4) הקובץ Казенные евр. училища (פטרבורג 1920) עמ' 202.

(5) שם, עמ' 203.

(6) שם, עמ' 204. לויסון, כחברו לעבודה ד. חוולסון, ראה רשות לעצמו להתערב

בעניני היהודים לפי דרכו המיוחדת לו.

(7) הקובץ הנ"ל, עמ' 254.

(8) שם.

(9) כהוכחה לאפיקורסותו של פין צורף לתזכיר ספרו "שנות דור ודור", שהכיל

כרונולוגיה יהודית לפי צונץ ויצא לאור אותה שנה (1847). לפי דעת ראשי הקהילה היו בספר "ביטויים מתנגדים לדת ופוגעים בה". אגב, פין היה אחד היועצים להקמת בתי־המדרש לרבנים. כך כותב הוא במכתב לב. שטרן באלול ת"ר: "למען יהיה מקור נפתח לישועת ישראל ראוי שתכונן הממשלה בתי־מדרש לרבנים בארץ רוסיה, אחד או שנים, שמה יחונכו אצילי בני ישראל לגשת אל הקודש משמרת הרבנות. הבית הזה יהיה כמשפט בית הרבנים בפדובה" (ר' "פרדס" כרך ג', עמ' 156).

(10) מאמרו הנ"ל של י. ד. דערעוויאנסקי, "יו"א בלעטער" כרך י', עמ' 16.

(11) לפי עדות אחת שוחח ד"ר טרכטנברג, הרופא היהודי הראשון בוילנה, עם

סלנטר (ר' ש. רוזנפלד — ר' ישראל סלנטר, עמ' 20).

(12) על כך מספר ע. בנימין בספרו Rabbi Israel Lipkin עמוד 10 (ספרו הנ"ל

בי"ט בחשון תר"ח (23.10.1847) נפתחו שלש הכיתות הראשונות של בית המדרש לרבנים, מאז עברו עליו כ־26 שנות לימודים, עד שנסגר בפקודת השלטונות באביב תרל"ג (1873). עשרים ושש שנים אלה אפשר לחלקן לשלוש תקופות: (א) תקופת הדירקטור איבן ואשקיביץ (1847—1851); (ב) תקופת הדירקטור ק. א. פאבלובסקי (1851—1864); (ג) תקופת הרוסיפיקציה (1864—1873).

השנים הראשונות היו שנות הגישושים והחיפושים של המוסד. המשכילים עוד האמינו כי יוכלו להגשים את שאיפתם ולהפוך אותו לבית-היוצר לחינוך העם ברוחם ולבית-מדרש ללמוד היהדות ברוח הזמן החדש. הם ציפו כי מבתי המדרש לרבנים יופיע באחד הימים מנדלסון רוסי, אשר יביא רפורמה מעמיקה בחייהם הציבוריים של היהודים ברוחה ובשיטתה של יהדות גרמניה¹³.

המנהל ואשקיביץ¹⁴, שמונה על ידי השלטונות, חניך הישועים וממורי האוניברסיטה הפולנית בוויילנה לפנים, שאף לתת למוסד "מראה וגוון של בית ספר גבוה"¹⁵. המורים הנוצרים האחרים לימדו את תלמידיהם לפי התכנית המקובלת בימים ההם בגימנסיות הכלליות. רבים מהם היו בני וויילנה ולא דוקא מן הרוסים. ההוראה שהיתה קיימת בשאר בתי-הספר באזור המערבי, כי יש להמנע מלמנות בהם מורים מילידי המקום, משום הספק ב"רוסיותם", לא חלה על בית-המדרש לרבנים משום שלדעת המפקחים באיזור יביאו מורים מקומיים תועלת רבה יותר "בהכירם מקרוב את התנאים המקומיים ואת מנהגי היהודים"¹⁶.

למפקח על הלימודים היהודיים מונה, בהמלצתו של א. ל. מאנדלשטם, צבי הירש קצנלבוגן (ר' הירש שמחה'ס), אחד מנכבדי וויילנה ולמדניה, שעליו העיד בנימין מאנדל-שטם, מן המשכילים הקיצוניים, ש"אף כי מנהגו כמנהג הזקנים בעם, בכל זאת אינו חושב כמותם, בשל אשר כבר קרא ולמד הרבה מהספרים החדשים, ובניו — מהמשכילים בעם, וזיהו ביתו פתוח להם (למשכילים) לרוחה"¹⁷.

בין המורים היהודים הראשונים היה המשורר אברהם דוב לבנסון (אד"ם הכהן), שגם הוא נמנה בין נכבדי העיר ולמדניה, אדם הכהן שימש מורה הלשון העברית והמקרא בכתות הבינוניות והגבוהות במוסד במשך כעשרים שנה, ובשנים הראשונות אף ראה ברכה בעבודתו, וגם מתנגדיו הודו אז כי "תלמידיו הראשונים — לא מעטה היא ידיעתם בתנ"ך ובדקדוק לה"¹⁸. עמו שמשו בהוראה המשורר שלמה זאלקינד, המדקדק יהודה ביהאק, הלמדן אליהו שטראשון, הסופר ש. י. פין ובנו של המפקח, חיים לייב קצנלבוגן. מורה התלמוד בכיתות הנמוכות היה יהודה אידל שרשבסקי ובגבוהות — ר' גרשון קלאצקא. בשנים ההן נקבעה תכנית הלימודים בבית הספר. את חלקה היהודי ערכו בעיקר

של רוזנפלד, עמ' 20). אגב, סלנטר יסד בקובנה קיבוץ בחורים שהכשירו עצמם לרבנות "כתריס בפני הרבנים המזויפים שהכינו בוויילנה" (שם, עמ' 22).

(13) מ. מרגלית Вопросы еврейской жизни עמ' 169.

(14) את ואשקיביץ מתאר י. ל. ליבאנדה ב"ווסחוד" 1881 חוב' 4 וב"רוסקי ייברי" 1882 גל' 17 (בסיפור "נשף המסכות"), כן נזכר הוא ב"ראוסבייט" 1860, עמ' 242.

(15) י. ל. ליבאנדה — "רוסקי ייברי" 1882, עמ' 44.

(16) מכתבו של המפקח גרובר למשרד החינוך בסוף 1849 (הקובץ הרוסי הנ"ל על בתי הספר הרשמיים, עמ' 342).

(17) ב. מאנדלשטם — "חזון למועד" ח"ב, עמ' 78.

(18) מכתבו של י. הנריעקב לריב"ל י"ל 1856. "פון נאענטן עבר" 1937 חוב' א'.

עמ' 30 (וכן "הכרם" תרמ"ח, עמ' 43).

ח. ל. קצנלנבויגן וש. י. פין¹⁹. בית המדרש לרבנים נהג לפי מתכונת הגימנסיות הרוסיות. לכתה הראשונה היו מתקבלים „נערים רק מבן עשר שנה ומעלה המבינים ראשי למודי העברים והכלליים ועליהם להראות תעודה מן הרופא, כי שלמים המה ואין בהם מום או חולי אשר לא יתנם להיות מקץ הימים מורה או רב”²⁰. הכתות התחלקו לשלוש מדרגות. המדרגה הראשונה כללה שלוש כיתות והקבילה למכינות הגימנסיה הכללית. בכיתות אלה למד הנער חומש עם רש”י, נביאים ראשונים וספר משלי בתרגום גרמני, משניות (מסכת ברכות וסדרי מועד ונזיקין) „חיי-אדם”, דקדוק עברי, דברי ימי ישראל עד חורבן בית ראשון, רוסית, גרמנית, חשבון וגיאוגרפיה.

המדרגה השנייה כללה ארבע כיתות. בראשונה החל הנער ללמוד גמרא ופוסקים (רמב”ם ו„שולחן ערוך”), כשהוא פותח במסכת „ביצה”. במשך ארבע השנים למד נביאים אחרונים וכתובים, עברית, רוסית וגרמנית, מתמטיקה ופיסיקה, היסטוריה כללית ותולדות ישראל. בשנים הראשונות נלמדו גם לאטינית וצרפתית ורמת הלימודים התאימה לזו של הגימנסיה.

ששת הלימודים בבית-המדרש בימים ההם היתה השפה הגרמנית, או ביתר דיוק אידיש מגורמנת ככל האפשר, שבה דיברו ביניהם בימים ההם משכילי וילנה. הרוסית נלמדה כשפה זרה, ואחרת לא יכול היה להיות אז בוילנה, שהיתה בימים ההם עיר יהודית-פולנית, ואפילו פקידי הממשלה בה היו רובם ממוצא פולני או גרמני.

המדרגה השלישית נחלקה לשתי מגמות: מגמה פידגוגית ומגמה רבנית. תלמידי המגמה הפידגוגית למדו שנה נוספת, השתלמו בשפות, קראו בספרי חקירה („הכוזרי”, „האמונות והדעות”), העמיקו בחקר השפה העברית ועברו על יסודות הדקדוק הארמי. שלוש פעמים בשבוע היה עליהם לבקר בבית הספר היהודי הממשלתי, שהיה סמוך למוסד „לשמוע איך יורו המורים — — ולעת קרה המקרה כי יפקד מקום המורה באחד הלשכות בא אחד מהמה וימלא את מקומו וילמד את לימודו”²¹. בסוף השנה השמינית, ואחר הבחינות, היו התלמידים המעולים מקבלים תואר „מורה ממדרגה ב’”, והבינונים — „מורה ממדרגה א’”²².

במגמה הרבנית היה על התלמיד לשבת שנתיים נוספות וללמוד בעיקר את מסכתות התלמוד הקשורות לעבודת הרבנים (כגון מסכת גיטין, נידה וחולין), וכן „יורה דעה”, ספרי חקירה („מורה נבוכים”, „עיקרים”) וספרי מוסר. כן התאמנו המועמדים לרבנות במלאכת הדרוש, וניסו כוחם „לדרוש בבית התפילה ביום השבת אחר התפילה קבל כל המורים והתלמידים”²³. לאחר שנתיים היה התלמיד נבחן ומקבל את תארו — מועמד לרבנות. עתה היה עליו לבלות במוסד עוד שנה עשירית, בה היה חייב לקבל את הדרכתו של אחד מרבני העיר המוסמכים וללמוד הלכה למעשה את דרכי עבודתו של רב בקהילתו. בסוף אותה שנה היה עליו לעבור בחינות שוב הפעם. אם הצליח בהן — קיבל את התואר רב, אם היתה הצלחתו בינונית — נקרא סגן-רב. התכנית היתה מלאה וגדושה, אמנם, בשיבות למדו יותר מסכתות תלמוד, אבל

(19) שם, עמ' 31 (וכן „הכרם”, עמ' 44). על המורים ועל פתיחת בית המדרש בכלל ר' ד"ר י. קלוזנר „תולדות היהודים בליטא” (קובץ „יהדות ליטא”, כרך א', תש"ך, עמ' 95).
(20) י. גורלאנד — „כבוד הבית” (ווילנה תרי"ח), עמ' 35.

(21) שם.

(22) לפי המדרגות נקבעה המשכורת. מדרגה ב' — 300 ר"ל לשנה; מדרגה א' —

225 ר"ל לשנה.

(23) „כבוד הבית”, עמ' 50.

אין ספק שבסיס רציני ניתן בתכנית זו לחנוכו של המועמד להוראה ולרבנות. השאלה היתה איך בוצעה תכנית זו בכיתות בית המדרש. על זאת עוד ידובר להלן.

ד

מעטים היו התלמידים במוסד בשנותיו הראשונות. בפתיחת המוסד נרשמו 44 תלמידים לשלוש כיתותיו. תוך שנה נפתחו כיתה רביעית וחמישית, אולם רק בשנת הלימודים תרי"א (1850/51) עבר מספר התלמידים את המאה הראשונה, ובשנת תרי"ב (1851/52), כאשר הוציא המוסד את חמשת מוסמכיו הראשונים להוראה — הגיע מספר חניכיו ל-157 איש. תלמידים אלה באו לרוב מן השכבות הדלות ביותר של האוכלוסיה, מאלה שנמשכו אל לחם-החינם שניתן להם בבית הספר (בפנימית המוסד קיבלו 50 סטיפנדיסטים את כל מחסוריהם על חשבון מכס הנרות). לפי עדותו של י. ל. ליבאנדה, שנכנס לכיתה הרביעית של בית המדרש למורים בשנת 1849, היו רוב התלמידים „אספסוף (сбород) והאספסוף הגרוע ביותר, המאוס ביותר של הנוער היהודי בכל חבל ארץ זה. נערים הגונים בלסו באספסוף זה כיוצאי דופן, ולא התאימו לרקע הכללי²⁴„ „נראה כי את רוב החניכים משך למוסד חדר האוכל שלו^{24א}). היו מעטים מבין בחורי הישיבה שנמשכו אל ההשכלה ובודדים יצאו אל המוסד מבתי הספר הממשלתיים ליהודים (בניהם גם י. ל. ליבאנדה הנ"ל). לפי עדות מוסמכת נמצאו גם אנשים אחדים בערי השדה מחוגי בעלי הבתים המשכילים, ששלחו את ילדיהם למוסד, שנראה להם, בודאי, כמין „בית-ספר לרבנים“ כגון זה של ש. ד. לוצאטו בפאדובה, ורק לאחר כמה שנים נוכחו לדעת, כי טעות היתה בידם, „בניהם עשו חיל אך בשפות זרות ובעניני מדע, אשר אותם ימצאו גם בכל בית ספר אשר באחת מערי השדה, והענינים הנוגעים לנו כיהודים לא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב מעולם²⁵„.

קהילת ווילנה לא הפסיקה את מאבקה עם בית-המדרש לרבנים גם לאחר שמוסד, בהשתמשה לשם כך בשנים הראשונות לקיום המוסד בחובתה לגייס אנשים לצבא, החוק פטר, אמנם, את תלמידי בית המדרש לרבנים מחובת הקאנטוניסטים, אבל זכות זו ניתנה להם רק לאחר שלוש שנות לימודים. בשנות 1847—1850 נעשו כמה נסיונות על ידי ראשי הקהילה למסור מתלמידי בית המדרש לרבנים לשלטונות הצבא על חשבון מכסת ה„ריקרוטים“ (המגויסים) המגיעה מן הקהילה. נסיון כזה נעשה עם פתיחת בית המדרש בעת שנחטפו שני בניו של המורה שלמה זאלקינד והתלמיד אריה גורדון²⁶. רק התערבותו התקיפה של מפקח גליל הלימודים של ווילנה הצילה את הנפגעים, גם בשנים הבאות אירעו חטיפות כאלה, שהביאו, כמובן, להסתלקותם של תלמידים רבים מן המוסד. בין הנפגעים היו מרדכי נמזר ויונה גרשטיין, שהיו לאחר זמן מורים בבית המדרש²⁷. בכל מקרה התערבו שלטונות החינוך וביטלו את הגזירה. ב-16 באפריל 1850 הוחלט „לפטור את תלמידי בית המדרש לרבנים מחובת גיוס, בתנאי שאם לא יסיימו את חוק לימודיהם יהיו חייבים בה²⁸„ בכך נסתיימו נסיונותיו של ועד-הקהילה להלחם בבית המדרש לרבנים בעזרת גורמים חיצוניים. לתקופה זו הושם קץ עם ביקורו בבית-המדרש של שר החינוך שירינסקי-שיחמאטוב בסתיו 1851. שירינסקי-שיחמאטוב, אחד מ„השחורים“ בין שריו של ניקולאי הראשון, התר-

(24) „ווסחוד“ 1881 חוב' 4, עמ' 86.

(24א) שם, עמ' 88.

(25) מכתב בן-יעקב „פון נאענטן עבר“ חוב' א', עמ' 31 (וכן „הכרם“, עמ' 44).

(26) מאמרו הנ"ל של דערעוואנסקי („ייווא בלעסער“ כרך י', עמ' 16).

(27) שם, עמ' 18—19.

(28) החלטת „הועד לסידור היהודים“ מ-16.4.1850 (הקובץ הרוסי על בתי הספר

הרשמיים הנ"ל, עמ' 326).

שם מאד מהשיגיו של המוסד בלימודים הכלליים. לפי זכרונותיו של ליבאנדה²⁹ אמר השר: „חשבתי כי בית המדרש לרבנים הוא בית ספר יסודי, שבו נלמדים חוץ מלימודי היהדות, תורת הקריאה והכתיבה הרוסית ותורלא. הנני תמה, לא צפיתי למראה עיניי, והשר בא למסקנה, כי „ההתפתחות הרוחנית אליה מגיעים התלמידים במוסד זה אינה מתאימה לתפקידים המיוחדים (הכשרת רבנים ומורים) שלהם חייבים הם להקדיש את עצמם בצאתם מן המוסד אל הקהילות היהודיות, ומשום כך אין היא מתאימה למטרותיה ולכוונותיה של הממשלה הרוממה. השר אינו יכול גם לשבח את רוח הראציונליזם המערבי המסוכן המורגש בחיבורי התלמידים, החייבים בשים לב לתפקידם הדתי, להתחזק ברוח אמונה חזקה וברגש נאמנות לבית-המלכות, שרק הם מהווים תפארת אדם ואזרח, ולכן, למען יעקר רציונליזם מסוכן זה, יש צורך באמצעים מהירים ותקיפים“³⁰.

במהרה הועבר הדירקטור החרוץ יתר על המידה לפנסיה³¹. המורים הנוצרים המשובחים הועברו לגימנסיות הרוסיות בעיר. לימוד השפה הלאטינית בוטל, „כדי לחסום בפני התלמידים את הדרך לבתי הספר הגבוהים“³². במקומו של ואשקביץ בא לנהל את המוסד ק. פאבלובסקי. מורים חדשים, לא מן המשובחים, הובאו ללמד בבית-המדרש, והוראה ניתנה להם להורות את מקצועותיהם בתחום החומר הכלול בספרי הלימוד המאושרים על-ידי השלטונות ותורלא. הספריה הרוסית במוסד נסגרה בפני החניכים. הלימודים העבריים הוגברו ועל מפקח בית-הספר ועל המורים הוטל להשגיח על התלמידים שיקיימו את מצוות הדת כהלכתן.

ה

התקופה השנייה — היא תקופת ק. פאבלובסקי — התחילה בימים הקשים, ימי סוף מלכותו של ניקולאי הראשון. הגיוס המוגבר שנערך בקהילות ישראל, ביחוד בשנת מלחמת קרים, וגזרת ה„חטופים“ שהתגברה אז, דחפו תלמידים רבים אל פתחי בית המדרש לרבנים, שהפך למעין עיר מקלט לבחורים עניים, שנתפסו להשכלה, והיו על כן ראשונים בתור להשלח לעבודת הצבא³³. מספר התלמידים הגיע ל-208 בשנת תרי"ג (1852/53) ול-251 בשנת תרי"ד (1853/54). בשנת 1856, עם מלכותו של אלכסנדר השני, הוחזר לקדמותו הקורס הגימנזיאלי (חוץ מלימודי השפות הצרפתית והלאטינית) וניתנה זכות לתלמידים להיכנס לאחר סיום לימודיהם בכתה השביעית לאוניברסיטאות, בתנאי שיבחנו בשפות הנ"ל. תקנה זו גרמה לגידול נוסף במספר התלמידים, שעלה מ-238 בשנת תרי"ז (1856/57) ל-300 בשנת תרי"ט (1858/59) ול-373 בשנת תרכ"ג (1862/63). יש גם להזכיר כי החל משנת 1858 הוגדל מספר החניכים החיים על חשבון אוצר המלכות, הם „בעלי הסטיפנדיה“, מ-50 ל-65, וכמה עשרות תלמידים נוספים קיבלו תמיכה חלקית לקיומם מכספי מכס הנרות.

בראשית תקופה זו עבר על בית המדרש לרבנים משבר קשה, שקבע סופית את גורלו ואת דמותו כמכון להכשרת רבנים בישראל. בשנת 1853 סיימו את חוק לימודיהם במחלקת הרבנים שני החניכים הראשונים (שלמה מינור ויונה גרשטיין). לפי תכנית הלימודים היה עליהם לעבור שנת לימוד נוסף בפוסקים ובשאלות ותשובות. הלכה למעשה אצל אחד מרבני ווילנה, כדי לקבל ממנו סמיכות לרבנות.

(29) „נשף המסכות“ („רוסקי ייבריי“ 1882, גל' 17, עמ' 646).

(30) שם, עמ' 729.

(31) ר' הודעה על פיטוריו של ואשקביץ מ-16.1.1852 בקובץ הרוסי הנ"ל על „בתי הספר הרשמיים“, עמ' 377.

(32) „נשף המסכות“ („רוסקי ייבריי“ 1882, עמ' 729).

(33) וכן כותב י. בן-יעקב: „ככל אשר הוסיפו בשנים האחרונות להרים אנשים לצבא, כן מלאו החדרים בבית-הספר מתלמידים“ („פון נאענטן עבר“, חוב' א', עמ' 31, וכן „הכרם“ תרמ"ח, עמ' 43).

אם היו ליהודי ווילנה ספקות קשים לגבי סיכו של בית המדרש לרבנים לפני היווסדו, זהנה במשך שנות קיומו הראשונות כבר היה סיפק בידם לראות ולהתבונן בחניכיו ולהוכיח כי מהווים הם סכנה רצינית לקיום אורח החיים המסורתי בקהילות ישראל, ובקיצוניותם יזחו אף חלק מן המשכילים המתונים בעיר. „בלכתם ברחובות קריה בעתות מרגעה להטיף לקח לשעות — מספר עליהם המשכיל י. בן־יעקב — אז יתאמצו בכל עוז להיבדל מבני־עמם, ואם מבלי משים יבואו בתוכם לפעמים אז ימלאו פיהם שחוק ולעג על היהודים ועל כל אשר ביהדות מקורו. — בבית הזה לא יחסרון גם אחדים אשר זה המירו את דתם דאשר מקרב התלמידים באי־שעריו יצאו להתכחש לצור מחצבתם ולעזוב את אמונת ישראל³⁴”.

את עזותם של חניכי המוסד הגבירה כוונת הממשלה בימי ניקולאי הראשון לכפות את בוגריו כרבנים על קהילות ישראל. החניכים „החלו לראות את עצמם עוד בכתלי בית־הספר כפקידי השלטון לעתיד לבוא³⁵”. בהיותם בטוחים בתמיכת השלטונות לא טרחו להסתיר את השקפותיהם על טיב פעולתם בעת שיגיעו למשרתם. „המלה 'מאבק' (борьба) לא סרה משפתי חניך בית־המדרש לרבנים, שראה את עצמו כשליח־מצוה הנתמך על־ידי הממשלה במאבקו עם בני דתו קשי־העורף. הקהילות היהודיות לא יכלו, כמובן, להיות שור־נפש ביחס להשקפות אלה — — וכך הוכרזה המלחמה עוד לפני שעזבו התלמידים את סף בית־הספר³⁶”. תחילתה של מלחמה זו היה נסיון למנוע את סמיכתם של ה„רבנים” הראשונים — פרי־ביכוריו של המוסד.

המורה־הוראה בוילנה, ר' ישראל גורדון, שעמד בראש המשלחת שניהלה משא ומתן עם השלטונות על כיוון בית המדרש לרבנים בימיו הראשונים, הסתלק לאחר נסיון קצר של כמה חדשים מלהיות אחראי להדרכתם של שני המועמדים לרבנות, ושום רב המכבד את תורתו לא היה מוכן לתת את ידו להסמכתם של בוגרי המוסד שהיה שנוא על כל שלומי אמוני ישראל. בסופו של דבר נמצא בפרבר אנטאקוליה הסמוך לוילנה מגיד ומורה הנראה צעיר ועני בשם לייב לוריא, שי. בן־יעקב מכנהו בשם „קוואיראבי” (רב מדומה)³⁷ והוא שקיבל על עצמו לסמוך ידו על שני ה„רבנים” הראשונים וגם על ה„רבנים” שיבואו אחריהם, ובזכות זאת צורף לחבר עובדי המוסד וקיבל שכר צנוע. כך נפתרה שאלת „סמיכתם” של ה„רבנים” חניכי המוסד.

נסיון נוסף של החרדים ושל המשכילים המתונים בוילנה להביא שינוי בסדרי בית־המדרש לרבנים ולהכניס בו משטר של „תורה ויראת ד' עם חכמה ודעת³⁸” נעשה באביב 1856. יוזמיו של נסיון זה פנו אל ראש משכילי רוסיה ריב”ל שיתערב לטובת שינוי זה, אך פקידי השלטון הגבוהים באזור ווילנה לא היטו אונם לבאי כוח הקהילה, שהיו בעיניהם נציגי ההתבדלות וה„פאנאטיזם” היהודיים, בה בשעה שנציגי בית־המדרש לרבנים, שבאו מקרב בוגריו, דברו רוסית צחה³⁹ והבטיחו לשרת את הממשלה במאמציה להעביר את מדיניותה לגבי היהודים באזור המערבי של המדינה.

אולם במהרה התברר כי נצחונם של המשכילים היה מדומה בלבד. במאבק הנסתר

(34) מכתבו הנ”ל של י. בן־יעקב — „פון נאענטן עבר” ח”א, עמ’ 31 (וכן „הכרם”, עמ’ 44).

(35) מ. מרגלית, Вопросы еврейской жизни, עמ’ 170.

(36) שם.

(37) „פון נאענטן עבר”, עמ’ 34 (וכן „הכרם”, עמ’ 48).

(38) מכתבו העברי של י. בן־יעקב לריב”ל מ־12.7.1856 („הכרם” תרמ”ה, עמ’ 41).

(39) וכן. כותב בן יעקב במכתבו לריב”ל: „הלא שפתנו אין אתנו לברר לו כל

דבר ודבר בשפת רוסיה” („פון נאענטן עבר”, חוב’ א/, עמ’ 39, וכן „הכרם” תרמ”ה, עמ’ 58).

בין המשכילים הקיצוניים לבין ראשי החרדים הצליחו האחרונים להשפיע על הממשלה שלא תכפה על קהילות ישראל את חניכי בית-המדרש לרבנים ותרשה להן לבחור „רבנים מטעם הממשלה” מבין היהודים המשכילים לפי שיקול-דעתם ולפטרם אם לא ישאו חן בעיניהם. „הרב מטעם” הפך לפקיד הקהילה הנסבל על-ידי בני-קהילתו כל עוד אינו חורג מתחום תפקידו כרושם בפנקסיו את הנולדים, את המתים ואת הנשואים, וכמחלק תעודות מתאימות על-כך לכל דורש. אפילו זכות השחרור מן הצבא של חניכי המוסד הוגבלת בתנאי שיקבל הבוגר משרת רב או מורה, וכך איבד המושג של רב משכיל מטעם הממשלה את כל זהירו. הטובים שבין החניכים שאפו להחליץ מן הקריירה הדלה של מורה יהודי-ממשלתי או הבלתי-מכובדת של רב מטעם, וחיפשו דרכים להגיע לאוניברסיטה הרוסית. רק הנמושות נשארו בשירות הממשלה כמורים או כ„רבנים מטעם”.

1

כשלונו של בית-המדרש לרבנים לרכוש את אמונו של הציבור היהודי קבע את דמות המוסד בשנים הבאות. בני המעמד הבינוני, לא נמשכו אליו ורק דלים ועניים מלאו את כתליו. בשנת 1858 כותב יעקב גורלאנד, אחד מן התלמידים, בספרון תעמולה, שיצא לרגל שנת העשור לקיום בית המדרש לרבנים („כבוד הבית” וילנה תר”ח)⁴⁰: „מדוע לא יתנו גם הגדולים והנדיבים בעם איש את בנו בבית הזה, ומדוע ירחקו ממנו ובל יאבדו לתת לו כבוד ולשים עין ולהשגיח בעין אהבה וידידות? האם לא טוב לשמוע לקח ותורה מפני מורים גדולים ומפוארים בלי כל כסף וכלי כל מחיר?”⁴¹ „התעוררה התנגדות אילמת וקהה — מתאונן שבע שנים לאחר מכן ש. י. פין — שמצאה ביטוי בהשתמטות משליחת ילדים לבתי-המדרש לרבנים — בהתנגדות לבחירת חניכיהם לרבנים, בקבלת פנים עוינת למורים שמונו על ידי משרד החינוך וביחס של אי-אמון לרבנים שנבחרו בהשפעת השלטונות”⁴².

ובפנים המוסד ירד מעמד לימודי היהדות מטה מטה. הגורם הראשון לכך היה ההבדל הרב בין המורים הנוצרים ובין חבריהם היהודים. „מחיצת זרות קיימת בין המורים הנוצרים וחבריהם היהודים, ואין איש מהם עובר אותה — כותב אחד החניכים — כל חלק וחלק מחבר המורים חי בפני עצמו. האחד — עוטה הוד בדרגות המשרה שלו ואינו רוצה להשגיח ממרום שבתו ביצורים אלה המחוסרים כל דרגה והמשתתפים עמו בעבודה אחת. והשני — בתיתו כבוד לחבריו המאושרים ממנו, אינו משתדל לעשות צעד ראשון להתקרבות, וכך מפרידה תהום ללא גשר בין המורים באותו מוסד, והם מתחלקים לשני מחנות שאינם אויבים ואינם אוהבים, אלא שוויינפש לחלוטין האחד לגבי רעהו. — סדר זה מטביע את חותמו גם על היחס בין התלמידים למוריהם. בראשונים רואה התלמיד בעלי-זכויות, שליטים, גדולי העולם הזה, המזכים אותו בתשומת לבם, ומואילים לרדת ממרום שבתם ולטפל במוחו הרופס של הילד היהודי, האחרונים נראים לו כשניים במעלה, ולמחוסרי-השפעה בהשואה לראשונים. השקפה זו עוברת גם ביחס למקצועות שהם מורים אותם”⁴³.

(40) על השפעת הספר הזה על צעירים בעירות ליטא הקטנות מספר א. א. פפירנא (Пережитое) כרך ג', עמ' 336—337). החרדים קראו לספר זה בשם „בית הכבוד” (שם, עמ' 336).

(41) „כבוד הבית”, עמ' 55. חניך בית המדרש לרבנים ג. וירבלובסקי מתאונן ב„כרמל” הרוסי מ-14.6.1861 כי „המעמד העשיר של יהודי וילנה לא השתמש עד כה בביהמ”ד לרבנים הקרוב אליו והמתאים, כפי הנראה, לנער יהודי הזקוק לחינוך יהודי-חרדי”.

(42) „הכרמל” הרוסי מ-21.7.1865.

(43) גובוסיליזקי — „על בתי המדרש לרבנים” — „ראזסוויט” 1860, עמ' 447. תמונה חיה על ההבדל בין יחס התלמידים למוריהם הרוסים לבין יחסם ליהודים מצויר א. י. פפירנא בזכרונותיו („כל כתבי פפירנא”, עמ' 278—279).

במכתב אנונימי שהתפרסם בעתונו של פיליפסון „אלגעמיינע צייטונג דאס יודענר טומס" מתאונן הכותב כי המורים היהודים, שרובם הם חסרי השכלה או אוטודידקטים, אינם יכולים לתאם את לימודי הקודש עם לימודי החול „ובמקום לקדש את אלה האחרונים מחללים הם את הראשונים. התלמיד מתרגל להרצאה השיטתית והמסודרת של המורה הנוצרי ותוך בחילה עמוקה נאלץ הוא להקשיב ללשונו הנלעגת של המורה היהודי. הוא מואס בתורה משום שאין היא מכבד את מורהו, וכך מספקים בתי המדרש במקום אנשים דתיים, במקום לוחמים קנאים לדת ישראל, רק אויבים המכוונים את גשקם נגד מחנכיהם"⁴⁴.

המורים הנוצרים קיבלו משכורת גבוהה יותר והיו בעלי הכשרה פידגוגית כל שהיא. המורים היהודים — משכורתם היתה נמוכה — רובם היו משכילים-אוטודידקטים, גדושים בידעית היהדות, אבל מחוסרי-כשרון למסור את ידיעותיהם בצורה שיטתית, ולמעשה לא היו שיטותיהם שונות בהרבה מדרכי הלימוד של מלמדי הגמרא בעיר, ואפילו הגרמנית שבה התימרו, היתה קרובה לאידיש, והתלמידים היו קוראים לה בלעג — „סמאראגאנער דייטש"⁴⁵. רק הצנזור היהודי בעיר, וולף טונגהולד, שהיה מיוצאי גרמניה, הקריא את שפוריו בתולדות ישראל „בשפה אשכנזית ברורה ונקיה"⁴⁶, אלא שרוב תלמידיו לא הבינו זלא הקשיבו להרצאותיו היבשות.

חולשתם והתבטלותם של המורים היהודים בפני חבריהם הנוצרים במוסד, שהיה צריך להיות יהודי לפי כל מהותו, היתה מחרידה ומשפילה, ועדות לכך מוצאים אנו במכתב שנשלח עלידי המורים היהודים ל„חברת מפיצי ההשכלה" בראשית 1864. בשנה ההיא הועלה בשליש שכרם של המורים במדינה, אבל בבית המדרש לרבנים חלה העלאה זו רק על המורים הנוצרים. הנימוק לכך היה כי התקציב אינו מאפשר העלאה אלא למורים הראויים לכך, ובויכוח שהתפתח במוסד טענו המורים הנוצרים: „אנחנו הראויים והנכבדים בכל בית-הספר, אנחנו מורי לשון ותולדות-הימים וחשבון, ומה זה לפני אלה כל כבוד הלימודים העבריים?"⁴⁷. במכתבם מציינים המורים היהודים כי „מלבד החמס וגזל המשפט" שיש באפליה זו מביאה היא את התלמידים „להבזות את מוריהם" — ולא יתנו עוד אונן קשבת למוריהם ולכל אשר יצוהו, ואם יאיצו בהם לשמוע בלימודים יתנו כתף סוררת".

ההנהלה אף היא תביטה בעין רעה על המורים הותיקים. הם התהלכו במוסד בעלי זקנים ופאות, כיפותיהם על ראשיהם ושפתם הגרמנית המשובשת בפיהם — ואיזה קשר יכול היה להיות ביניהם לבין „יועץ סתרים" ודירקטור רוסי? תהליך דחיקתם של מורים אלה מכתלי המוסד החל עוד בשנת הלימודים תרט"ו (1854/55), כאשר פוטר יודא בעהאק ואליהו שטראשון ובמקומם באו שני הבוגרים הראשונים למחלקת הרבנות שלמה מינור ויונה גרשטיין. אחריהם צורף לחבר המורים בוגר המוסד מרדכי נמור, שהיה „מורה מקראי קודש ויסודי דקדוק לש"ע בכתות הנמוכות"⁴⁸ ולפי עדות מאוחרת⁴⁹ היה כוחו בלימודים אלה דל להפליא, עד שאלה מתלמידיו, שבאו למוסד ותלמודם בידם, היו מקפחים אותו בשאלות קלות במקרא ובדקדוק, מבלי שיוכל לענות עליהן.

„תפקיד עלוב ומגוחך מלאו מורי המקצועות העבריים — מספר בזכרונותיו ג. פרוו'אנסקי, שלמד במוסד בראשית שנות הששים — עלוב היה תפקידם ביחס להנהלה —

(44) AZdJ מ-2.3.1857, עמ' 126.

(45) מ. לנדא מוילנה („המליץ 1868 גל' 23, עמ' 167).

(46) כבוד הבית, עמ' 44.

(47) י. ל. רוזנטל „תולדות חברת מפיצי ההשכלה", ח"ב, עמ' 28. באוקטובר 1866

חזרו המורים היהודים על טענותיהם אלה (שם, עמ' 176).

(48) „כבוד הבית", עמ' 44.

(49) ג. פרוו'אנסקי Пережитое („ווסחוד" 1904 חוב' ב', עמ' 46).

ועוד יותר עלוב ביחס לתלמידיהם — ואמנם, איך יכלו התלמידים להתחסס ברצינות למקצועות היהדות, כשכולם ידעו כי למקצועות היהודיים אין כל השפעה על ההעברה מכתה לכתה, ואם טובים הם ציוניו של התלמיד במקצועות הכלליים, אז, גם אם יקבל אך ציונים בלתי-מספיקים בלימודים העבריים, יעבור לכתה הבאה⁵⁰. במהרה הגיע הדבר לידי כך „שלא היה מקום נוח יותר ליהפך בו מיועדתורה לעסיהארץ“⁵¹ מבית-המדרש לרבנים. „היו מקרים שמסיימי המוסד (אם לא הביאו עמם לבית ספרם ידיעות בלמודי היהדות) קראו בקושי בספר עברי“⁵².

ז

בשנות כהונתו של פאבלובסקי התגבשה דמותו של ה„שילצר“ — תלמיד בית-המדרש לרבנים, שתפס במהרה את מקומו ברקמה הסואנת של חיי עיר היהודים הגדולה. התלמידים התחלקו לשני סוגים: „סטיפנדיאנטים“ ותלמידי-חוץ. הזכות להכנס לפנימית המוסד ניתנה רק לתלמידים מהכתה הרביעית ואילך, וזכות בכורה היתה לאלה „אשר אין לאל ידם, או יד הוריהם, לכלכלם בביתם, ומשפט הבכורה נתנה הממשלה ליתומים ולבני-המורים אשר בכל בתי-הספר במדינה“⁵³. 65 ה„סטיפנדיאנטים“ היו חלק ניכר מבין תלמידי-הכיתות הגבוהות, מצבם החמרי היה מובטח, ושאר התלמידים קנאו בהם ובמעמדם. הכניסה לחוג מאושרים זה היתה תלויה בחסדי ההנהלה, ורבים מהם היו „קהי תפיסה מוגבלים, חמורים נושאי ספרים, היודעים להתניף לאיש הראוי לכך ולהסתגל לכל התנאים, אולם צריך היה לראות את 'החכמים הקאזיוניים' הללו, בעת שהיו מהלכים מגולחים, שתקנים, זקופי ראש, במלבושיהם הדומים לאלה של הניכיס הסמינריה הקתולית“⁵⁴.

ה„סטיפנדיאנטים“ היו נתונים למשטר חמור, ושלושה משגיחים, אחד מהם נוצרי, השגיחו על כל צעדיהם, כשהם מחלקים ביניהם את היממה לשלוש משמרות. שלוש פעמים ביום היה עליהם להתפלל בציבור בהשגחת משגיח יהודי. מאכליהם היו מזיגים ומספיקים, על כל פנים לפי הטבלה שהיתה תלויה על קיר חדר האוכל, והתפריט היה צריך להתחלף בכל שבוע ושבוע. אך למעשה היה הסוכן הממונה על הבית, הוא, עוזריו ושותפיו, שמים ידם במצרכים והחניכים היו נאלצים למלא את מחסורם בפת לחם יבשה⁵⁵. בחדר המיטות ישנו החניכים על „יצוע שק מלא מספוא הנחלף פעמים ושלוש בשנה“⁵⁶ ואת כלי המיטה עם הלבנים היו מחליפים להם „מדי שבוע בשבוע“.

היציאה מן המוסד היתה אסורה עליהם בימות החול ואך בשבתות ובמועדים ניתן להם הרשיון לצאת העירה לשם ביקורים בבתי קרוביהם ומכריהם. מניעת זכות זו שימשה אמצעי עונש לגבי תלמידים שסרחו במשך השבוע. פעמים בשבוע היו ה„סטיפנדיאנטים“ יוצאים, לפי התקן, בסך שנים-שנים, „לשוח בשדה או בעיר, למען ישאפו רוח צח ויחליפו כוח“⁵⁷. ה„שילצרס“ במעיליהם הקצרים „כשהם מסופרים ואפילו מגולח-זקן וכסיות על ידיהם“⁵⁸ היו מתבלטים בין שאר עוברי הרחובות היהודים ומושכים את עיני הצעירים אל אותה „השכלה“ מסתורית ואסורה.

(50) שם, חוב' ג, עמ' 32.

(51) שם, חוב' ב, עמ' 39—40.

(52) שם.

(53) „כבוד הבית“, עמ' 32.

(54) נ. פרוז'אנסקי — „ווסחוד“ 1904, חוב' 6, עמ' 82.

(55) ר' זכרונותיו של ליבאנדה — „רוסקי ייבריי“ 1882, עמ' 642.

(56) „כבוד הבית“, עמ' 63.

(57) שם, עמ' 66.

(58) זכרונותיו של ו. הרכבי Пережитое כך ד, עמ' 275.

בין החיובות הבלתי-נעימות שהוטלו על ה"סטיפנדיאנטים" היתה חובת הביקור בבית הכנסת שבמוסד בכל יום ויום בוקר וערב, אלא שכרגיל נמצאו הדרכים לנצל זמן זה לקריאה ולהכנת שעורים. אגב, המוסד טיפח מקהלה מתלמידיו, ושם טוב יצא לה בולגא. המקהלה שרה שירי קודש ושירים רוסיים-פטריוטיים ועממיים ולפי עדות מאוחרת עשתה לה שם בנגינותיה וביפי קולותיה. "עד כי כמה פעמים נתבקשה בכבוד אל במת בית משחק (טהעאטער-סצענע) לשורר שירי עם ומלך, ולפני שרים וגדולים התייצבה ותנחל תהילה ותפארת"⁵⁹.

כל אחד מה"סטיפנדיאנטים" התחייב לשרת כמורה או כרב בשירות הממשלה במשך עשר שנים. אולם מאחר שרשת החינוך היהודית-ממשלתית והרבנות מטעם הממשלה לא התפתחו בהתאם לתכניותיה של הממשלה, ניתנה האפשרות לרבים מהם לקבל את ויתורה של הממשלה על שנות השרות המגיעות לה ולעבור ללימוד בבתי ספר גבוהים.

התלמידים גרידו החוץ היו אף הם נתונים לפיקוחו של משגיח נוצרי מיוחד, שתפקידו היה "להתחקות על שרשי רגליהם, ללכת אל מקום מגוריהם, לדעת הנסיבה אשר עצרתם מבוא אל בית-הספר יום או יומים, אם היא פרי עצלותו או נסיבה אחרת, ולכתוב זאת בספר הזכרון" (זורנאל)⁶⁰. מצבם של תלמידים אלה היה קשה. רובם התפרנסו בדוחק משעורייבית בעברית, ברוסית ובמדעים שונים. בשנת 1860 הוקמה ביזמת התלמידים ובעזרת המורים קופת תמיכה בתלמידים העניים, שאספה תרומות בחוגי המשכילים והנוטים אליהם בעיר ווילנה ובערים אחרות בליטא⁶¹, בעיקר באמצעות חניכי בית-המדרש ששרתו כרבנים או כמורים בערים אלה.

כבר בימים ההם ראו תלמידים רבים את עתידם בהמשכת לימודיהם בבית-ספר רוסי גבוה, וכאשר הכריזה ממשלת הצאר בסוף 1861 על מתן זכויות ליהודים בעלי השכלה גבוהה שלחו תלמידי בית-המדרש לרבנים משלחת אל הגנרל-גוברנסור נאזימוב להביע לפניו את רגשי תודתם לקיסר על נדיבות ליבו⁶².

ח

במצב זה נמצא המוסד בעת שהגיעו לוילנה ימי הרוסיפיקאציה, שבאו אחרי דיכוי המרד הפולני בשנת 1863. בעצם ימי המרד עמד בית-הספר, מוריו ותלמידיו בנאמנות לממשלה, ומנהלו הנוצרי ציין לאחר זמן כי "בית הספר יוכל להתפאר בגאון, כי בחומותיו לא היה מימיו אף אחת מפלט למתפרצים"⁶³.

בסיון 1864 ביקר במוסד שליח משרד החינוך א. פ. פוסטילס, שנשלח למסור דין וחשבון על כל מערכת החינוך הממשלתית ליהודים. הוא שהה במוסד חמישה ימים תמימים⁶⁴ וגילה בדרך כלל שביעות רצון ממראה עיניו. בדו"ח שהגיש לשלטונות ציין פוסטילס כי הישגי התלמידים בלשון הרוסית במחלקות ההכנה מניחים את הדעת, אם יושם לב אל הקשיים הגדולים בלימודה מסיבת מיעוט ידיעתם של החניכים בשפה זו עם כניסתם למוסד ומיעוט השעות המוקדשות ללימודה (שלוש שעות בשבוע), "החניכים קוראים בשטף או

(59) מ. לנדא — "המליץ" 1868 גל' 24, עמ' 174.

(60) "כבוד הבית", עמ' 64.

(61) ראוי להזכיר כי אגודה זו הוציאה לאור בשנת 1863 את החלק השלישי ל"עית צבוע" לאב. מאפו, בתקוה "להחיות בתבואות מכרו נפשות בני עניים, תלמידי בית המדרש לרבנים" ("הכרמל" תרכ"ג גל' 47, עמ' 373).

(62) "ווסחוד" השבועי 1888 גל' 11, ימ' 242—243 (מאמר ראשי לזכר א. ל. ליבאנדה).

(63) "המליץ" 1865 גל' 46, עמ' 693.

(64) "הכרמל" תרכ"ד, גל' 40.

כמעט בשטף, מקפידים על המבטא ועל הבנת התוכן. — חניכי המחלקות וגבוהות קוראים ספרים רוסים, ואצל כמה מהם הפכה הקריאה לתאורה. — קשה למורים לגמול את החניכים מן הז'רגון, כי בבית וביניהם לבין עצמם הם מדברים ז'רגונית ובכוח ההרגל הזה נמחק שם כל מה ששמעו בעת השעורים⁶⁵.

לעומת זאת לא היה פוסטילס שבערצון מרמת ההכשרה הפידגוגית של המורים חניכי בית המדרש, שעם רבים מהם נפגש בעת סיוריו בבתי הספר הממשלתיים באיזור הלימודים של ווילנה. הוא נוכח לדעת כי רק אלה מביניהם שהיו להם כשרונות פידגוגיים טבעיים הגיעו לשיטות ודרכי לימוד משלהם. השאר התחבטו בדרכי עבודתם וגששו באפלה. פוסטילס המליץ להגביר את עבודתם המעשית של המועמדים להוראה, כן תבע להכניס בתכנית לימודיהם קורס בפידגוגיה. על מצב לימודי היהדות לא יכול היה פוסטילס לחוות דעתו. המצב נשאר בעינו, כשכל הצדדים, ההנהלה הנוצרית, המורים היהודים והתלמידים מעונינים להעלימו מעיני זרים.

שנת הלימודים הבאה (1865) עברה בסימן רוסיפיקציה מוגברת של המוסד. המנהל הקודם הורחק, במקומו בא חוקר הספרויות הסלאביות פ. ביזסונוב. מורים רוסים החליפו את המורים המקומיים (שרובם היו ממוצא פולני או גרמני). ביזסונוב, "ירה אבן פינה להעתקת מקראי קודש ודקדוק לשון עבר ללשון רוסייה"⁶⁶, ובשנה ההיא בעת הבחינות כבר "השיבו התלמידים על כל השאלות כמעט בכל הלימודים בלשון רוסייה, ואך בלימודים התלמודיים, וגם בזה לא בכל הלימודים, השתמשו בלשון היהודית והאשכנזית. — למען הגיע למטרה הזאת — התכוונו מורי הלימודים הנזכרים וחיללים גברו בארבעה חדשים לפני הבחינה והגדילו תושעה⁶⁷.

לאחר שמילא ביזסונוב את תפקידו⁶⁸, הועבר לתפקיד מכובד יותר כמנהל הגימנסיה הרוסית בעיר. במקומו מונה לדירקטור נ. סובצ'אקוב, "שהיה כמה שנים מורה ראשון לתלמוד לשון רוסייה והליטעראטור שלה בבית המדרש לרבנים"⁶⁹. המוסד נכנס לתקופתו האחרונה — התקופה ה"רוסית".

ט

בראשית התקופה ה"רוסית" בא שינוי מכריע בהרכב המורים היהודים במוסד. המורים הותיקים המשכילים האוטוריטטיים ירדו אחד אחד מן הבמה. מהם פרשו מבית המדרש לרגל מתלתם או זקנתם⁷⁰, ומהם הלכו בדרך כל בשר⁷¹. במקומו של המפקח הראשון בא בנו חיים לייב קצולגוביגן, ששימש שנים רבות מורה במוסד, במקום אד"ם הכהן בא חתנו, חניך המוסד, יהושע שטיינברג ובמקום יהודה שרשבסקי — בנו אליהו שרשבסקי. בשנת 1868 יכול היה סופר "המליץ" לציין, כי כל מורי בית המדרש לרבנים חוץ מאחד (מרדכי פלונגיין) הם חניכי המוסד⁷².

המורים הללו היו בני הדור החדש. בידיעותיהם ביהדות לא הגיעו רובם לקרסולי

(65) דו"ח של פוסטילס (רוסית) פטרבורג 1865, עמ' 12—15.

(66) "הכרמל" תרכ"ה, גל' 40, עמ' 271.

(67) שם, גל' 30.

(68) וכן מעיד "המליץ" על ביזסונוב ש"עמל בו (בבית המדרש לרבנים) בחריצות

שבעה ירחי משמרתו וישנהו לטוב" (1865, גל' 46, עמ' 692).

(69) "הכרמל" תרכ"ה, גל' 39.

(70) כמו המפקח צ. ה. קצולגוביגן ואד"ם הכהן, שפרשו מעבודתם ב-1866.

(71) ר' גרשון קלאצקא וולף טוגנהולד ב-1864, י.א. שרשבסקי ב-1866 וש. זאלקינד

בשנת 1868.

(72) ר' "המליץ" 1868, גל' 17, עמ' 269.

המורים הקודמים להם, אבל לעומת זאת ידעו את השפה הרוסית, הלכו מגולחים וגלויי ראש ולבשו בגאווה את המונדר הממשלתי, ובודאי קיימו קשרים, חיצונים לכל הפחות, עם חבריהם להוראה הנוצרים. „החל משנת הלימודים תרכ"ז (1866/67) — מציין עתון משרד ההינוך ברוסיה — נלמדו כל המקצועות היהודים, אפילו התלמוד והפוסקים — ברוסית⁷³. „ר' יהושע שטיינברג — מוסר אחד התלמידים — מגביר חיילים בשפה העברית בשפת רוסיה נעימה וקלה, החכם ר' אליהו שערשעווסקי — — מורה תנ"ך בלשכת הרבנים, ישא מדברותיו בשפת רוסיה צחה וברורה. ר' א. ביילין ור' פ. שרייבער, מורה התלמוד והמשנה מעתיקים (מתרגמים) מאמרי חז"ל לשפת רוסיה זכה וגקיה. קורות הימים לעם ישראל יורה המשכיל השלם הורביץ בשפת המדינה. — — כולם יעוררו בלבנות התלמידים אהבה נאמנה לעמם, לשפתנו, לשפת רוסיה ולמדברים בה⁷⁴.

אולם אידייליה רשמית זאת לא שקפה את המצב לאמיתו, מעמד העברית ולימודי היהדות לא שופר. „לשוא יקראו זה שנים לא מעטות מורינו המשכילים כדברים האלה — כותב התלמיד אליעזר פארמאן — „שמעו, תלמידי, למדו לשון העברית, היא תובילכם אל הצלחתכם. — — אין מקשיב ואין שומע, כמעט אין אחד אשר שלח ידו לכתוב שפת עברית, כולם פונים לה עורף ולא פנים, — — כולם שכס אחד יענו ויאמרו כי ידיעת שפתנו לא תביא שום תועלת. גם התלמידים מהלשכות הגבוהות אשר על כס הרבנות מיחלים, גם הם השליכו אחרי גוים שפתנו הנעימה ואך במעט ידיעתם בשפת המדינה יתפארו⁷⁵. בשנת 1869 מציין ה„דיין“ האודיסאי את „גועל הנפש הכללי המפותח בין חניכי המוסד לגבי מקצועות היהדות. — — בעברם את הבחינות כחובה שאין מנוס ממנה בעזרת מלמדים נשכחים המומונים לשם כך משביעים התלמידים בידיעותיהם הקלושות את רצון מוריהם הותרנים לגבי עצמם ולגבי אחרים, ומקדישים את עיקר כוחותיהם ללימוד הלימודים הכלליים והלשונות האירופיות הדרושות לכניסה לאוניברסיטה⁷⁶.

דוקא בימים ההם גדל בית המדרש לרבנים ומספר תלמידיו עבר במהרה את המאה הרביעית והתקרב ל־500 איש⁷⁷. סיבת גשוגו של המוסד נעוצה בשנוי שחל ביחסם של רבים מיהודי ווילנה ל„השכלה“ וללימודים הכלליים. באותה ווילנה שבשנות החמישים לא הגיעו בה מספר התלמידים היהודים בגימנסיה המקומית אפילו למנין אחד⁷⁸, למדו עתה מאות נערים יהודים בבתי־ספר תיכוניים שונים⁷⁹. בית המדרש לרבנים היה מעין דרך לאוניברסיטה לבני דלת העם, שלא יכלו לשלוח את בניהם לגימנסיה, והתלמידים רובם ככולם באו אל המוסד לעבור בו את חוק הלימודים הכללי, אשר יכשירם לעמוד בבחינות לאוניברסיטה, ומאחר שהיה עליהם נוסף על כך להשלים את לימודיהם במקצועות הנדרשים לפי תכנית הגימנסיות הרוסיות ושלא נלמדו בבית המדרש לרבנים, ראו בלימודים היהודיים מעמסה כבדה, שנואה ומיותרת.

אי אפשר היה להסתיר את הסוד בין כתלי המוסד. מבין קרוב ל־500 תלמידים היו אך 12 מורים ו־5 רבנים מסיימים בממוצע את חוק לימודיהם מדי שנה בשנה. מעמדו ותכליתו של המוסד הועמדו בסימן שאלה. יהודים ונוצרים כאחד עוררו את בעית קיומו.

(73) לפי День 1869, גל' 17, עמ' 269.

(74) „המליץ“ 1867, עמ' 133, וכן במאמרו הנ"ל של מ. לנדא („המליץ“ 1868, גל' 24), בו הוא מזכיר נוסף למורים אלה גם את המורים א. וואהל ונמזר.

(76) „המליץ“ 1865, גל' 24, עמ' 371.

(77) День 1869, גל' 6, עמ' 82.

(78) בשנת הלימודים תר"ל (1869/70) — 485 תלמידים, בשנת תרל"א (1870/71) — 496, בתרל"ב — 493, ובשנה האחרונה לקיום המוסד — 442 תלמידים.

(79) לפי עדותו של ד"ר מ. מאנדלשטם (לוח „אחיאסף“ תר"ס, עמ' 339).

(80) ר' „וייסטניק רוסקיר ייברייב“ 1873, עמ' 615.

באוקטובר 1866 הגיש ועד „חברת מפיצי ההשכלה“ תזכיר למשרד החינוך ובו ציינו כי „בתי המדרש האלה (בוילנה ובוויסומיר) אינם ממלאים את תעודתם. האדוקים דורשים מהרבנים שידיעתם בתלמוד תהיה עמוקה ורחבה ודרכם תהיה דרך אמונה וענות צדק. אוהביהתיקונים דורשים מהרבנים מלבד ידיעה עיקרית בתלמוד עוד השכלה אשר תמצא בבתי הספר הגבוהים וכשרון להטיף ולנאום נאום בשפת לימודים, וחניכי בית המדרש לרבנים אינם ממלאים חפץ שניהם כאחד“⁸¹.

אותה שנה הגישו כמה מראשי בעלי-הבתים בוילנה תזכיר לגנרל-גוברנזור נאזימוב בו הצהירו כי „בתי המדרש לרבנים לא יצליחו למלא את תעודתם ומטרתם, וכי הם נכונים לשלוח עויליהם לבתי הגימנאזיום, וטוב טוב להם כי יקשיבו בניהם לקח מפי מורים אשר לא מבני ישראל“⁸².

ומבין הרוסיפיקאטורים הרוסים בא הקול כי אין טעם לקיים מוסד גבדל ליהודים, בשעה שילדים יהודים נוהרים כבר לבתי-ספר כלליים. עצם קיומם של מוסדות כאלה מסייע „לרוח הבדלנות היהודי“⁸³, ואין הם אלא „גימנסיות יהודיות-לאומיות שאין לסבול אותן“⁸⁴. „בתי הספר היהודים המיוחדים — טען מפקח אזור הלימודים הוילנאי א. קורנילוב — מפתחים ומגבירים את הסיפרטיזם בין היהודים. — טוב היה לעורר את היהודים לשלוח את ילדיהם למוסדות כלליים ולהפוך את בית המדרש לרבנים לגימנסיה רגילה, שבה ינתנו, לרוצים בכך, שעורים בשפה העברית“⁸⁵. כן התנגד קורנילוב ללימוד התלמוד במוסד, וטען כי „המלמדים מסוכנים פחות מהיהודים המלומדים“. בראש המתנגדים לבתי המדרש לרבנים עמד שר-החינוך דימיטרי טולסטוי, שנכנס לתפקידו בשנת המפנה 1866 והיה מפורסם בהשקפותיו הריאקציוניות. „איראהדתו למוסד נבעה בעיקר מתוך שהתלמידים סטו מכיוון המוסד ומתפרצים הם לאוניברסיטאות“⁸⁶.

מנהל המוסד נ. סובצ'אקוב, שהתלמידים קבלו את מינויו בשמחה מתוך שזכרו את יחסו הטוב אליהם בהיותו מורה השפה הרוסית, גיסה לפתור כמה מבעיות המוסד ולסתום את פיות המקטרגים בשיטות אדמיניסטרטיביות, שכוונתן היתה למנוע את התלמידים מלהשתמש במוסד כבשלבי-מעבר לבית-ספר רוסי גבוה, ולכוונם בעל כרחם לכיתות המורים והרבנים. תלמידים שנחשדו ברצון לעבור לאוניברסיטה קיבלו ציונים מכשילים בסיום הכתה הגבוהה. התעודות לגומרי הכתה השביעית (הכתה המסיימת בגימנסיה הרוסית בשנים ההן) ניתנו רק לאחר מועד ההרשמה לאוניברסיטאות⁸⁷ ובסוף שנת 1868 נדחו בחינות הבגרות. לשנה אחת — לסיום שנת הכשרה הפיידגוגית.

שיטות אלה לא השיגו את מבוקשן. תלמידים אחדים נבחנו במוסדות אחרים בעיר, והמנהל עורר רק כעס ושנאה כלפיו מצד תלמידיו, ובמאמרים אנונימיים בעתונות היהודית-רוסית שפכו עליו את חמתם, אף האשימוהו בפעולה מיסיונרית השאית, בשיתוף פעולה עם יעקב בראפמן ובעזרה להוצאת „ספר הקהל“ שלו⁸⁸.

(81) י. ל. רוזנטל — „תולדות חברת מפיצי ההשכלה“ ח"ב, עמ' 90.

(82) ש. מנדלקרן „המליץ“ 1867, עמ' 166.

(83) דברי קורנילוב לפי א. צ'יריקובר „תולדות חברת מפיצי ההשכלה“ (רוסית).

עמ' 194.

(84) לפי „ויסטניק רוסקיי ייברייב“ 1873, עמ' 234.

(85) לפי ספרו הנ"ל של צ'יריקובר, עמ' 193.

(86) ממכתבו של א. שרשבסקי ל. ל. גורדון, שם, עמ' 196.

(87) День 1870, עמ' 256. גם לאחר סיום לימודיהם, בעבדם כמורים, היו בוגרי

המוסד נתקלים אז ברדיפות אדמיניסטרטיביות בהשתדלם לעבור ללימודים באוניברסיטאות (ר) День 1869, גל' 33, מכתבו של מורה בשם (Преступное желание)

(88) שם, עמ' 367.

אותה שעה נשמעה גם בין היהודים הדעה כי אמנם יש להפוך את המוסד לגימנסיה רגילה, ולהעביר את הלימודים היהודים לכתות הגבוהות המיועדות למורים ולרבנים. ב־1868 הגישה קבוצת יהודים בוילנה בקשה למשרד החינוך להרחיב את תכנית הלימודים בבתי המדרש לרבנים ולהתאימה לתכנית של הגימנסיה הכללית⁸⁹. לאחר שהעביר הגרף ד. טולסטוי בשנת 1871 את הריפורמה החינוכית הידועה שלו, לפיה הותגתה הכניסה לאוניברסיטאות בלימוד מוגבר של השפות היוונית והלטינית ובמעבר בחינה בהן, הגישו לפניו כמה מיהודי וילנה בקשה להכניס לימוד שפות אלה לתכנית הלימודים של בית המדרש לרבנים⁹⁰. השלטונות ראו בפניות אלה הוכחה שהיהודים „אינם מסתפקים בסילוף מטרתם של מוסדות אלה די־פאקטו, אלא רוצים הם לאשר אנומליה זו, שהתגנבה אליהם, גם דה־יורה”⁹¹.

נוסף על כל אלה נראו בבית־המדרש לרבנים בראשית שנות השבעים סימניה הראשונים של התנועה המהפכנית ברוסיה. לימוד השפה הרוסית שימש לבחורים היהודים מפתח לספרות הרוסית הרחבה, ויחד עם ספרים „כשרים” הגיעה לידיהם גם „ספרות אסורה” והשפעתה על בני הנוער היהודים התוססים ומחוסרי הזכויות היתה רבה. הנהלת בית המדרש, המורים הנוצרים והיהודים והמשגיחים עמדו על המשמר, הגבירו את הפיקוח על התלמידים בכלל ובפרט על הסטיפנדיאנטים. חקירות, דרישות וחפוש נערכו מפעם לפעם בין כתלי המוסד, ולפעמים נאסרה היציאה אל העיר על החניכים במשך כמה וכמה שבועות⁹². ההנהלה עודדה מלשינים ומוסרים מקרב התלמידים וליבאנדה מציין בזכרונותיו כי „הריגול, השוחד, הזיופים, ההלשנה ושאר המעשים הטובים חגגו את חגם כדי לספק בכל מחיר הוכחות למה שנדרש אי־שם”⁹³. גם זקני המשכילים ה„אוטודידקטים”, שהרחקתם מעבודה ומהשפעה על בית־המדרש לרבנים לא עברה מבלי להשאיר בלבם רגשי־מרירות כלפי יורשיהם הצעירים ה„מדופלמים” הצטרפו למקטרגים ולפי עדותו של מ. מרגלית השמיעו קולם בועדות שדנו בגורל בתי המדרש לרבנים וטענו כי חניכי מוסדות אלה „נגועים בראדיקליזם של המלומדים היהודים במערב, ומוכנים להצטרף בכל שעה לאלמנט המהפכני”⁹⁴, ויש לסגור אותם על מנת להציל את הנוער היהודי מנגע הניהיליזם והסוציאליזם. ואמנם היה יסוד של ממש לחששות אלה. בשנת 1867 סיים את חוק לימודיו במחלקת המורים א. ש. ליברמן, ולאחר ארבע שנות הוראה ונדודים חזר לוילנה וכאן ייסד חוג סוצי־אליסטי בן 15 איש, רובם מתלמידי בית המדרש לרבנים (ביניהם אהרן זונדלביטש וולאדימיר יוכלסון, שמלאו לאחר זמן תפקידים חשובים בחוגי ה„נארו־נאיה ווליה”)⁹⁵. בשנת 1872 גלתה ההנהלה בין כתלי המוסד ספריה בלתי־ליגאלית. התלמיד יעקב אבא פינקלשטיין, שהיה אחראי לספריה זו, גורש מבית הספר⁹⁶.

(89) „וייסטניק רוסקיר ייברייב” 1873, עמ' 663.

(90) שם.

(91) שם.

(92) День 1870, עמ' 255.

(93) „רוסקי ייבריי” 1882, עמ' 495.

(94) מ. מרגלית — ב„ייברייסקאיה ביבליותיקה” כרך ג', עמ' 337 וכן עמ' 340.

(95) החוג של ליברמן התגלה רק ביוני 1875, שנתיים לאחר סגירת בית המדרש

לרבנים.

(96) בוכנינדר — „געשיכטע פון דער אידישער ארבייטער באוועגונג”, עמ' 19—21.

יש לשער כי מתנגדיו של המוסד הרימו על נס תופעות אלה, שהוכיחו כי ריכוזם של מאות בני נוער יהודי, דל, מרוד ומרדני, בוילנה מהווה קרקע נוח להתפשטותן של השקפות מהפכניות ולארגון חוגים בלתי-ליגליים, וגם ענין זה הוסיף משקל להשפעתם ולטענותיהם של שוללי קיום המוסד.

בסוף שנת 1872 החל הדיון הסופי בגורל בתי הספר היהודיים הממשלתיים בכללם, וביניהם גם בתי המדרש לרבנים. באוקטובר 1872 בא לוילנה שר החינוך עצמו הגרף ד. סולסטוי לבדוק על המקום את מצב הענינים. חסידי המוסד התנחמו כי הצורך בקיומו עוד לא חלף וכי „אין יסוד לחשוש לסגירתו“⁹⁷. אבל לועדה שנתמנתה לחקור את הענין, התברר כי „רוב החניכים אינו שואף כלל וכלל לאותן המטרות אשר הותוו למוסדות אלה, אלא למטרה אחרת, שלא הובאה בחשבון בעת יסודם“⁹⁸ ומאחר שהקורס הגימנזיאלי בבית המדרש לרבנים לא היה שלם — לא השיגו החניכים את מטרתם בשלמותה, והתוצאה: „בזבזו בלתי יעיל של 53143 רובל על שני בתי-ספר שבמקום רבנים טובים ומכובדים נותנים לנו מספר רב של תלמידים שלא סיימו את חוק לימודיהם (недоучки)“

המתדפקים לשווא על דלתות אולמי הבחינות של בתי הספר הגבוהים“⁹⁹.

לשוא השתדלו מורי בית הספר וכמה מה„משכילים“ שתמכו בהם, לבטל את רוע הגזירה. באביב 1873 בא לסיומו במשרדי הממשלה הויכוח הממושך. השלטונות באו לכלל מסקנה כי „הנסיון הוכיח כי בתי המדרש לרבנים אי-אפשר לכוונם ולסדרם באופן שיגיעו בשלמות אל האחת מהתכליות המיוחדות להם, והוא — להכין מלבד מורים לבתי הספר לבני ישראל גם רבנים“¹⁰⁰, והמסקנה מכאן כי יש להפוך מוסדות אלה לבתי-מדרש למורים בלבד. כן הוחלט לצמצם את מספר שנות הלימוד לארבע, ואת מספר החניכים ל-80. כל אלה עתידים היו להתגורר בפנימיית המוסד כשהם נתונים להשגחתם הקפדנית של מוריה ומשגיחיו.

ב-16 במארס 1873 נחתמה פקודת הרוממות בדבר השינויים במערכת בתי הספר ליהודים ובה הוכרו גם על סגירת שני בתי המדרש לרבנים בוילנה ובז'יטומיר. הגזירה ירדה כרעם ביום בהיר על מורי בית המדרש לרבנים, שרובם פוטרו מעבודתם, ועל מאות תלמידיו, שרובם נאלצו להפסיק את חוק לימודיהם באמצעותו, אבל חוץ משני חוגים אלה, שנפגעו ישירות עקב הפקודה החדשה, לא התאבלו רבים על סיומו של ניסיון בישׁ-מזל זה, בו ניסו הממשלה הצארית ושותפיה מבין ה„משכילים“ לכפות הנהגה רוחנית חדשה ליהודים ברוסיה.

יא

במשך מחצית-יובל שנים עמד במרכז ווילנה היהודית, בפינת הרחובות טרוקסקאיה וזאולנאיה בנין בית המדרש לרבנים. תקוות רבות תלו בו בשנותיו הראשונות שני שותפיו: שליטי רוסיה ו„משכילי“ ישראל. הקיסר אלכסנדר השני ביקר במוסד בעברו בוילנה ביום הכפורים תרי"ט (1858)¹⁰¹ ושנתים לאחר מכן בא בשעריו אחי הקיסר הנסיך הגדול מיכאל¹⁰². שרי החינוך שירינסקי-שיחמטוב וקובלבסקי באו לראות בהשיגיו¹⁰³.

(97) „וייסטניק רוסקיי“ יברייב“ 1873, עמ' 235.

(98) „וייסטניק רוסקיי“ יברייב“ 1873, עמ' 663—664.

(99) שם.

(100) „פקודת הרוממות“ מ-16.3.1873 (לפי „וייסטניק רוסקיי“ יברייב“ 1873, עמ' 366).

(101) „המגיד“ 1858, גל' 39.

(102) „הכרמל“ תרכ"א, גל' 40.

(103) „המגיד“ 1859, גל' 28. כן בקרוהו בשנת 1867 הפרופסור יעקב גולובאצקי

וההיסטוריון דמיטרי אילובייסקי („המליץ“ 1868, גל' 23, עמ' 167).

בעיני חסידיו מן המשכילים היה „משכן ההשכלה אשר הוקם על במחנה העברים“¹⁰⁴.
אדם הכהן, שרבים משיריו לעת מצוא הוקדשו למאורעות שאירעו בבית-הספר, כתב עליו
ביום חג העשור:

בית ספר זה הוקם על ג'יגנו
קבן זו מורים עם רבנים סלה.
ידעי לשון וספר לנביאנו
ולחכמי תורה באי כבלה —
ויקדם תשוב לתורה ספר
גלות אור לקחה ממחשבי ספר (105)

אבל למעשה נגזר דינו של המוסד בהיסטוריה מראשיתו, ועוד בשנותיו הראשונות
התגבשה דמותו, דמות מוזרה של מוסד-אנדורנינוס, שכל מהותו עומדת בסתירה למטרה
שלמענה הוקם כביכול.

„שום מוסד — כותב בזכרונותיו נ. פרוינסקי — אינו יכול להיות יעיל ומתאים
למטרתו אם שיטתו למעשה עומדת בניגוד לתפקידו היסודי“¹⁰⁵, וכלום יכול היה להיות
נגזר משווע יותר בין מטרתו המוצהרת של המוסד להקים דור של רבנים משכילים ומורי-
דת נאורים ליהודים לבין השיטות בהן התנהל?

בית המדרש לרבנים בוויילנה לא זכה, אמנם, למנהל משומד, כפי שהיה הדבר במוסד
המקביל לו בויטומיר, אבל עצם העובדה שבכל שנות קיומו לא מצאה הממשלה לאפשרי
להעמיד בראשו מנהל יהודי, ואיש נוצרי היה חותם על התעודות שהסמיכו את בוגריו
לעסוק ברבנות ובחינוך ילדי ישראל, די היה בה להרוס כל שמץ של אימון בנאמנותם של
חניכיו לתעודתם, ואם יש להתפלל על סמטומה של הממשלה הרוסית, אין להבין מדוע
לא יכלו להסביר לה זאת משכילי רוסיה, ורק בשנת 1866, בשנה ה-19 לקיום המוסד,
הרהיבה „חברת מפיצי ההשכלה“ עוזו בנפשה וחזתה דעתה בפני שר-החינוך הרוסי כי
„לעורר בלבות עמנו החפץ לבתי מדרש לרבנים ולחניכיהם ולהטות לבם נחוץ למסור
משרת ההנהגה של בתי-המדרש לרבנים רק בידי עברים אשר גמרו חוק למודים בבתי
הספר הגבוהים ובבתי מדרש לרבנים, היודעים למלאות בהשכל ובדעת את תנאי הדברים
הנדרשים לזה, ואשר הפיקו רצון וימצאו חן ושכל טוב בעיני קהילות ישראל“¹⁰⁷.

בצדק ראו החרדים והמוני העם „רבנים“ ובמורים, חניכי המוסד, מתעתעים המת-
קשטים בעטרה שאינם ראויים לה. לא במקרה היה אחד מחניכי המוסד ומוריו משה הורביץ,
שותפו של י. בראפמן המפורסם לגנאי. הורביץ זה השתמד לאחר זמן והמשיך לכהן כמורה
לשפה הרוסית במוסד שנתיים לאחר השתמדותו, למרות מחאתה של קהילת ווילנה, שתבעה
את הרחקתו מבית המדרש למורים כדי שלא ישמש „דוגמה, אשר תזעזע את יהדותם של
בני הנעורים“¹⁰⁸. להורביץ זה, ששינה את שמו לניקולאי גורייב „בכדי להכחיד את סימני
מוצאו שמאס בו כנראה — לא היה די טאקס לעזוב את משרתו שלא הלמה אותו“¹⁰⁹.
רוח רעה שררה גם בין תלמידי בית-המדרש. כבר ראינו לעיל מה שהעיד עליהם

(104) ח"י גורלנד „המגיד“ 1859, גל' 19.

(105) „המגיד“ 1857, גל' 54.

(106) „ווסחוד“ 1904, חוב' ג', עמ' 29.

(107) י. ל. רונטל — „תולדות חברת מפיצי ההשכלה“ ח"ב, עמ' 100.

(108) AZdJ 1869, עמ' 375. על פרשה זו מספר גם גרשון בן גרשון (ג. ליפשיץ)

ב„ראוסבייט“ 1880 גל' 49, עמ' 1934.
(109) ע. סולוביצ'יק (День) 1869 עמ' 308.

בשנת 1856 המשכיל המתון י. בן-יעקב. בתקופה מאוחרת יותר (1864) מתאר ג. פרוו'נסקי את „חובותיו“ של ה„שילצר“, והן: „הראשונה — מרגע שנכנס לחברה עליו לגרש מן השימוש את שפת האידיש ולהחליפה בשפה הרוסית. אין זה חשוב מה טיבה של שפת רוסיה זו, ולו גם תהיה ברברית ביותר ובלבד שתהיה רוסית. השניה — חרם חל על הכובע. ה„שילצר“ — חייב ללכת בגילוי ראש, לא רק בביתו, אלא עליו להסיר את כובעו בכל מקום בואו. השלישית — יש לגלות חריפות מוח ולדעת להלעיג לכל מנהגי ההבל היהודיים, לשים ללעג את התלמוד, את הרבנים, את הצדיקים, ולדעת לספר עליהם אניקדוטות ממולחות“¹¹⁰. עישון סיגריה גרועה בשבת ואכילת נקניק חזיר פסול שבפסולים היו נערכים בסתר (מחמת המשגיחים) במין סכס חגיגי. היה זה ניהיליזם מן הסוג הגס ביותר. היהדות המסורתית נחשבה למחנה האויב וכל האמצעים היו כשרים להלחם בה. מבחינה זו היו תלמידי בית-המדרש לרבנים עצם מעצמה של תנועת ה„השכלה“ בגילוייה הראדיקליים ביותר. פרוו'נסקי מספר איך זייפו, הוא וחבריו, בהסכמתם ובעזרתם של קלמן שולמן ומשה רוזנסון, כרוז של רבני ווילנה, שהתיר, כביכול, מאכל ומשקה ביום הכיפורים בימי החולירע שהשתוללה בימים ההם בוילנה¹¹¹. עוזריו של בראפמן בתרגום פנקסי הקהילה במינסק לרוסית, שבו השתמש המושמד כיסוד לכתיבת „ספר הקהל“ היו אף הם מן ה„שילצרים“¹¹², אם כי להצדקתם טענו כי לא ידעו בודאות מה יהיה הפירוש שיתן בראפמן לפנקסים אלה. „החניכים (חוץ ממעטים יוצאים מן הכלל) — כתב אחד מראשי משכילי אודיסה ע. סולוביצ'יק — עוזבים את בית הספר לרבנים כשהם משכילים אך למחצה. התופעה הבולטת ביותר בדמותם המחוודת של רבנים צעירים אלה היא זלזול גמור בחלק המנהגי של הדת, זאת אומרת לאותו חלק שעליו שמים לב לרוב בני הקהילות היהודיות, ושאליו יכול לרחוש רגשי כבוד אדם משכיל המבין לרוח אנוש, שאינה מסתפקת אך במושגים מופשטים“¹¹³.

המורים היהודים ידעו אמנם את הלך הרוח בקרב צאן מרעיתם, אבל מתוך שיוון נפש ויאוש התעלמו ממנו. ההנהלה והמורים הנוצרים לא מצאו כל ענין לדאוג לרוח ה„יהודית“, והמפקח עם המורים היהודים „ניסו בתחילה לרמות את עצמם, בהתנחמם כי ממלאים הם תפקיד ידוע ויש ערך למעשיהם. אחריכך ניסו לרמות את המנהלים הנוצרים ולהוכיח להם כי הכל מתנהל אצלם כשורה, ובעיקר ניסו לרמות את תלמידיהם“¹¹⁴. ואנו התלמידים — כותב פרוו'נסקי — ניסינו לרמות את כולם; רימינו את המורים, את הרוסים ואת היהודים, העמדנו פנים כאילו מתיחסים אנו ברצינות למשחק המפקחים היהודים. לעגנו לכל זאת, ועשינו את אשר מצאנו לנחוץ לעשות. כולם היו שבעי רצון איש מחברו, איש לא רצה לראות מה עלובה היא הקומדיה בה הם משחקים“¹¹⁵.

יב

מה היה „יבולו“ של בית המדרש לרבנים בוילנה? יש לשער כי קרוב ל-2000 איש עברו בו ב־26 שנות קיומו¹¹⁶. רבים מהם שהו בכתליו מספר שנים ועזבוהו, רבים עברו לבתי ספר רוסים אחרים. 224 איש סימיהו כמורים ו־76 כרבנים. לא כל הבוגרים שימשו

(110) „ווסחוד“ 1904, חוב' ג', עמ' 24—25.

(111) שם, חוב' ח', עמ' 94—105.

(112) День 1870, עמ' 471, 503.

(113) ע. סולוביטשיק. День 1869, עמ' 308.

(114) ג. פרוו'נסקי, „ווסחוד“ 1904, חוב' 3, עמ' 33—34.

(115) שם.

(116) ידוע כי במשך עשרת שנותיו האחרונות נכנסו למוסד 1050 תלמידים (המקסר

בתפקידים להם הכינו את עצמם. קרוב ל-200 איש הגיעו אל האוניברסיטה¹¹⁷, כמה מהם מלאו תפקידי "יהודים מלומדים" במשרדי הגוברנאטורים הרוסים בתחום המושב¹¹⁸. כמה מתניכי בית המדרש לרבנים, ביחוד מבין הראשונים שבהם, היו בין ראשי הפעילים למען יצירת ספרות ועתונות יהודית-רוסית. ביניהם בראש וראשונה — א. ל. ליבאנדה (שסיים את חוק לימודיו כמורה ב-1854), אחריו אדולף לנדאו, מייסד השנתון "הביבליותיקה העברית" בשפה הרוסית, וה"ווסחוד", שהיה עתונם הראשי (ובמשך שנים רבות אף היחיד) של המשכילים היהודים דוברי הרוסית וקוראיה.

בין אלה שהתמסרו לחקר תולדות ישראל בכלל, ולחקר תולדות היהודים ברוסיה בולטים א. א. הרכבי וח"י גודלנד ("לקורות הגזירות בישראל"). יהושע שטיינברג הצטיין בחקר המקרא ("משפט האורים") ובדקדוק העברי ("מערכי לשון עבר"). במוסד זה למדו הסופרים המשכילים א. י. פפירנא, א. ש. ליברמן, שלמה מנדלקרן (בעל "היכל הקודש"), י. ל. קנטור (שסיים את חוק לימודיו בבית המדרש בז'יטומיר). כרבנים מטעם הממשלה בקהילות רוסיה החשובות נודעו שלמה מינור (מוסקבה), שלמה פוחר (מיטאבה וריגה), א. א. פומפינסקי (ריגה), אברהם דרבקין (פטרבורג)¹¹⁹.

אין להגיד כי רב הוא "יכול" זה, אבל בתולדותיה של ה"השכלה" בין יהודי רוסיה מילאו חניכי בית-המדרש לרבנים תפקיד חשוב. בהיותם בין חלוצי המעבר מן ההשכלה ה"ברלינית" שינקה את השראתה מתרבות גרמניה, אל ה"השכלה" שדגלה ב"התקרבות" (сближение) וב"התמוגות" (слияние) עם העם הרוסי. אם ברכה היתה בתהליך זה או קללה — על כך נחלקו הדעות מאז ועד עתה, אבל ברור הדבר שתהליך זה על תוצאותיו החיוביות והשליליות היה מחוייב המציאות המדינית והכלכלית של הימים ההם, ובו מילא בית-המדרש לרבנים בוילנה, כאחיו בז'יטומיר, את תפקידו ההיסטורי, אם כי לא מילא את התקוות שתלו בו "המשכילים" הראשונים, להיות בית היוצר לנשמתה המחודשת של יהדות רוסיה.

עשרים שנה לאחר סגירתם של בתי-המדרש לרבנים, כתב ה"ווסחוד", שעורכו היה חניך המוסד בוילנה, במאמר ראשי: "אין להכחיש את ערכם ההשכלתי הכללי של בתי המדרש לרבנים לשעבר, אין להכחיש כי מבין כתליהם של מוסדות אלה יצאו עסקנים אחדים מועילים וישרי לבב... אבל מוסדות אלה לא היו בתי-מדרש לרבנים במובן האמיתי של מלים אלו: הם לא נתנו לנו רועים רוחניים בעלי-סמכות, לא יודעי תורה ודת ישראל"¹²⁰.

והמשורר יצחק רבינוביץ איש קובנה, בבואו לחתום את תקופת ההשכלה, פסק אף הוא את פסוקו:

מוס — 180 תלמיד — בשנת הלימודים תר"ל 1869/70 והמינימום — 58 תלמידים — בשנת תרל"ב (1871/72).

(117) המספר הוא משוער. ידוע כי בשנות 1863—1872 עברו 92 מבוגרי המוסד לאוניברסיטאות ("וסטניק רוסקיך ייברייב" 1873, עמ' 863).

(118) בהם י. ל. ליבאנדה וי. גרשטיין — בוילנה, אהרן מאנדלשטם במוהילב, אהרן צייטלין בקייב, אליעזר גניקס (שסיים בשנת 1858) באודסה.

(119) בין שאר חניכי המוסד ראוי להזכיר את אחיו של א. א. קובנר, שאול (סיים ב-1860) ויצחק (גם קובנר עצמו למד זמן קצר במוסד), את המשומד הטרני יוסף סורקין שתרגם לרוסית את "אפס דמים" לריב"ל ואבד עצמו לדעת ב-1886, את איש ביל"ו שלמה יפה ואת אחיו של יל"ג — אברהם גורדון (יל"ג "דבר יום ביומו" עמ' 148).

(120) ה"ווסחוד" השבועי 1893 גל' 11, עמ' 282.

בית מדרש זה, יסדתו הממשלה!
 כנגחות זאפל, בשיני או פלה —
 לו גדולות קייתי, זמים של שנים,
 כי יתן לנו חזרה וחקמה גם יחד; —
 רבנים חקיתי! — רוח עמם ירעו
 שנים מרי שיחם, יבינו ישמעו —
 רבנים גאורים — יודעים את התורה,
 לחכמת עמם, יתנו משפט הבכורה,
 ושל מי מנוחות, אוכלות ינהגו,
 היות למו למה, ולמהסורם יראגו. —
 תקנתנו נהפכה פקשת רמיה
 וקברמינו עליו סורי הגפן נקריה —
 בית מדרש הרבנים, לו גדולות קייגו,
 כי יראה פעלו של בבינו —
 הראה לרעת, כי נהעים היינו,
 כי אף רב אחר לא יצא, פאשר עם לבנו. (121)

יהודי רוסיה בימי ה„דומות“

1. פרעות ביאליסטוק בדיוני הדומה הראשונה

תוצאות הבחירות לדומה הממלכתית הראשונה עוררו רגשי אכזבה בקרב המונאר-כיסטים והחוגים הלאומניים והריאקציוניים. ס. ס. אולדנבורג, מנאמני בית המלכות, בצינו את העובדה הזאת בספר זכרונותיו ואמר: „בלי משים עלתה השאלה: לאן נעלמו, איפוא, כל אותם ההמונים באלפיהם הרבים, שהתקוממו באוקטובר נגד התנועה המהפכנית? בועידת המונארכיסטים במוסקבה בראשית אפריל 1906 דנו בשאלה זו, אך תשובה לכך לא מצאו¹.

והתשובה היתה, בעצם, פשוטה: לא היתה כאן תנועה עממית המונית נגד המהפכה, אלא אירגון מלאכותי של כנופיות „המאות השחורות“, שכוון היה בעשיית פרעות ביהודים, בתמיכת הממשלה והחוגים הריאקציוניים. וכאשר ניתנה האפשרות לעם להביע רצונו, בחר הוא ברוב של אנשי האופוזיציה לשלטון האבטוקראטי.

יום פתיחת הדומה, 27 באפריל 1906, הפך לחג עממי כללי בפטרבורג. בתי הספר, בתי המסחר ומשרדי הממשלה היו סגורים. רוב בתי החרושת שבתו מעבודתם באותו יום. הרחובות הוצפו בהמוני עם. פטרבורג הבירה צהלה ושמחה. על הבתים התנוססו דגלים ועל פני האנשים — שמחה נסוכה. בתארה כך את יום פתיחת הדומה מוסיפה העסקנית הליבראלית, חברת מרכז מפלגת הקדטים (קונסטיטוציונאליסטים-דמוקראטים) הגב' סירקובה: „היתה אז אמונה תמימה בעצמנו, בעתיד, ברוסיה“².

אולם שמחה זו לא האריכה ימים: הדומה הראשונה, שנתכנסה ב-27 באפריל 1906, פוזרה בפקודת הצאר ניקולאי ב-8 ביולי, על שהיתה אפוזיציונית יתר על המידה.

במצבם של היהודים לא חל כל שינוי לטובה גם לאחר ה„מאניפסט“ מ-17 באוקטובר 1905 ומתן ה„קונסטיטוציה“. הדבר היחיד, שהיהודי רוסיה קיבלו, היה זכות הבחירה לדומה. ואמנם ניצלו היהודים זכותם זו בפעילות רבה. נבחרו 12 צירים יהודים ואלה הם: (1) ל. בראמסון (פלך קובנה), (2) ג. ברוק (פלך ויטבסק), (3) מ. וינאוור (פטרבורג), (4) ג. יולוס (פלך פולטאבה), (5) ניסן כצנלסון (ליבאוה-ליבאו, פלך קורלאנד), (6) שמריה לויין (וילנה), (7) מ. אוסטרוגורסקי (פלך גרודנה), (8) שמשון רוזנבאום (פלך מינסק), (9) זכריה

(*) תאריך זה, כמו שאר התאריכים להלן, במידה שאין הערה מיוחדת, הוא לפי הלוח הישן, היוליאני.

1. С. С. Ольденбургъ, Царствование императора Николая второго, Томъ I. Издание Общества Распространения Русской Национальной и Патриотической Литературы. Белградъ 1939, стр. 343.

2. А. Тыркова-Вильямс, На путях к свободе. Издательство имени Чехова. Нью Йорк 1952. стр. 263.

שרנקל (פלך קיוב), 10 צ'רוננקיס (פלך קיוב), 11 מ. שפטל (פלך ייקאטרינוסלאב),
12 בנימין יעקובסון (פלך גרודנה).

במלאות עשר שנים להתכנסות הדומה הראשונה גילה מ. וינאוור במאמר לזכר
המאורע, כי הסטאטיסטיקה הרישמית של הממשלה קבעה לגבי הנבחרים היהודים מספר
של 13, באשר היהודי המומר, הקדש גרצנשטיין רשם את עצמו כ"יהודי בן הדת הפראבור-
סלאבית". אולי מציין הדבר את יחסו של גרצנשטיין ליהדות גם אחרי התנצרותו, אך
הוא לא השתתף בענייני היהודים בדומה, וגם הנבחרים היהודים לא צירפוהו לחברתם³.
בין 12 הנבחרים היו 5 ציונים: שמריהו לוין, שמשון רוזנבאום, ג. ברוק, ג. כצלסון
זבנימין יעקובסון. לפי השתייכותם הכללית לסיעות הדומה היו 8 קדטים (ביניהם 4 ציונים),
3 "עמלנים" ("טרודוביקים" קרובים לסדרים, ביניהם ציוני אחד — יעקובסון). אחד
(אוסטרוגורסקי) בלתי מפלגתי, נשאר מחוץ לכל סיעה, אף כי היה קרוב לקדטים.
ב־15 במאי 1906 הוגשה בדומה הצעת חוק בדבר שויון אזרחי וביטול כל חוקי
ההפליה מבחינה דתית ולאומית. על ההצעה חתמו 151 נבחרים. הויכוחים על החוק החלו
ב־5 ביוני. פתח בויכוח חבר סיעת הקדטים הפרופסור קוקושקין ותמכו בהצעה חברי
סיעתו פטרוקביץ וצ'פקין. נגד ההצעה יצאו אנשי האגף הימני, הגראף היידן והנסיך
זולקונסקי. לבסוף נבחרה ועדה בת 33 לעיבוד החוק. אולם עבודת הועדה לא ראתה אור,
בגלל פיזור הדומה, שהתחולל ב־8 ביולי 1906.

בעת הדיונים במליאת הדומה בהצעת החוק הג"ל הגיעו הידיעות הראשונות על
הפוגרום בביאליסטוק, שנמשך שלושה ימים רצופים (1—3 ביוני 1906). הפוגרום נסתכם
ב־80 הרוגים יהודים ובמאות פצועים, מלבד ההרס והשוד ברכוש יהודי. הנואמים, שתמכו
בהצעת החוק, שילבו בדבריהם את ענין הפרעות. הליבראליסטים איוואן פטרוקביץ, מאכסיים
קובאלבסקי, קוקושקין, רודיצ'ב ועוד השמיעו דברים בוטים בגנות הפרעות⁴. הענין עורר
סערות רוחות בקרב סיעות האופוזיציה. הדומה מינתה פה אחד ועדת חקירה בת שלושה:
צ'פקין, אראקאנצב והנבחר היהודי יעקובסון. לאחר שהועדה הגישה לדומה (ב־23 ביוני)
דו"ח מחקירותיה במקום, לא היה עוד כל ספק, שאת הפוגרום בביאליסטוק אירגנו וביצעו
הצבא והמשטרה.

בסרקטיני חיל-המצב בביאליסטוק הופצו כרוזים אנטישמיים, שקראו בגלוי לעשות
שפטים ב"זידים", שונאי הצאר הפראבוסלאבי והמולדת רוסיה. על גבי אחד מהכרוזים
האלה היתה הערה דלקמן: "הורשה על ידי הצנזורה. אודיסה 14 ביאנואר 1906, בית-דפוס
המטה של הגליל הצבאי האודיסאי"⁵.

ביום 1 ביוני יצאו בביאליסטוק שתי תהלוכות דתיות-נוצריות, אחת קתולית ואחת
פראבוסלאבית. במהירות בלתי רגילה הופצה שמועה (שנתמכה גם באורח רשמי), שמהפכנים
יהודים הטילו שתי פצצות בתהלוכות אלה וכתוצאה מכך נהרגו כומר קתולי, כותן
פראבוסלאבי ואשה צלינית; וכן נאמר, שהיהודים ירו באיקונין וכו'. כעבור זמן קצר
נתגלה השקר והוברר, שאיש לא נהרג ואיש לא ראה את "זורק" הפצצות; אבל המלאכה
כבר נעשתה, הפוגרום בוצע.

האירגונים המהפכניים בביאליסטוק הזימו את הסענה הרשמית. נציגי הסוציאליסטים

3. Еврейская неделя № 18, 1-го мая 1916, стр. 6.

4. Первая Дума о евреяхъ, Речи депутатовъ. Извлечение изъ стенографическихъ отчетовъ. С. Петербургъ 1908, стр. 1—9.

5. М. Горев, Против антисемитов. Москва — Ленинград 1928, стр. 82—83.

דיבולוציונרים-מאכסימאליסטים והקבוצות האנרכיסטיות „צורנויה זנאמיה“ („הדגל השחור“) „חליאב אי ווליה“ („לחם וחירות“) ייפו כוחו של הסופר היהודי שלמה אג'סקי למסור בשמם הודעה מיוחדת בדבר עלילת-שוא זו. אג'סקי פירסם את ההודעה בשבועון „ווסחוד“, כזה לשונה:

„הגנו מודיעים בזה קבל עולם, שאיש מקבוצותינו, אף אחד מהסוציאליסטים-דיבולוציונרים או מן האנרכיסטים לא הטיל שום פצצה ולא ירה אף ירייה אחת עד התחלת הפוגרום. מלבד זאת, שאנו בתור מהפכנים, לעולם לא נוכל להטיל פצצות או לירות בהמון של אנשים אוהבי שלום, לא יכולנו לעשות זאת במקרה דנן, שכן ידענו גם ידענו, כי מעשה כזה יעורר פוגרום, הרצוי כל כך למשטרה.“⁶

לאחר שמיעת הדו"ח המפורסם של ועדת-החקירה הפארלאמנטארית, שהראתה בעליל, כי את הפוגרום בביאליסטוק ערכו וביצעו השלטונות הצבאיים והאזרחיים, הוגשו ב-29 ביוני שתי הצעות-החלטה: אחת מטעם הקד"טים ע"י קוקושקין והשניה מטעם הסוציאלי-דמוקראטים ע"י הנבחר מקאווקאן דו"אפארידזה. ההצעה הראשונה גינתה את הממשלה והשניה, נוסף על הממשלה, — גם את בתי-הדין.⁷ אולם אף אחת משתי ההצעות הללו לא הועמדה כלל להצבעה, שהרי כעבור זמן קצר פוזרה הדומה, לפי פקודתו של הצאר-ניקולאי.

2. פיזור הדומה הראשונה והכרוז הויבורגי

כשנבחרה הדומה באו, למחרת מתן הפקודה מטעם הצאר ניקולאי על פיזור בית-הנבחרים, מצאו את הבית סגור ועל גבי הדלתות הנעולות התנוסס ה„מאניפסט“ של הצאר ובו נאמר, בין השאר, כי הדומה „ססתה לתחום לא לה ועסקה בחקירת פעולות השלטונות, שנקבעו על ידינו“.

מנהיגי הקד"טים היו, כנראה, בטוחים, שהממשלה לא תעז לפזר את הדומה הנבחרת. הם סמכו על תמיכת האוכלוסיה, שהצביעה בהמוניה בעד מפלגת הליברלים. אולם היתה זאת הערכה מוטעית, ופיזור הדומה עבר בשקט גמור, בלי שיעורר תגובה על שהיא מצד המוני הבוחרים, שהצביעו בעד מועמדי הקד"טים. התברר, איפוא, שמאחורי המפלגה הזאת לא עמד שום כוח עממי רחב ומאורגן. סבילות זו של ההמונים עודדה את שלטונות האבטוקראטיה, שהמשיכו אח"כ לחסל בהדרגה את סמכויותיה של הדומה.

אכן, ההמונים גילו אדישות להתנקשות האבטוקראטיה בבית הנבחרים, אבל הצבוריות האופוזיציונית המאורגנת היתה חייבת למצוא צורה מתאימה למחאה. והנה התכנסו בעיר ויבורג (פינלאנד) כ-200 צירי הדומה מסיעות האופוזיציה (קד"טים, „טרודוביקים“ וסוציאלי-דמוקראטים), ביניהם גם הנבחרים היהודים, כדי לדון ולהחליט על צורת התגובה. במשך יומיים (9—10 ביולי 1906) דנו והתווכחו על הקול-קורא לעם, שאותו חיבר מנהיג הקד"טים ס. נ. מיליוקוב, הסיסמה העיקרית של הכרוז היתה: „אף חייל אחד לצבא, אף פרוטה אחת לאוצר המלוכה.“⁸ העם נקרא, איפוא, להשיב על פיזור הדומה בסירוב לשלם מסים ובאיי-

6. Восходъ № 23 — 1906.

יוהשה: Ю. Лавриновичъ, Кто устроил погромы въ России? Berlin, Buehnen- und Buchverlag russischer Autoren. F. Ladischnikow. S. 171 (שנת ההוצאה אינה מסומנת).

7. Ю. Лавриновичъ, Кто устроил погромы въ России? Сtp. 284—286.

8. Выборгский процессъ. С. Петербургъ, Типография «Об-

הליכה לצבא. אולם עד מהרה הוברר למחבר הכרוז ולחתומים עליו, שהיה זה צעד בלתי מחושב ופזיז, שהרי שום כוח עממי רציני לא עמד מאחוריהם. על כן גם לא הביא הקול-קורא את התוצאות, שיוזמיו קיוו להן. הוא לא היה, בעצם, אלא הפגנה פוליטית, ואולי אף הפגנת חוסר אונים. הכרוז רק שימש נשק יעיל בידי ממשלת הצאר, לדון ל"מוות" פוליטי את ראשי הציבור האופוזיציוני.

עם פיוזור הדומה, נתמנה סטוליפין ראש המיניסטרים, במקום גורימיקין. סטוליפין, שהיה קודם לכן שר-הפנים, הוסיף כמקודם לנהל ולקבוע גם את הפוליטיקה הפנימית של הממשלה. לאחר הכינוס בויבורג, הטיל סטוליפין על מיניסטרי-המשפטים שצ'גלוביטוב (נתפרסם במיוחד לשימצה בימי משפט בייליס 1911—1913), למצוא דרך לשלילת זכויותיהם הפוליטיות של החתומים על הקול-קורא הויבורגי. אמנם, העניין לא היה כל כך פשוט מבחינה משפטית. ראשית, היה מספר החתומים גדול מדי (קרוב ל-170); שנית, נעשה המעשה בטריטוריה של הנסיכות הגדולה האבסונומית פינלאנד, ושם פעולות כאלה לא חיו אסורות. ולפי החוקים הרוסיים, אי-אפשר היה להטיל עונש על אנשים, אם הם עשו מעשה בפינלאנד, שאיננו אסור שם, גם אם ברוסיה גופה היה מעשה כזה אסור. שלישית, לא נתפסו ברוסיה אנשים בהפצת הכרוז, שרק טופס אחד ממנו היה בידי הממשלה.

אף על פי כן מצא שצ'גלוביטוב תחבולה, כדי להסיר מדרכו את כל המכשולים המשפטיים, וב-16 ביולי 1906 נתבעו לדין 169 מהחתומים על הקול-קורא. מטרתו של סטוליפין לא היתה, בעצם, להעניש את אנשי האופוזיציה, אלא להרחיק את הפעילים ביותר שבהם מן הבחירות לדומה השניה. העונש שהוטל עליהם היה קל למדי, הם נידונו רק לשלושה חדשי מאסר, אבל המטרה העיקרית הושגה: מסיעות האופוזיציה, במיוחד ממפלגת הקדטים, "התזו" הראשים, כי מהנידונים למאסר גשלו זכויותיהם הפוליטיות ולא יכלו עוד להבחר לדומה. כך גשלה זכות זו גם מהנבחרים היהודים. הדיונים התנהלו בלשכת המשפט הגלילי ("סודבנאיה פאלאטה") בפטרבורג בימים 12—18 בדצמבר 1907, כלומר, בימי הדומה השלישית. שמונים נבחרו הדומה השלישית שלחו מכתב עידוד ל-169 נבחרו הדומה הראשונה, שישבו על ספסל הנאשמים⁹). אגב, מן הראוי לציין, שהקטיגור במשפט אמר לנאשמים, בין השאר: "אתם טוענים, העם הצדיק אתכם, העם מאמין לכם; אולם אילו היה העם מאמין לכם, הרי היה הולך אחריכם, אך העם אחריכם לא הלך"¹⁰). בזאת ביקש פרקליט המדינה להוריד כבודם וערכם הציבורי של אנשי האופוזיציה ולהשפילם בעיני העם.

3. נסיון להקלת מצב היהודים, שמוכל ע"י הצאר ניקולאי

בסוף שנת 1906, בפרק הזמן שבין פיוזור הדומה הראשונה לבין התכנסותה של הדומה השניה, ניסתה מועצת המיניסטרים בראשותו של סטוליפין להכניס הקלות אחדות במערכת החוקים האנטי-יהודיים וקיבלה על כך החלטה מתאימה. נראה, שהממשלה המרכזית עדיין לא השתחררה מהשפעת המהפכה וחששה מפני התחדשותה, למרות התאוששותם של כוחות הריאקציה. סטוליפין היה סבור, שתיוקונים קלים בחוקי ההפלייה עשויים להרחיק את היהודים, במיוחד את המתונים שבהם, מהשפעת התעמולה המהפכנית. הואיל והיהודים הם חומר מהפכני תוסס וחלקם בתנועה האופוזיציונית רב למדי, הרי

«личная польза». Стенографический отчет о заседаниях суда. 1908. стр 5—7.

9. שם, ע' 173.

10. שם, ע' 105.

הרגעתם על ידי הקלת מצבם המשפטי-אזרחי תביא עמה ממילא גם ירידת המתח המהפכני במדינה כולה. גוסף על כך קיווה סטולפיץ, שהקלה חלקית זו, עוד לפני התכנסותה של הדומה השניה, תאפשר לממשלה להמתין ולא להזדרז בביטולם הגמור של כל חוקי ההפלייה וההגבלה לגבי היהודים.

אולם מלבד המניע הפוליטי הזה, היה עוד גורם חשוב, שהדריך את מועצת המיניסטרים בענין זה והוא — הגורם הפינאנסי. יש רגלים לדבר, שהיזמה לכך באה מצד שר האוצר ו. קוקובצב, אשר נתקל בקשיים במאמציו להשיג מלווה בשביל הממשלה הרוסית בצרפת. הואיל ודבר מתן ההלוואה היה תלוי בהרבה ברצונו ובהסכמתו של בית רוטשילד, צריך היה לפייס את אנשי הממון היהודים במערב ולהרגיע את דעת הקהל הליבראלי במדינות אירופה. עדות לכך מוצאים אנו באיגרותיו של השגריר הרוסי בפאריס ניילידוב לממשלתו בפטרבורג.⁽¹¹⁾

עוד בחודש מארס 1905 כתב ניילידוב, כי בענין המלווה מעדיף הוא להתקשר עם בית רוטשילד. אולם הוא משער מראש, כי רוטשילד יתנה, בודאי, את השתתפותו בענין המלווה בהקלת מצבם של יהודי רוסיה, על ידי ביטולם של כמה מחוקי ההפלייה. אמנם, אין רוטשילד דורש, כתנאי להשתתפותו, את פתרונה הסופי של שאלת היהודים ברוסיה. ניילידוב משוכנע, שרוטשילד יסתפק רק במתן זכויות מסויימות בלבד, כדי שתהיה לו הצדקה לתת ידו לטובת הפינאנסיס של רוסיה. ניילידוב כתב, שידוע לו „ממקור מהימן בהחלט, כי לפני שבועות אחדים הכחיש רוטשילד בכל תוקף את הדעה הרווחת, שהוא מתכוון להזיק לפינאנסיס של רוסיה, כדי להכריח את ממשלתו לתת ליהודים זכויות רחבות יותר. כפי שהוא אמר לאיש מהימן בהחלט, הריהו, כאזרח צרפתי, מוכן לשרת את רוסיה, אבל הוא נמנע מכך, בגלל ההאשמה שטופלים עליו בחוגים יהודיים, שהוא כאילו שואף לרכוש לעצמו רווחים על גבם של בני דתו. ברוסיה הוכרזה כעת, ואף מוצאת לפועל, פרוגרמה שלמה של דרישות בדבר חירויות. לכן, אילו היו מבטלים שם את ההגבלות הלוחצות במיוחד, שהונהגו לגבי היהודים, הריהו, רוטשילד, שוב היה רואה עצמו חפשי, לעסוק בענינים הפינאנסיים של רוסיה ובמלווה בשבילה“.

במסרו את הדברים הללו, שכאילו אמרם רוטשילד, מסיים השגריר הרוסי את סקירתו כך:

„אם אמנם עומדים להנהיג הקלות לגבי היהודים, הרי יכולנו להפיק מכך תועלת בשביל הפינאנסיס שלנו, שכן בדרך זו גבטיח לעצמנו את תמיכתו של רוטשילד, שבעקבותיו ילך גם כל העולם הפינאנסי הבינלאומי“.

המאמצים להשגת מלווה בצרפת נמשכו. בינתיים התחוללה ברוסיה המהפכה, פורסם „מאניפסט“ מ־17 באוקטובר 1905, ואחריו באה התגברות הריאקציה. האופוזיציה כלל לא היתה מעוניינת בכך, שבמסיבות אלה תקבל ממשלת הצאר מלווה בצרפת ותתחזק על ידי כך. לכן, כפי שמודיע ניילידוב, התקשרו הליבראלים הרוסים עם החוגים הליבראליים הצרפתיים ועשו הכול, כדי להפריע בהשגת המלווה. אבל הם לא הצליחו בפעולתם זו, והשגריר שמח מאד להודיע, שעלה בידו להפטר עצתם ולסכל מזימותיהם של הליבראלים הרוסים. הוא השיג מלווה גדול בסך שניים ורבע מיליארד פראנק, שהם — 843.750.000 רובל. ובמכתבו מחודש אפריל 1906 כתב ניילידוב:

„המהגרים הרוסים שבכאן, אשר ניסו, לפי הוראות שותפיהם הפטרבורגיים, להכשיל את המלווה, נכשלו עצמם כישלון חרוץ. דבר זה, המוכיח כי אהדתה האמיתית של

11. Красный Архив № 11—12, стр. 425—426, 432.

אוכלוסיית פאריס נתונה לנו, מן ההכרח שיהרוס את התקוות, שתלו בקרב המהפכנים הרוסים בתמיכתה של צרפת הרפובליקאית וממשלתה".

לבסוף מביע השגריר את שמחתו על כך, שעלה בידו להשיג את המלווה בלי כל תמיכה או השתתפות מצד אנשי הממון היהודים. ומכיוון שכך, הריהו שוב אינו רואה צורך בהקלת מצבם של היהודים, כאמצעי לשיפור מצבה הכספי של רוסיה, וכך אומר הוא: „לראשונה עלה בידנו לבצע פעולה כספית בממדים כה גרובים, בלי תמיכתם, ואף בלי כל השתתפותם, של הרוטשילדים ושאר הבתים היהודיים הגדולים. בשים לב לקשיים של פתרון שאלת היהודים, הרי יש לייחס חשיבות רבה למצב הדברים, שנוצר כתוצאה בלתי ישירה מן המלווה, שעתה זה בוצע, שכן מצב זה לטובתנו הוא".

אף על פי כן, הפריז, כנראה, השגריר הרוסי בהערכתו האופטימית את „התוצאה הבלתי ישירה" של ביצוע המלווה, שכן גם בחוגים של אנשי הממון הצרפתיים ראו את מצב היהודים ברוסיה כגורם מפריע, על כך מעידה חליפת המכתבים שבין מיניסטר הפינאנסים ו. קוקובצב לבין אחד מאנשי הממון החשובים בצרפת, הבנקאי אדוארד נצלין. אשר עזר בהרבה בהשגת המלווה לרוסיה והשקיע בעסק זה לא מעט מכספו הוא, נצלין זה מעיד על עצמו, שאינו מחבב ביותר את היהודים. אף על פי כן, מיעץ הוא למיניסטר הרוסי, לבטל את חוקי ההפליה ולהשוות את היהודים בזכויותיהם לשאר האזרחים, כי הדבר נחוץ למען הצלחת הענין של תמיכת צרפת בממשלת רוסיה.¹²

במכתבו אל קוקובצב מיום 28 (15) ביולי 1906 מדגיש נצלין, כי הוא מבין שהממשלה הרוסית לא יכלה או לא רצתה להענות לדרישותיה של הדומה הממלכתית הראשונה, כי דרישות אלו היו בלתי שקולות ובלתי מבוססות. אולם אילו היתה הממשלה מוציאה כעת לפועל, לפי יזמתה היא, חלק מן הריפורמות הנדרשות, הריהו, נצלין, משוכנע, כי מעשה זה היה מפזר את ההתנגדות לרוסיה, המורגשת כעת במערב. „דובר על שויון כל האזרחים לפני החוק, בלי להוציא גם את היהודים. אין ספק, כי ריפורמה זו תעשוה ליצור רושם חזק ביותר בחוגים הליבראליים שלנו. רום מעלתו יודע, שאינני רוחש כלל חיבה ליהודים, וכמובן, לא הייתי רוצה לפגוש רגשות חיבה אליהם גם אצלך. אף על פי כן סבורני, כי מתן שויון זכויות ליהודים, דבר שיאפשר להם לסחור באופן חפשי ולצבור נכסים חמריים, היה הופך אותם עד מהרה מ„מהפכנים" ל„שמרנים". ודבר אחרון זה חשיב בשים לב למספרם הרב".

לבסוף שואל נצלין את קוקובצב, אם אין הוא סבור, כי מתן חופש יתר לכשרונותיהם המסחריים של היהודים עשוי גם להועיל לפתרון הבעיה האגרארית ברוסיה, המסובכת כל כך.

בתשובתו לנצלין כותב קוקובצב במכתבו מיום 10 באוגוסט (28 ביולי לפי הלוח היוליאני) 1906 את הדברים האלה:

„בענין רב קראתי מחשבותיך, שהבעת בשאלת היהודים. מבחינה עקרונית שותף אני להשקפותיך. ברם סבור אני, כי שורש השאלה היהודית הוא כה עמוק, ועצם השאלה היא כה סבוכה, עד שאף אם אפשר היה להצביע על אמצעי, שיהפוך מיד את כל היהודים ממהפכנים לשמרנים, והאמצעי הזה הוא השוואתם בזכויותיהם לשאר האוכלוסיה, — וזה בכל זאת לא יוסרו על ידי כך כל הקשיים". האשמת היהודים בניצול שאר חלקי האוכלוסיה — ממשיך קוקובצב — אינה מופרזת כל עיקר. את זאת יודע כל מי שמכיר מקרוב את מצבה של שאלת היהודים ברוסיה. וכן אין קוקובצב סבור, כי הגבלת זכויותיהם של היהודים היא הסיבה היחידה לפעילותם הבולטת בתנועה המהפכנית ולעמידתם בראש

כל האירגונים המהפכניים וכל הפעולות נגד הממשלה. ואשר לעצם השאלה של שויון זכויות ליהודים, הרי השקפותי לגופו של הענין ידועות לך. אתה יודע, שאני כלל אינני מתנגד מבחינה עקרונית למתן שויון זכויות ליהודים, וכן, שלפי יומתי אני, עוד בסתיו 1904 בוטלו כמה מן ההגבלות המוטלות עליהם. גם כעת דעתי היא, כמו, דרך אגב, דעתם של רוב חברי מועצת המיניסטרים, — שזה כבר הגיעה העת, לבטל את החלק הגדול ביותר של חוקי ההפליה לגבי היהודים.

אף על פי כן סבור קוקובצב, כי ביטול גמור של כל ההגבלות לא יהיה לטובתם של היהודים, במיוחד בשאלת הקנין והבעלות על הקרקע; שכן מתן שויון זכויות ליהודים בתחום זה היה, ללא ספק, מקומם נגדם את האזכרים, דבר שעלול להביא לידי התנגשויות קשות ביניהם. אולם מלבד שאלה זו, הריהו מסכים, שצריך להסיר מעל היהודים את כל הכבלים, המיצרים את פעולתם.

„בזמן הקרוב ביותר עומד אני להגיש הצעה למועצת המיניסטרים בדבר ביטול כל ההגבלות לגבי היהודים במובן התעסקותם במסחר, במפעלי תעשיה, בענין השתתפותם בחברות-מניות וכן בדבר ביטול החוק מ־3 במאי 1882 („התקנות לפי שעה“ של המיניסטר איגנאטיב מימי אלכסנדר השלישי — המעתיק), הידוע לשימצה בקרב היהודים והמעורר בהם התמרמרות כה רבה“.

אמנם, הוא, קוקובצב, אינו בטוח, אם מועצת המיניסטרים תסכים לבצע את השינויים האלה מיד, אבל כשלעצמו סבור הוא, שיש מקום לבצעם ללא דיחוי, בלי לחכות לכינוסות של הדומה הממלכתית השניה. הוא גם בעד ביטולו של תחום המושב, אבל כאן הוא מציע, שהממשלה תעבד קודם לכן הצעת חוק ותביא את ההצעה לאישור במוסד המחוקק, כדי להכין לזה את דעת הקהל (כוונתו, כמובן, לחוגים הימניים, שהרי את הליברלים ואת הסוציאליסטים לא היה כל צורך „להכין“ לכך — המעתיק).

בתשובתו לקוקובצב כתב הבנקאי הצרפתי נצלין במכתבו מיום 23 (10) באבגוסט 1906, כי אמנם מבחינה עקרונית מסכים הוא לעמדתו בשאלת היהודים, אף על פי כן סבור הוא, שהממשלה הרוסית צריכה ללכת לויתורים בנוגע לזכויות היהודים כבר עתה, בלי לדחות את הענין, שכן בזאת היא תשפיע לטובתה על הבחירות לדומה השניה, גוסף על כך ידוע לו מפגישותיו ומשיחותיו עם כמה מיהודי צרפת, שהם בעד שויון זכויות מלא ליהודי רוסיה.

הננו רואים, איפוא, ששר-האוצר הרוסי קוקובצב מעיד כאן על עצמו, שהוא עומד להגיש למועצת המיניסטרים הצעה בדבר הקלת מצבם של היהודים, ויתכן מאד, שהוא גם היה היוזם לדבר, שהרי ברוח זו אף קיבלה מועצת המיניסטרים את החלטתה, שעליה דיברנו לעיל.¹³)

אולם כאשר הידיעה על הצעת המיניסטרים חרגה מתחומי הממשלה וחדרה לציבור ולעתונות, עורר הענין התנגדות נמרצת בחוגים הריאקציוניים. באותו זמן עצמו התקיימה הועידה השניה של אירגוני האצולה המאוחדת, שבתוכה היתה השפעה רבה לאנשי „אגודת העם הרוסי“ (אירגון „המאות השחורות“). הועידה קיבלה בשאלה זו החלטה, שגם קבעה את גורלה של הצעת מועצת המיניסטרים, וזה לשון ההחלטה:

„השמועות על כך, שעומדים לבטל את חוקי ההגבלה בנוגע ליהודים, עוררו באורח טבעי דאגה רבה בדעת הקהל. — — — ויתור כלשהו לתביעותיהם של היהודים עלול

13. A. C. Тагер, Царская Россия и дело Бейлиса. Огиз — 1933, стр. 42.

להתפרש בתודעתו של העם כגילוי חולשה מצד הממשלה". על כן מציגה הועידה את דרישתה לממשלה, "לגדור את האומה הממלכתית מהשפעתה ההרסנית של היהדות".¹⁴ ניקולאי ייחס חשיבות רבה להחלטת ועידת האצילים, שכן אותם ראה כמשענתו העיקרית (מועצת האצילים נקראה בפי הציבור בשם "הממשלה השנייה"), והוא סירב לאשר את החלטת מועצת המיניסטרים. לשוא התאמץ סטולפיץ לשכנע את הצאר בנימוק, שהציבור והיהדות יוכלו עתה לומר, ובצדק, שמועצת המיניסטרים החליטה פה אחד לבטל כמה הגבלות לגבי היהודים, ואילו הקיסר התנגד לביטול זה. ניקולאי לא זע ולא גע מסירובו. אגב, התהלכה גם שמועה, שהצאר ניקולאי השני כאילו אמר לסטולפיץ: "כל זמן שאני מולך, לא יהיה ברוסיה שויון זכויות ליהודים".¹⁵

חליפת המכתבים בין סטולפיץ ובין הצאר ניקולאי, שנשתמרה בארכיונים ופורסמה אחרי מהפכת 1917, משקפת את המשא ומתן שביניהם בענין זה.¹⁶ ב-10 בדצמבר 1906 החזיר ניקולאי לסטולפיץ את הז'ורנאל (פנקס הפרוטוקול) של מועצת המיניסטרים בשאלה הנידונה, ובמכתב הלוואי כתב:

"פיוטר ארקאדייביץ' (סטולפיץ — המעתיק), אני מחזיר לך את הז'ורנאל בשאלת היהודים בלי אישור. עלי לומר, שזמן רב עוד לפני שהגשתי לי אותו, הגיתי והרהרתי בשאלה זו יומם ולילה. למרות הראיות המשכנעות ביותר לטובת קבלת החלטה חיובית בענין זה, הרי קול פנימי אומר לי בהתמדה ובמפגיע יותר ויותר, שלא אקח את ההחלטה הזאת על עצמי. עד כה מצפוני מעולם לא התעני. על כן גם במקרה דנן יש בדעתי לנהוג לפי ציוויי. ידעתי, שגם אתה מאמין, כי "לבימלך ביד ה'". יהי כן, אני נושא, לכל השלטונות שהפקדתי, באחריות גדולה ונוראה לפני האלהים, ואני מוכן בכל עת לתת את הדין על כך בפניו. וצר לי רק על דבר אחד בלבד: אתה וחבריך בעבודה עמלתם זמן כה רב בענין, שאת תוצאותיו דחית".

אכן, "המצפון המלכותי" של הצאר ניקולאי השני מנע בעדו לאשר הצעת המיניסטרים בדבר ביטולם של כמה מחוקי ההפליה, הרובצים על יהודי רוסיה, משעבדים ומדכאים אותם. ב"מצפוני" נמצא רק מקום צר ומצומצם לצער-מה על עמלם של סטולפיץ וחבריו, שהיה עמל שוא.

בו ביום (10 בדצמבר) השיב סטולפיץ לניקולאי מכתב-תשובה, וזה לשונו:

"הוד מלכותו, האימפראטור, עתה זה קיבלתי את פקודתך להשאיר את הז'ורנאל בשאלת היהודים בלי תוצאות. להוד מלכותו ידוע, שכל מחשבותי ושאיפותי מכוונות לכך, שלא ליצור לך קשיים ולשמור עליך, הקיסר, מכל אי-נעימויות שהן. משום כך, ולא מתוך רצון לבקש שינויים כל שהם בעצם החלטתך, מעיז אני לכתוב להוד מלכותו. את שאלת היהודים העליתי, מפני שבהתאם לעקרונות של שויון אזרחי, שהעניק המאניפסט מ-17 באוקטובר, יש להם ליהודים יסוד חוקי לשאוף לשויון זכויות מלא; ומתן הנחות חלקיות כעת היה מאפשר לדומה הממלכתית לדחות פתורונה של השאלה הזאת בהיקפה המלא לזמן ארוך (ההטעמה שלנו — המעתיק). גוסף על כך חשבתי להרגיע את החלק הבלתי מהפכני של היהדות ולשחרר את מערכת החוקים שלנו מן השכבות שנערמו עליה, המשמשות מקור למעילות לאין ספור".

14. שם, שם.

15. С. М. Дубнов, Евреи в России в царствование Николая второго, Петроград 1922, стр. 71.

16. Красный Архив № 5 стр. 105—107.

17. Большая Советская Энциклопедия, Москва 1930, Том XVIII, 294—308.

להלן מסביר סטולפיץ במכתבו לניקולאי, כי נוצר מצב בלתי נעים למדי. הוא מציין, שמועצת המיניסטרים שמרה מכל משמר על סודיותו של הענין. אולם הואיל ובחיבור הז'ורנאל ובהדפסתו השתתפו אנשים רבים, חדרו הידיעות על כך לציבור ולעתונות. וכעת יוכלו הציבור והיהדות לטעין כך: מועצת המיניסטרים הביעה דעתה פה אחד בעד ביטולן של כמה מן ההגבלות, ואילו הקיסר חפץ בקיומן. וסטולפיץ מוסיף לדבר על לבו של ניקולאי בזה הלשון:

„הוד מלכותו, אין לנו הרשות להעמידך במצב כזה ולהסתתר מאחוריך“.

סטולפיץ היה נתון במבוכה: מצד אחד ייפגע כבודו של הצאר, כשייודע בציבור, שהוא דחה את הצעת מועצת המיניסטרים, ומן הצד השני תסבול גם הפרסטיז'ה של הממשלה, שהרי הקיסר הביע לה, כאילו, אי-אמון בסירובו לאשר את ההחלטה.

מועצת המיניסטרים הציעה לפרסם את החוק בדבר ביטול ההגבלות, על סמך הסעיף 87 של חוקי היסוד, הנותן רשות לממשלה (באישור הקיסר, כמובן) לחוקק חוקים „בזמנים בלתי רגילים“, בלי להביאם קודם לכן למוסד המחוקק. בנקודה זו של ההצעה חיפש עתה סטולפיץ מוצא של כבוד בשביל שני הצדדים כאחד — בשביל הצאר ובשביל הממשלה. הוא הציע לניקולאי שתי דרכים אלטרנאטיביות, כדי לצאת מן המיצר. (1) האימפראטור יכול לשים את הריזולוציה שלו על הז'ורנאל בכתבו, שהוא, אמנם, אינו מתנגד לעצם ההחלטה, אלא שהוא סבור, כי אין צורך לפרסם את החוק בדרך הבלתי רגילה על סמך הסעיף 87. והנימוקים לכך הם: (א) השאלה כשלעצמה סבוכה למדי; (ב) יש צורך לעבדה עוד בפרטיה; (ג) אין היא כה דחופה, כדי לדרוש את פתרונה מיד ולאחר, חדשיים ימים לפני התכנסותה של הדומה הממלכתית השניה.

(2) אולם אם דרך זו אינה נראית לו לצאר, מציע סטולפיץ מוצא אלטרנאטיבי: הואיל ודבר החזרת הז'ורנאל על ידי הקיסר טרם נודע לאיש, מלבד סטולפיץ עצמו, הריהו נכון לשנות את החלק הריזולוטיבי של ההחלטה באופן כזה: בלי לעמוד על כך, שהחוק יפורסם על סמך הסעיף 87, תבקש מועצת המיניסטרים את חוות-ידעתו של הצאר — אם להביא את השאלה לדומה הממלכתית, או לפתרה בדרך הבלתי רגילה. והיה אם הצאר לא יסכים אף לאחת משתי הדרכים הללו, הריהו, סטולפיץ, מבקש מאת הוד מלכותו רשות להופיע לפניו לשם שיחה בעל פה על הנושא הנידון ביום רביעי בשעה 9.30 בערב.

על כך ענה לו ניקולאי במכתבו מיום 11 בדצמבר 1906 בדברים אלה:

„משתי הדרכים שהצעת מעדיף אני זו, האומרת לשנות את החלק הריזולוטיבי של הז'ורנאל במובן זה: להביא את השאלה לדומה, או לפתרה בדרך של הסעיף 87. זהו המוצא הפשוט ביותר. תוכל לבוא אלי בכל עת שתרצה, אשמח לשוחח אתך. ניקולאי“.

מאחר שהשינויים הוכנסו כמדובר לעיל, אישר ניקולאי את הז'ורנאל, העריך מחדש בחלקו הריזולוטיבי. כך הושם לאל, בהתערבותו האישית של ניקולאי, הנסיון הצנוע, להקל, ולו במקצת, את מצבה המשפטי-אזרחי של יהדות רוסיה. אך תהיה זאת טעות לחשוב, שמצבם הקשה של היהודים הוריד את מנוחתו של סטולפיץ. לא הדאגה לצדק אלמנטארי לגבי האוכלוסיה היהודית הניעתהו לפעול למען ביטולן החלקי של ההגבלות; אלא שהוא רצה בזה למנוע מהמשטר המלוכני ועוזעיו נוספים. אך ניקולאי, תוך קוצר ראייתו ועקשנותו של אנטישמי „בחסד עליון“, שם קץ למאמציו של סטולפיץ בנידון זה. וסטולפיץ לא הוסיף עוד לעשות נסיונות כלשהם לביטול חוקי ההגבלה נגד היהודים. הוא ראה, שניקולאי נכנע לחלוטין להשפעתה של „הממשלה השניה“ (מועצת האצולה המאוחדת), שנקטה קו ריאקציוני בפוליטיקה הכללית וקו אנטישמי מובהק לגבי היהודים. סטולפיץ נתאים, אפוא, את עצמו ל„רוח הזמן“.

4. הדומה השניה ופיזור

הבחירות לדומה השניה עברו באוירה של ערנות ציבורית גדולה. המפלגות הסוציאליסטיות, שהחרימו את הדומה הראשונה, החליטו להסיר את החרם והופיעו הפעם בבחירות בפעילות רבה והציגו מועמדיהן¹⁸). עם פיזור הדומה הראשונה קיווה ניקולאי, כפי שהבטיחו לו יועציו, שהשניה תהיה צייתנית יותר, אולם היה זה חשבון מוטעה. למרות הלחץ הבלתי רגיל של האדמיניסטרציה על הבוחרים ועל אף הטרור המאורגן של „המאות השחורות“, יצא ההרכב של הדומה השניה שמאלי ואופוזיציוני הרבה יותר מן הראשונה. אמנם, כוחם של הקדטים ירד באופן ניכר (במקום 180 נבחרו הפעם רק 98 צירים משלהם), ועל חשבונם התחזקו סיעות הימין; אולם לעומת זאת נבחרה נציגות חזקה של הזרמים הסוציאליסטיים, ובסיכום היוו סיעות האופוזיציה רוב מוחלט בדומה השניה. מתוך המספר הכולל של כ-500 צירים נבחרו מסיעות האופוזיציה: קדטים — 98, „טרודוביקים“ — 104, סוציאליסטים עממיים — 16, סוציאליסטים-ריבולוציונרים — 37, סוציאלי-דמוקראטים — 65 (בתוכם 15 בולשביקים¹⁹).

גם הציבור היהודי גילה פעילות רבה בבחירות לדומה השניה, אבל התוצאות היו זעומות. במקום 12 צירים שבדומה הראשונה, נבחרו לשניה רק שלושה נציגים של האוכלוסיה היהודית. העסקנים היהודים הפעילים, שנפסלו בגלל חתימתם על הקולקורא הויבורגי, לא יכלו עוד להציג את מועמדותם בבחירות, ואלה שנבחרו לא היו ידועים בציבור כעסקנים: אברמסון (פלך קובנה), רבינוביץ' (פלך ייקאטרינובסלאב), שפירא (פלך קורלאנד). נוסף על שלושת אלה נבחר מסיביר (אירקוטסק) היהודי הסוציאלי-דמוקראט, ד"ר ויקטור מאנדלברג, אבל לא נציג האוכלוסיה היהודית. הוא הצטרף בדומה לסיעת הסוציאלי-דמוקראטים²⁰).

סיבת כשלונם של המועמדים היהודים בבחירות היתה בכך, שנוסף על הלחץ החזק מצד האדמיניסטרציה על הבוחרים, התנהלה בתחום המושב היהודי הסתה אנטישמית מוגברת בקרב האוכלוסיה הנוצרית מצד הכמורה והחוגים הריאקציוניים. ולפי הטכניקה של חוק הבחירות, לא יכלו יהודים להבחר, בלי תמיכתם של חוגים מסויימים מן האוכלוסיה הנוצרית. הואיל והדומה השניה היתה, כאמור, שמאלית עוד יותר מן הראשונה, עוררה היא את חמתו של הצאר ביתר שאת ולא האריכה ימים. היא נתכנסה ב-20 בפברואר 1907 ופוזרה על ידי ניקולאי ב-3 ביוני אותה השנה.

באזורים, שלמועמדים היהודים לא היו סיכויים להבחר, תמכו הבוחרים היהודים במועמדיהן של מפלגות האופוזיציה הרוסיות. ציוני רוסיה החליטו הפעם להציג את מועמדיהם באופן עצמאי ועוררו בזה התנגדות חריפה מצד הזרמים האנטי-ציוניים שבקרב הציבור היהודי. אלה ניהלו נגד הציונים והציונות תעמולה נמרצת. הצטיינו בזה במיוחד

18. הסיעות הקטנות של הסוציאלי-דמוקראטים וה„טרודוביקים“ בדומה הראשונה:

הורכבו מנבחרים, שהופיעו בבחירות כבודדים, ולא בשם מפלגות.

19. משתי התנועות המהפכניות הגדולות השתתפו אחר כך הסוציאלי-דמוקראטים גם בדומה השלישית והרביעית. ואילו הסוציאליסטים-ריבולוציונרים, אחרי פיזור הדומה השניה, לא הופיעו עוד בבחירות לדומה בתור מפלגה, עד מהפכת 1917.

20. הד"ר ויקטור מאנדלברג, גיסו (בעל אחותו) של מר מ. גובומייסקי (ירושלים) הגיע אחר כך לארצנו ופעל כרופא בקופת חולים. עד יום מותו נשאר נאמן לדרכו כסוציאלי-דמוקראט-אינטרנאציונאליסט. התחבב כאישיות נעלה ואדם נוח לבריות על ציבור העובדים ועל הישוב בארץ.

אנשי „הקבוצה העממית“ היהודית („גארודנאיה גרופה“), שבראשה עמדו מ. וינאוור, אחד ממנהיגי הקד־טים, והעסקן הציבורי הנודע ג. ב. סליוזברג.

באיזור פטרבורג קראו הציונים את הבוחרים היהודים להצביע לא בעד הקד־טים, אלא בעד הבלוק של ה„טרודוביקים“ (עמלנים, סוציאליסטים עממיים וסוציאליסטים־ריבר לוציונרים). את עמדתם זו הסבירו הציונים ביחסם של מנהיגי מפלגות האופוזיציה השונות לשאלת היהודים. הם טענו: הפרוגרמה של הקד־טים, אמנם, טובה היא, אך למעשה הם אינם פועלים במידה מספקת למען זכויותיהם של היהודים. בין החברים היהודים שבמפלגת הקד־טים ישנם לא מעטים גם מן הטיפוס של קד־טים רוסיים „בני דת משה“, שעניי האוכלוסיה היהודית וצרכיה הלאומיים לא היו קרובים ללבם ביותר. ואשר לסוציאלי־דמוקרטים, הריהם כלל לא הכירו ביהודים כבאומה מיוחדת. הם, אמנם, תמכו בדרישה של שוויון משפט־אזרחי ליהודים, אולם לדרישותיהם הלאומיות התייחסו בשלילה. לא כן הסוציאליסטים־ריבולוציונרים והזרמים הקרובים להם מן הבלוק של ה„עמלנים“. כל אלה גילו יחס חיובי לדרישותיהם הלאומיות של היהודים, בעוד אשר הקד־טים תמכו ביהודים, במידה, שהדבר היה נוגע בזכויות אזרחיות, ואילו עמדתם בשאלה הלאומית לא הניחה דעתם של ציוני רוסיה²¹).

תרעומת רבה עורר בחוגים הציוניים מאמרה־הספד, שכתב מנהיג הקד־טים ס. מיליוקוב לזכרו של העסקן הקד־טי היהודי יולוס, שנרצח בידי אנשי „המאות השחורות“. הנקרולוג נדפס בבטאונה של מפלגת הקד־טים „ויאסטניק גארודנוי סבובודי“ מס. 12, 1907. בעל המאמר העלה על נס את אישיותו של המנוח, על שהיה מסור בלב וגפש לעם הרוסי ולתרבות הרוסית והיה רחוק מן ה„התבדלות“ היהודית הלאומית. יולוס ייצג את הטיפוס היהודי החיובי, כתב מיליוקוב, אבל רדיפות היהודים משנות ה־80 והחוקים מ־3 במאי 1882 גרמו לכך, שנוצר טיפוס יהודי בלתי חיובי, ואותו מתאר מיליוקוב כך: „היהודי משנות ה־80 וה־90 השתדל לעקור מלבו את האהבה לארץ שבה הוא נולד. הוא ביקש להמירה בשנאה, במשטמה לזהות, ואילו את אהבתו העביר על הרעיון של העתיד הלאומי המזהיר בציון המתחדשת. יולוס לא היה שייך לדור זה“.

כך פירש מנהיג הליברלים הרוסיים את כיסופי הגאולה של בני דור התחייה הלאומית היהודית, שאותם ראה כמייצגים את הטיפוס היהודי השלילי. העתון הציוני בלשון הרוסית „ראזסוויט“ הגיב על הדברים האלה בחריפות²²).

אכן, מיליוקוב משבח את המתבולל היהודי, הגאה על השם רוסי, אך הוא לא הבין, כי בן־ישראל, המתנכר לעמו ומתכחש לשם יהודי, הוא תופעה בלתי חיובית ולא יפה. לעומת זאת, סברו ציוני רוסיה, כי יהודי כזה איננו פאטריסט רוסי, אלא רינגאט יהודי, מסתבר, איפוא, שמנהיג הליברלים הרוסיים, המכיר בזכות ההגדרה העצמית הלאומית לכל אומה אחרת, שולל זכות זו מאת האומה היהודית, כי לגביה התווק, כנראה, באותו הכלל, שקבעה האבטוקראטיה הרוסית — „קרומייה ייברייאב“ (פרט ליהודים). את החזיון המביש של התבוללות בקרב האינטליגנציה היהודית העלה מיליוקוב על נס, כי הוא עצמו נמצא במצב של השבע, שאינו מבין לרוחו של הרעב. מובן מאליו, שבדעות כאלה היו מנהיגי הקד־טים דוחים מעצמם את חוגי האינטליגנציה היהודית הלאומית־פרוגרסיבית.

21. Разсветъ 1907 № 5, № 11.

22. А. Гольдштейнъ, Апофеоз ассимиляции, Разсветъ № 12, 1907.

А. Давидсонъ (Идельсонъ), Кадетский сюрпризъ, Разсветъ № 14, 1907.

הדומה השניה נתכנסה ב־20 בפברואר 1907. הציבור תלה בה תקוות רבות, והאנשים האמינו, שהיא תאריך ימים, שלא כמו הדומה הראשונה. אמנם, עד מהרה נפוצו שמועות, שהצאר ניקולאי אומר לפזר גם את הדומה השניה, אך שמועות אלו לא נתקבלו תחילה. ברצינות בקרב הציבור. גם הציבור היהודי קיווה, שפעולת הדומה השניה תהיה נורמאלית, פוריה וממושכת ושהיא תדון ותחליט בחיוב בשאלת היהודים. אבל האכזבה לא אחרה לבוא. הממשלה הגישה לדומה הצעת־חוק על „חופש המצפון“, בדבר ביטולן של כל ההגבלות מבחינת הדת; אבל היא הוסיפה את ה„קלאוזולה“, את ההסתייגות המסורתית — „פרט ליהודים“, כלומר, דרשה להשאיר לגבי היהודים את ההגבלות גם להבא. סיעות האופוזיציה לממשלה דרשו, אמנם, למחוק את הפיסקה, המוציאה את היהודים, אבל הדומה פוזרה בסתרם הספיקה לסיים את הדיון ולהחליט על החוק.

הדומה הממלכתית השניה, השמאלית ברובה לפי הרכבה, היתה כצנינים בעיני הצאר ניקולאי והפמליה שלו. על כן חיפשו הם כל מיני תחבולות, תואנות ואמתלאות, כדי לקצר קיומה, ככל האפשר, ולפזרה בהקדם. יגעו — ומצאו²³.

ב־17 באפריל 1907 עמדה בדומה לדיון הצעת־החוק על גיוס סירונים. לפי דרישתן של שר הבטחון, היתה הישיבה סגורה בפני הקהל. באולם הישיבות מורגשת היתה מתיחות בלתי רגילה. כבר קודם לכן התהלכו בציבור שמועות, כי סיעות הימין והביורוקראטיה תותרות תחת קיומה של הדומה ומכינות פרובוקציה, כדי לדחוף אותה לשערוריה, שתשמש עילה לפיזור. והנה גיתנה הזדמנות נוחה לכך באותה הישיבה.

על במת הנואמים עלה הציר הסוציאלי־דמוקראטי הארמני זוראבוב. הוא דיבר רוסית במבטא זר, ועצם הופעתו היה בה כדי להרגיז את ה„פאטריוטים“ מסיעות הימין. העובדה שעל הצבא הרוסי ועל משרד הבטחון מדבר בן עם נכרי, ועוד בצורה חריפה מאד, עוררה את החלק הריאקציוני של הדומה לתגובה בלתי מרוסנת ביותר. הנבחרים הימניים הקימו רעש גדול והפריעו לנואם לדבר. הרעש והצעקות הגיעו לשיא, כאשר זוראבוב יצא משיווי משקלו והכריז, שהצבא הרוסי מסוגל רק להלחם בסוציאליסטים, במהפכנים ולגרש את הנבחרים של הדומה, אבל במזרח (במלחמת 19) הוא נחל תבוסה וינחל תבוסות גם להבא. יושב ראש הדומה, הקדט פיודור גולובין לא יכול עוד להשתלט על הרעש ונאלץ להפסיק את הישיבה. אנשי סיעות הימין והמיניסטרים טענו, שזוראבוב פגע קשה בכבודו של הצבא הרוסי, ואילו הדומה והיושב ראש שלה עברו על כך בשתיקה. גולובין היה גתון במבוכה. הוא הבין, שהימין מבקש לנצל את „תקרית זוראבוב“, כדי להניע את ניקולאי לפזר את הדומה. על כן עשה מאמצים, למען הצלתה של הדומה, אולם מצבו כיושב ראש היה קשה מאד: אם הוא יציע להוציא את זוראבוב לישיבה אחת או שתיים בתורת עונש על דבריו החריפים, — לא יצביעו השמאליים בעד הצעתו, והיא תיכשל. אז ייווצר מצב, שהדומה מזדהה עם דברי זוראבוב, ותהיה איפוא, סיבה פורמאלית לפזרה. אם הוא לא יציע שום הצעה ויעבור לסדר היום, תתפרש

23. Государственная Дума, Большая Советская Энциклопедия 1930, Том XVIII, 294—308; Думская социалдемократическая фракция Большая Советская Энциклопедия, Москва 1931, XXIII, 597—609; Разгон второй Государственной Думы, Красный Архив: № 43, стр. 55—91; К истории ареста и суда над социалдемократической фракцией второй Государственной Думы, Красный Архив: № 16, стр. 76—117; Записки Ф. А. Головина, Красный Архив: № 19, стр. 122—125, 139—149; А. Тыркова — Вильямс, На путях к свободе, стр. 361—362.

שתיקתה של הדומה לגבי תקרית זוראבוב שוב כהזדהות עמו, ואויבי הדומה יצליחו לפזרה. בצר לו המציא גולובין תחבולה: כשהשיבה נפתחה שוב לאחר ההפסקה, הודיע היושב ראש לבית, כי הוא מביע נזיפה לזוראבוב ונוטל ממנו את רשות הדיבור. עם זאת ביקש הוא מאת הדומה, לאשר פעולתו זו בתור יושב ראש. הסוציאליסטים, שהתכוונו להצעה אחרת, כלומר, על הוצאתו של זוראבוב מכמה ישיבות בתורת עונש על פגיעתו בכבוד הצבא, הופתעו מהצעתו של גולובין ויצאו את האולם. הואיל ובישיבה היה „קבורם” גם בלי השמאליים, קיבלה הדומה פה אחד את ההצעה, והתקרית כאילו חוסלה. אבל אויבי הדומה לא ישבו בחיבוק ידים והוסיפו לחתור תחתה. סטולפיץ ביקש, אמנם, תחילה לשמור על הדומה, ולא מפני דאגתו למשטר פארלאמנטארי, אלא מתוך חשבונות של הקאריירה האישית שלו. אבל בראותו, שהדומה בין כך ובין כך תלויה על חוט השערה, עבר למחנה אויביה ונתן ידו לפיזור.

חודש מאי עבר, כאילו, בשלום, ואפשר היה לחשוב, כי חלפה הסערה. אבל ניקולאי חפץ לפזר את הדומה השמאלית והי מה. מקורביו, שיעצו לו קודם לכן לפזר את הדומה הראשונה, הבטיחו לו, שהשניה תהיה נוחה יותר לפי הרכבה. אולם כשהבטחותיהם לא נתקיימו, נראו בעיני הצאר כמתעים. על כן נאחזו הם כל כך בתקרית זוראבוב, שנודמנה להם בהסח הדעת, כדי לתקן את ה„מעוות”. אך ברגע האחרון השכיל היושב ראש גולובין בתכסיסו המוצלח לסכל מזימתם. אז נימנו וגמרו הריאקציונרים לחפש ולמצוא תחבולה אחרת. כדי לספק את דרישתו התקיפה של ניקולאי בדבר פיזור הדומה, תיכנן סטולפיץ, בשיתוף עם הדפארטאמנט של המשטרה, פרובוקאציה: על כמה מפקדי ה„אוכראנה” (הבולשת הפוליטית) הוטל תפקיד מיוחד, לסבך את הסוציאלידמוקראטים כך. שאפשר יהיה להאשים את כל הסיעה שלהם בדומה בקשר צבאי נגד הצאר, הממשלה, והצבא. אמנם, איש לא האמין באמיתות ההאשמה, ואף על פי כן חוסלה בדרך זו הדומה השניה. הקשר היה מבוים, והפרובוקאציה אף נתגלתה כעבור זמן לא ארוך. בדומה השלישית והרביעית הוגשו אחר כך שאילתות בענין זה, על ידי אנשי האופוזיציה, אבל לא היה כבר ערך ממשי לדבר.

ב־1 ביוני 1907 נתקיימה ישיבה של הדומה, שהיתה אף היא סגורה בפני הקהל, והפעם לפי דרישתו של ראש המיניסטרים סטולפיץ. הוא דרש בשם הממשלה מאת הדומה, להסיר מעל הסוציאלידמוקראטים את חסינותם הפארלאמנטארי ולזהסגרים למשפט. הדומה לא נתנה הסמכתה לכך, וסירובה זה שימש לצאר ולממשלה עילה פורמאלית מספקת, כדי לפזרה. פקודת ניקולאי על פיזור הדומה ניתנה ב־3 ביוני 1907, ומיד אחרי כן נאסרו כל חברי הסיעה הסוציאלידמוקראטית והועמדו לדין. הם נידונו לעבודת פרך ולשלילת כל הזכויות, אחדים — לגירוש וחלק מהם זוכו.

ביום פיזור הדומה השניה (3 ביוני 1907) פירסם ניקולאי חוק בחירות חדש, המבטל את חוק הבחירות הקודם מ־11 בדצמבר 1905, אשר על אף חסרונותיו הרבים מבחינה דמוקראטית, נתן בכל זאת אפשרות של נציגות לשכבות העממיות ולמיעוטים הלאומיים. החוק החדש, שהוצא בניגוד לקונסטיטוציה ולמאניפסט מ־17 באוקטובר 1905, שלל למעשה את הזכות לשלוח נבחרים מאותם החבלים, שמהם היו באים בעיקר נציגי האופוזיציה והעמים המדוכאים. על ידי כך הבטיח החוק רוב ריאקציוני ושמרני בדומה מקרב בעלי האחוזות, העירוניים האמידים והכמורה.

פיזור הדומה השניה ופירסום חוק הבחירות החדש נחשבים בתולדות המהפכה הרוסית הראשונה כהפיכה קונטר־רביבולוציונית. שבוצעה על ידי האבטוקראטיה ותומכיה. ב־3 ביוני 1907 נכנסה רוסיה האבטוקראטית לתקופה חדשה של ריאקציה מוגברת, אשר פגעה במיוחד באוכלוסיה היהודית, שעליה ניתכו הגבלות אדמיניסטרטיביות ורדיפות

נוספות לאין ספור והציף אותה גל עצום של משטמה והסתה אנטישמית גסה מעל במת הדומה (השלישית והרביעית) וברחוב.

5. להתהוותן של „המאות השחורות“

לא בבת אחת גילתה האבטוקראטיה את טלפיה וקלפיה. תחילה נעשה הדבר בסתר ובצנעה. „המאניפסט של החירויות“ מ־17 באוקטובר 1905 לא היה אלא תרמית מצד ניקולאי והפמליה שלו, כדי להוליך שולל את הציבור ולפורר את התנועה האופוזיציונית על זרמיה השונים, שהיתה מלוכדת בהתנגדותה למשטר האבטוקראטי. הריאקציה לא אחרה לבוא, והיא פגעה קודם כל ובראש וראשונה ב„שעיר לעזאזל“ ההיסטורי — היהודים. כבר למחרת יום ה„מאניפסט“, ב־18 באוקטובר, הציף נחשול של פרעות את כל חלקי רוסיה, שבהם ישבו יהודים. שמחת ה„חופש“ לא האריכה ימים; השלטון האבטוקראטי התאושש עד מהרה, והריאקציה החלה משתוללת בלי מצרים. אז התהלך בקרב העם פזמון סאטירי לגבי ה„מאניפסט“ בזה הלשון:

„הקיסר נבהל והוציא מנשר:

למתים — חירות, והחיים — למאסר“⁽²⁴⁾.

האבטוקראטיה גמרה אומר, „להטביע את המהפכה בדם היהודים“, והדבר עלה בידה. תכנית הפרעות היתה מתוכננת מראש על ידי אירגוני הלאומנים המקורבים למלוכה. הדבר נתגלה ונודע ברבים כבר אז, באותם הימים, אף כי המעורבים בו ביקשו, ככל האפשר, להכחיש שייכותם לכך. והנה כעבור שלושים שנה באה גם „עדות בעל־דין“, שאישרה את העובדה במפורש ובצורה שאינה משתמעת לשתי פנים: ה„קולוניה“ של האמיגראנטים הרוסים ה„לבנים“ בבלגראד (יוגוסלאביה) ערכה ב־1935 אספת אוזכרה לראש מפלגת ה„אוקטיאבריסטים“ גוצ'קוב. באספה זו נאם הלאומני שולגין, שאמר בין השאר: על ידי הפוגרומים ביהודים הפסקנו את המהפכה הראשונה“⁽²⁵⁾.

שלטונות הצאר טענו אז, כי הפוגרומים אינם אלא תגובת העם הרוסי על „תעלולי המהפכנים היהודים“. ממשלת ניקולאי השני שוב לא נזדקקה להסבר „כלכלי“ של „ניצול“ האוכלוסיה הנוצרית בידי היהודים, כמו ממשלת אלכסנדר השלישי בימי פרעות שנות ה־80. עתה בקשו ליצור רושם, שה„קונטר־ריבולוציה“ פרצה בקרב העם מאליה, באופן עצמי (ספונטאני), ללא הדרכה כלשהי. הסבר רשמי זה בא לידי ביטוי בולט ביותר בדו"ח של שני הסינאטורים טוראו וקוזמינסקי, שעליהם הוטל לחקור את סיבות הפוגרומים בקיבו (טוראו) ובאודיסה (קוזמינסקי). בסקירה זו נאמר בין השאר:

„ההתרגשות והמהומות של חודש אוקטובר פרצו בגלל סיבות, שאופיין הוא מהפכני בהחלט. מהומות אלה נסתיימו בפרעות ביהודים רק משום כך, שבני האומה הזאת היו הפעילים ביותר בתנועה המהפכנית. אופן התנהגותם המתגרה הביא את החלק הרוסי של האוכלוסיה העירונית למצב של חמת־זעם עד להשחית“⁽²⁶⁾.

על אותם הדברים חזר, כעבור 34 שנים, המונארכיסט־אמיגראנט ס. ס. אולדנבורג, המכנה את פרעות־אוקטובר — „התלקחות זעם העם נגד היהודים“ באותם החבלים, שבהם

24. «Царь испугался, издал манифест: Мертвым — свобода, живых — под арест».

25. И. В. Гессенъ, Въ двухъ векахъ, жизненный отчетъ. Берлинъ — Париж 1937, стр. 219.

26. Ю. Лавриновичъ, Кто устроил погромы въ России? стр. 3.

מילאו הם תפקיד פעיל ביותר במהפכה; ואילו השלטונות — כך טוען הוא — לא אירגנו את הפוגרומים⁽²⁷⁾.

בחודש מארס 1917 רשם הלאומני שולגין ביומנו את הדברים האלה: „את מהפכת 1905 ניהלה היהדות כ„חזית מאוחדת“ ללא הבדל מעמד ומפלגה“⁽²⁸⁾. ומכיוון שכך, צריך היה „להפסיק את המהפכה על ידי פרעות ביהודים“, כפי שהודה אותו שולגין בנאומו בבילגראד ב־1935. והכוח הריאקציוני, שביצע את המשימה הזאת היה האירגון המונארכיסטי הקיצוני „אגודת העם הרוסי“ („סויוז רוסקאו נארוּדא“), שייסד את „המאות השחורות“ פלוגות פורעים, שעמדו לרשותם ולשירותם של השלטונות ושל התנועה הקונסר-דיבולוציונית.

ניתן לומר, שאירגון „המאות השחורות“ צמח כאנטיתזה לתנועה האופוזיציונית והמהפכנית. הקצב המוגבר והמהיר של גידול תנועת השחרור הרוסית בסוף שנת 1904 ובראשית 1905 עורר דאגה רבה בקרב הביורוקרטיה המרכזית והמקומית וכן בחוגים הריאקציוניים של הפקידות הממשלתית, האצולה, החוגים הימניים של ה„זמסטבו“, הכהונה והעירוניים. כל אלה חששו להמשך קיומו של יתרון מעמדם, שממנו נהנו עד כה, פן יתבטל. נוכח חולשתו של השלטון, שעמד חסר-אונים מול תנועת השחרור ולא גילה כל יכולת לדכאה, על רקע זה החלו צומחים וצצים בכל ערי הפלכים ובערים רבות של הגלילות אירגונים של „המאות השחורות“, שנשענו בכל מקום על החלקים החשוכים ביותר של האוכלוסיה, אף על פושעים וחלאת אדם. לעומת זאת היו המנהיגים אנשים מן „החברה הגבוהה“. היו מקומות, שבראש „המאות השחורות“ עמדו שרי פלכים וסגניהם. האירגונים האלה נתמכו על ידי המשטרה הגלויה והחשאית, לשירותם עמדו בלשים, מרגלים ופרובור-קאטורים, שהיו מגייסים ומאספים אנשי העולם התחתון, מתוך בתי מרוח ומערות פריצים, על ידי הבטחות ותשלומים⁽²⁹⁾.

בראש „אגודת העם הרוסי“, שברשותה היו גם אמצעים כספיים גדולים מאד, עמד הד״ר דוברובין, שהשכיל לרכוש את אמונו ותודתו המיוחדת של הצאר ניקולאי. הקיסר הסכים לקבל באורח רשמי מידי דוברובין את סמל האגודה בשביל עצמו ובשביל יורש העצר. במעשה פומבי זה הביע ניקולאי את הכרתו המלכותית ב„מאות השחורות“, כבמסד מועיל לממלכה ומותאם לתכליותיה. מכאן ולהלן הועמדו הפוגרומים ומעשי הרצח לגבי „אויבי הצאר והמולדת“ תחת חסותו והגנתו של הכתר. בבית-הדפוס החשאי של דפארטאמנט המשטרה נדפסו כרוזי-הסתה נגד היהודים והופצו במספר רב של טפסים בערי השדה, שהפוגרומים ומעשי רצח בודדים היו מודרכים שם ומאורגנים על ידי קציני ה״אנדארמריה ושרי הפלכים. הופעתן של „המאות השחורות“ עודדה את הצאר ניקולאי ועוררה בו תקוות, להשבת הסדר הישן על כנו. ב־23 בדצמבר 1905 קיבל הקיסר משלחת מטעם „אגודת העם הרוסי“ עם ד״ר דוברובין בראש. בקבלו מידיה את סמל האגודה אמר ניקולאי: „התאחדו אנשים-רוסים, אני סומך עליכם“. אחד מאנשי המשלחת שאל: „האם צודקים אנחנו, הוד מלכותך, בזה שהננו נאמנים לאבטוקרטיה?“

27. С. С. Ольденбургъ, Царствование императора Николая второго стр. 318—319.

28. В. В. Шульгин, «Дни», Записки. Ленинград 1927, Издательство «Прибой», стр. 154.

29. Ив. Ил. Петрункевичъ, Изъ записок общественнаго деятеля. Воспоминания. Архивъ Русской Революции, Томъ 21-ый, Берлин 1934, стр. 406, 440.

על כך השיב ניקולאי: „בקרוב, בקרוב תעלה שוב ותזרח שמש־האמת עלי ארץ רוסיה, ואז כל הספקות ייעלמו“.

הצנזורה של החצר הטילה איסור מוחלט על פירסום השיחה הזאת, והיא, אמנם, לא הופיעה בגלוי ובאופן חפשי בעתונות. רק עתון אחד, העתון הימני „אוביידינניה“ („איחוד“) פירסם את השיחה במלואה. אף כי העתון נתבע לדין על הפרת תקנות הצנזורה, אך תוכן השיחה בכל זאת לא הוכחש. הדבר הזה היה רק כחדשיים אחרי מתן ה„מאניפסט“. וב־16 בפברואר 1906 קיבל ניקולאי משלחת מטעם המפלגה המוגארכיסטית־אבטוקראטית מהעיר איזואנובווננסק. הצאר ביקש מאת אנשי המשלחת למסור לשולחיהם, כי את התיקונים, שהבטיח ב„מאניפסט“, הוא אמנם יבצע, אך עם זאת הדגיש: „אף על פי כן האבטוקראטיה שלי תישאר, כפי שהיתה לפני“⁽³⁰⁾.

אולם לא עבר זמן רב, וניקולאי הכריז בפומבי, ללא הסתייגות כלשהיא, על התקשרותו עם „המאות השחורות“. היה הדבר מיד אחרי פיוזר הדומה השניה. אז הוא כבר היה בטוח, שהנחית מכה ניצחת למהפכה, ששוב לא תוסיף קום, ואין לו מה לחשוש עוד מפני דעת הקהל. ב־5 ביוני 1907 נתפרסם בעתונם של „המאות השחורות“, „רוסקויה: זנאמיה“ מברק מאת הצאר אל הד״ר דוברובין בזה הלשון:

„טלגרמה מלכותית. ליושב ראש אגודת העם הרוסי דוברובין. — מסור־נא לכל היושבים ראש בסניפים ולכל חברי אגודת העם הרוסי, אשר שלחו לי הבעת רגשותיהם, המפעמים בהם, — את תודתי הלבבית על מסירותם ונכונותם לשרת את כסא המלכות ולעשות למען המולדת היקרה. בטוחני, שכל הבנים הרוסים האמיתיים הנאמנים באמת, האוהבים בלי גבול את מולדתם, יתלכדו עתה ביתר שאת; ובהרבותם בכל יום תמיד את שורותיהם יעזרו לי להשיג את התחדשותה השלווה של רוסיה שלנו הגדולה והקדושה ואת השתלמות הווי החיים של עמה הגדול. תהא, איפוא, אגודת העם הרוסי לי למשען ולמבטח. ותשמש לכול ובכול דוגמה ומופת של חוקיות וסדר. ניקולאי“⁽³¹⁾.

6. הדומה השלישית, מהותה ושאלת היהודים בה

בזאת הכריז ניקולאי בגלוי ובפומבי קבל עם, שהוא מבטל את כל הבטחותיו, שנתן ב„מאניפסט“ בלחץ המהפכה, ועתה מחדש הוא ימיה של האבטוקראטיה כקדם. תוצאות הבחירות לדומה השלישית לא היו אלא תוצאותיו של החוק החדש מ־3 ביוני 1907. נוצר רוב ימני־ריאקציוני מן הצירוף של הסיעות המוגארכיסטיות הקיצוניות עם המרכז השמרני — סיעת ה„אוקטיאבריסטים“. מאחר שהדומה לא היתה עוד כמקודם מוסד פארלאמנטארי, השואף להגביל את האבטוקראטיה של הצאר, אלא הפכה למעשה כלי שרת בידי שלטון היחיד, שוב לא באה כל התנקשות בקיומה מצד ניקולאי והפמליה שלו: הדומה השלישית לא פוזרה כעבור זמן קצר, כמו שתי הדומות הראשונות, אלא התקיימה מ־1 בנובמבר 1907 עד 9 ביוני 1912. כל סיעות האופוזיציה ביחד, על זרמיה השונים, מנו לא יותר מ־25% מתוך המספר הכולל של הנבחרים: קד־טים — 52, „טרודוביקים“ — 14 (הס־רים, כאמור לעיל, לא הופיעו עוד בבחירות), סוציאלי־דמוקראטים — 14, פרוגר־סיסטים — 30. וכל זה מתוך המספר הכולל של 440 נבחרים בערך⁽³²⁾.

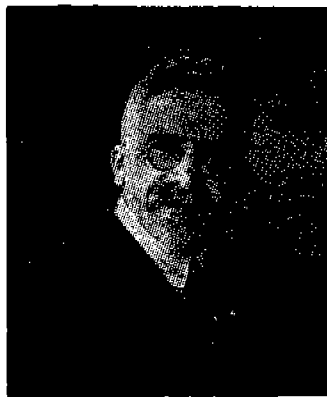
30. С. С. Ольденбургъ, Царствование Императора Николая второго, стр. 331, 341.

31. Дневник Суворина, Москва — Петроград 1923, стр. 338.

32. Большая Советская Энциклопедия, Москва 1930, Том XVIII, 294—308;

צירים יהודים ב„דומות“ הרוסיות:

ב„דומה“ הראשונה:

לאון ברמסון

ד"ר צבי ברוק

משה אוסטרודורסקי

עו"ד בנימין (ולדימיר) יעקבסון

צבי (גריגורי) יולוס

מקסים וינאבר

פ. צ'רבוננקיס

ס. פרנקל

ד"ר שמריהו לוין

מיכאל שפטל

ד"ר שמשון רוזנבוים

ד"ר ניסן קצגלסון

ב. דומה "השניה":

י. שפירא

לור רבינוביץ

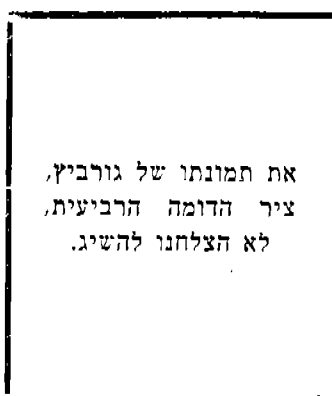
ד"ר אביגדור (ויקטור) מנדלברג

עו"ד שכנא אברמסון

ב. דומה "הרביעית":

ב. דומה "השלישית":

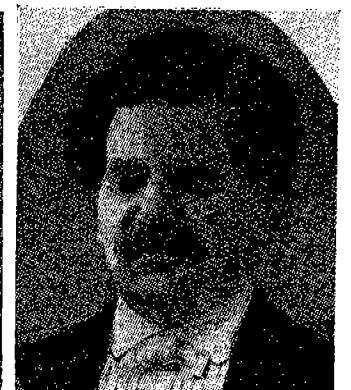
גורביץ

ד"ר מאיר בימש

עו"ד נפתלי פרידמן
(נבחר גם לדומה הרביעית)

לור ניסלוביץ

מספר הנבחרים היהודים בדומה השלישית היה עוד פחות מאשר בדומה השניה — שניים במקום שלושה. נבחרו: פרידמאן מפלך קובנה וניסלוביץ' מפלך קורלאנד. גם הם לא היו ידועים כעסקנים ציבוריים, עד בחירתם. אף על פי כן גילו פעילות ניכרת בדומה והשתדלו, ככל האפשר, למלא שליחותם בנאמנות, למרות האוירה העוינת, ששררה לגבי היהודים בתוך בית-הנבחרים, ועל אף התקפותיהם הקשות והתדירות של נציגי הימין הקיצוני, שביניהם התבלטו במיוחד באנטישמיות גסה ובסגנון של רחוב. חברי הדומה פורישקביץ' (מבסאראביה) ומארקוב השני (מקורסק). הנציגים היהודים נשענו, כמובן, על סיעות האופוזיציה; הם היו קשורים עם הקד־טים, אשר תמכו, אמנם, בענין היהודי, אולם עוררו לא אחת תרעומת בקרב הציבוריות היהודית הלאומית. הקד־טים לא גילו פעילות מספקת בדומה לטובת היהודים, בעוד שרוב הבוחרים היהודים היו נותנים להם את קולותיהם באותם האזורים, שבהם האוכלוסיה היהודית לא יכלה לזכות במאנדאט, ומעט הנבחרים היהודים בדומה הצטרפו לסיעת הקד־טים.

אהרת העריכו הקד־טים אנשי „ווסחוד“ והחברים היהודים במפלגה זו, כגון, מ. וינאור ואחרים. הם טענו, כי סיעת הקד־טים בשתי הדומות הראשונות מילאה בנאמנות את חובתה כלפי היהודים, ואשר לדומה השלישית, מסביר ג. ב. סליוברג את חוסר הפעילות מצד הקד־טים בענין היהודים, על ידי הקשיים שסיעה זו נתקלה בהם, וכך אומר הוא בספר זכרונותיו:

„האנטישמיות הרשמית מצאה לה תמיכה בהסתה ובפעולה האנטי־יהודית המאורגנת של „אגודת העם הרוסי“ וכן באי־רצונם של ה„אוקטיאבריסטים“ (המרזו השמרני — המעתיק) לנתק, בגלל שאלת היהודים, את קשריהם עם החלק הריאקציוני של הדומה. התעלולים האנטישמיים הבולטים של מנהיגי הריאקציה, מארקוב השני ופורישקביץ' היו מקבלים תכופות אופי של שערוריה. סיעת הקד־טים בתור מיעוט של הדומה, לא גילתה יזמה בשאלת היהודים, מפני שלא רצתה לנחול תבוסה, שהיתה באה עליה מצד הרוב של הדומה. דבר זה עורר תרעומת רבה בקרב ההמונים היהודים, והעתונות היהודית לא הסכה התקפות כלפי הקד־טים ומפלגתם“³³.

גם הקד־טים עצמם לא יכלו להסתיר או להכחיש את העובדה של חוסר פעילות מצדם בתחום שאלת היהודים. הדו"ח, שהסיעה פירסמה על פעולתה בדומה השלישית בעד התקופה של הכנס הראשון, מציין, בין השאר, גם את הופעותיהם של נציגי הקד־טים כנגד התקפות הימין על היהודים בשאלות שונות, כגון, דרישתם של הריאקציונרים להוציא את היהודים, כבלתי נאמנים למולדת, מן הצבא הרוסי וכו'. עם זאת מודים מחברי הדו"ח, שהם נרתעו מלהעלות, לפי יזמתם הם, את שאלת היהודים בדומה, כי חששו מפני תבוסה, שינחיל להם הימין. ואלה דברי הדו"ח:

„ואשר להעלאת שאלת היהודים מצד הסיעה באופן עצמאי, לפי יזמתה היא, מצאה הסיעה, כי נוכח הלך־הרוח האנטישמי, הבולט בחלק ניכר של הדומה, הרי הקרקע ליזמת כזאת אינה נאותה כל עיקר“³⁴.

טאקטיקה זו לגבי שאלת היהודים עוררה אי־רצון גם בקרב מנהיגי הקד־טים עצמם. למשל, בוועידת המפלגה, שנכתסה במוסקבה ביאנואר 1909, הועלתה שאלת היהודים ונמתחה ביקורת על הפוליטיקה של הסיעה בשאלה זו. ועד הסניף המוסקבאי דרש במפגיע

33. Г. Б. Слиозбергъ, Дела минувшихъ дней, записки русскаго еврея, Томъ 3-ий. Парижъ 1934, стр. 247.

34. Разсвѣтъ 1908 № 26, стр. 4; Д. Заславскій, Кадеты и евреи, Петроградъ 1916, стр. 12.

שינוי הקו ומלחמה פעילה למען זכויות היהודים. כעבור ימים מספר מצא רוֹדִי צ'ב הזדמנות להודיע מעל במת הדומה, שהקדטים דורשים שויון זכויות ליהודים ויגנו על דרישתם זו בכל תוקף. החלטת הועידה באה במידה מסוימת גם כתוצאה מן הלחץ של דעת הקהל היהודית. מ. וינאוור והד"ר יחיאל צ'לנוב הסבירו לראשי הקדטים, כי הפוליטיקה של שתיקה בשאלת היהודים, אשר אחזה בה סיעת הקדטים עד כה, עוררה כנגדה בכל מקום התמרמרות רבה בדעת הקהל היהודית, והציבור היהודי דורש פוליטיקה גלויה ופעילה למען שויון הזכויות. על כך ענו הקדטים, שאין זו אשמתם, כי הם לא ידעו כלל, מהי עמדתם של היהודים בדבר הטאקטיקה של סיעתם בדומה. אבל הם מוכנים לשנות את הקו, אם זוהי דרישתם של היהודים³⁵.

כאמור, לא היתה הדומה השלישית, בדרך כלל, גורם עצמאי בחיי הממלכה, אלא עשתה דברה ורצונה של הממשלה ושל הריאקציה השלטת. רק בתחום אחד גילתה הדומה ברובה רצון עצמאי ויזמה — בשאלת היהודים. בית המחוקקים הריאקציוני היה חלוץ ומדריך, מורה-דרך ומכוון של האנטישמיות הציבורית, שהיתה מסוכנת לא פחות — ואולי אף יותר — מן האנטישמיות הרשמית. מנהיגי הימין הקיצוני, מארקוב השני, פורישקביץ' וזאמיסלובסקי הכניסו לדומה סגנון אנטישמי גם של הרחוב והשוק, ובכל הזדמנות היו מעליבים את הנבחרים היהודים ופוגעים בכבודו של העם היהודי כולו. הם אף היו קוראים תכופות מעל במת הדומה, לעשות פרעות ביהודים. למשל, בישיבת המליאה ב־20 בפברואר 1910, בשעת הויכוחים על התקציב, אמר מארקוב השני בנאומו: בין השאר: „את הגרוזינים, הפולנים והארמנים אי-אפשר להכות, אותם אפשר רק להרוג; להכות אפשר רק את היהודים“.

כוונתו של הצורר היתה שקופה וברורה: היהודים הם הבוויים ביותר בין כל העמים המיעוטים, היושבים בתחומי האימפריה הרוסית. על קטע זה מנאמו חור מארקוב כמה פעמים, ויושב-ראש הדומה לא זו בלבד שלא הפסיק את גידופיו, אלא אף לא מצא לנחוץ להעיר לו הערה כלשהי. דבריו אלה של מארקוב והתנהגותו הבלתי הוגנת של היושב ראש עוררו התמרמרות רבה וסערה על ספסלי האופוזיציה. הקדטים, הסרודוביקים והסוציאלי-דמוקראטים הגישו בכתב מחאה חריפה לנשיא הדומה בזה התוכן:

„הואיל ודבריו של מארקוב השני מכילים בתוכם עלבון לאומה שלמה ותעמולה חסרת בוש לאלימות גסה ולעשית שפטים בעם היהודי, ועל כן דברים אלה לא ייתכנו במוסד המחוקק העליון של האימפריה, — אנו החתומים מטה מביעים מחאתנו על התנהגותו של היושב ראש, אשר לא קרא את הגואם מן הימין הקיצוני לסדר“³⁶. ואין צריך לומר, שלמחאות כגון אלה לא היה ערך ממשי, אלא מוסרי בלבד, שכן הרוב הריאקציוני של הדומה לא התחשב כלל בדעתה של האופוזיציה.

ויכוחים בשאלת היהודים היו מתנהלים בדומה השלישית לעתים קרובות, על פי רוב בעקבות הדיונים בשאלות קונקרטיות שבתחומים שונים, כאשר אנשי סיעות הימין וה„אוקסיאבריסטים“ או נציגי הממשלה היו מגישים את ההסתייגות המסורתית — „פרט ליהודים“. בחודש מרץ 1910 היה דיון על התקציב של האקאדמיה הרפואית הצבאית. הועדה לענייני בטחון קיבלה, לפי יזמתו של ראש ה„אוקסיאבריסטים“ גוצ'קוב, משאלה שצורפה להצעת התקציב, שיהודים לא יתקבלו עוד כתלמידים למוסד זה³⁷. מארקוב השני עוד הרחיק לכת ודרש, כי לא רק אנשים מבני הדת היהודית, אלא גם ממוצא יהודי,

35. העולם 1909, מס. 5, ע' 9.

36. Разсветъ 1910 № 9, стр. 18—19.

37. Разсветъ 1910 № 13, стр. 19—21.

לא צריך לקבל כתלמידים לאקאדמיה הרפואית הצבאית. לממלכה הרוסית מוזיקים כל אלה, שבמקריהם נזל דם יהודי, גם אם הם נעשו נוצרים באורח רשמי.

היסוד הגזעני הזה שבאנטישמיות הרוסית בא לידי ביטוי לא אחת בדינוני הדומה. מארקוב עוד „גילה“, כי הספר הקדוש של היהודים „שולחן ערוך“ אוסר עליהם לרפא נוצרים אף בכסף. ליהודים — כך אמר — יש מושגים משלהם על המוסרי ועל הבלתי מוסרי.

כנגד ההגבלה הזאת יצאו הנבחרים היהודים פרידמן וניסלוביץ, שנתמכו ע"י נואמי סיעות האופוזיציה, אך הצעת הועדה נתקבלה בקולות הימין הקיצוני והמרכז „אוקטיאבר דיסטרי“. מצב זה היה חוזר בכל העיניים, ועניבת ההחנק על צווארה של יהדות רוסיה היתה מתהדקת והולכת.

מלבד במת הדומה עמדו לרשותם של מנהיגי הריאקציה עתונים, שעסקו באופן שיטתי בהסתה אנטייהודית. עתונים אלה נתמכו בסתר בכספי הממשלה³⁸.

מצב היהודים נעשה באותם הימים קשה יותר ויותר. הסברי הסינאט הרחיבו את תחום תחולתם של חוקי ההפליה לאין שיעור, והשלטונות המקומיים הוסיפו עוד מצדם הם פירושם מרחיבים להסברים אלה. גירושים המוניים של יהודים מערים ומכפרים שמחוץ לתחום היו לחזיון רגיל, למעשה של יוסריוס. אלפי משפחות יהודיות נהרסו מבחינה כלכלית ונשבר מטה לחמן. עסקני ציבור יהודיים ניסו להשתדל בפני סטולפיין, שיקל על מצבה של האוכלוסיה היהודית. הם השבו למצוא אצלו און קשבת בזכרם, שעוד בשנת 1906, לאחר פיזור הדומה הראשונה, אמר סטולפיין לבטל כמה מן ההגבלות לגבי היהודים, אף כי הדבר לא עלה אז בידו, בגלל התערבותו האישית של הצאר ניקולאי (ראה לעיל). אולם השתדלותם לא נשאה פרי, שהרי סטולפיין בשנת 1910 כלל לא היה מוכן לחדש את הקו לגבי היהודים, שאותו כבר נטש בסוף 1906.

ועדת הרבנים הרשמית, שמונתה ע"י הממשלה ליעוץ בעניני הדת היהודית, ערכה כינוס של עסקנים ונכבדים יהודים. שם הוחלט, בין השאר, לשגר לסטולפיין משלחת בהרכב דלקמן: יושב ראש הכינוס הבארוך דוד גינצבורג (בנו של הבארוך הוראצי גינצבורג, שנפטר בפטרבורג ב־1910). יושב ראש ועדת הרבנים הרב צירלסון, הרב המוסקבאי יעקב מואה, העסקן והעשיר היהודי פוליאקוב וכן הרבנים: סולובייצ'יק, גרודזנסקי, חן, פולניקובי סקי ושניאורסון. המשלחת נתקבלה אצל סטולפיין ב־16 במרץ 1910. המיניסטר התעניין במהלך הדיונים של הכינוס ושאל, אם לא עוסקים שם גם בשאלת המצב הכללי של יהודי רוסיה, מלבד עניני הדת, שרק לשם כך נקראה הועדה.

הרב צירלסון, כיושב ראש ועדת הרבנים הרשמית, הודה למיניסטר על עריכת הכינוס ועל דאגתו להסדרת ההווי הדתי-משקי של היהודים. עם זאת הביע הרב את תקוותו, שפעולת הכינוס תביא עמה גם הקלת מצבם הכללי של היהודים, ולא רק הסבת

38. דבר זה הוכח בעליל אחרי מהפכת פברואר, כשמארקוב השני הודה בכך בפני ועדת החקירה המיוחדת של הממשלה הזמנית בישיבה מ־24 ביולי 1917. הוא גילה, שממשלת סטולפיין נתנה תמיכה כספית קבועה לאירגונים הריאקציוניים ולעתונות שלהם. החל משנת 1909 היה מארקוב מקבל מדי חודש בחדשו מידי סטולפיין 12.000 רובל, כלומר, 144.000 רובל מדי שנה בשנה. מן הסכום הזה היה הוא מפריש לעתון „זמשצ'ינה“ (אחד הבטאונים של „המאות השחורות“) 9 אלפים רובל לחודש. תמיכה זו ניתנה לו באופן קבוע עד שנת 1916. הכסף נלקח מן הקרן המיוחדת בעלת 10 מיליונים רובל, שנמצאה ברשותו של הצאר ניקולאי לצרכים כאלה.

Падение царского режима, под редакцией П. Е. Щеголева. Москва — Ленинград 1926, Томъ 6-ой, стр. 181—184.

ההווי הדתי. על כך השיב סטולפיץ, כי שאלת הטבת מצבם הכללי של היהודים חורגת ממסגרת הכינוס, שהרי ענין זה נוגע לשאלות פוליטיות ואזרחיות כלליות. ועוד העיר סטולפיץ, כי היהודים, בהשתתפותם במהפכה, בעצמם קילקלו להם את מצבם ושה"בונד" השאיר אחריו "משקע גרוע". יהדות רוסיה זנחה בחלקה הגיכר את "הברית הישנה", ואילו ל"ברית החדשה" לא הצטרפה. אם היהודים יחונכו להבא ברוח הדת ובנאמנות לכסא המלוכה, אפשר יהיה לצפות להטבה הדרגתית של מצבם, אף כי ערובות לכך אין הוא יכול לתת. יושב ראש הוועידה הבארון דוד גינצבורג העיר, כי הטענה בדבר השתתפותם של היהודים במהפכה יש בה הפרזה רבה³⁹).

שיחה קצרה זו של סטולפיץ עם המשלחת היהודית היתה אופיינית ומאלפת. תכנת הזכיר את שיחתו של פלוזה בשעתו עם משלחת הנכבדים היהודים. אך הפעם היה גם חידוש בצד החיצוני של קבלת המשלחת, שהעיד על רוח הזמן ועל הלך-הרוחות שבאותם הימים: השליחים, לאחר שהוכרחו לחכות זמן רב למדי בחדר ההמתנה, נתקבלו כשהם עומדים על רגליהם, בלי שהמיניסטר יזמין אותם ויציע להם לשבת⁴⁰).

7. הצעת-החוק על ביטול תחום המושב

בראשית שנת 1910 החלו חברי הדומה היהודים לטפל בדבר הגשת הצעת-חוק על ביטול "תחום המושב"⁴¹). הם התיאשו מן הנסיונות להגיש הצעת חוק כולל על ביטול כל ההגבלות ועל קביעת שויון זכויות ליהודים. על כן הוחלט סוף-סוף להעלות הצעה של חוק חלקי — בדבר ביטול תחום המושב. אמנם, העסקנים היהודים לא הישלו את נפשם. הם ידעו, כי נוכח ההרכב הריאקציוני של הדומה השלישית, אין לצפות לתוצאות ממשיות בענין זה, אבל היתה זאת בשביל יהדות רוסיה שאלה עקרונית ושאלה של כבוד לאומי. פעל הרבה בנידון זה גיסלוביץ'. הוא בא במגע עם מנהיגי הקדריסים מאקלאקוב, רודיצ'ב, קאראאולוב, בוביאנסקי ואחרים, ובהסכמתם התחיל לאסוף חתימות להצעת-החוק. ב־31 במאי 1910 הוגשה לדומה הצעת-החוק על ביטול תחום המושב ביזמתו של חבר הדומה גיסלוביץ' ובתמיכתו של החבר היהודי השני — פרידמן. הדבר נתקבל, בדרך כלל, בציבור היהודי בקורת רוח, אף כי בחוגי הציונים מתחו ביקורת על כך, שלא הוגשה הצעה על חוק כולל, לביטול כל חוקי ההפליה. טענתם היתה, שבלאו הכי אין סיכויים ממשיים לקבלת החוק, וערכה של הצעה הוא מוסרי והפגנטי בלבד; על כך צריך היה להגיש הצעה מלאה ולא חלקית. מבחינה עקרונית היה, אמנם, צדק בטענה זו, אולם לזכותם ולהגנתם של שני הנבחרים היהודים יש לומר, שעל חוק כללי לא יכלו להשיג מספר חתימות, שהשיגו על חוק חלקי. חתמו על ההצעה 166 נבחרים, מהם: 136 חברי סיעות האופוזיציה, 24 אוקטיאבריסטים (שנתנו "יד חפשית" בענין זה לחבריהם), 2 אוקטיאבריסטים ימניים, 4 בלתי מפלגתיים מתונים. הראשון בחתומים היה הקדריס קאראאולוב, אשר צריך היה, לפי המקובל, להופיע כמנמק ההצעה, עם פתיחת הדיון עליה בישיבת המליאה של הדומה.

והנה איתרע מזלה של יהדות רוסיה, שאף הצד המוסרי המקווה לא הושג במידה הראויה: הוא לא בא לידי ביטוי מתאים, כי בטרם הובא החוק לדיון במליאת הדומה,

39. Разсветъ 1910 № 12, стр. 28—29.

40. Разсветъ 1911 № 4, стр. 11.

41. Разсветъ 1910 № 7, стр. 9—10; № 9, стр. 6—7; № 23, стр. 7—9; № 46. (המאמר הראשי), 1911 № 7, Новый Восходъ 1911 № 6.

מת קאראאולוב (בגיל 56) באופן פתאומי בסוף שנת 1910. העתון הציוני „ראזסוויאט“, שלא היה מהיר ונחפו ביותר למתן מחמאות לנוצרים „טובים“, כינה את קאראאולוב בשם „המגן על זכויותיו של העם הנרדף“⁴²). הציבור היהודי התאבל מאד על מותו. אירגונים יהודיים, מערכות עתונים וקהילות שונות שלחו מברקי תנחומים למשפחת הנפטר ולמפלגת הקד"סים. קהילת פטרבורג ערכה ביום השלושים למותו תפילת אזכרה בבית הכנסת. קאראאולוב היה מאותם מנהיגי הקד"סים, שהיה עקיב בדרכו ונאמן למלחמתו על זכויות היהודים גם כאשר הקו הכללי של מפלגתו לא הניח את דעתה של הציבוריות היהודית. הוא היה אחד מלוחמי החירות הותיקים ברוסיה ואחד המנהיגים הבולטים ביותר של האופוזיציה בדומה השלישית. על פעילותו בתנועת השחרור נידון בשעתו לעבודת פרך. באחד מנאומיו האחרונים לפני מותו אמר בין השאר:

„אני עומד אל עבר פני קבר ובקרוב אתייצב לפני דיין האמת. וחפץ אני, שתהיה לי הזכות לומר לו, כי לפי מצפוני ובמידת יכולתי, השתדלתי לתקן את המעוות, שעיוותה האנושות כלפי העם היהודי“.

כעבור פחות מחדשים אחרי מותו של קאראאולוב, הובאה הצעת החוק לדיון במליאת הדומה, ואז הזכיר הציבור היהודי שנית את הנפטר, כי הורגש העדרו מאד. ב-9 בפברואר 1911 הועמדה ההצעה לביטול תחום המושב לדיון בישיבת המליאה של הדומה השלישית⁴³). באולם הישיבות שררו מתיחות, ערות והתרגשות רבה. כוננות מיוחדת הורגשה בקרב סיעות הימין, שהתייצבו בהתנגדות חריפה ומוחלטת כלפי הצעת החוק. הדיון נמשך ארבע שעות. היתה זאת הפעם הראשונה בתולדות הדומה הממלכתית, ששאלת היהודים, שעד כה היו דנים בה רק דרך אגב, בקשר לחוקים אחרים, הועלתה על הפרק כבעיה עצמאית. עצם העובדה הזאת דיה היתה, כדי לעורר את חמתם של הריאקציונרים והאנטישמיים. לאחר הויכוח נערכה הצבעה שמית והוחלט ברוב דעות להעביר את ההצעה לוועדה לעניני חופש אישי. בעד ההצעה הצביעו 208, נגדה — 138, נמנעו — 8 (חתמו עליה, כאמור, 166). אולם ביכר היה, שהאוקסיאבריסטים (אף אלה שהצביעו בעד העברת ההצעה לוועדה) לא היו מעוניינים בקבלת החוק, שכן הם הצביעו נגד ההצעה להגביל את הדיון בוועדה בפרק זמן של חודש ימים; וכן הצביעו נגד להכשילו את הצעת הסוציאל-דמוקראטים, שדרשו להחליט על הפסקת כל גירושי היהודים עד קבלת ההחלטה הסופית בדומה בדבר ביטול תחום המושב.

בציבוריות היהודית ראו בתוצאות ההצבעה ניצחון מוסרי, אף כי איש לא הישלה את נפשו ולא חשב, שיש ערך ממשי לדבר. ההצעה על הגבלת הדיון בוועדה לחודש ימים אמנם נתקבלה, אך למעשה שקעה הצעת החוק בוועדה, שם הוסיפו להתווכח עליה בלי סוף ובלי גבול, ולישיבת המליאה של הדומה לא הגיע הענין עוד לעולם.

מאחר שקאראאולוב נפטר, הטילה סיעת הקד"סים, את תפקיד ההנמקה של הצעת החוק על וואסילי מאקלאקוב. אולם נאום הפתיחה שלו היה בלתי מוצלח ביותר ועורר אירצון ותרעומת רבה בקרב הציבור היהודי. הוא דיבר כעורך־דף (זה היה מקצועו), בצורה ריטורית נאה ובהגיון, אבל בלי „נשמה“, היה מורגש, שהענין אינו גונע

42. В. А. Карауловъ (1854— 1910), Разсветъ № 52, 24-го декабря 1910.

43. Государственная Дума, третий созывъ, сессия 4-я, заседание 54. 9 февраля 1911 г.

Стенографические отчеты 1911 г. Сессия четвертая, Часть 2-я. С.-Петербургъ, государственная типография 1911. Стр. 1543 - 1614.

ללבו. הוא פנה בדבריו בעיקר לספסלי הימין וביקש להוכיח להם, שאף כי מותר להיות אנטישמי, אך עם זאת צריך להתנגד לקיום תחום המושב, באשר הוא סותר את היסודות המשפטיים של חיי מדינה מודרניים. להלן כמה קטעים מנאומו הארוך, לפי הדו"ח הסטנוגרפי:

„האנטישמיות קיימת, היא תופעה שבהוויהחיים. אולם מה שעלינו להחליט הריהו זה, באיזו מידה רשאית האנטישמיות להשתקף בהנהגת הממלכה. אנטישמי יכול להיות כל אחד, אך את האנטישמיות שלו רשאי הוא להביע אך ורק בתחום היחסים האישיים או הציבוריים. רשאים כל שונאי ישראל להתנכר ליהודים ולהחרימם ביחסים אישיים ועסקיים, הם אף רשאים להרחיק לכת בפוריסאניות שלהם ולהסב פניהם מן הפסלים של אנטוקולסקי ולאטום אזניהם מפני המוסיקה של רובינשטיין. זוהי זכותו של כל אחד. אבל המדינה אין לה רשות להיות אנטישמית, לשנוא את היהודים ולבקש רעתם, שכן עליה מוטלת חובה כלפי כל נתיניה, הממלכה רשאית להיות רק תופעה חוקתית“.

בהמשך דבריו ציין מאקלאקוב, שגם באמריקה יש אנטישמיות, אבל שם אין אי-שוויון במדינה. „הפרדת האנטישמיות מן המדינה“ — צריכה להיות שאיפתם של האנטישמים ברוסיה, שכן רק מתן זכות ליהודים יתן לאנטישמים זכות מוסרית להיות אנטישמים.

אכן, הליבראל הרוסי מאקלאקוב הכריז על זכות מוסרית להיות אנטישמי. את דבריו אלה ניצלו בהצלחה נציגי הימין, שבנאומיהם „הודו“ לגציג הקדטים על הזכות בזכותם זו, ולא עזר לו למאקלאקוב הסון ה„אובייקטיבי“ בהנמקת הצעת החוק: כשסיים את נאומו, הראה לו אחד מאנשי הימין ארנק, כלומר „נמכרת ליהודים“...

כאמור, עורר נאומו של מאקלאקוב תרעומת וביקורת קשה בציבוריות היהודית. עם זאת סברו המבקרים, כי היה זה מקרה בלתי מוצלח, פשוט כשלון של הנאום. אבל במידה, שנעקוב אחרי פעולתו והופעותיו של מאקלאקוב גם בשנים שלאחר דיון זה, ניווכח לדעת, שלא היה זה מקרה כל עיקר, אלא גישתו העקרונית באה כאן לידי ביטוי. בידוע היה ואסילי מאקלאקוב אחד מסניגוריו של מנדל בייליס במשפט עלילת הדם (1913). הוא ביקש להוכיח, שבייליס חף מפשע, אבל הוא כלל לא היה בטוח, שאין היהודים משתמשים בדם נוצרים לצרכי הפולחן הדתי שלהם. את זאת מגלה לנו מאקלאקוב בספר זכרונותיו, שבו אומר הוא בין השאר:

„ניתן להשקיף באופן שונה על עצם הנחת קיומה של כת יהודית, הנהגת רציחות פולחניות, זכורני, איך עורר-הדין המוסקבאי היהודי הנודע והעסקן הציבורי גולדובסקי כעס עלי, כשאמרתי לו, שמבחינה עקרונית מוכן אני להניח דבר כזה. הלא אין הדת אחראית לכתות, העלולות להיווצר בתוכה, כשם שהנצרות אינה אחראית לכת „המכרסים“ ושאר כתות“.

אגב, מאקלאקוב מספר בעצמו, שמנהיג הקדטים פ. מיליוקוב אמר עליו: „בדומה השלישית העביר מאקלאקוב לתוך הפוליטיקה את דרכי המקצוע של עורכי-הדין“⁴⁴. וניתן עוד להוסיף, שלא רק בדומה השלישית, אלא אף בדומה הרביעית נשאר מאקלאקוב יותר עורכי-דין, מאשר מדינאי⁴⁵.

44. В. А. Маклаков, Из воспоминаний. Издательство имени Чехова, Нью-Йорк 1954, стр. 256—257; 386.

45. בישיבת הדומה ה-4 מיום 4 במרס 1916 נשא הריאקציונר זאמיסלובסקי נאום אנטישמי והשתמש בביטויים מעליבים גסים לגבי היהודים, ביטויים בלתי „פארלאמנטריים“ בהחלט. הסוציאלידמוקראט הגרוויני צ'חנקלי שיפע אותו פעמים מספר, אך זאמיסלובסקי

יותר פשוטים ואנושיים היו דבריהם של שאר המגינים על הצעת החוק. למשל, הסוציאלי-דמוקראט פוקרובסקי תיאר בנאומו כמה עובדות מזעזעות, שהן פרי שלילת זכות הישיבה מאת יהודי רוסיה. בין השאר סיפר הוא:

בפטרבורג נכנס יהודי מומר לעבוד בשירות המשטרה. מתפקידו היה גם רישום הדרכונים של התושבים. והנה בשעת עבודתו נתקל האיש במקרה בדרכונה של אחותו היהודיה, שנרשמה בתור זונה. הדבר עשה עליו רושם איום, והוא איבד את עצמו לדעת בהשאירו פתק, שבו נאמר: „אני הולך למקום, שאין שם לא תחום המושב, לא יהודים ולא זונות“.

נתברר אחר כך, שאחותו נרשמה כזונה, כדי לקבל זכות ישיבה בעיר הבירה, והיא נכנסה כסטודנטית לקורסים גבוהים לנשים. בידוע היתה הפרוסטיטוציה „מקצוע“, שהיה מקנה ברוסיה הצארית לצעירות יהודיות זכות ישיבה מחוץ לתחום המושב, אף בפטרבורג הבירה ובמוסקבה הבירה הקדושה, בעוד אשר לגערה יהודיה הגונה היתה הישיבה אסורה שם.

כשנודע לסטודנטית דבר התאבדותו של אחיה, שלחה אף היא יד בנפשה. דברים אלה הושמעו ב-9 בפברואר 1911 מעל דוכן הנאמים בדומה הממלכתית השלישית ברוסיה בימי מלכותו של הצאר ניקולאי השני, והדומה הריאקציונית לא נודעוזה. הדברים רשומים שחור על גבי לבן בדו"ח הסטנוגראפי, לדראון עולם. דיברו עוד בישיבת המליאה הנבחרים היהודים פרידמן וניסלוביץ, אבל אנשי סיעות הימין כל הזמן הפריעו להם לדבר בקריאות גסות ומעליבות, ורוב דברי הנאמים כלל לא נשמעו באולם, בגלל צעקותיהם הבלתי פוסקות של הצוררים.

באותו יום עצמו, כלומר, ב-9 בפברואר 1911, כשבדומה הממלכתית דנו והתווכחו על הצעת ביטול תחום המושב, נתכנסה בפטרבורג הועידה השביעית של איגודי האצילים (המאוחדים⁴⁶). הועלתה שם תכנית בשאלת היהודים, שהוגדרה בערך כך: „לא לבטל את תחום המושב, לא להטילא עליו טלאים, אלא לטהר את אדמת רוסיה מהיהודים כליל, לטהר ללא רתיעה וסטיות, צעד אחרי צעד, לפי תכנית מעובדת מראש“.

היתה זאת תשובתה של הריאקציה על הנסיון הצנוע להקל את מצב היהודים ברוסיה. ראש המדברים בועידה בשאלה זו היה אותו מארקוב השני, שביטא את עמדת האגף הימני במליאת הדומה, וכה היו דבריו: „עם היהודים ברוסיה צריך לגמור. — — — צריך לגרשם מכל מקום, לאסוף ולדחוק אותם לתוך תחום המושב. זוהי הפעולה הראשונה, וכשהיא תבוצע, צריך לגשת לפעולה השניה — לגרש את היהודים לגמרי מרוסיה“.

הגירוש הטוטאלי של היהודים הוא התכנית-מאכסימום. בתורת מינימום צריכה הועידה לדרוש מאת הממשלה: להשאיר בתקפם את כל חוקי ההגבלה לגבי היהודים ואת תחום המושב; לאסור על היהודים לשמש רופאים, עורכי-דין, בעלי-מלאכה, שופטים-מושבעים ועובדים בשירות המדינה; להוציאם, כיסוד הורס, מן הצבא ומכל מקום ציבורי וממלכתי. כל זה חל לא רק על היהודים בני דת משה וישראל, אלא גם על חומרים. ברוח זו ובתוכן

הוסיף ביתר שאת להשמיץ את היהדות. אז קרא לו צ'חנקלי בשם „חוליגאן“. היושב ראש הצע, בתור עונש, להוציא את צ'חנקלי לישיבה אחת. בעד ההצעה הצביעו 93 נגד — כל האופוזיציה (40). אולם ואסילי מאקלאקוב הצביע עם הרוב, שכן את הביטוי „חוליגאן“ חשב הוא ללא-נסבל בפארלאמנט.

Еврейская неделя № 11, 13-го марта 1916 г., стр. 18—19.

46. А. С. Тагер, Царская Россия и дело Бейлиса, стр. 47—48; Разсветь 1911 № 7, стр. 32—33; № 8, стр. 18—20.

זה נתקבלו ההחלטות בוועידה. החלטות אלה הועלו כסם שכנגד החלטת הדומה בענין ביטול תחום המושב. אמנם, הכול ידעו, ולא נעלם גם מהריאקציונרים, כי להחלטת הדומה אין ערך ממשי; אבל ועצם העובדה, שהדומה יכולה לקבל החלטה כזו, שימשה הוכחה, שבית הגבחרים מניח אפשרות של ביטול תחום המושב. וגם זה כבר היה יותר מדי בשביל „הממשלה השניה“ — האצולה המאוחדת ו„אגודת העם הרוסי“ הקשורה עמה. ברוח זו גם כתב העתון „זמשצ'ינה“ בגליון מס. 559 מ־13 בפברואר 1911: „עצם העלאת השאלה בדבר שויון זכויות ליהודים על סדר יומה של הדומה אינה אלא התגרות מחוצפת באצולה הרוסית, ודווקא בו ברגע, כאשר בפטרבורג מתכנסים רוב נציגיה“. ואם נזכור, שהעתון „זמשצ'ינה“ היה מקבל בסתר תמיכה כספית קבועה מאת הממשלה, כפי שהראינו לעיל, הרי יתברר לנו, כי היתה זו למעשה עמדתה הרשמית של ממשלת ניקולאי השני.

בוועידה השביעית של האצולה המאוחדת הוכרז בפומבי, כי ביטול תחום המושב הוא בגידה במלכות. מארקוב השני ביקש בנאומו להטיל פחד־יהודים על הכינוס ואמר: „אנחנו נלחמים, וכל ממלכות העולם נלחמות בסוציאליזם; והלא הסוציאליזם אינו אלא זרע של היהודי המשחית מארכס. — — — מהפכה שניה ממשמשת ובאה עלינו. כבר נשמעים קולות רעמים חדשים. בתי־הספר הגבוהים הם החלוץ הראשון, אחריהם יבואו הפועלים ואחר כך אולי גם האיכרים“.

בוועידה נאם גם העורך־דין א. ס. ש מא ק ו ב, מי שהיה סניגורם של הפורעים בהומל במשפט נגד אנשי ההגנה העצמית היהודית (5—1904) ואחר כך, יחד עם זאמיסלובסקי — חובע אורחי נגד מנדל בייליס במשפט עלילת הדם בקיוב (1913). שמאקוב טען, שהיהודים, על פי תורתם ומצוות דתם, צריכים לרצוח נוצרים, והם אף עושים זאת.

לצירי הועידה חולקה „סקירה“ מקיפה על השתמשות היהודים בדם נוצרים לצרכי הדת. כתב־יפלטת זה הוכן במיוחד לקראת הועידה. מכאן אנחנו למדים, שהריאקציה גמרה אומר להעלות את הנושא של עלילת דם, כדי להוכיח, שאי־אפשר לתת ליהודים זכויות שוות. בזאת התכוונו קודם כל לשים לאל את האפשרות של ביטול תחום המושב. ואמנם עלה הדבר בידי מועצת האצילים, שפעלה בקשר הדוק עם „המאות השחורות“. הצעת־החוק על ביטול תחום המושב נקברה בוועדה, וכעבור חודש נודמן הרצח בקיוב של הנער הנוצרי אנדריי יושצ'ינסקי, שמכאן צמחה פרשת הזוועה של עלילת הדם נגד מנדל בייליס.

8. רצח סטולפיץ בידי היהודי בוגרוב

השתוללות הריאקציה, רדיפות היהודים על ידי הממשלה המרכזית והשלטונות המקומיים, ההסתה האנטי־יהודית הענפה המאורגנת מצד האיגודים האנטישמיים במרכז ובמקומות — הגיעו לממדים מבהילים בשנת 1911. רצח הנער הנוצרי אנדריי יושצ'ינסקי, בן למשפחה שהשתייכה לכנופית גנבים ורוצחים בקיוב, נוצל על ידי אירגוני „המאות השחורות“ והממשלה, כדי ליצור משפט עלילת דם נגד היהודי מנדל בייליס ובכך להושיב על ספסל הנאשמים את היהדות כולה. בקרב האוכלוסיה היהודית השתרר דיכאון גדול. והנה בסתיו אותה השנה נפל דבר, אשר הסעיר את רוסיה כולה והטיל אימה ופחד על היהודים: בקיוב גורה ונפצע פצעי מוות ראש המיניסטרים פיוטר סטולפיץ⁴⁷.

47. Новый Востокъ 1911 № 38; Разсветъ 1911 No. 37, 38—39; Ежегодникъ газеты «Речь» на 1912 г., Хроника, стр. 614; Г. Е. Слюзбергъ, Дела минувшихъ дней, Записки русскаго еврея. Том 3-ий, Парижъ 1934, стр. 249; А. С. Тарер, Царская Россия и дело Бейлиса, стр. 121—122. 36, 35, 1911, העולם.

הצאר ניקולאי בלוויית בני ביתו והמיניסטר סטולפיין באו לקיוב, כדי להשתתף בגילוי מצבת זכרון לצאר אלכסנדר השני (בשנת 1911 מלאו חמישים שנה לשחרור האיכרים המשועבדים, ע"י „הצאר הגואל“). ב־1 בספטמבר נערכה הצגה חגיגית בתיאטרון הקיובי לכבוד האורחים הגבוהים. על בנין התיאטרון ובתוכו הופקדה, כמובן, שמירה מעולה מאנשי המשטרה וה„אוכראנה“ (הבולשת הפוליטית). לאולם ההצגה הורשו להכנס אך ורק אנשים בעלי כרטיסי־כניסה, שהוצאו להם מראש, תוך בחירה קפדנית. איש מהממונים על השמירה, וכן מתוך קהל המסתכלים, לא חשש, איפוא, שבמסיבות כאלה תהא נשקפת סכנה כלשהי לאורחים הגבוהים. והנה בשעת ההפסקה, כשבאולם הודלק האור, ניגש אל סטולפיין אדם צעיר, לבוש תלבושת־ערב, הוציא אקדח וירה בו יריות מספר. סטולפיין כרע נפל פצוע אנוש מתבוסס בדמו. משעברה התדהמה של הרגעים הראשונים, התנפלו אנשים מתוך הקהל על המתנקש, תפסוהו, הפילוהו ארצה והיכוהו באכזריות. גברות מן החברה הגבוהה רמסוהו ברגליהן.

המתנקש נלקח למשטרה, ושם נתברר, שהיה זה צעיר יהודי בן 23 בשם דמיטרי בוגרוב. האיש שירת ב„אוכראנה“ כסוכן־מרגל וקיבל את כרטיס־הכניסה שלו לתיאטרון מידי ראש המשטרה הפוליטית ההשאית בקיוב, ה„פודפולקובניק“ (סגן־אלוף) קוליאבנקו. דמיטרי בוגרוב היה נכדו של הסופר־הבלטריסטן היהודי־רוסי גריגורי בוגרוב או באגרוב (בהרב), הידוע בחיבוריו „רשימותיו של יהודי“ („זאפסקי ייברייא“), „כתבי־יד עבריי“ („ייברייסקי מאניסקריפט“ — תורגם בידי י. גרוזובסקי לעברית והופיע בשנת 1900 בהוצאת „תושיה“) ועוד שורה של כתבים בלטרסטיים על נושאים יהודיים בלשון הרוסית. גריגורי בוגרוב־בהרב התנצר חרשים אחדים לפני מותו. בנו של הסופר, אביו של המתנקש, היה עורך־דין ידוע בקיוב. בצעירותו התנצר אף הוא, אולם עם הוצאת החוק „על הסובלנות הדתית“ (17 באפריל 1905) חזר לחיק היהדות.

דמיטרי בוגרוב השתייך לחוגים מהפכניים (אנארכיסטים־קומוניסטים מן הזרם של פ. קרופוטקין) ונכנס בשעתו לעבוד בבולשת הפוליטית מטעמים מפלגתיים, כדי לשרת בזה את צרכי המהפכה. אך כרגיל במקרים כאלה, הסתבך והסגיר לא מעט מפעילי המהפכה לידי המשטרה. מה, בעצם, הניע את בוגרוב לעשות את מעשהו הנועז והנואש? משערים, כי יסרהו מצפונו על מעשיו הפרובוקאטיביים כלפי חבריו ושאר מהפכנים, והוא גמר אומר לכפר על עוונותיו אלה על ידי מעשה־טרור קיצוני, שיועזע את הציבור ויעלה אותו, את המתנקש, בעיני התנועה המהפכנית כגיבור. לשם כך ניסה להתקשר תחילה עם מנהיגי הסירים ואירגוניה הטרוריסטיים וביקש לבצע את ההתנקשות על דעתם ובשמם. אך הסירים לא נתנו הסכמתם לכך ודחוהו.

אחרי רצח סטולפיין פירסם הוועד המרכזי של מפלגת הסירים בפאריס בעתון „יומאניטה“ הודעה ובה נאמר, כי להתנקשותו של בוגרוב בחיי סטולפיין אין כל קשר ושייכות למפלגה או לאיזה אירגון אחר שהוא מאירגוניה. בוגרוב לא השיג, איפוא, את מבוקשו, כלומר, את מטרת הריאהביליטאציה. יש אומרים, שהדבר עורר בלבו אכזבה מרה ודיכא אותו מאד. הוא עלה על הגרדום לא כגיבור־מהפכן, אלא כסוכן־מרגל של ה„אוכראנה“, אשר מעל בתפקידו, ואף הכשיל בזה את הממונים עליו. ראש הבולשת הפוליטית בקיוב קוליאבנקו, אשר נתן לו את כרטיס־הכניסה לתיאטרון, הודח בשל כך מכהונתו.

ב־5 בספטמבר 1911 מת סטולפיין מפצעיו. בקיוב השתרר הלך־רוח של פוגרום. אנשי „אגודת העם הרוסי“ ושאר האירגונים השחורים מסוג זה דרשו דמם של היהודים. חיכו בכל רגע, שתפרוץ שפיכת דמים איומה, שיעשה טבח ביהודים בנוסח בוגדאן חמלניצקי. אבל ברגע האחרון של המתיחות הגדולה התערב בדבר מיניסטר־הכספים

קובצב, שנתמנה אחרי רצח סטוליפין במקומו כראש המיניסטרים ומנע את הפוגרום בקיוב, שכבר היה מוכן ומאורגן על ידי "המאות השחורות". קובצב הוציא פקודה נמרצת לכל השלטונות המקומיים, הוא שלח חוזר לגוברנאטורים, לגנראל-גוברנאטורים ולשרי-הערים וציווה עליהם לנקוט האמצעים החריפים ביותר לדיכוי כל גסיון של פרעות. בהתאם לכך הודיע הגנראל-גוברנאטור הקיובי, כי במקרה של פוגרום יאחז באמצעים החמורים ביותר נגד הפורעים. הוא עוד הוסיף, כי רצונו הוא זה של הצאר ניקולאי עצמו, שלא תיעשנה שום מהומות ושלא יופר הסדר.

במובן זה הרגיע קובצב גם את נכבדי היהודים, שהתייצבו לפניו, אולם למרות כל הרגעותיו, היו יהודי קיוב אחוזי אימה ופחד, וכשמת סטוליפין מפצעיו ב־5 בספטמבר, תקפתם בהלה איומה. יהודי קיוב החלו עוברים את העיר בחפזון ונמלטים על נפשם לכל ארבע רוחות השמים. ב־7 בספטמבר, כלומר, יומיים אחרי מות סטוליפין, עזבו את קיוב 12,000 יהודים, הרבנים "מטעם" בערים שונות ערכו תפילות אשכבה פומביות להעלאת נשמתו של סטוליפין ושלחו מברקי תנחומים. אחרים היו מחטטים בגירותיו של דמיטרי בוגרוב, מתוך תקווה, אולי ימצאו שם תעודה כלשהי, המעידה על התנצרותו. לעומת זאת ביקשו האירגונים הריאקציוניים-האנטישמיים למנוע מאת היהודים כל אפשרות של הבעת הסתייגותם הפומבית ממעשה הרצח ושל שאיפתם להסיר מעליהם את האחריות למשע של בן עמם ודתם. ב־8 בספטמבר פורסמה בעתונות הודעה, כי הועד הקיובי להקמת מצבת זכרון לסטוליפין החליט פה אחד שלא לקבל תרומות מאת היהודים.

האווירה היתה רוויה מתיחות של פרעות. חיל ורעדה אחזו את האוכלוסיה היהודית. אך כאמור, מנע קובצב את הפוגרום. מה הניע אותו לכך? — כי בינתיים כבר הוחלט במקום שהוחלט לביים משפט עלילת הדם בקשר לרצח אנדריי יושצ'ינסקי, ולא היה עוד צורך בפוגרום פשוטו כמשמעו. במקום זה נערך "פוגרום משפטי" (דובנוב), שנמשך שנתיים רצופות (פרשת בייליס 1911—1913).

דמיטרי בוגרוב הועמד בפני בתי-דין צבאי. מסרו, כי בכל עת בירור משפטו היתה שקט ברוחו והשיב תשובות ברורות ומדויקות על כל השאלות, שהשופטים הציגו לפניו. העתון הריאקציוני והאנטישמי "גובויה ורמיה" כתב, שבוגרוב סיפר, כי בלכתו אל התיאטרון, לא ידע עדיין, במי מאנשי-מעלה ירים ידו, כדי לרצחו ופש.

אגב, זכור היטב הרושם הכביר והמדכא כאחד, שעשה עלינו, יהודי רוסיה, מעשה זה של בוגרוב. הוא נחשב, משום מה, בעיני היהודים לגיבור לאומי ולנוקם נקמת דם אחיר השפוף, אף כי רחוק מאד היה האיש מקשר כלשהו עם היהדות. בקרב הציבור היהודי התלחשו אז ומסרו מפה לאוזן, כי בשעת מאסרו אמר, כאילו, בוגרוב: "חפצתי לקדוע גבוה יותר (הכוונה לצאר ניקולאי עצמו — י. מ.), אך חששתי מפני פוגרום יהודי".

אמנם, לא היתה אז, ואין גם עתה, כל הוכחה ממשית לכך, שדברים אלה אי-דומיהם יצאו מפי בוגרוב; ואין כלל יסוד להניח, שהוא ביצע את ההתנקשות מתוך מוטיבים יהודיים. מכל מקום, עצם השמועה על כך מעידה על היריחור לבם של יהודי רוסיה באותם הימים, שנפל לבם עליהם ורחב כאחד מפחד ומסיפוק, לשמע הידיעה על רצח סטוליפין, צורר היהודים, בידי מתנקש יהודי.

דמיטרי בוגרוב נידון למוות בתליה. ב־12 בספטמבר הוצא פסק-הדין לפועל. בשעת ביצוע פסק-הדין נמצא במקום גם הרב הקיובי. מסרו, שלפני מותו ביקש בוגרוב לומר איזה דבר לרב, אבל מיד אחרי כן חזר בו מחפצו זה.

שלושים איש מפעילי "אגודת העם הרוסי", ובראשם סופר "גובויה ורמיה" סאווינקו, ביקשו מאת השלטונות, כי יורשה להם להיות נוכחים ולראות את תליתו של בוגרוב. בקשתם זו נימקו הם ברצונם להיווכח, כי אמנם יוצא להורג ממש בוגרוב, ולא איזו בובה

שהיא. שתובא למקום האכסקוציה על ידי ה"אוכראנה", שכן אין הם נותנים עוד אמן בה, מאחר שקוליאבנקו הכניס במו ידיו את הרוצה לתיאטרון. הרשיון המבוקש ניתן להם, וכאשר הקצין הממונה והמפקד על השמירה שאל את ה"פאטריוטים", אם מכירים הם, שזהו בוגרוב, — אישרו אלה בשמחה, כי אמנם זהו אותו האיש, שהם כבר "הרביצו" בו כהוגן בתיאטרון.

כשהוצא בוגרוב לתליה, קידמו אנשי "המאות השחורות" את פניו בשריקות־כזו ובקריאת־לעג. גם בשעת קבורתו, לאחר שנתלה, לא פסקו אלה מלהמסיר עליו כל מיני חרפות וגידופים, ובלכתם לקחו אתם כל אחד חתיכה קטנה מחבל־התליה בתור "סגולה להצלחה".

לרצח סטוליפין היה, כמובן, גם הד בדומה. הוגשו שלוש שאלות בדבר ההתנקשות⁴⁸. ביניהן היתה שאלתא של ה"אוקטיאבריסטים", והראשון בחתומים עליה היה מנהיג הסיעה גוצ'קוב. שאלתא זו התבלטה במגמתה האנטישמית המובהקת; היא הדגישה במיוחד את יהדותו של המתנקש בוגרוב. חבר הדומה היהודי ניסלוביץ' הגיב בחריפות על כוונתם זו של ה"אוקטיאבריסטים" ואמר, בין השאר:

"עד עתה סבורים היינו, שרק הימניים מבקשים להטביע בדם היהודים את עיקרי ה"מאניפסט" מ־17 באוקטובר. לא עלה כלל על לבנו, שגם ה"אוקטיאבריסטים" שואפים וצמאים לדם יהודים. עתה הוברר לנו, מתוך נוסח השאלתא, שהראשון בחתומים עליה הוא גוצ'קוב, כי ניטשטשו לגמרי הגבולות בין ה"אוקטיאבריסטים" ובין הימניים. עתה ניתן לאחדם לקבוצה אחת ולומר: הנה האנשים, המבקשים לבטל את ה"מאניפסט" מ־17 באוקטובר ולחסלו".

גוצ'קוב השיב לניסלוביץ' והתקיף אותו קשות באמרו: עד שהוא מאשים אותו ואת מפלגתו באנטישמיות, ילך ויאשים במעשה אנטישמי את בוגרוב היהודי, אשר ברצחו את סטוליפין עורר בכל הלכבות שנאה אל היהודים. ילך־נא ניסלוביץ' וימסור ליהודים, שלא יתנו מבניהם לא לטירוריסטים ולא לפרובוקאטורים.

חזר ניסלוביץ' והשיב תשובה לגוצ'קוב לאמור: לחינם מטיף גוצ'קוב מוסר לנבחרים היהודים ודורש מהם, כי ימסרו דבריו לאחיהם. כלום בוגרוב הוא בא־כוחם של היהודים? הלא ידוע הדבר, שאביו זקנו היה יהודי מומר, אביו אף הוא ממיר דתו, ולו לעצמו לא היה כל קשר ושייכות ליהדות. אין כל יסוד וצורך לפנות בדברי מוסר אל היהודים. בדברים כאלה — הוסיף ניסלוביץ' — צריך לפנות אל הממשלה. הנני מוכן ומזומן לחתום בשתי ידי על הדרישה, שלא יוסיפו עוד לקבל יהודים אל הבולשת כלל, או שינהיגו שם, לכל הפחות, בשביל היהודים "מיכסת האחוזים". מה טוב היה, אילו ביטלו את המיכסה בשאר מוסדות, כגון, בבתי־הספר והיו קובעים אותה בבולשת. לא באנטישמיות היו ה"אוקטיאבריסטים" צריכים לעסוק, אלא חובתם היא לתת דעתם על כך, כיצד להגשים ולבצע את ה"מאניפסט" מ־17 באוקטובר, דבר שמנהיגיהם ועסקניהם הבטיחו לעשות בשעה שנבחרו אל הדומה. אז דיברו הם גבוהה גבוהה על שוויון זכויות, ועתה מעלילים הם עלילות־שוא על היהודים. יחדל־נא ה"אוקטיאבריסטים" מלרדוף את היהודים ולהסית נגדם, ואז לא יצטרכו לפנות אל היהודים בהספת מוסר. אם רוצים ה"אוקטיאבריסטים" באמת ובתמים, שמעשי רצה, כמו זה שנעשה באחד בספטמבר, לא יישנו עוד, עליהם להשתדל קודם כל להשכין ברוסיה משפטי־אמת וחוקים צודקים. וכל זמן שלא ישלטו במדינה משפט וצדק, לא תשקוט הארץ (מחזאות כפיים מצד שמאל).

גם נציג הקדריסים רודיציב השיב לגוצ'קוב תשובה קצרה, אבל תקיפה וחרפה:

48. העולם 1911 מס. 40.

מאד. רודיצ'ב הוקיע את התכסיס הנפסד של ה"אוקטיאבריסטים", אשר במקום להאשים את הבולשת, תולים הם את הקולר רק ביהודים. בוגרוב — סיים רודיצ'ב — היה סוכן-מרגל יותר משהיה יהודי.

תגובתם של גיסלוביץ' ורודיצ'ב על התקפתם האנטישמית של ה"אוקטיאבריסטים" היתה, אמנם, תקיפה למדי, אך נימוק אחד עקרוני חסר היה בדברי שניהם, כלומר, שאין להטיל על כל היהודים את האחריות למעשי יחידים מבני עמם. במקום לדחות את דרכם של שונאי ישראל בכל זמן ובכל מקום, להטיל על העם היהודי "אחריות קולקטיבית", נגררו למעשה שני הנואמים אחרי גירסתם זו הנפסדת של האנטישמיים והתאמצו להוכיח, כי לא היתה לו לבוגרוב שייכות ליהדות.

אולם כלום האמינו מחברי השאלתא עצמם, שמוטיבים יהודיים הניעו את בוגרוב להתנקש בחיי סטוליפין? נראה שלא. קרוב לודאי, שהיה זה מצדם אך תכסיס מחושב, כדי להבליט את האופי ה"פאטריוטי" של סיעתם ולקנות בזה את הכרתן של סיעות הימין הריאקציוני. מאלפים, במובן זה, הם הדברים, שנתגלו לאחר מהפכת פברואר 1917, שש שנים אחרי רצח סטוליפין.

ב־2 באבגוסט 1917 נחקר גוצ'קוב בועדת החקירה המיוחדת של הממשלה הזמנית⁴⁹. הוא העיד שם, כי ידוע לו, שהשלטון העליון היה מעוניין בסילוקו של סטוליפין. על השאלה, אם אנשי שלטון גבוהים שיתפו פעולה באירגון הרצח של סטוליפין, השיב גוצ'קוב, אם לא השתתפו בפעילות, הרי בסבילות נתנו לדבר להתרחש. ואילו ראש ה"אוכראנה" בקיוב קוליאבנקו וראש מחלקת השמירה שבחצר הקיסר ספירידוביץ' היו מעורבים בדבר בפועל.

על השאלה, האם לא אמר הצאר ניקולאי עצמו, שסטוליפין נמאס עליו, והאם לא נתנו דבריו אלה יסוד לחשוב, כי חפץ הוא להפטר מראש המיניסטרים שלו, רודף השררה, — השיב גוצ'קוב: "בטוחני, שסטוליפין נמאס עליו, אך אינני סבור, שהוא רצה לסלקו על ידי יריה מידי בוגד של מפלגה מהפכנית. ידעתי, שבחדשים האחרונים (לפני מותו של סטוליפין — המעתיק) חיפשו ממש מוצא מן המצב, כיצד להפטר מן האדם הזה, הטרדן ורודף השלטון".

על כך שסטוליפין כבר היה למעמסה על ניקולאי, מוצאים אנו עדות מסייעת גם ממקור אחר⁵⁰. אלכסיי בוברינסקי, אחד מאנשי סיעת הימין בדומה השלישית ומפעילי מועצת האצולה המאוחדת, שהיה גם ממקורבי הצאר, כותב ביומנו (מרס 1911), כי סטוליפין כבר נמאס מאד על ניקולאי, בגלל התנהגותו השרירותית, והקיסר כלל לא היה מתנגד להפטר מראש המיניסטרים שלו. את הדברים האלה רשם בוברינסקי כחצי שנה לפני הרצחו של סטוליפין.

בישיבת ועדת החקירה המיוחדת של הממשלה הזמנית הוברר, בין השאר, שקוליאבנקו נתן לבוגרוב את כרטיס הכניסה לתיאטרון לא ככה סתם, כלאחר יד, בלי שיקול-העת, וגם לא על דעת עצמו, אלא לאחר התיעצות עם כמה מאנשי שלטון גבוהים, וכך היה הדבר:

הגנרל ספירידוביץ', ראש מחלקת השמירה בחצר ניקולאי (כיהן במישרה זו מ־1906—1916), ליווה את הצאר במסעו לקיוב. שם נפגש עם ראש ה"אוכראנה" קוליאבנקו — גיסו, בעל אחותו. בביתו של קוליאבנקו נערכה שיחה עם דמיטרי בוגרוב, אשר בא להזהיר את ראש ה"אוכראנה", כי לקיוב הגיעה, כביכול, קבוצת טרוריסטים סירים במטרה לרצוח

49. Падение царского режима VI, стр. 280—281.

50. Дневник А. А. Бобринского, красный Архив №26, стр. 149.

את סטוליפין. אצל קוליאבנקו היו אותה שעה גם ספירידוביץ, קורלוב — סגן-מינסטר הפנים וכן פקיד גבוה מהדפארטאמנט של המשטרה — וייריגין. כל אלה התייעצו אחר כך, שלא בנוכחותו של בוגרוב, וקוליאבנקו הסביר, שבוגרוב משמש לו אינפורמאטור בעיקר בעניני הסוציאליסטיס-ריבולוציונרים. עם זאת הוסיף קוליאבנקו, שעל בוגרוב אפשר לסמוך. אז סוכם להכניסו לתיאטרון, כדי שימנע התנקשות אפשרית בסטוליפין מצד הסדרים⁵¹.

כל הענין הוא, איפוא, סתום מאד. השתתפותם של ספירידוביץ, שומר ראשו של ניקולאי ושל קורלוב, סגנו של מינסטר הפנים, בהתייעצות זו — חשודה למדי, במיוחד אם נביא בחשבון, כי למקורבי הצאר היה ידוע, שהוא לא היה מתנגד כלל להפטר מראש המינסטרים שלו.

9. פרשת רצח יושצ'נסקי והשאלתא בדומה

הזכרנו לעיל, שבאותו יום עצמו, כאשר בדומה השלישית נידונה ההצעה על ביטול תחום המושב (9 בפברואר 1911), נתקיימה גם הועידה השביעית של איגודי האצולה המאוחדת. שם הועלתה שאלת עלילת הדם כנימוק מכריע נגד מתן זכויות ליהודים. והנה כעבור חודש ימים, ב-12 במרס, נעלם בקיוב הנער הנוצרי אנדריי יושצ'נסקי, שנרצח, כפי שנתברר אחר כך, בידי אנשי כנופית גנבים ושודדים, שבראשה עמדה האשה הרוסית ויארה צ'יבריאק. האירגונים האנטישמים השחורים עשו על מקרה זה כמוצאי שלל רב וניצלו אותו לצרכי ההסתה האנטייהודית.

בינתיים נתגלתה גופתו של ההרוג ובה 47 דקירות, שנעשו במכשיר חד. בלי לחכות אף להתחלת החקירה בענין הרצח, פתחו העתונים האנטישמיים בהסתה פרועה אנטייהודית. הם התנבאו כולם בסיגנון אחד וקבעו מיד, שיש כאן „עובדה של רצח דתי“ מצד היהודים. הגדילו לעשות בזה העתונים של האירגונים השחורים — „רוסקויה זנאמיה“, „זמשצ'ינה“ והעתון הקיובי „דבוגלאבי אוריוול“⁵². במשך כל חודש מרס ובמחצית אפריל צעקו העתונים האלה על הצורך להתגונן מפני „הגזע היהודי הפושע“. מן הרגע הזה נעשה ענין רצח יושצ'נסקי הנימוק העיקרי בכל העתונות הצוררת נגד מתן זכויות ליהודים. הם הדגישו והבליטו את היסוד הגזעני-אנטרופולוגי וטענו, שהיהודים מכניסים ריקבון ומוות לכל חברה בריאה, שנתנה להם לחדור לתוכה.

מאחר שכבר „הוברר“ להם, כי היהודים עינו ורצחו את אנדריושה (צורת חיבה לשם אנדריי) יושצ'נסקי, הרי אין עוד כל ספק, שהצעת ביטול תחום המושב לא תתקבל, אפילו בדומה הממלכתית, ושאלת מתן זכויות ליהודים תידחה עתה לזמן בלתי מוגבל. אבל כל זה עדיין לא הניח דעתם של בטאוני האירגונים השחורים, והם דרשו בתוקף, לשלול מאת היהודים כל אפשרות ללמוד מלאכה, טכניקה או כל מקצוע חפשי שהוא ובכלל — לחסום בפניהם את הדרך לקבלת השכלה. כך נוצל רצח יושצ'נסקי כנשק במלחמתם של האנטישמיים נגד כל נסיון של ביטול חוקי ההפליה האנטייהודיים. החלוץ בענין זה היה החלק הריאקציוני של הציבור הרוסי, ואחריו החרו החזיקו שרי הממשלה והצאר ניקולאי בכבודו ובעצמו; הם שילבו את פרשת הרצח במערכת השאלות של הפוליטיקה הגבוהה.

ביום הלוחייתו של אנדריי יושצ'נסקי, ב-27 במרס 1911, הופצו בקיוב כרוזים,

51. Показания Спиридовича перед чрезвычайной следственной комиссией. Падение царского режима III, стр. 38—44.

52. А. С. Тагер, Царская Россия и дело Бейлиса, стр. 51—52, 298.

הקוראים לעשות פרעות ביהודים; ועל גבי המצבה שהוצבה על קברו נחרתה כתובת, כי הוא עונה ונרצח בידי היהודים. את ההסתה בקיוב ניהל בעיקר האירגון המונארכיסטי הקיצוני „דבוגלאבי אוריל“ (זה היה גם שם העתון של האירגון), שבראשו עמד הסטודנט ולאדימיר גולוביוב ועזר על ידו הכומר פיודור סינקביץ'. בפטרבורג הבירה היו ראשי המעלילים מנהיגי סיעות הימין בדומה — פורישקביץ', מארקוב השני וזאמיסלובסקי.

ב־17 באפריל הוכן פוגרום בקיוב. ההכנות נעשו בידיעתם של השלטונות החילוניים ושלטונות הכנסיה הפראבוסלאבית. על כך ידעו הגוברנאטור הקיובי, הבישוף פאוול והפרוקורור של לשכת המשפט הגלילי („סודבנאיה פאלאטה“) צ'אפלינסקי, שעליו הטיל מיניסטר־המשפטים שצ'גלוביטוב את ההשגחה האישית על חקירת ענין רצח יושצינסקי⁵³). בארכיונים הסודיים, שנתגלו אחרי מהפכת 1917, נמצאו דינים וחשבונות של הפרוקורור צ'אפלינסקי למיניסטר המשפטים שצ'גלוביטוב, שבהם הוא מודיע, כי ראש האירגון „דבוגלאבי אוריל“ הסטודנט גולוביוב פנה אל הגוברנאטור בדרישה, לגרש 3000 יהודים מקיוב. אחר כך פנה הוא גם אל הבישוף פאוול ודרש ממנו, שיעזור לו להגיש בקשה אל הצאר ניקולאי עצמו בדבר גירושם של כל היהודים מן העיר. אבל שני אלה שיכנעו אותו, שיסתלק מתכניתו זו, שכן ראו אותה כבלתי מעשית. נוסף על כך הודיע צ'אפלינסקי, שגולוביוב מכין פוגרום ליום 17 באפריל, אך הם הצליחו לשכנעו, שידחה את הפוגרום עד לסתיו, כי בספטמבר יבוא לקיוב הצאר ניקולאי עם משפחתו, כדי להיות גוכחים בגילוי מצבת זכרון לאלכסנדר השני, ויהיה זה מאד לא נוח, לערוך פוגרום לקראת בואו של הצאר. מוטב, איפוא, לדחות את ביצוע הפוגרום עד לאחר צאתו של האימפראטור מקיוב. וצ'אפלינסקי מודיע בסיפוק, שגולוביוב קיבל את הנימוקים האלה והסכים „לדחות את הכאת ה„ז'ידים“ עד לסתיו“.

כך הציל ניקולאי, בלא יודעים, את יהודי קיוב מן הפוגרום, שכבר היה מוכן ומאורגן, אף על פי שהאימפראטור כלל לא התנגד לפוגרומים בממלכתו. בשיחה זו עם גולוביוב השתתף, מלבד צ'אפלינסקי, גם ליאדוב, השליח המיוחד של מיניסטר־המשפטים. בשיחה אחרת עם ליאדוב, בנוכחותו של צ'אפלינסקי, השתתף גם הפרופסור פיתנו, עורך העתון הימני „קיובליאנין“. פיתנו העיר, כי גיפוח הגירסה הדתית של רצח יושצינסקי עלול לעורר פוגרום בקיוב. על כך ענה צ'אפלינסקי, שהוא כלל אינו מתנגד לכך, ש„ירביצו“ קצת ביהודים. כך התבטא פרקליט המדינה, אדם הממונה על שמירת החוק והסדר.

ב־29 באפריל 1911 נערך בדומה דיון על השאילתא, שהגישה סיעת הימניים למיניסטר הפנים ולמיניסטר המשפטים בדבר רצח הנער אנדריי יושצינסקי⁵⁴). על השאילתא התמו 37 חברי הדומה מסיעת הימין, ביניהם 12 כמרים. בראש החתומים היו פורישקביץ', מארקוב השני וזאמיסלובסקי. החלק הכללי, המגמק, של השאילתא הכיל, בין השאר, גם סקירה על משפטי עלילת דם שונים, שהיו בדורות קודמים בארצות קאתוליות וברוסיה עצמה, כגון: וליז' (1823), סאראטוב (1852), משפט בלונדס בוילנה (1900) ועוד. השאילתא מסכמת בשתי נקודות:

א) האם ידוע למיניסטרים, כי ברוסיה קיימת כת פושעת של יהודים, המשתמשת

53. שם, ע"ע 58—59, 79—80, 85.

54. Разсветъ 1911, No. No. 18, 19; A. C. Tarep, Царская Россия и дело Бейлиса, стр. 56, 77—78; העולם, 17 מ' 1911, תוספות מיוחדות, לפי הדו"ח הסטנוגרפי משיבת הדומא מיום 29 מרס 1911.

לקצת ממנהגיה הדתיים בדם נוצרים, וכי חברי הכת הזאת עינו עד למוות בחודש מרס 1911 בעיר קיוב את הנער יושצינסקי, לפי מה שהודיעו העתונים?
 (ב) אם דבר זה ידוע להם, מה, איפוא, האמצעים, שהם אומרים לנקוט, כדי לחסל לגמרי את קיומה של הכת הזאת ואת מעשי חבריה וכן כדי לגלות ולמצוא את אלה מהם אשר השתתפו בעינויי וברציחת נפשו של הילד יושצינסקי?
 על השאלתא יצא להגן צורר היהודים הידוע לשימצה פורישקביץ', שאמר בין השאר:

„זיכרוןא, רבותי, כי אפשר שלא היום, אלא מחר, לא בפסח הקרוב לבוא, אלא בפסח אחר, עלול להיות כך גורל בנו של כל אחד ואחד מאתנו. ומכיוון שכך, התיחסרונא בתשומת לב רבה לשאלתא זו“.

בפנותו אל הקדטים ולשאר סיעות האופוזיציה, ובהזכירו במיוחד את שמו של מנהיג הקדטים רודיצ'ב, המרבה כל כך להגן על היהודים, וכן את שמו של חבר הדומה היהודי ניסלוביץ', אמר פורישקביץ': אם יפרצו כעת פוגרומים ברוסיה, הרי תחול האשמה על ראש השמאליים, אשר מבקשים לטשטש את האמת ובזאת מעוררים בקרב העם את ההרגשה הצודקת, כי אין לו לחפש צדק בדומה, אלא בכוחות עצמו ובדרכו הזא.
 קריאה גלויה זו לפרעות מעל במת בית המחוקקים עוררה מחאות חריפות על ספסלי האופוזיציה. פורישקביץ' המשיך ודרש מאת היהודים, שיבואו ויוכיחו במיסמכים, שאין כת כזאת קיימת אצלם.

יצא להשיב לו ניסלוביץ', הוא קרא בפני הדומה את הקול-קורא, שהאירגונים השחורים בקיוב הפיצו בשעת הלווייתו של יושצינסקי. פורישקביץ' וחבריו צעקו ממקומותיהם: „הזידים בעצמם הפיצו את הכרוז, הוא נכתב בסיעת הקדטים; הם עצמם כתבו, וכעת הם קוראים“. דברי ניסלוביץ' שוסעו תכופות על ידי אנשי הימין, שלא נתנו לו לדבר. יש לציין, שהופעתו היתה, בדרך כלל, חלשה, ובמקום להתקיף, כיאות במקרה זה, נשא הוא נאום אפולוגטי, ובדבריו נשמעה כעין הצטדקות. לכן שוסע נאום כמה פעמים גם מצד אנשי האופוזיציה, שקראו אליו: „אין צורך להצטדק!“

רודיצ'ב, שהגיב על דרישתו של פורישקביץ', שעל היהודים להוכיח במיסמכים, כי לא קיימת אצלם כת, המשתמשת לצרכים דתיים בדם נוצרים, אמר, בין השאר: הדומה היא הפארלאמנט היחיד במינו, שמעל במתו מטילים את חובת הראיה על הצד, שטופלים עליו אשמה ועלילת-שוא. הלא פורישקביץ' דורש מאת היהודים, שיבואו ויוכיחו, כי אין הם משתמשים בדם נוצרים לצרכיהם הדתיים, במקום שהוא עצמו יוכיח את טענתו, שהם משתמשים, הנאום מזכיר, שברומא העתיקה האשימו עובדי האלילים את הנוצרים באותם הדברים עצמם, באותן הבדותות ועלילות-השוא, שכיום שומעים מפי „נוצרים“ כלפי היהודים. גם הם דרשו אז מאת הנוצרים, שיוכיחו את צדקתם ויסתרו את העלילות. רודיצ'ב קובע, שבשנים האחרונות נהוג ברוסיה, שאם משהו מחברי „אגודת העם הרוסי“ קם בימי חורף ומתנבא, כי גל של פוגרומים עומד לפרוץ בקרוב, כי אז יתגלה בימי הפסחא באיזה מקום שהוא „רצח דתי“ (פורישקביץ' קורא ממקומו: „חוצפה!“). דברי רודיצ'ב שוסעו תכופות על ידי קריאות שיטנה מצד אנשי הימין, שאחד מהם קרא לעומתו: „כמה תקבל בעד דבריך?“

חרפת העלילה הנתעבה על היהודים — המשיך רודיצ'ב — מוטלת לא על העם הרוסי, אלא חרפה זו חלה על ראש „אגודת העם הרוסי“ (קריאות הסכמה ומחיאות כפיים משמאל). „רבותי, אם אפשר היה להגיש שאלתות כאלה, הרי אנשים, אשר שם אדם יקר להם, האם לא ייטיבו לעשות, אם יפנו הם אל מיניסטר המשפטים בשאלתא על דבר קיומה של כת כזו ברוסיה, החושבת כמו בימי הביניים, שרציחת איש יהודי היא מעשה,

שמותר לעשותו ושגם ראוי לעשותו (קול מימין: "ראוי!"; רעש מצד שמאל). האם ידועה לו למיניסטר כת כזו, המקבלת ומאספת כסף לצורך זה? האם ידוע לו, שכת זו עוסקת במיוחד בהפצת הרעיון, שהיהודים משתמשים, כביכול, בדם נוצרים?"

הנואם מזכיר להלן את פרעות קישניב, שהחלו בעלילת הדם בעיירה דובוסארי; שנתגלתה עד מהרה כבדותא, מזכיר את משפט בלונדס, שגילה את התככים של המעלילים ואומר: "אם בימי הביניים, לפני חמש מאות שנה, היו עלילות כאלה, הרי האמינו אולי אז בדבר בלבב שלם; אבל כיום הזה הדבר אינו אלא דיבת פוגרום וקריאה לפוגרום (קול מימין: "ראוי!"). — — — בשם כבודו של העם הרוסי צריך לדחות את השאילתא הזאת".

כססיים רודיצ'ב את דבריו, ליוו אותו במחיאות כפיים לא רק אנשי האופוזיציה, אלא גם חלק מסיעות הימין, שלא היו שלמים עם העלילה ועם השאילתא.

מארקוב השני פנה אל אותם מאנשי הימין, שעתה זה מחאו כף לרודיצ'ב ואמר: "אלגא תמהרו למחוא כף, אתם האנשים הרוסים". עם זאת קרא קטעים מתוך כתבי־שיטנה־רופלסתר נגד היהודים בענין השתמשות בדם נוצרים, כתב שהופיע ב־1911 ושמחברו היה הכומר הקאתולי פראנאיטיס (האיש שהיה אחר כך "אכספרט" במשפט בייליס). לאחר השמעת גידופים ודברי השמצה כלפי היהודים, אמר מארקוב בפנותו אל השמאל:

"אנחנו נוצרים בעד ההמון מעשות פוגרומים, אולם יש ביכלתנו לנהוג כך, כל זמן שיש לנו זכות מוסרית להבטיח לבעלי בריחנו, כי יש אמת בארץ הזאת, כי יש דין ומשפט, וכי אפילו היהודים, ששחטו ילד נוצרי וסחטו ממנו את דמו, יישלחו סוף־סוף לעבוד עבודת־כפיה, אם לא ייגמר דינם לתליה. אבל ביום שייווכח העם הרוסי, בעזרתכם אתם, כי לא אמת הדבר, כי לית דין ולית דיין, כי אין אפשרות לגלות עקבותיו של יהודי השוחט ילד נוצרי ומוציא את דמו ממנו, כי לא יועילו לא הדיינים ולא פקידי המשטרה, לא הגוברנאטורים ולא חוקרי־הדין, לא המיניסטרים ולא בתי־המחוקקים העליונים, — בו ביום, רבותי, יהיו פוגרומים; אבל לא אני אגרום לכך ולא אגודת העם הרוסי (ניסלוביץ' ממקומו: "אתה עושה את הדבר עכשיו!"), אתם תגרמו לכך. ואותו פוגרום לא יהיה כמו אלה, שהיו עד עתה, לא פוגרום על כרים וכסתות של ה"זידים" יהיה זה, אלא את כל ה"זידים" יהרגו עד אחד, ולא יישאר מהם שריד ופליט. ואתם תהיו אשמים בדבר, אני מזהיר אתכם, כי סתימת דוד־קיסור זוהי פוליטיקה גרועה. אל תצילו רוצחים, פושעים "זידים", העושים מעשי פשע, שכן בזה תמיטו אבדון על כל עם ה"זידים". ואם באמת רוצים אתם בטובתו, קבלו שאילתות כאלה, דירשו חקירות ודרישות, גלו את האמת".

מארקוב עוד דרש, שהדומא תוציא חוק, אשר ימנע את היהודים לשחוט ילדים נוצרים ולסחוט את דמם מהם. ואם לא יעשו דין צדק כאן, הוסיף הנואם, "נעשה אנחנו את שלנו במקום אחר" (רעש מצד שמאל). הממשלה נוהגת ביהודים סלחנות יתרה ורכות, ואילו אנשי האופוזיציה, הליבראלים והסוציאליסטים, הם עבדים, שנשכרו ונמכרו ל"זידים". בשם סיעת ה"טרודוביקים" דיבר בולאט, הוא הוקיע את השקר הנתעב והנפשע ודחה את הדיבות, שמוציאים תמיד מעל ספסלי הימין על העמים המעונים ועל המפלגות השמאליות. הנואם מרגיע את היהודים באמרו, שכל "האדונים הללו", השקרנים ומוציאי הדיבה אינם ראויים לכך, שהיהודים יפגעו מדבריהם.

ב־7 בנובמבר 1911 הוגשה שאילתא שניה על ידי אנשי הימין, היה זה כבר אחרי מאסרו של מנדל בייליס (בלילה מ־21 ל־22 ביולי). מארקוב השני וזאמיסלובסקי נשאר שוב נאומי שיטנה וקראו לפרעות ביהודים.

כל הציבור המתקדם ברוסיה וכן חלקים גדולים מן הציבור השמרני גילו התנגדות תקיפה וחריפה להסתת עלילת-הדם. בסוף נובמבר 1911 הוצא קול-קורא נגד עלילת-הדם, החתום בידי ולאדימיר קורולנקו, ליאוניד אנדרייב, מכסים גורקי, מאכסים קובאלבסקי ושורה של מלומדים. סופרים ועסקני ציבור מזרמים שונים — למעלה מ-150 איש⁵⁵). הכרוז הוצא ביזמתו של קורולנקו, אשר פירסם אחר כך גם כמה מאמרים על נושא זה.

10. רדיפת היהודים בסוף הדומה השלישית

כאמור, היתה הדומה השלישית מכשיר בידי הריאקציה הפוליטית. היא שירתה את האינטרסים המעמדיים הצרים של בעלי האחוות ושל הבורגנות העירונית הגדולה. נציגי שני המעמדות הללו היוו את הרוב בבית-הנבחרים, שהרכבו הריאקציוני נקבע למעשה מראש, ועל ידי חוק הבחירות מ־3 ביוני 1907. הדומה שימשה המקור העיקרי גם להסתה אנטישמית ולתעמולה לחיסול שרידי ה"חירויות" של ה"מאניפסט" מ־17 באוקטובר. כך נסתלק ונסתאב עצם הרעיון של הקונסטיטוציה והפארלאמנטאריזם, על ידי המוסד המחוקק עצמו, שמתפקידו היה לשקוד על הגשמת הרעיון הזה בחיים.

רדיפת היהודים ברוסיה הגיעה לממדים רחבים מאד בשנת 1911, היא השנה הרביעית לפעולתה של הדומה השלישית⁵⁶). שלושה חברים עמדו אז במרכז ההסתה האנטישמית: א) עלילת-הדם בקשר לרצח אנדריי יושצ'ינסקי (אז טרם נקראה בשם פרשת בייליס, לפני החקירה המשפטית נגדו), ב) רצח סטוליפין בידי היהודי בוגרוב, ג) שאלת הוצאתם של היהודים מן הצבא. היוזם של הענין האחרון היה איש סיעת הלאומנים בדומה קרופנסקי. הצעתו על הוצאת היהודים מן הצבא היתה חוזרת ונשנית משך שנים מספר בדומה השלישית ותמכו בה פורישקביץ', מארקוב השני, זאמיסלובסקי ושאר מנהיגי הריאקציונרים. בכל פעם היתה ההצעה הזאת מעלה מחדש גל עכור של הסתה אנטישמית ארסית, עד שסוף-סוף בראשית שנת 1912 הורדה מעל הפרק על ידי המחבר עצמו⁵⁷).

כל אלה שימשו נושאים מרכזיים לנאומים ולוויכוחים בדומה השלישית הריאקציונית, אשר ברדיפת היהודים הלכה יד ביד עם הממשלה. מטר של גזירות אדמיניסטרטיביות, הגבלות נוספות על ידי הסברי הסינאט וחוקי הפליה חדשים ניתן על ראשי היהודים בתחומים של זכות הישיבה, השכלה, עבודה במקצועות חפשיים וכו'. הפקודות, החוקים והפירושים של הסינאט והאדמיניסטרציה צימצמו עוד יותר את זכויותיהם הפוליטיות והאזרחיות של היהודים, המוגבלות בלאו הכי. היהודי היחיד שבין כל חברי בתי-הדין ברוסיה יעקב טייטל, שהיה כצנינים בעיני הריאקציונרים, פוטר אף הוא מכהונתו, וכך נעשה בית-המשפט הרוסי לגמרי "נקי מיהודים".

החוק בדבר תחולת מיכסת האחוזים גם על ה"אכסטרנים" היהודים הופעל בקפדנות, והשפעתו האכזרית נתגלתה עד מהרה. למשל, באחת הגימנאסיות בויטומיר הגישו בקשות לבחינות חיצוניות ("אכסטרניות") שבעה רוסים ותשעה יהודים. לפי המיכסה של 15% (ממספר הרוסים) הורשה רק יהודי אחד לגשת לבחינות. השלטונות המקומיים, בלכתם

55. Разсветъ 1911, No. No. 49, 50.

56. Жегодникъ газеты «Речь» на 1912 г.: И. Клейнманъ, Антисемитизмъ въ Россіи въ 1911 г.; Владимиръ Набоковъ, Принципъ законности въ администрации, суде и Государственной Думе; М. Ганфманъ, Законодательство; А. С. Изгоевъ, Жизнь провинции; Хроника русской жизни (стр. 601—615); Разсветъ 1912 № 1 (המאמר הראשי).

57. Новый Восходъ 1912 № 11.

לפי קו הכיוון של השלטון המרכזי, ערכו ממש ציד על יהודים שבזכות ישיבתם נמצא פגם כלשהו — אמיתי או מדומה. יהודים גורשו בהמוניהם מכפרי הפלכים צ'רניגוב, סמולנסק ועוד. בקיוב היו עורכים בלילות היפושירות בבתי יהודים, ופקידי המשטרה היו מתפרצים אף לחדרי שינה של נשים, חיטטו במיטותיהן, כדי לגלות שם „פושעים“ היושבים בעיר שלא בהיתר. הסרדיוסים הפרובינציאליים היו מגיעים בהריצותם ה„פאטר דיוטית“ עד כדי כך, שהיו אף מגרשים ממקומות שלטונם יהודים שישבו שם בהיתר. למשל, שר הפלך באסטראחאן הוציא צו גירוש על מהנדס יהודי ועל עורך־דין יהודי, ששניהם היו בעלי זכות ישיבה, והחוק היה על צדם אך הגוברנאטור הכול־יכול ניצח את החוק, ושני היהודים גורשו מן העיר.

באודיסה ישב אחד „פאטריוט“ גדול, הגנרל סולמאצ'ב. הוא בחר לו תפקיד „לאומי“ חשוב ו„נעלה“ — לשקוד על ביצוע החוק „בדבר השמות“ (משנת 1893), האוסר על היהודים לשאת שמות רוסיים, שלא בהתאם לתעודותיהם ומטיל על ה„עבריינים“ עונשים חמורים. סולמאצ'ב זה הציף ממש את בתי־הדין באודיסה בתביעות משפטיות נגד יהודים, שקראו לעצמם „איסאק“ במקום „איציק“, „מיכאיל“ במקום „מוישה“ וכד'. בדרך כלל הפך תזלזול בחוק להווי ברוסיה באותם הימים, ועיוות הדין ושרירות אדמיניסטרטיבית — למעשה יומ־יום. קו זה, שראשו נעוץ היה בצמרת האבטוקראטיה, נמשך דרך בתי־הדין, האדמיניסטרציה המקומית ועד לאחרון השוטרים הגיע.

בית־הדין המחוזי בקיוב קבע מיכסה של 10% לגבי יהודים עוזרים לעורכי־דין מושבעים. נוסף על כך הופעל הסעיף של התקנות, הקובע שעוזר, אשר לא אושר כעורך־דין מושבע במשך 7 שנים, מוצא באופן אבטומאטי מן הרשימה ואינו רשאי עוד לעסוק במקצוע. בזאת נפסלו עורכי־דין יהודים במספר רב מאד, שכן רובם נאלצו אחרי גמר האוניברסיטה לעבוד כל ימי חייהם בתור „עוזרים“, שהרי יהודי היה מתקבל כעורך־דין מושבע רק באישורו של מיניסטר המשפטים (לפי החוק מ־8 בנובמבר 1899), שבדרך כלל לא היה מאשר אותם, פרט למקרים בודדים, יוצאים מן הכלל. אגב, כעבור זמן קצר (12 במרס 1912) השיג מיניסטר המשפטים שצ'גלוביטוב הסבר מן הסינאט, כי סדר זה (של אישור ע"י המיניסטר), הקיים לגבי עורכי־דין מושבעים יהודים, חל גם על העוזרים. האוירה האנטישמית הדחוסה, ששררה ב־1911 ברוסיה, משתקפת גם בכרוניקה היבשה מאותם הימים. להלן כמה דוגמאות:

1911.

16 בפברואר. מתחומי פלך צ'רניגוב גורשו יהודים במספר רב.

18 במרס. בקיוב נתבעו למשפט פלילי מאתיים יהודים, היושבים בעיר על סמך תעודות בעלי מלאכה, אך עוסקים במסחר (אגב, מכירת תוצרתם העצמית נחשבה לעיסוק במסחר).

3 במאי. הסינאט המושל ביאר, כי היהודים, הנהגים מזכות ישיבה בכל רחבי רוסיה בתנאי התעסקותם במקצועם, אסור עליהם לרכוש נכסי דלא ניידים מחוץ לתחום המושב. 18 במאי. הגוברנאטור בניצ'נובגורוד אסר על היהודים להתגורר בקייטנות באזורים כפריים.

13 ביולי. מועצת המיניסטרים לא מצאה אפשרות להרשות ליהודים לבוא ליריד בסיביר.

16 ביולי. בסימבירסק הוחל בגירוש היהודים.

9 באוגוסט. חמש מאות יהודים נצטוו לעזוב את היריד בניצ'נובגורוד, מפני שאין להם זכות ישיבה.

אלה הן רק דוגמאות בודדות, אפס קצתו של גל השרירות האדמיניסטרטיבית

והרשעות המשפטיות, שהציף את יהדות רוסיה בשנת 1911. ועל כל אלה יש עוד להוסיף את השתוללות האנטישמיות הפולנית — הלאומנית וה„פרוגרסיבית“ כאחת. כך חברו יחד המשעבדים והמשועבדים, הריאקציה הרוסית והציבור הפולני, כדי לדחוף את היהודים לתהום של הרס כלכלי, התרוששות, השפלת כבוד האדם ויאוש. נוסף על כך, או כתוצאה מן הריאקציה החיצונית, הלה ירידה פנימית והשתרר רפיון בקרב יהדות רוסיה עצמה. ירד המתח הלאומי בתוך האינטליגנציה היהודית. התבוללות, התנכרות והתכחשות ליהדות נעשו לחזיון רגיל. התנצרות ושמד רוחני למען נוחות וקאריירה אישית הציפו את המשכילים היהודים ואת הנוער היהודי האקדמאי. בשנות הגיאות הציבורית הכללית היתה ניכרת תופעה הפוכה — שאיפתם של מומרים לתזור לחיק היהדות. מיום שהוצא החוק על סובלנות דתית (17 באפריל 1905) עד 1 ביאנואר 1909 עברו מן הדת הפראבוסלאבית לאמונת היהודים 409 אנשים⁵⁸). היו אלה מומרים שחזרו ליהדות. ואילו בשנת 1911 הושמעה בציבור היהודי הלאומי זעקה מרה על מגפת השמד, שתקפה במיוחד את הנוער היהודי המתלמד⁵⁹). העתון הציוני „ראזסוויאט“ ייחד לבעיה כאובה זו שורה של מאמרים ודרש לנקוט אמצעים ציבוריים, כדי להקים סכר בפני הגל של התנצרות, שהציף את האינטליגנציה היהודית, במיוחד בדרום רוסיה.

מקרי השמד רבו בפרט באודיסה, והמניע העיקרי לכך, כמו כמעט בכל המקרים, היה הקארייריזם. דבר זה, שהכניס רעל של דמוראליזציה בקרב הציבור היהודי, עורר גם יחס של אי־כבוד מצד הנוצרים אל היהודים. מעשה בסטודנט יהודי בפאקולטה למשפטים באוניברסיטה, שהמיר דתו סמוך לבחינות הגמר, כדי להסיר מכשול מדרכו להיות עורך־דין עם תום חוק לימודיו, חבריו הנוצרים הגיבו קשות על מעשה מחפיר זה, הם פנו לו עורף וסירבו להושיט לו יד. מקרים כאלה של תגובה חריפה מצד נוצרים היו רבים. השמד נמשך גם בשנים הבאות. לפי ידיעות רשמיות מטעם הסינוד הקדוש קיבלו את הדת הפראבוסלאבית בשנת 1912 — 1362 יהודים ובשנת 1913 — 1147 יהודים⁶⁰). ויש לזכור, שמספרים אלה אינם כוללים את מקרי ההתנצרות של יהודים בדת הפרוטסטנטית, הקאתולית וכו'.

כיצד הגיבו על כך החוגים הרוסים הריאקציוניים? הם ראו גם בזה תחבולה מצד ה„זידים“, לעקוף את החוקים, כדי ליהנות מזכויות, שאינן מגיעות להם. מכאן הנעימה החדשה הגזענית, שהושמעה בהופעותיהם ובהצעותיהם של אנשי סיעות הימין בדומה הממלכתית; הם החלו דורשים להרחיב את תחולת חוקי ההפליה גם על מומרים יהודים או כפי הנוסחה שלהם — על „אנשים שנולדו ביהדות“, ולא רק בני הדת היהודית. ימים ספורים לפני צאתה, ב־3 ביוני 1912, עוד הספיקה הדומה השלישית (שיצאה ב־9 ביוני 1912) לקבל החלטה, שלפי תכנה הרחיקה לכת, במובן האנטישמיות, אף מרוח התחיקה האנטי־יהודית, שהיתה קיימת ברוסיה⁶¹). הדיון נסב על הצעה, שהיתה לכאורה פחותת ערך, — בדבר קביעת 25 סטיפנדיות לסטודנטים בפאקולטאות לרפואה. אבל ההחלטה שנתקבלה היתה בעלת אופי עקרוני: הדומה החליטה, כי את הסטיפנדיות האלה אינם יכולים לקבל אנשים, „שנולדו ביהדות“. בזאת קבעה הדומה לגבי היהודים תקדים של הגבלה לא רק מבחינה דתית, כמו עד כה, אלא מבחינה גזעית. קודם לכן היו כל ההגבלות

58. העולם, 1911 מס. 18—19, ע' 31.

59. Разсветъ 1911, No. No. 41, 43, 44, 48, 51.

60. Разсветъ 1914 № 17, стр. 37.

61. Ежегодникъ газеты «Речь» на 1913 г.: Немановъ, еврейский вопросъ; Разсветъ 1912 № 23.

לגבי היהודים חלות על אנשים בני דת משה וישראל, ואילו יהודים שהתנצרו השתחררו בעצם כניסתם לחיק הכנסייה הפראבוסלאבית, או לכנסייה נוצרית אחרת, מכל ההגבלות האלה. החלטה זו הניחה, איפוא, יסוד לפוליטיקה גזענית לגבי היהודים ברוסיה, כי היא חלה גם על מומרים, באשר הם „נולדו ביהדות“.

העתון הציוני „ראזסוויט“ בהביאו את הידיעה הזאת לא גילה הבנה מספקת לשינוי העקרוני ולחידוש, שהיו כאן בגישה לשאלת היהודים. בעל המאמר אף הביע את קורת רוחו על כך וציין, שחוק זה יפחית להבא את מספר מקרי השמד בקרב היהודים המשכילים, שכן לא יהיה עוד „כדאי“ להתנצר. ולא הבין האיש, כי לא לחינם שאפו הימניים בדומה ובמועצת האצילים זה כמה שנים, לקבוע את היסוד הגזעני לגבי היהודים. את החידוש הזה תפס דווקא הקד־ט הרוסי שינגאריוב, אשר אמר בעת הויכוח בדומה, כי לראשונה הוכנס לתחיקה הרוסית המונח החדש — „אנשים שנולדו ביהדות“. הגבלות כאלה לא ידעה התחיקה הרוסית עד כה: היא היתה מסתפקת רק בהגבלות מבחינה דתית: ואילו כעת — הוסיף הנואם — עלה בית המחוקקים על הדרך של בילוש בתחום יחסי המשפחה, נוסף על ההגבלות הבלתי צודקות והאוויליות כאחת.

11. הבחירות לדומה הרביעית

לקראת הבחירות הפעילו השלטונות המקומיים לחץ כבד על הבוחרים ורדפו את הזרמים האופוזיציוניים, כדי לחזק בכך את נציגות הימין. אף על פי כן ירד בדומה הרביעית כוחם של הלאומנים והימין הקיצוני במידה מסוימת. במיוחד הפסידו ה„אוקסי-אבריסטים“, שירדו מ־146 ל־60 נבחרים. לעומת זאת זכו הקד־טים בכמה מאנדאטים נוספים. אף על פי כן היתה גם הדומה הרביעית ריאקציונית ברובה והמשיכה לפעול ברוחה ובכיוונה של הדומה הקודמת. הדומה הרביעית נתכנסה ב־15 בנובמבר 1912 ונתקיימה עד 25 בפברואר 1917, כלומר, עד המהפכה⁶²). מתוך המספר הכולל של 430 נבחרים נמנו עם סיעות האופוזיציה:

קד־טים	—	55	(בדומה השלישית 52 מתוך 440)
פרוגרסיסטים	—	45	(" " 30 " ")
סוציאל-דמוקראטים	—	14	(" " 14 " ")
טרודוביקים	—	10	(" " 14 " ")

הפרוגרסיסטים נבדלו במידה מסוימת מן הקד־טים, שמתוכם, בעצם, יצאו בשעתם, הם היו פחות ראדיקאליים וחלקו על הקד־טים במיוחד בשאלת עצמאותה של פולין (הם התנגדו להפרדתה מהאימפריה הרוסית). בכל זאת דרשו גם הפרוגרסיסטים מדיניות ליבראלית בשאלה הלאומית.

מן האוכלוסיה היהודית נבחרו הפעם שלושה נציגים: פרידמן מקובנה (היה גם בדומה השלישית), ד"ר מאיר בומאש מלודז' וד"ר גורביץ' מקורלאנד. ניסלוביץ', שהיה הפעיל ביותר בין שני הנציגים היהודים בדומה השלישית, לא נבחר. בומאש וגורביץ' לא היו ידועים קודם לכן כעסקנים ציבוריים. ד"ר גורביץ' עבר בקורלאנד בדרך של התקשרות טכנית עם החוגים הגרמניים הבאלטיים, מה שעורר רוגז רב בקרב הלאטבים, שיהיו רוב האוכלוסיה בחבל זה. הדבר נוצל אחרי כן על ידי תועמלנים אנטישמיים, שהצליחו להסית את הלאטבים נגד היהודים וליצור בנפח הבאלטית אווירה אנטישמית דחוסה. מן הראוי לציין, כי האנטישמיות שבהווי היתה תמיד נפוצה בקרב ההמונים הלאטביים.

62. Большая Советская Энциклопедия, Москва 1930, Том 18-ый, 294—308.

פרשה מיוחדת, כאובה מאד והרת תוצאות מסוכנות בשביל היהודים היתה מלחמת הנבחרות בפולין⁶³). בקרב מפלגת הלאומנים הפולנית (נ'דקים) חל פילוג, בגלל חיכוכים פנימיים, בראש הפלג האחד עמד רומאן דמובסקי, שביקש להתפשר עם השלטון הרוסי האבטוקראטי, ואילו בראש הפלג של המתנגדים לפיוס עמד ההיסטוריון יאן קוכארז'בסקי. מבחינת יחסם אל היהודים לא היה, בעצם, כל הבדל בין שני הפלגים, אלא שהאחרון הסית נגד היהודים בסגנון מתון יותר.

בידוע היו הבחירות לדומא בלתי ישירות, כלומר, בעלי זכות הבחירה היו בוחרים אלקטורים (בוררים), אשר היו מתוכם בוחרים אחר כך את צירי הדומא. בלודז ובוארשה היה מרכוז מספר גדול של יהודים, על כן היתה להם שם השפעה ניכרת על הבחירות. בוארשה הכשילו היהודים את רומאן דמובסקי אף בתור בורר. מתוך המספר הכולל של 80 בוררים, שנבחרו בוארשה קיבלו היהודים 46, כלומר רוב מוחלט. עתה יכלו יהודי פולין לראשונה לשלוח לדומא נבחר משלהם. אולם בשים לב למתיחות הרבה, ששררה ביחסים בין היהודים ובין הפולנים, הוחלט שלא להציג מועמד יהודי בבירת פולין, כדי לא לפגוע ברגשותיהם הלאומיים של הפולנים. אולם לגבי לודז (שגם שם השיגו היהודים רוב מוחלט) סוכם להציג מועמד יהודי, ושם נבחר הד"ר מאיר בומאש.

מאחר שדמובסקי נכשל בוארשה, הציגו שני פלגי הנ'דקים את קוכארז'בסקי ותבעו מאת היהודים שיצביעו בעדו. אולם היהודים דרשו שיציגו מועמד אחר, שכן אין הם יכולים להצביע בעד אנטישמי מובהק. הפולנים לא הסכימו לכך, ואז הצביעו יהודי וארשה בעד הסוציאליסט הפולני (פ.פ.ס. שמאל) ייבגני יאגילי, פועל פשוט מתעשיית המתכת. הפולנים לא סלחו זאת ליהודים והכריזו עליהם „בויקוט“, כלומר, הטילו חרם כלכלי על היהודים, שגרם להם צרות צרורות, ואף הגיע לפגיעות גופניות ביהודים ולמקרי רצח. למעשה היה קיים החרם הזה עוד לפני כן (1909—1910), אבל אחרי הבחירות לדומא, הוכרו באופן כללי, ובימי מלחמת העולם הראשונה עשו הפולנים יד אחת עם השלטונות הרוסיים ברדיפות היהודים והציקו להם מאד.

בדומא הרביעית גילו סיעות האופוזיציה יתר פעילות בשאלת היהודים. שינוי זה חל בעיקר לאחר משפט בייליס, שפקח עיני רבים בקרב הציבור הרוסי, אף בחוגי השמרנים, לגבי הסכנות שהאנטישמיות הרשמית נושאת בחובה לא רק ליהודים, אלא לרוסיה עצמה. יחסם זה של אנשי האופוזיציה חיזק ידי הנבחרים היהודים, שאף העזו להצביע נגד התקציב.

לעומת זאת לא חל כל שינוי בהתנהגותו של הרוב הריאקציוני בדומא, על אף כשלונה המוסרי של הממשלה בפרשת בייליס. החזית האנטייהודית המלוכדת עמדה איתנה כמקודם.

12. עם סרוץ מלחמת העולם הראשונה

ההתעוררות הגדולה של הציבור הרוסי בימי משפט בייליס ועמידת רוב הציבור הזה לימין היהודים בצרתם זו, עוררו בלבם תקוות חדשות לאפשרות של עתיד טוב יותר ולהקלת מצבם בקרוב. אולם הציבור היהודי נוכח לדעת עד מהרה, כי לא היו אלה אלא תקוות-שוא. הכוחות החשוכים אירגנו וסידרו שורותיהם מחדש, הרימו ראש והגבירו פעולתם האנטישמית. ממשלת האבטוקראטיה והאדמיניסטרציה שלה לא למדו לקח מן המחאה הכללית של הציבור הרוסי נגד רדיפת היהודים, שהביאה בצורה כה מחפירה

63. Ежегодникъ газеты «Речь» на 1913 г., стр. 229—230; М. Рафес, Очерки по истории Бунда, Москва 1923, стр. 238—240.

לחילול כבודה של רוסיה והבאישה ריחה בעיני העולם התרבותי כולו. הרדיפות והנגישות נגד האוכלוסיה היהודית לא זו בלבד שלא פחתו, אלא אף גברו עוד יותר, ומצבם המשפטי והאזרחי של יהודי רוסיה על סף מלחמת העולם הראשונה הלך הלך ורע.

הפרופסור בן ציון דינור צירף, לפי הכרוניקה של העתונות היהודית והרוסית: שורה שלמה (50 במספר) של גזירות ופקודות שונות, — כלליות ואינדיבידואליות — שניתכו על ראש יהדות רוסיה סמוך למלחמת העולם הראשונה⁶⁴ במשך חודש אחד בלבד, גזירות אלה באו דרך כל הגזירות של השלטון הממלכתי, כגון: חוקי-הגבלה חדשים והצעות-חוקים, פעולות המיניסטריונים, הגוברנאטורים, מינהלות הפלכים, מוסדות הרשות השופטת, שלטונות החינוך וההשכלה וכו'. נביא לדוגמה אחדות מן הגזירות האלה:

1. מיניסטר ההשכלה הגיש הצעה למועצת המיניסטרים, לשלול את זכויותיהם (כנוצרים) של ילדי יהודים, שהתנצרו לפני כניסתם לבתי-הספר, אם גם ההורים לא התנצרו.
2. המיניסטריון להשכלה הסביר, שכל בית-הספר תיכון פרטי, בעל זכויות לתלמידיו, מפסיד את זכויותיו אלה, עם מותו של בעל בית-הספר או עם העברתו של המוסד לידיים אחרות.
3. המיניסטריון לענייני פנים הבהיר, כי העיר ניקולאיב נמצאת מחוץ לתחום המושב היהודי.
4. שר הפלך בחרסון לא הירשה הרצאה (של הד"ר וייסנברג) על פלשתנות והאוכלוסיה שלה.
5. שופט השלום דן ארבעה יהודים מפרברת של העיר קיוב למאסר של שלושה חדשים על שהם גרים ביום בקיוב (כשהענין נתברר מחדש, זוכה אחד מן הנידונים, ואילו על השאר הוטל קנס של עשרה רובלים על כל אחד).
6. היהודיה אקוביץ', ילידת אודיסה, שגמרה שם בית-הספר תיכון, גורשה לרומניה כנתינה רומנית; אולם משם הוחזרה לרוסיה. באודיסה נאסרה ונמסרה למשפט. בית-הדין דן אותה לשלושה חדשי מאסר ולגירוש לרומניה.
7. מהעיר ליבאוה (ליבאו, פלך קורלאנד) החלו מגרשים בהמון את האומנים היהודים, שישבו בעיר זו כבר 15—20 שנה.
8. הרב הקיובי צוקרמן, אשר שימש בכהונתו זו 25 שנים וישב בקיוב קרוב ל-50 שנה, גורש משם כאיש שאין לו זכות ישיבה.
9. תשע משפחות יהודיות, שישבו שנים רבות בערים שונות בפניגלנד, פנו אל הסינאט הפניגלנדי (ממשלת האבטונומיה הפינית) בהשתדלות לחדש את רשיונם לשבת שם. הסינאט דחה את בקשתם ופנה אל שרי הפלכים בחוור, המטיל עליהם, לנקוט אמצעים, שיהודים אלה יעזבו במשך חודש ימים את הארץ, ואם לא יצאו עד אז — לגרשם בכוח.
10. על פי פקודת האדמיניסטרציה נידונו כמעט כל האומנים היהודים בקיוב (כ-6000 משפחות) לגירוש, אף על פי שמשפחות אלה גרות שנים רבות בקיוב על יסוד תעודות.
11. המפקח על בתי-הספר העממיים בגליל וזהלין פקד על רב העדה בעיר קובל, לקבל התחייבויות מן המלמדים, שב"חדריהם" לא ילמדו את הלשון הרוסית.
12. ב"אודיסה החדשה" נפתחה ספריה על ידי ה"זמסטבו" המחוזית של חרסון. הנהלת הספריה הנהיגה "מיכסת אחוזים" ביחס לקוראים יהודים.

64. ב. דינבורג, היהודים ברוסיה בימי ניקולאי הראשון עד מלחמת העולם הראשונה. לקט מקורות בשביל התרגיל לתולדות ישראל בדורות האחרונים. האוניברסיטה העברית בירושלים, תשי"א, ע"ע 44—47.

ועוד גזירות ופקודות כהנה וכהנה הוצאו נגד יהודי רוסיה. בזה היה עסוק שלטון האבטוקראטיה במשך חודש יוני 1914. וב־20 ביולי הוציא הצאר ניקולאי השני „מאניפסט“ אל העם, בו הודיע, שגרמניה הכריזה מלחמה על רוסיה; וב־26 ביולי „מאניפסט“ שני בדבר הכרזת מלחמה על רוסיה מצד אוסטריה⁶⁵). במאניפסט הראשון נאמר בין השאר: „בשעה הנוראה של נסיון יישכחונא כל המריבות הפנימיות. תתחזק ותתהדק עוד יותר האחדות שבין הצאר לבין עמו, ותקום רוסיה כאיש אחד ותהדוף את ההסתערות המחוצפת של האויב“.

השבועון היהודי־רוסי „נובי ווסחוד“, בטאונס של חוגי האינטליגנציה היהודית הליבראלית (האנטי־הבלתי־ציונים), פירסם מאמר בסגנון פאטריסטי לוחט, ובצטטו את הדברים הנל מתוך ה„מאניפסט“ של הצאר ניקולאי כתב:

„פחות מכולם חושבים ברגע גורלי זה על המריבות הפנימיות יהודי רוסיה. בהתעוררות הכללית להגנת המולדת עומדים הם כתף אל כתף עם כל שאר האוכלוסיה של רוסיה. בהתנהגותם האמיצה יראו היהודים, כי לא עת עכשיו לריבות פנימיים, לא עת עכשיו לחשוב על העוולות ועל העלבונות הקשים, שנגרמו ונגרמים לנו. ברוסיה נולדנו ובה גדלנו, כאן שוכן עפר אבותינו. בקשרים בל ינתקו קשורים אנחנו, יהודי רוסיה, עם רוסיה, ואת זכרה שומרים בלבם ומחוננים אותו כל ימי חייהם אחינו, אשר גורשו על ידי הגורל המר אל מעבר לאוקיינוס. אנחנו, יהודי רוסיה, בתור שומרי מצוות אבותינו ובהיותנו הגרעין של היהדות העולמית, — קשורים בעת ובעונה אחת קשר בל ינתק עם הארץ, שבה חיים אנו זה מאות בשנים וממנה שום דבר לא יפרידנו — לא נגישות ולא רדיפות“.

העתון מדבר להלן על הפאטריסטיזם הנאמן והמסור של יהודי רוסיה אל ארץ־מולדתם, קורא לכל יהדות רוסיה להגן על המולדת בפני האויב המתקף ואומר:

„יהדות רוסיה תצא באומץ לב אל שדה־הקטל ותמלא את חובתה הקדושה“.

בקראו את יהודי רוסיה לגלות מעשי גבורה בקרבות מוסיף העתון: „על היהודים הנקראים להגן על ארץ־האבות מוטלת, מלבד החובה למולדת, עוד חובה נוראה אחת: החובה לעמם הם. היהודים־החיילים ישפכו דמם בשדות־הקטל הן בעד המולדת הכללית והן בעד כבודו וערכו של העם היהודי. הם יהיו חלק מצבא המולדת, ובעת ובעונה אחת — פלוגת הקרב של העם היהודי“⁶⁶).

יש בו טעם לפגם במאמר זה של „נובי ווסחוד“, אמנם, יהודי רוסיה היו אנוסים לענות „אמן“ בעל כרחם, אך כאן כבר מורגשת אמירת „אמן“ לתיאבון.

הדומא הממלכתית קיימה ישיבה מיוחדת ב־26 ביולי 1914 בענין הכרזת המלחמה. בישיבה זו יצא חבר הדומא היהודי ג. מ. פרידמן, בשם יתדות רוסיה, בהצהרה דלקמן:

„בגורלי גפל הכבוד הגבוה, להביע את הרגשות, המלהיבים ברגע היסטורי זה את העם היהודי. בהתעוררות הלוהטת הגדולה, אשר הקימה את כל השבטים והעמים של רוסיה הגדולה, יופיעו היהודים בשדה־הקרב, כתף אל כתף עם כל עמיה. בתנאים משפטיים קשים לאין ערוך חיינו וחיים אנחנו, היהודים, ואף על פי כן הרגשנו את עצמנו תמיד כאזרחי רוסיה, תמיד היינו בנים נאמנים למולדתנו. ושום כוח לא יפריד בינינו ובין מולדתנו — רוסיה, לא יקרע אותנו מעל הארץ, שבה קשורים אנו בקשרים הקיימים מדורות. להגנת מולדתנו בפני התנפלות האויב מבחוץ נצא לא רק מתוך חובת מצפוננו, אלא גם מתוך התקשרותנו העמוקה למולדת. בשעת נסיון זה, בלכתנו אחרי הקריאה,

65. Разсветъ 1914 No. No. 30, 31.

66. Разсветъ 1914 № 31

שהושמעה מרום כיסא־המלוכה, אנחנו, יהודי רוסיה, נתייצב כאיש אחד תחת דגלי רוסיה ונאמץ את כל כוחותינו למען הדפת האויב (תשואות סוערות של כל הדומא הממלכתית. באופן הפגנתי מוחאים כף צירי הימין והלאומנים). העם היהודי ימלא חובתו עד הסוף" (תשואות סוערות) ⁶⁷.

בהכרזות על נכונות עמיהם להגן על מולדת־רוסיה יצאו בישיבה זו גם נציגי הפולנים, הלאטבים, האסטונים והליטאים.

לעומת המאמר הג'ל של „נובי ווסחוד“, הכתוב בסגנון וברוח של פאטריוטיזם רוסי ללא תנאי, נכתבה ברוח אחרת תגובתו של השבועון הציוני „ראזסוויאט“, שבאה לביטוי במאמר ראשי ⁶⁸. במסרו את תוכן הצהרתו של פרידמן ובדברו על הישיבה של הדומה ועל הכרזותיהם של נציגי שאר העמים־המיעוטים, מעריך בעל המאמר את הישיבה כנקודת מפנה בהתפתחותה הפנימית העתידה של רוסיה הגדולה, המורכבת מעמים ואומות שונים. עם זאת מצא העתון גם את הצורה המתאימה, להזכיר את תביעותיהם של היהודים בדבר זכויות אזרחיות ולאומיות, וכך הוא אומר:

„ישיבה זו גילתה באופן מלא, מנקודת השקפה ממלכתית, את חוסר הטעם של הכיוון הפוליטי, אשר שרר בזמן האחרון לגבי העמים־המיעוטים. בפרט נידונה במוחלט לכף חובה הפוליטיקה הלאומנית בשאלת היהודים, פוליטיקה שבסיכומה האחרון היתה מתבטאת בשאיפה לסלק את היהודים מכל האינטרסים והתפקידים, המהווים את החוג הבלתי אמצעי של יחסים אורחיים הדדיים. הוכחה משכנעת לחוסר הטעם הפנימי של שאיפה זו סיפקו עתה החיים עצמם במובן אותו הערך, שיש כעת, ברגע קשה זה, לתחום המושב" היהודי. הלא הוא הזירה העיקרית של הפעולות המלחמתיות, והאוכלוסיה היהודית של החבל המערבי מקבלת על עצמה בתור ראשון את הסתערות האויב על רוסיה.

„ברם, את אחדות האומות אי־אפשר לצמצם אך ורק בקביעת עובדת הסולידאריות ברגע של סכנה ישירה, המאיימת מבחוץ. הבעת נכונות למלא חובה אזרחית ולצאת להגנת בטחונה של הממלכה (דוק! בעל המאמר אינו משתמש בביטויים, כגון, „מולדת“, „ארץ אבות“ — המעתיק) — זהו רק השלב הראשון לקראת אחדות פוליטית אמיתית וסולידאריות אזרחית של האומות. אחדות זו, כפי שמראה הנסיון של כל המדינות והעמים, אפשר להשיג אך ורק על יסוד שוויון זכויות וחובות ויחס של כבוד לזכויות המיעוט הלאומי. תודות להכרה בעקרון זה והגשמתו בחיים, חזקות באחדותן הפנימית המדינות, בעלות בריתה של רוסיה, הנושאות ברגע זה, יחד אתה, בסבל המלחמה הכלל־אירופית.

„אנו תקוה, כי מאחר שנעבור דרך הנסיונות הקשים, שאנו צפויים להם, תתקרב רוסיה לעקרון ממלכתי יסודי זה. אנו מאמינים, כי בכיר המצרף של היסורים, הנשקפים לנו בימים הממששים ובאים, תתחזק האחדות האמיתית של כל עמי רוסיה, על יסוד ההכרה הנכונה בזכויותיהם של כל אחד מהם“.

היתה זאת הבעת תקוה והירה ומסוייגת מאד, ללא התלהבות יתרה ובלי פאטריוטיזם

רוסי מופרז.

בימים הראשונים של הכרזת המלחמה קמה התעוררות גדולה ברוסיה. בכל הערים ובשאר ישובים מרוכזים נערכו הפגנות פאטריוטיות, שהיו פותחות, כרגיל, בתפילה פומבית חגיגית בכנסייה ומסתיימות בתהלוכה המונית בחוצות, תוך שירת ההימנון הלאומי ושאר שירים פאטריוטיים, כשבשורות המפגינים נושאים את תמונתו של הקיסר ודגלי־הקודש. הפגנות כאלה ותפילות בבתי־הכנסת ערכו גם היהודים. הפגנות היהודים והפגנות הנוצרים

67. שם שם.

68. שם שם.

היו נפגשות תכופות ברחובות ומתמזגות להפגנה אחת משותפת. באותם הימים נקטה אף העתונות האנטישמית סגנון אחר וטון אחר כלפי היהודים. „נובויה ורמיה“ נתן תיאור מן ה„מאניפסטאציה“ (הפגנה פאטריוטית) של יהודי פטרבורג, שיצאו החוצה מבית הכנסת, לאחר תפילה פומבית וחגיגית, למען נצחון הנשק הרוסי, ואלה דברי העתון הריאקציוני היהאנטישמי:

„המון יהודים, שיצאו מבית הכנסת, פגשו בדרך אל כיכר הארמון ב„מאניפסטאציה“ של הרוסים; וכאן, תוך קריאות התלהבות כלליות, נתמזגו שתי ההפגנות לאחת שלמה זבלתי נפרדת. רגעים כאלה אינם נשכחים. כל גילוי אמיתי של שאיפה לאחווה מצד האומות היושבות ברוסיה ישא פירות יקרי-ערך לא רק לרוסים ולא רק בזמן קשה זה. תחלוף הסופה, תזרח שמש השלום על פני המולדת, — והעם הרוסי לא ישכח את אלה, אשר ביום הפקודה הלכו באומץ לב בצדו כתף אל כתף“⁶⁹).

השבועון „ראזסוויאט“ בהביאו את הדברים האלה העיר: למרבה הצער עדיין לא יבשה הדיו, בה נכתבו מעל עמודי „נובויה ורמיה“ שורות אחרות לגמרי. ואמנם צדק הבטאון הציוני, שלא נודרו להתפעל מן הדברים האלה. עד מהרה הוברר, כי היתה זאת רק אפיזודה קצרה, שכאילו לא היתה. כל ההבטחות, ש„העם הרוסי לא ישכח“ וגו' נשכחו חיש מהר, ובתולדותיה של יהדות רוסיה נפתח פרק חדש של עינויים ויסורים, רדיפות ונגישות, השפלת הכבוד ועלילות שוא, גירושים המוניים ופרעות, האשמה כוללת בריגול זמיתות בית-דין-של-שדה לגבי יהודים חפים מפשע וכל זה — בליווי של הסתה אנטישמית ארסית בעתונות, מעל במת הדומה וליבוי היצרים השפלים בקרב ההמון החשוד נגד היהודים בהדרכת השלטונות הצבאיים והאזרחיים כאחד.

הבעת רגשי נאמנות ונכונות להלחם בעד מולדת-רוסיה לא עמדה ליהודים ביום עברה. המטה הראשי של הצבא הרוסי צירף את היהודים למחנה האויב ופתח במלחמה נגד האוכלוסיה היהודית האזרחית בעת ובעונה אחת עם המלחמה בגרמניה ובאוסטריה. והחיילים היהודים היו צריכים להסתכל בשפטים, שחבריהם לנשק עשו באחיהם בני עמם (ותכופות אף בבני משפחתם) בלי שיוכלו לגקוף אצבע לעזרתם. המפקד הראשי של הצבא הרוסי, הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאייביץ' (דודו של הקיסר המולך) וראש המטה שלו, צורר היהודים המובהק, גנרל יאנושקביץ', החלו מגרשים את התושבים היהודים משטח פעולות המלחמה. היהודים הוכרזו כמסוכנים, כאשר יש ביכולתם, מפאת קירבת הלשונות אידיש וגרמנית, לבוא בדברים עם האויב הגרמני ולסייע לו. על התבוסות שהרוסים היו נוחלים בקרבות עם האויב היו הם מפצים את עצמם בשפטים ובפרעות ביהודים. מפולין הרוסית החלו הגירויים כבר באבגוסט-ספטמבר 1914. הפולנים, שהמלחמה השיגתם בעיצומו של ה„בויקוט“, הוסיפו לרדוף את היהודים בעזרתה של הריאקציה הרוסית, שגזאת נשטם. הם העלילו על היהודים בפני מפקדי הצבא הרוסי והאשימום בריגול ובסיוע לאויב. בעוד אשר רבים ממנהיגיהם של הפולנים עמדו עצמם בקשר עם אוסטריה ועם גרמניה (השוה דובנוב). זה גרם לפוגרומים, שנערכו בידי החיילים הרוסים וכן להוצאה להורג של יהודים רבים חפים מפשע על ידי בית-דין-של-שדה. באביב 1915 יצאה פקודה, לגרש את כל היהודים מהפלכים המערביים: פולין, ליטא, קורלאנד, בסך הכול — קרוב ל-200 אלף נפש. בשעות הנסיגה היו אנשי הצבא הרוסי מתנקמים ביהודים ועושים בהם פרעות. גל של פליטים זרם לפלכים הפנימיים של רוסיה, והממשלה האבטוקראטית היתה נאלצת לבטל באופן זמני את תחום המושב ולהתיר לפליטים היהודים את ישיבתם במקומות. שעד כה היה אסור עליהם לשבת. נציגי האופוזיציה בדומה יצאו כנגד הגירויים האלה.

חבר הדומה היהודי פרידמן, שזה לא כבר הכריז את הכרזתו בשם יהדות רוסיה על נאמנותה למולדת וזכה לתשואות רמות אף מצד הימין האנטישמי, יצא בדומה במחאת נגד גירושי היהודים, הפרעות ועלילות השוא. אך הפעם כבר לא זכה לתשואות ולמחאות כפיים מצד „הרוסים האמיתיים“, אלא שוב לגידופים, עלבונות בסגנון האנטישמי הגס של השוק. נפתח, איפוא, פרק חדש במארטירולוגיה של יהדות רוסיה.

בסוף אבגוסט 1915 נוצר בדומה „הבלוק הפרוגרסיבי“, שאיחד את חוגי המרכז, כגון, ה„אוקטיאבריסטים“, את הלאומנים ה„פרוגרסיביים“ עם שולגין בראשם, את הפרוגרסיסטים ואת הקדטים. היה בכך ביטוי לאי־שביעות־הרצון, ההולכת וגדלה בקרב הציבור הרוסי, מדרכה של האבטוקראטיה. אולם היהודים לא נעזרו בהרבה מן ה„בלוק“ החדש הזה, שכן החלק הימני שבו היה מעכב ועוצר בעד פעילות אופוזיציונית כלפי הממשלה בשאלת היהודים. והקו הריאקציוני של הממשלה נעשה קיצוני עוד יותר. בסוף יאנואר 1916 הודח גורמיקין, ובמקומו נתמנה לראש המיניסטרים שטירמר, ריאקציונר לא פחות, אלא אף יותר ממנו — חברו לשעבר של פלווה.

בישיבת הדומה מ־10 בפברואר 1916 פירסם הסוציאלי־דמוקראט צ'חאידזה חוזה חשאי, שדפארטאמנט המשטרה שעל יד מיניסטריין הפנים שלח ב־9 ביאנואר לכל „הגובר־נאטורים, שרי־הערים, שרי־הגלילות ולמינהלות הז'אנדארמים“. תוכן המיסמך הרשמי הזה, שראו בו „יצירה“ מובהקת של מיניסטר הפנים חבוטוב, ממנהיגי הימין הקיצוני של הדומה אינו אלא הסתה לשחיתת יהודים, האשמים, כביכול, בהאמרת המחירים לצרכי המחיה ובכלל בכל האסונות הפוקדים את רוסיה. היהודים עוסקים כעת — נאמר בחוזר — בתעמולה מהפכנית מוגברת באמצעות אירגונים שבמחתרת. הם מנהלים הסתה פושעת בצבא, במרכזי התעשייה הגדולים של האימפריה ומעוררים את הפועלים לשביתות. לשם כך „בחרו להם היהודים עוד שני גורמים חשובים מסייעים: התיקרות מלאכותית של מצרכי המחיה הראשוניים והעלמת מעות־המתכת מן המחזור⁷⁰“. בכל אלה רואים הם דרך „להשגת ביטולו של תחום המושב“.

פירסום המיסמך ע"י צ'חאידזה מעל במת הדומה עורר תדהמה גדולה ומחאות מצד נציגי האופוזיציה. פרידמן נשא נאום גדול וסיים באזהרה: „להוי ידוע לכול, אם יישפך דם יהודי כתוצאה מהפעולה הפושעת של סוכני הממשלה, יפול הדם הזה על ראשה של הממשלה“.

ב־25 בפברואר 1916 הוגשה בדומה, לפי יזמתם של הנבחרים היהודים, שאילתא בקשר לחזרה־ההסתה מ־9 ביאנואר ושאר פעולות אנטי־יהודיות מצד השלטונות. על השאילתא חתמו אנשי סיעות האופוזיציה: הקדטים, הפרוגרסיסטים, הטרו־דוביקים והסוציאלי־דמוקראטים. אך מה גדהמה יהדות רוסיה כולה, כאשר כעבור שבועיים הורידו הנבחרים עצמם את השאילתא מסדר־היום⁷¹. הם גרעו, מפני שהאגף הימני של ה„בלוק הפרוגרסיבי“ איים להכשיל את השאילתא, ואף הקדטים לחצו ויעצו ליהודים להרתע, שכן לא ראו סיכויים לקבלת השאילתא. במצב זה נסוגו הנבחרים היהודים מן המערכה, והיתה זאת נסיגה של אי־כבוד, שעוררה התמרמרות רבה בקרב הציבור היהודי ובמיוחד בקרב הדור הצעיר.

היה זה „נצחונה“ של הריאקציה והאבטוקראטיה על היהדות, „נצחון פירוס“ שבא כפיצוי על תבוסתה של רוסיה בחזיתות המלחמה. כעבור שנה פרצה המהפכה ובא הקץ על האימפריה של בית רומאנוב.

70. Еврейская неделя № 8. 21-го февраля 1916 г. стр. 10—16.

71. Еврейская неделя 1916 No. No. 12, 13.

ד"ר ישראל קלויזנר

תזכיר על בעיית היהודים ברוסיה מאת שר הפלך הוילנאי פאלן

(מבוא)

בימי ניקולאי השני שעלה על כסא המלכות בשנת 1894, המשיכה ממשלת רוסיה במדיניות הדיכוי והגבלת הזכויות של היהודים, שהוחל בה בימי אלכסנדר השלישי "התקנות הזמניות" מחודש מאי 1882 של שר־הפנים איגנטייב נשארו בתקפן ונשמרו בקפדנות. הוצאת היהודים מהכפרים שבתחום המושב ודחיקתם אל הערים והעיירות נמשכו. מסירת המונופולין על מכירת יי"ש לסוכנויות ממשלתיות בשנים 1896—1898 הגבירה את נדידת היהודים מהכפרים ומהפונדקאות אל הערים. נוצר "תחום מושב" בתוך "תחום המושב". המצב הכלכלי של היהודים, שהצטופפו בערים ובעיירות, הלך ורע. ההגבלות על קבלת תלמידים יהודים בבתי־ספר תיכוניים וגבוהים, וההגבלות על התעסקות עורכי־דין ורופאים יהודים במקצועם פגעו קשה בנוער ובאינטליגנציה היהודית. המצב הכלכלי הקשה וההגבלות גרמו לתסיסה מהפכנית בקרב הנוער האינטליגנטי והפרולטריון.

את הצורך להתיר ליהודים לצאת מתחום המושב ציין בתזכיר שלו על מצב פלך וילנה הגוברנאטור הוילנאי בשנת 1895. הגוברנאטור העיר, שהגירה פנימית כזאת של היהודים, המהווים רוב בערים בצפון־מערב המדינה, תגרום "להחלשת השפעתם המזיקה". ניקולאי השני רשם בשולי התזכיר את החלטתו: "אינני מסכים כלל ועיקר לדעה זאת"¹.

המצב הכלכלי הלך והחמיר ויחד אתו גברה התסיסה המהפכנית. מפלגת ה"בונד" התארגנה בוועידתה בוילנה בשנת 1897 והשפעתה הלכה וגדלה. נתרבו השביתות וההפגנות המדיניות, ומצד שני הגבירה את פעולותיה המשטרה, שנעזרה בבולשת ובצבא. מפגינים, שיצאו להפגין בוילנה ביום האחד במאי 1902, נתפסו והולקו לפי פקודת הגנרל־גוברנאטור פון־ואל. התעללות אכזרית ומחפירה זו גרמה לפעולת נקם, ליריות בגנרל־גוברנאטור מצד הסנדלר היהודי הירש לקרט. המתנקש נתפס והוצא להורג על־ידי תלייה. במלאות שנה להוצאתו של לקרט להורג קרא ה"בונד" לשביתה במשך יום אחד "לשם הבעת אהדה לגיבור ושנאה לאויבנו ממשלת הצאר"². ארגון השביתה הזאת לא הצליח. השלטונות הגבירו את השמירה והבילוש. משטרה וקוזאקים חיפשו ביערות והיו נוכחים בכל מקום ציבורי, בתיאטרונים, בזמן הלווית מתים וכד'³.

בקרב ראשי הציבור היהודי בוילנה הוחלט לנסות לבוא בדברים עם השלטונות

(1) ש. דובנוב: דברי ימי עם עולם י', עמ' 103.

(2) "ידיעות אחרונות" (ברוסית) של ועד ה"בונד" בחו"ל, גל' 132, יוני 1903.

(3) שם, גל' 133, 135.

בדבר הקלת מצבם של המוני היהודים על-ידי פתיחת הכפרים והישובים, שבתחום המושב, לפנייהם, ועל-ידי הקלות אחרות. שר-הפנים פלוה הרשה ביום ה-10 במאי 1903 ליהודים לגור במאה ואחד ישובים שבתחום המושב, מקומות, שבהם אסור היה להם לשבת לפי „התקנות הזמניות“ מחודש מאי 1882.⁴ הקלה קטנה זו עודדה את ראשי הציבור היהודי בוילנה והם הגישו בסוף חודש מאי 1903 תזכיר מפורט לשר-הפנים באמצעות הגנרל-גוברנאטור ובו בקשה לבטל את האיסור על התיישבות בעלי-מלאכה יהודים בכפרים שבתוך „תחום המושב“. בתזכיר הודגש, שהעוני של בעלי-המלאכה (קרי: של העובדים בכללם, הפועלים ואחרים) בערים ובעיירות משפיע לרעה על הדור הצעיר שלהם, שאינו רואה לפניו דרך למצוא את פרנסתו. נוצר באופן כזה ייסוד בלתי מרוצה, המשמש קרקע נוח לתעמולה נגד הממשלה.⁵ הממשלה ראתה בעין רעה לא רק את ההתנגדות מצד ה„בונד“, אלא גם את הליכוד הלאומי של היהודים על-ידי התנועה הציונית. הד"ר הרצל נסע אז לרוסיה בחודש יוני 1903 חוזר סודי נגד התעמולה הציונית. הד"ר הרצל נסע אז לרוסיה להשתדל בדבר הפסקת הרדיפות על התנועה הציונית. קבלת הפנים הנלהבת, שנערכה להרצל בוילנה למרות אמצעי המניעה מצד המשטרה, הראתה, שהציונות הכתה שרשים עמוקים בלבבות יהודי המדינה.

הממשלה החליטה למנות ועדה, ש„תכניס סדר“ בחוקים הנוגעים ליהודים, בהגבלות ובגזירות, שנצטברו לרוב במשך השנים. בחודש אוגוסט 1903 שלח שר-הפנים חוזר אל כל הגוברנאטורים, שבו נתבקשו להביע את דעתם בדבר הדרכים להכנסת שיטה וסדר בחוקים אלה. בתשובה על חוזר זה נתקבלו תשובות מהגוברנאטורים. התשובה של הגוברנאטור הווילנאי בפועל פאלק, המשתרעת על 49 עמודי דפוס גדולים, נקראת „תזכיר על בעיית היהודים בפלך וילנה“, אולם היא נוגעת לא רק לפלך וילנה, אלא למצבם התחוקתי של יהודי רוסיה בכללם. הדפסת התזכיר נסתיימה בבית-הדפוס הממשלתי בוילנה ביום ה-30 בספטמבר 1903 והוא הוגש לממשלה בחודש אוקטובר של אותה שנה.⁶

בתזכיר מתח פאלק ביקורת על החוקים הקיימים בנוגע ליהודים והציע הצעות לתיקון המצב. בתזכיר ידיעות חשובות על המצב הכלכלי ועל הזרמים הפוליטיים ברחוב היהודים, ידיעות שנאספו על-ידי השלטונות המקומיים באופן שיטתי ועובדו במשרד הגוברנאטור.

התזכיר המתפרסם כאן בתרגום עברי מאת מר ברוך קרוא, מכיל את הפרקים הבאים: 1. פתיחה; 2. המצב החוקי, ובו פרק א' „סקירה היסטורית על החוקים בנוגע ליהודים בפולין וברוסיה“, שהושמט בתרגום העברי, ופרק ב' „החוקים הקיימים בנוגע ליהודים“; 3. המצב הכלכלי; 4. הזרמים המדיניים בקרב היהודים; 5. סיום.

בפתיחה עמד הגוברנאטור על רצינות הבעייה והצביע על התסיסה המדינית בקרב המוני היהודים, ביחוד בקרב הנוער והפועלים. תסיסה זו היא בלי ספק תוצאה מהמצב החוקי והכלכלי של היהודים, ומצב זה בא כתוצאה מהחוקים, המגבילים את היהודים. הוא ראה איפוא את הצורך בתיקונים במערכת החוקים, הנוגעים ליהודים, כדחוף.

(4) ש. דובנוב: היהודים תחת שלטון ניקולאי השני (ברוסית), פטרוגראד 1922.

עמוד 40.

(5) „ידיעות אחרונות“ הנ"ל של ה„בונד“, גל' 138.

(6) התזכיר נמצא בבית-הספרים הלאומי בירושלים.

בתזכיר ניתנת סקירה היסטורית על היהודים בפולין וברוסיה. צויין בו, שבפולין נהנו היהודים בראשונה מהזכות לגור בכל רחבי המדינה, לרכוש ולחכור קרקעות בכל מקום, פרט לאי-אלה שטחים של אנשים פרטיים ושל הכנסייה, ולסחור ולעסוק במלאכה באופן חפשי בערים ובכפרים. הם נהנו גם משלטון עצמי בענייניהם הציבוריים ברוח דתם ומנהגיהם. הגוברנאטור הביא בוודאי דברים אלה בתזכירו, כדי להראות, שלא תמיד הגבילו את זכות הישיבה ואת השלטון העצמי של היהודים, אלא שאלו הן תופעות מאוחרות מתקופות, שבהן התחילו לרדוף את היהודים. מצבם של היהודים הורע בפולין במאות ה"ז–י"ח בהשפעת הקלירוס הקאתולי והעירוניים. גם ברוסיה היה בתחילה היחס אליהם ליברלי. כשכבשה רוסיה חלקים מפולין ומליטא, שאפה ממשלת יקאטרינה השניה לבטל את ההתבדלות האזרחית של היהודים. כוונות כאלו היו גם לתקנות משנת 1804 של אלכסנדר ה'1. לו היו מגשימים את התקנות האלו, מציין הגוברנאטור, היתה בעיית היהודים נפתרת כבר מזמן ברוח שוויון מלא של היהודים לשאר האזרחים. בכל זאת חל שינוי ביחס ליהודים. התקנות משנת 1835 של ניקולאי ה'1 הגבילו באופן חמור את „תחום המושב“. חוקים אחרים של אותו צאר הקטינו את שטח פעולתם של היהודים אפילו ב„תחום המושב“ על-ידי גירושם מהגבול במרחק חמישים ויירסטאות וכד'. בשנת 1844 בוטלו שרידי השלטון העצמי של הקהל, בלי שהוקם במקומו מוסד אחר, שינהל את ענייניהם הדתיים ואת מוסדות הצדקה שלהם, ושיתאים יותר לדרישות הממשלה. בגלל שיטות ההגבלות, שנקטה בה הממשלה, לא יכלו להצליח הנסיונות להפיץ בקרב היהודים השכלה רוסית כללית. רק בימי אלכסנדר השני, כשנעשו הקלות ליהודים בנוגע לתחום המושב ובשטחים אחרים, התחילו היהודים להתקרב להשכלה הרוסית. שינוי חל שוב בשנת 1882, כשהוצאו „התקנות הזמניות“, שאסרו על היהודים להתיישב בתחום המושב מחוץ לערים, וכן לרכוש או לחכור בכפרים ובישובים קרקעות. אחרי תקנות אלו באו הגבלות אחרות, שהן מהוות יחד עם החוקים המגבילים הקודמים את מכלול החוקים הקיימים במדינה ביחס ליהודים.

הגוברנאטור פאלן דרש לבטל את התקנות של איגנאטיב מחודש מאי 1882, שיצרו „תחום בתוך תחום“ וצמצמו בתשעים אחוז את השטח, שבו מותר ליהודים לגור. לפי הסטטיסטיקה שבידי הגוברנאטור ירד מיספר היהודים, הגרים בכפרים בפלך ווילנא, מששה-עשר (16,33) לעשרה אחוזים ממיספרם הכללי. האיסור להשתקע בכפרים גרם לדלדולם של בעלי-המלאכה והפועלים היהודים, אוהבי העבודה.

הגוברנאטור מתאר בצבעים קודרים את מצבם הכלכלי של יהודי וילנא, שבה מצטופפים כמאה אלף יהודים, ומחציתם רעבים, ללא עבודה קבועה או מקבלים שכר-עבודה נמוך ביותר.

הוא עומד בהרחבה על התסיסה המהפכנית בקרב הנוער היהודי. ממשלות רוסיה עודדו את ההשכלה בקרב היהודים במשך דורות, עד שהיהודים התחילו נוהרים לבתי-הספר הכלליים בימי אלכסנדר השני. אחר-כך באו חוקים, המצמצמים את מספר התלמידים היהודים בבתי-הספר התיכוניים והגבוהים והמגבילים את אפשרויות העבודה של בעלי השכלה גבוהה. נוצר פרולטריון משכיל, שאינו מרוצה מהמצב. רבים מבני הנוער המשכיל יצאו לחוץ-לארץ ללמוד, ושם קיבלו השפעה מהמהגרים המהפכנים, היושבים שם. ההמון המדולדל היהודי ניתן בקלות להשפעה של ה„בונד“.

הגוברנאטור דן בבעיית חינוך הדור הצעיר של היהודים. את ה"חדר" יש להשאיר, כי הוא משמש מנוף עצום להשכלת היהודים, אולם יש לפקח על המלמדים. בתי-הספר למתחילים המוחזקים על-ידי מס ה"קורובה", אינם ממלאים את תעודתם. מהם יוצאים אנשים, היודעים את השפה הרוסית, אבל אין הם יכולים להמשיך בלימודיהם בגלל ההגבלות, מהם יוצאים אנשים בעלי-השכלה למחצה ומסוכנים מבחינה מדינית. בתי-הספר התיכוניים הממשלתיים, שבהם לומד אחוז מסויים של יהודים, אינו משפיע לטובה על הנוער היהודי. הוא מרגיש את עצמו לא-טוב, עליו לבוא לבית-הספר בשבת, לשמוע דברי לגלוג על דתו וכד'. כנגד זה יש לתלמידים היהודים השפעה רעה על התלמידים הנוצרים במובן המדיני. הגוברנאטור מציע איפוא להוציא את התלמידים היהודים מבתי-הספר הכלליים ולפתוח בשבילים בתי-ספר עממיים ותיכוניים יהודיים בהנהגת מורים גוצריים.

הגוברנאטור סובר, שביטול הקהל היה משגה. הקהל היה מוסד מאתה, שהסדיר את העניינים הרוחניים של היהודים והוא דרוש גם עכשיו. הוא קיים למעשה, אם כי לא בגלוי, וללא אפשרות של ביקורת עליו מצד הממשלה.

הגוברנאטור מתח בקורת על ה"רבנים מטעם", שלא קיימו את התקוות, שתלתה בהם הממשלה. הם הפכו לפקידים, המנהלים את פינקסי הרישום של האוכלוסיה היהודית. יש צורך ברבנים בעלי השכלה. משום כך מביע הגוברנאטור את צערו על סגירת בית-המדרש לרבנים בוילנה ושיבת ולוויץ. הוא מציע להקים בפלך וילנה בית-ספר גבוה לרבנים, כלומר ישיבה. את העניינים הדתיים של היהודים הוא מציע לארגן בצורת קונסיסטוריה. את "הרבנות מטעם" הוא מציע לבטל.

בדבריו על הזרמים המדיניים בקרב היהודים, מקדיש הגוברנאטור פרק גם לתנועה הציונית, הוא רואה בה שאיפה מדינית טהורה. גם היא כמו ה"בונד" פרי המצב הבלתי-תקין של היהודים ברוסיה. ברחוב היהודים גאבקים על הגמוניה הציונים וה"בונד". במקום שהציונות גוברת, נחלש ה"בונד", ויש שה"בונד" נעלם שם לגמרי, — תופעה, שהורגשה בוילנה בשנה האחרונה. המתנגדים הפעילים ביותר בקרב הציונים ל"בונד" הם "פועלי ציון", הרוצים לפעול למען שיפור מצבם החמרי של הפועלים על-ידי עזרה עצמית מאורגנת, אבל חוקית (מודגש בתזכיר).

הגוברנאטור הווילנאי דרש איפוא לבטל חוקים, המגבילים את היהודים, בראש וראשונה בנוגע לתחום המושב, והציע הצעות לתיקונים בחיי היהודים. היו גם גוברנאטורים אחרים, כמו אורוסוב מפלך בסרביה, שהציעו להתחיל במדיניות ליברלית יותר. ראשי השלטון, והקיסר בראשו, לא נטו לשום שינוי לטובת היהודים. בראשית שנת 1904 התכנסה בפטרבורג הוועדה לתחיקה בענייני היהודים. הוועדה התחילה לדון לא בהצעות התיקונים, אלא בהכנסת סדר בחוקים הקיימים. פעולות הוועדה נפסקו כשפרצה המלחמה עם יאפאן.

על מחבר התזכיר, הגראף פאלן עצמו, אין לי ידיעות מפורטות. הוא בלי ספק ממשפחת הגראפים והבארונים פאלן מהארצות הבאלטיות, מקורלאנד. אחד ממשפחה זו היה קונסטאנטין בן איוואן פאלן, שהיה שר-המשפטים וישב בשנות 1883—1888 בראש "הוועד העליון לביקורת החוקים הקיימים בנוגע ליהודים". הגוברנאטור הווילנאי בפועל פאלן שירת לפני בואו לוילנה בפלך ווארשא.

התזכיר היה פנימי וסודי ונדפס כאמור בבית-הדפוס הממשלתי בוילנה. טופס של התזכיר נפל לידי אנשי ה"בונד", שהבריחוהו לחוץ-לארץ והדפיסוהו בג'ניבה בחודש מארס 1904 בארבעת אלפים טפסים בשם "תזכיר סודי מפורט של

אגוברנאטור הוילנאי על מצב היהודים ברוסיה⁷. במבוא שלהם לחוברת ציינו אנשי ה"בונד" את העובדה, שמחבר התזכיר, אחד הפקידים הגבוהים ביותר של הממשלה, מוכרח היה לקבוע, שהמצב התחוקתי של היהודים ברוסיה הוא בלתי-תקין. לפי נציגי ה"בונד" בחוץ-לארץ נקטה הוועדה הממשלתית בעמדה דומה לזו שבתזכיר המדובר וחיוותה את דעתה בעד ביטול תחום המושב, אולם פלווה החליט לבטל את הוועדה ה"מרדנית" ולשים קץ לפעולותיה.

אנשי ה"בונד" ציינו גם את דברי התזכיר על היחסים בין ה"בונד" ובין האגף השמאלי של הציונות, כלומר "פועלי ציון". לדעתם הראה האגוברנאטור בשטח זה יותר הבנה מאשר בטאון הוועד המרכזי של הסוציאלי-דימוקרטים הרוסיים "איסקרה".

נוסח התזכיר על בעיית היהודים בפלך וילנה

פ ת י ה ה

סטטיסטיקה של האוכלוסיה היהודית. היחס בין האוכלוסיה היהודית בערים ובעיירות של פלך וילנה מצד אחד ובכפרים מן הצד השני הוא: לפי נתוני הספירה הכללית של האוכלוסיה בקיסרות הרוסית בשנת 1897 (פלך וילנה חוברת ב') נמנו בפלך בסך הכל 204.673 יהודים (מהם גברים 98.186 ונשים 106.487), ומהם יושבים בערים 87.303 (גברים 41.676, נשים 45.627) ובמחוזים בלי הערים 117.370 (גברים 56.510, נשים 60.860). בין הגרים בערים נמנו רק היהודים היושבים בערי פלך ומחוז או בערים אחרות, ואילו היהודים היושבים בעיירות נמנו במדור היושבים במחוזות. מכיוון שהחוק (תקנות 3 במאי 1882) מרשה מגורי יהודים בערים ובעיירות ואוסר את המגורים בכפרים, חשוב לקבוע שני סוגי היהודים הללו. לפי נתוני הנהלת פלך וילנה שנאספו בשעת הספירה גרו בכפרים 33.435 יהודים (גברים 16.736, נשים 16.699). אם לנכות מספר זה ממספר היושבים במחוזות נקבל את מספר היהודים היושבים בעיירות $117.370 - 33.435 = 83.835$ (גברים 39.774, נשים 44.191) ובסך הכל ישבו בערים ובעיירות 171.138 ובכפרים 33.435, זאת אומרת שמכל מספר היהודים היושבים בפלך גרו בערים ובעיירות 83.67 אחוזים ובכפרים 16.33 אחוזים. מיד לאחר הספירה הכללית הונהג בפלך וילנה המונופולין על היי"ש ועל ידי כך ניטל מהמון יהודים שגרו עד אותה שעה בכפרים הרווח ממסחר היי"ש והם עברו לערים. חוץ מזה בא בשנים האחרונות על ידי פירושים חדשים של החוקים הקיימים או על ידי ביטול החוקים (למשל בנוגע למוסקבה ולפלך מוסקבה ולגלילות הקווקים) גירוש בהמון של יהודים מן הפלכים הפנימיים לתחום המושב. היהודים הללו נושבו בתוקף החוקים הקיימים בערים. על ידי כך גרמו העובדות הנ"ל להגדלת מספר היהודים היושבים בערים ולהפחתת מספרם בכפרים, לפיכך נשתנה יחס האחוזים הנ"ל ויש להשוב, שכעת גרים בערים לא פחות מ-90 אחוזים ובכפרים לא יותר מ-10 אחוזים, מה שמתאשר על ידי הנתונים מטעם המשטרה. מספר היהודים היושבים בפלך, שהם כ-13 אחוזים של כל האוכלוסיה, וחלוקתם הבלתי תקינה בין הערים והכפרים הופכים את שאלת היהודים לחשובה מאד לפלך וילנה ביחד עם כל פלכי תחום המושב היהודי.

(7) גרסא בצורת חוברת קטנה, 73 עמ'. ידיעה על ההדפסה ב"ידיעות אחרונות" (ברוסית) של ה"בונד" בחו"ל, גל' 169 מיום 21/2/5.3.1904.

רצינות השאלה. החוקים הקיימים על היהודים, שלעתים קרובות אין הם מותאמים אחד לשני, אף סותרים אחד את השני, ויש שהם ארעיים (התקנות הארעיות של שנת 1882, תקנות מס הנרות ועוד) או שאינם מתאימים למצב הענינים בהווה, הביאו לידי הכרה, שהגיעה השעה לבדוק את החוקים ולשם כך הוקמו לא פעם ועדות מיוחדות שלא הביאו לצערנו שום תוצאות סופיות. כעת רואים לעתים קרובות ביותר בהמון היהודים, ביחוד בין הנוער והפועלים, תסיסה מדינית מאד בלתי רצויה, שהובאה אלינו מבחוץ. תסיסה זאת, המסוכנת כשהיא לעצמה, מסוכנת ביותר מאותה בחינה, שהיא מגבירה את התסיסה הדומה שהיתה קיימת מאז בחבל ארץ זה, הנוער היהודי, וביחוד הפועלים הנתונים על ידי דרגת התפתחותם הנמוכה ואי-שביעות רצון ממצבם להשפעת תועמלנים שונים, הם המפיצים את תורותיהם בין האוכלוסיה המקומית. התנועה המדינית האמורה היא בלי ספק תוצאה של המצב הזכויתי והכלכלי הבלתי תקין של היהודים, שנוצר על ידי חוקינו, ולפיכך אם לשעבר ראו צורך לגשת לבדיקת החוקים על היהודים הרי כעת יש לראות בדיקה זו בהחלט כדחופה מכיוון שכל דחייה מאיימת בתוצאות מאד מסוכנות. — —

המצב החוקי

החוקים הקיימים בנוגע ליהודים. בקיסרות הרוסית אין כל הנתונים נהנים מזכויות שוות. החקיקה שלנו מחלקת את כל מעמדות האוכלוסיה לשני סוגים ראשיים: (א) תושבים טבעיים, (ב) זרים, והזרים מחולקים מצדם לשני סוגים — כאלה שזכויותיהם מוגדרות על ידי חוקים המשותפים לכל התושבים הטבעיים וכאלה שזכויותיהם מוגדרות בחוקים מיוחדים. לסוג ראשון נמנים למשל הארמנים, היוונים, הטטרים ובכלל כל הזרים תושבי המדינה, לסוג השני — שבעה סוגים שונים של זרים, רובם עובדי אלילים הנוודים בסיביריה ובמזרחה של רוסיה, ובתוכם היהודים (סעיף 1762 וסעיף 16 מן החוק על הזרים, כרך 9). זאת אומרת שהיהודים אף על פי שהם יושבים מימים רבים בגלילות שזורפו לרוסיה מפולין לא זכו לזכויות של תושבים טבעיים והם כפופים לחוקים כלליים רק במקרים שלא נקבעו להם תקנות מיוחדות (סעיף 952, כרך 9). תקנות מיוחדות כאלה יש הרבה מאד והן מקיפות את כל המקצועות של החיים הציבוריים והכלכליים של היהודים ולפיכך יוצא שלמעשה כפופים היהודים הרוסים לחוקים הכלליים רק במקרים נדירים ועל פי רוב בלתי חשובים, ואילו במקום שהדבר נוגע לזכויות חשובות כפופים היהודים לחוקים יוצאים מהכלל. תקנות המגבילות את זכויות היהודים מפוזרות בכל כרכי ספר החוקים של הקיסרות הרוסית עד שקשה לקבל מהם מושג שלם. חוץ מזה הן הוצאו בזמנים שונים בהשפעת כוונות שונים ועד היום לא הותאמו בינו לבין עצמן ולא עם החוקים הכלליים של הקיסרות. להלן נקבעו בקיצור החוקים החשובים ביותר הקיימים כיום על היהודים שיש להם יחס במישרין או בעקיפין לגליל זה, והודגשו עד כמה שאפשר אותן הסתירות והחספוסים היוצרים מצב משפטי וכלכלי בלתי תקין של היהודים.

זכות הישיבה. זכותם של הנתונים הרוסים לגור בכל מקום בקיסרות, המוגבלת רק על ידי המשפט על עשיית מעשה פשע (סעיפים 48—49 של חוק העונשין) או בדרך מינהלית לפי החלטות החברה וכן גם בנוגע לאנשים שהוכרו כמזיקים מתוך שיקולים מדיניים (חוק על מניעה ועונש של פשעים, נספח א' לסעיף א'), הוחלפה ליהודים ברשיון לישיבה. תדירה בכל מקום ב-15 פלכים (כרך 9 של חוק המעמד, 1895, סעיף 11) הנקראים בחוק תחום המושב של היהודים. עד לתנועה נגד היהודים בראשית שנות ה-80 הותר ליהודים באמת לגור בתוך תחום המושב בכל מקום ומקום חוץ מן הפלכים סמולנסק, וויטבסק ומוהילב והערים קיוב, ניקולאיב וסבסטופול, שבנוגע להם קיימות תקנות מיוחדות. אולם החל מיום 3 במאי 1882 נאסר ליהודים, כתקנה ארעית ועד לבדיקה כללית של חוקי

היהודים, להשתקע בפלכי ישיבתם התדירה מחוץ לערים ולעיירות, והותרו בענין זה יוצאים מן הכלל רק לגבי המושבות החקלאיות היהודיות, שהיו קיימות עד שנת 1882 (כרך 9 של אותו החוק, הערה א' בסעיף 779, מהדורת 1899). על ידי כך יצר החוק החדש תחום בתוך תחום בלי לבטל את זכויות היהודים הקיימות לגור בכל מקום ומקום בתחום המושב, וצמצם בתשעים אחוזים לפחות את השטח שבו מותר היה ליהודים מאז לגור בלי מכלים דבר. להסברת התקנה הזאת הוחלט: א) מעבר היהודים מיישובים שגרו שם עד 3 במאי 1882 ליישובים אחרים אסור בהחלט; ב) את היהודים, שעברו אחרי 3 במאי 1882 עד יום פרסום דעת המועצה הממלכתית שאושרה על ידי הקיסר ביום 29 בדצמבר 1887 מיישובים כפריים ליישובים כפריים אחרים בתוך תחום המושב, להשאיר לישיבה תדירה באותם הכפרים שבהם נמצאו ביום פרסום דעת המועצה הממלכתית (כרך 9, הערה ב' לסעיף 1779). יהודים שהשתקעו נגד החוק מחוץ לערים ולעיירות יגורשו על ידי המשטרה למקומות שנקבעו למגורים תדירים של היהודים (כרך 9 הערה ג' לסעיף 12).

ביצוע התקנות הנ"ל גרם לאי־הבנות רבות, לתלונות ולהסברות של הסנט שלעתים קרובות לא התאימו ביניהן.

בזמן הראשון לאחר פרסום תקנות 3 במאי לא נתחברו שום רשימות היהודים היושבים בכפרים, אבל אחרי כן, כדי למנוע השתקעות חדשה, נתחברו רשימות היהודים היושבים בכפרים והנהלת הפלך הוציאה צו לגרש שוב את היהודים שלא נכנסו לרשימות. אבל הסנט הסביר בהחלטתו מיום 22 בינואר 1887 ובהחלטות הבאות, שאי־הכנסת יהודי לרשימות אינה יכולה להיות עילה לגירוש, ואת עדותו על זמן השתקעותו יש לבדוק על ידי חקירה מיוחדת. בדיקה כזאת לא תמיד מביאה לידי בירור האמת, משום שהמעוניינים בדבר משפיעים על האוכלוסיה המקומית. כן הסביר הסנט לא פעם, שהעברת יהודים באותו כפר עצמו אין בה משום הפרת תקנות 3 במאי 1882, אבל הסברות הסנט על כך מה פירוש אותו יישוב כפרי עצמו אינן ברורות ואינן מותאמות. בכמה מקרים מסביר הסנט, שכל היישובים והמקומות באיזור חברה כפרית אחת יש לראותם כמקום כפרי אחד (הסברות הסנט מ־8 במאי ומ־22 בנובמבר 1901 מספרים 4840, 12177; 25 בספטמבר 1902, מספר 8990; 2 במאי 1903 מספרים 3737, 3739). במקרים אחרים נאמר שיש לראות כמקום כפרי אחד את כל השטח של אחוזה שבו מתנהל משק משותף (הסברות 17 בספטמבר 1910, מספר 9801). חוץ מזה הסביר הסנט כי שני כפרים הנמצאים לא רק בשתי חברות כפריות שונות אלא גם קרובות זו לזו יש לראות כמקום כפרי אחד (5 בספטמבר 1903, מספר 7799). לפיכך אם לא יבוטלו תקנות 3 במאי 1882 יש לפתור שאלה זו בבהירות על ידי חוק.

בשאלה מה הם סוגי היהודים שעליהם חל חוק 3 במאי הסביר הסנט, שהתחולה אין להרחיבה לפי סעיף 71 של חוקי היסוד על אותם סוגי היהודים (בעלי השכלה גבוהה), שלפי הזכויות המיוחדות שניתנו להם על ידי הקיסר בחדס יוצא מן הכלל מותר להם לגור בכל מקום ומקום בקיסרות (הסברות 2 באוקטובר 1885, 25 באוקטובר 1895 מספר 225). מה שנוגע לחיילים משוחררים וכן לבעלי מלאכה, מכונאים וכדומה הסביר הסנט, כי אף על פי שלבני הסוגים הללו מותר לגור מחוץ למקומות שמותר ליהודים לגור, הרי אין זה נוגע לתחום המושב, משום שבתקנות 3 במאי 1882 אין יוצא מן הכלל לאנשים אלה ולפיכך חלות תקנות אלה במידה שווה על כל היהודים (22 באפריל 1897, 1898 ועוד). יהודים שגרו בכפרים לפני הוצאת התקנות ויצאו משם לא מרצונם אלא לשם מילוי חובת עבודת הצבא אינם מאבדים לפי הסברת הסנט את הזכות לשוב למקום המגורים הקודם, משום שקיום חובה ממלכתית איננו יכול לגרום להם אבדן איוו זכות שהיא שהיתה להם לולא נקראו למילוי חובת הצבא (הסברות 23 במאי 1884 ו־30 בינואר 1885). וכן חזרת

היהודי לאחר יציאה ארעית למקום ישובו הקודם אינה יכולה להיחשב כאיסור לפי תקנות 3 במאי (הסברת 2 בנובמבר 1884). כן החליט הסינסי כמה פעמים ששהייה ארעית של יהודים בכפרים איננה אסורה לפי חוק 3 במאי אבל אין הסבר מדויק מה זאת שהייה זמנית וכמה זמן היא נמשכת.

להפחתת הצפיפות של האוכלוסיה היהודית בתחום המושב גורם, אמנם רק במידה זעומה, הרשיון הניתן לחבורות מסוימות של היהודים לגור מחוץ לתחום המושב. לפי החוקים הקיימים יש זכות כזאת לסוגים הבאים:

(א) יהודים שיש להם דרגת השכלה של דוקטור, מגיסטר או קנדידט רשאים לגור בקביעות בכל הפלכים והגלילות של הקיסרות כדי לעסוק במסחר ובתעשייה ומותר להם להתחזק לידם חוץ מבני משפחתם משרתים מבני דתם אבל לא יותר משנים. ואותם מהם שיירשמו כסוחרים בעלי הגילדה השניה יוכלו חוץ מזה להתחזק עוזר או לבלר אחד (כרך 14, חוק הדרכונים, 1895 סעיף 12). זכות כזאת של מגורים בכל מקום ניתנת לאנשים שסיימו חוק לימודיהם בבתי ספר עליונים, לרבות עוזרים לרופאים ולרוקחים, רופאי שיניים, חובשים ומיילדות, הלומדים רוקחות, חובשות ומיילדות (שם, הערה לסעיף 12). בחוק זה בולטת התמיהה שיהודים שקיבלו דרגות השכלה גבוהות מותר להם לגור בפלכים הפנימיים „כדי לעסוק במסחר ובתעשייה“. וכן אף על פי שלאנשים אלה ניתנת מצד אחד הזכות העליונה להתקבל לשירות ממלכתי (פרק ג' סעיף 40) הרי מבחינה אחרת ניתנת להם עמדה נמוכה מבני דתם ממעמד הסוחרים. סוחרים בעלי גילדה ראשונה בין היהודים שמחוץ לתחום נהנים לפי החוק מכל הזכויות שישנן לסוחרים הרוסים ובתוכן מזכות הרכישה של נכסי דלא ניירי בקיסרות. ואילו החוק הקובע את זכויות היהודים בעלי דרגות השכלה אינו אומר כלום על הזכות של רכישת נכסי דלא ניירי מחוץ לתחום. על יד שתיקה זאת היו מקרים של סירוב עריכת חווי קניית נכסי דלא ניירי ליהודים כאלה. החוק הקובע זכויות הסוחרים והחיילים המשוחררים היושבים בפלכים הפנימיים דאג למצב האזרחי בעתיד של ילדיהם, ואילו המצב בעתיד של ילדי היהודים בעלי דרגות השכלה לא נקבע לפי החוק עד שאין לדעת אם מותר להם כשיגיעו לבגרות להשאר לישיבה קבועה מחוץ לתחום המושב או לא.

(ב) ליהודים סוחרים הגילדה הראשונה, שלא נקבעו על ידי בית דין כעבריינים ולבני משפחותיהם, ניתנת הזכות להירשם לסוחרים הגילדה הראשונה כמעט בכל ערי הקיסרות הרוסית אם נמצאו לא פחות משנתיים בגילדה הראשונה עד לחוק 16 מרס 1859 או לא פחות מחמש שנים אחרי מתן החוק. הם זכאים לקחת אתם מבני דתם לא יותר מעוזר או מבלר אחד וארבעה משרתים גברים או נשים לכל משפחה. לפי הסברת הסינסי יכולים הסוחרים לקחת עוזרים יהודים רק בשעה שהם עוברים, ואילו אחרי כן אינם זכאים לשכור משרתים מבין האנשים שאין להם זכות ישיבה עצמאית מחוץ לתחום. כיוצא בזה אין יהודי בעל בית זכאי למסור לעוזרו הנהלת עסקים מסחריים ומשקיים מחוץ למקום מגורי בעל הבית. בשיהודים יוצאים מאיזו סיבה שהיא מתוך הגילדה הראשונה הם חייבים לחזור עם משפחותיהם ומשרתיהם לתחום המושב לא יאחר מאשר תוך שנתיים, ואם לאו הם מגורשים מסעם המשטרה. אבל אותם היהודים שנמצאו בגילדה הראשונה מחוץ לתחום לא פחות מעשר שנים מקבלים זכות ישיבה לעולם ואפילו יצאו מתוך הגילדה. זכויות אלה שייכות גם לאלמנות וילדים של סוחר, שמת לפני תום אותו מועד של עשר שנים, אם הוסיפו אחרי מותו להכניס את התשלומים לפי הגילדה הראשונה לפני עבור עשר שנים מומן צאתם מן הגילדה (כרך 14, חוק הדרכונים, פרק א' סעיף 12). בנוגע לחוקים אלה יש להעיר: עם מתן חוק מס המסחר ניסל מתעודות הגילדה כל ערך משום שבמקומן הוצאו תעודות מסחר, אבל החוק לא נתן ליהודים בעלי תעודות אלה זכות ישיבה מחוץ

לתחום, באופן שאותם מהם הרוצים ליהנות מזכות זאת מוכרחים לבחור יחד עם תעודת המסחר גם תעודת גילדה אף על פי שאין להם צורך בה למטרות מסחר.

ג) חיילים משוחררים, שעברו בצבא לפי חוק עבודת הצבא, לא היו לפני כן זכאים להשתקע מחוץ לתחום המושב. יוצא מן הכלל בא בשנת 1860 רק לחיילים ששרתו בחיל הגברדיה. ביום 25 ביוני 1867 אושר על ידי הקיסר חוק החיילים המשוחררים שלפיו ניתנה לחיילים משוחררים יהודים הזכות לגור בכל מקום ומקום ולהצטרף עם נשיהם ובניהם לעדה העירונית והסחרית. למעשה ניתנה זכות זאת רק לאותם החיילים, שנכנסו לשרות לפי חוק עבודת הצבא הראשון, ולא לאלה ששרתו לפי חוק עבודת הצבא משנת 1874. חוץ מזה חלה לפי הסברת הסינט זכות זאת על בני החיילים, אבל אינה מהווה זכות עצמאית של הילדים ושייכת להם רק כשגרשמו מחוץ לתחום על ידי החיילים המשוחררים עצמם. אם דבר זה לא נעשה, הרי ניטלת מהם הזכות ועל ילדים כאלה של חיילים חלות התקנות החוקיות לשיבת יהודים ברוסיה ולמעברם אל מחוץ לתחום (החלטת הסינט מיום 29 בינואר 1899).

ד) ליהודים מכונאים, מבשלי יי"ש ושיכר ובכלל לבעלי מלאכה מותר לפי חוק 28 ביוני 1865 לגור לפי דרכונים חוקיים בכל מקום ברוסיה ולהחזיק לידם את בני משפחותיהם, זאת אומרת נשים, ילדים, אחים ואחיות קטינים ולשם כך חייבים בעלי המלאכה הנמנים על חבר מקצועי להציג תעודה שיש להם דרגת אומן או שוליה, ואלה שאינם באיגודים — תעודות מאושרות על ידי המשטרה מאת בעלי בתו חרושת שהם בקיאים במקצוע. יהודים שהם צעירים מגיל 18, אף על פי שאינם שייכים למעמד בעלי המלאכה, מותר להם לבוא לשם לימוד המלאכה למקומות שמחוץ לתחום, אבל אסור להם לשהות שם יותר מחמש שנים כל זמן שיחול החוזה שעשו עם האומנים שקיבלו אותם לשם לימוד. אלה מהם שיסיימו את הלימוד ויקבלו תעודות יכולים להישאר למגורים מחוץ לתחום (כרך 14 חוק הדרכונים, הערה ג' לסעיף 157). יהודים חברי מקצועי היושבים בפלכים הפנימיים יכולים להיכנס לגילדות וליהנות מן הזכויות השייכות להם (כרך 11 חלק ב' חוק המלאכה והתעשייה, סעיף 382). לפי התנאי שבאותו חוק, שיהודים בעלי מלאכה זכאים לגור מחוץ לתחום המושב לפי דרכונים חוקיים, זאת אומרת בלי הזכות להירשם לעדה במקום מגוריהם, נוצר מצב שכמה שיגור יהודי בעל מלאכה במקום מסוים בכל זאת הוא נחשב רק כאילו הוא גר באופן ארעי ותלוי תמיד בעדתו הקודמת, שלעתים קרובות היא משתמשת לרעה בתלותו, למשל בחידוש הדרכון מזמן לזמן, בהטלת מסים שונים וכדומה. ברור שסדר כזה איננו נוח והוא מעכב מאוד את העברת היהודים בעלי המלאכה לפלכים הפנימיים. דרישת תעודות דרגת אומן או שוליה מאת בעלי מלאכה תביא בקרוב לכך, שאיש לא יוכל להשתמש בזכות זאת, שהרי עם ביטול לשכת המלאכה בוילנה למשל השנה לא יהיה בכל הגליל מוסד המוסמך להוציא תעודות כאלה ולעתיד יוכלו להשתמש בזכות זאת רק אותם האנשים, שכבר קיבלו לפני כן תעודות כאלה, ואילו תעודות חדשות לא יוצאו. הזכות הניתנת לחברי חבר מקצועי להצטרף לגילדות נתפרשה למעשה משום מה — אף על פי שבחוק עצמו אין הגבלה כזאת — שיהודים בעלי מלאכה המצטרפים לגילדה זכאים לעשות מסחר רק בתוצרת עצמם. על ידי פירוש כזה ניטלה מכמה סוגי בעלי מלאכה לגמרי האפשרות להשתמש באותה זכות בתוקף סעיף 1171 של חוק העונשין, האוסר ליהודים באיום בעונש לעסוק מחוץ לתחום באיזה מסחר שהוא, דבר שבמקרים מסויימים הוא מותר להם לפי החוק. למשל, שען אסור לו לסחור בשעונים שהרכיב והתקן מחלקים בודדים של שעונים, הנעשים רק בבתי חרושת, משום ששעונים אלה אינם תוצרת עצמו. כן אסור להם לסחור בדברים אחרים השייכים לכל הגות שעונים, למשל שרשרות, מפתחות, תלאים. במצב כזה נמצאים גם בעלי מלאכה רבים אחרים, למשל צורפי זהב, אופטיקאים, עושי

מכשירים וכדומה, ועל מסחר כזה שהוא תקין בהחלט מגרשים, כידוע מפעולת בתי המשפט על סמך הסעיף 1171 של חוק העונשין, יהודים לתחום וסחורותיהם מוחרמות, מה שגורם להרס נמור שלהם.

זכות היהודים לרכוש נכסי דלא ניידי, ליהודים מותר בתחום המושב יכן בכל מקום שמותר להם לגור לרכוש נכסי דלא ניידי מכל הסוגים חוץ מאחוות נושבות, שאסור ליהודים להיות בעליהן (כרך 9, חוק המעמדות סעיף 780). זהו הכלל הרגיל, אבל כעת הוא ניתן להגבלות רבות. הזכות הניתנת על ידי החוק הזה ניטלה מאת היהודים לפי צו 10 ביולי 1864, שנכנס אחרי כן כנספח לסעיף 780 של כרך 9, שלפיו אסור לכל היהודים ללא יוצא מן הכלל לרכוש קרקעות מאת בעלי אחוזה ואכרים בתשעת פלכי מערב וכן לרכוש ולקחת למשכנתא נכסים שנרכשו לפי חוק 5 במרס 1864. הגבלות אלה הוגברו עוד יותר לפי חוקי 3 במאי 1882, שבהם ניתן צו הקיסר: בפלכי תחום המושב יש להפסיק באופן ארעי חתימת חוזי קניית נכסי דלא ניידי על שם יהודים או משכנתאות מחוץ לערים ולעיירות (כרך 9, הערה ב' בסעיף 780). לפי צו ועד המיניסטרים, שאושר על ידי הקיסר ב־10 במאי 1903, נאסרה באופן ארעי בפלכים שאינם בתחום המושב עשיית חוזים אלה בשם היהודים או למענם: (1) חוזים לרכישת נכסי דלא ניידי או מליגתם מחוץ ליישובים עירוניים. (2) חוזים הנותנים להם אפשרות לתת הלוואות תמורת משכנתאות. זאת אומרת שזכויות היהודים ברכישת נכסי דלא ניידי גם בתחום המושב וגם מחוצה לו צומצמו כעת לזכות רכישת נכסים כאלה רק בערים ובעיירות, שהרי בשאלה אם איסור חוזי קניית של נכסי דלא ניידי בתקנות 3 במאי חל רק על היהודים המשתקעים במקום זה אחרי הוצאת החוק או על כל היהודים, לרבות סוחר גילדה ראשונה, הסביר הסינט, שההגבלה חלה על כל היהודים במקומות ישיבתם התדירה (28 בנובמבר 1888 מספר 25). את השאלה אם מותר למסור ליהודים לפי צוואות נכסי דלא ניידי מחוץ לערים ועיירות השייכים ליהודים, החליט הסינט ב־20 באפריל 1889, מספר 14, בחיוב.

בנוגע לחכירת נכסי דלא ניידי בתחום המושב, אומרים החוקים: היהודים זכאים לקחת לחכירה, חוץ מקרקעות וכל מיני מיתקנים, משקים, טחנות, אכסניות וכיוצא בזה. אבל לחכור אחוזות ממשלתיות או פרטיות מותר ליהודים רק לפי חוזה פורמאלי, ואפילו באותן האחוות שנרכשו לפי חוק 5 במרס 1864 שבהן אסור ליהודים לחכור ולנהל את הטחנות ובתי החרושת לסוכר, לזכויות ומפעלים אחרים, שלהנהלתם יש צורך בידיעות טכניות ובקצת חן. לפי תקנות 3 במאי 1882 הופסק באופן ארעי מתן תעודות חכירה על שם יהודי לנכסי דלא ניידי שמחוץ לערים ולעיירות וכן יפוי כח להנהלת הנכסים (כרך 10 סעיף 1699, כרך 9 סעיף 784 שתי הערות הראשונות). בשאלה אם חוק 3 במאי 1882 אוסר ליהודים לחכור כל נכסי דלא ניידי מחוץ לערים ולעיירות או רק מיתקנים מסויימים, וביחוד אם החוק חל על בתי מבשל י"ש שחכירתם מותרת ליהודים לפי הערה א' בסעיף 119 מחוק המשקאות של שנת 1893 וכן על מפעלים מסחריים, הסביר הסינט שהחוק אוסר רק חכירת קרקעות ומיתקנים חקלאיים ואינו חל על כל מיני מפעלים מסחריים וכן דירות ובנינים הדרושים למגורי היהודים ולעסקיהם המסחריים (1 במרס 1899 מספר 3).

זכויות בשירות ממלכתי וצבאי, לפי חוק השירות הממלכתי (סעיף 4) אין הבדל דת ולאום מפריע להתקבל לשירות אם הרוצים להתקבל יש להם זכות לכך לפי החוק. אבל בנוגע ליהודים נאמר שאסור לקבל אותם לשירות אזרחי, חוץ מאותם היהודים שיש להם הזכות לפי סעיפים 40, 48, 49 (סעיף 9). באותם הסעיפים נאמר שלשירות מתקבלים רק היהודים הבאים: (1) בעלי דרגות דוקטור, מגיסטר או קנדידט וכן דרגות רופא או חירורג. אלה מתקבלים לשירות בכל המקצועות בלי הגבלת מגוריהם. בתחום המושב. (2) בעלי תעודות חובש יכולים להתקבל לשירות רפואי בתחום המושב.

3) יהודים רופאים שאין להם דרגת השכלה רפואית עליונה יכולים להתקבל לשירות במיניסטרוני ההשכלה או במיניסטרוני הפנים בלי הגבלת מקום מגוריהם בתחום המושב. בשנת 1882 הוגבל מספר הרופאים הצבאיים, החובשים ותלמידי החובשים מן היהודים ב-5 אחוזים. זכות היהודים להתקבל לשירות אזרחי מוגשמת כיום למעשה לעתים רחוקות מאד. לפי חוק בתי המשפט אין שום הגבלות ליהודים להיות עורכי דין אבל ב-8 בנובמבר שנת 1884 ניתן צו הקיסר שקבלת עורכי דין ועורכי דין פרטיים מבני הדתות הבלתי נוצריות לא תהיה עד פרסום חוק מיוחד אלא ברשיון מיניסטר המשפטים. למעשה לא היה מקרה שניתן רשיון כזה.

חוק הערים מיום 11 ביוני 1892 סילק את היהודים לגמרי מהשתתפות בשלטון העצמי העירוני. לפי הערה ג' בסעיף 24 נקבע, שעד בדיקת החוקים על היהודים לא יורשו יהודים להשתתף באספות הבחירה העירוניות לתפיסת משרות בשלטון העצמי העירוני או להתנהלת מקצועות בודדים של המשק העירוני. בכל עיר ויישוב בתחום המושב מנהלת העיריה או מנהל ראש העיר רשימה מיוחדת של יהודים שלפי החוק העירוני הם זכאים להבחר לחברי מועצת העיריה. מתוך היהודים שברשימה בוחרת הערכאה העירונית המקומית חברי עיריה וסגנים במספר לא יותר מן החלק העשירי של מועצת העיריה לפי תקנת מיניסטרוני הפנים. על החלטות הערכאה בענין זה אין ערעור. כן אין היהודים רשאים לא לבחור ולא להיבחר ולא לשרת במוסדות השלטון העצמי שמחוץ לערים (סעיף 16, הערה ג', חוק המוסדות שמחוץ לערים).

בכלל אסור, שחברי העדות היהודיות יהיו יותר משליש באיזה מוסד שהוא. שני השלישים האחרים והיושב ראש צריכים להיות נוצרים. על השתתפות היהודים בהרכב המושבעים בבתי הדין קיימות בחוק הגבלות אלה: מספר היהודים הנרשמים ברשימת המושבעים צריך להתאים ליחס האחוזים של היהודים למספר כל האוכלוסיה במחוז. יושב ראש המושבעים צריך להיבחר מבין בעלי הדתות הנוצריות (חוק בית המשפט הפלילי, סעיף 670).

יהודים הממלאים חובת עבודת הצבא יכולים לעלות בדרגות סמל ולבלר. אבל אין להם זכות לדרגות יותר גבוהות. אין נותנים להם משרות מנצחי תזמורות. בתזמורת יכולים היהודים להיות רק לא יותר משליש כל המנגנים. היהודים אינם מתמנים לשירות הסגר ובספר, לחיל הים ולנוטרות.

חובת עבודת הצבא. חוק עבודת הצבא מן ה-1 בינואר שנת 1874 לא הכיל שום תקנות מיוחדות על היהודים, אבל לאחר זמן הונהגו כמה תקנות לשם מילוי חובת הצבא על ידי היהודים כהלכה. ואלה הן התקנות העיקריות: בקביעת הנחות לפי המצב המשפחתי למתגייסים מן היהודים יש למשרד הגיוס רשות במקרה ספק בנכונות הידיעות על הרכב משפחת המגוייס לדרוש המצאת ידיעות על המצב המשפחתי, שאושרו על ידי המשטרה, אבל המשטרה מוציאה אישורים כאלה רק לאחר שהמגוייסים יביאו הוכחות שאין בהן ספק (חוק עבודת הצבא, הערה לסעיף 123).

לזה הסביר הסינט, כי הוכחה מספיקה לזכות ההנחה מהווה אישור שהוצא על ידי מינהל המשטרה ולא על ידי פקיד בודד, וצריך שהאישור יכיל לא תוצאות חקירה על הרכב המשפחה, אלא ערבות מוחלטת של המוסד שהוציא את האישור, המבוסס על הוכחות שאין בהן ספק שהומצאו על ידי המגוייס.

אולם לא החוק ולא המעשה אינם קובעים מה הן ההוכחות היכולות להיחשב לבלתי מסופקות. הערכת הדבר נמסרת למשטרה עצמה. אם ההוכחה אינה מספיקה אין המגוייס זכאי לדרוש והמשטרה אינה מחוייבת לעשות חקירה (הסברות הסינט מן ה-3 באוקטובר

1895, 6 במרס, 12 ביוני, 20 בנובמבר 1886 ועוד). בתנאים כאלה יש רבים מן היהודים המגויסים, שלמעשה יש להם זכויות להנחה אבל אינם ביכולתם ליהנות מהם.

אם באיזור מסויים יש מחסור בבני דת ישראל שאין להם הנחה לפי המצב המשפחתי או שיש להם זכות להנחות מסוג ג' ור' מתגייסים יהודים שיש להם הנחה מסוג א' (חוק עבודת הצבא, סעיף 174).

משפחת יהודי שהשתמט ממילוי חובת עבודת הצבא נקנסת לפי החלטת משרד הגיוס במכסת 300 רובל. אם אין ביכולת המשפחה לשלם את הקנס אין להחליף אותו במאסר (סעיף 395).

זכויות היהודים במקצוע ההשכלה וההוקים הנוגעים לדבר מפורטים להלן במדור „בונד“.

ארגון חברות לתפילה. זכויות היהודים בהנהגת עניני דת מפורטות בחוק דתות חוץ, ואלה הן: „מותר ליהודים לערוך תפילות בציבור במקומות תחום המושב, אסור לאיש להפריע להם בזה לא בדיבור ולא במעשה“. „תפילות בציבור מותרות בבנינים מיוחדים שנקבעו לכך, דהיינו: בבית הכנסת ובבית המדרש“. בתי מדרש ובתי כנסת נקבעים ברשיון פקידות הפלך (בית מדרש לכל 30 בתים ובית כנסת לכל 80 בתים) במרחק מסויים מבתי תפילה נוצרים. מחוץ לתחום המושב תלויה עריכת בתי תפילה ליהודים ברשיון מיניסטר הפנים. יהודים החייבים בעריכת תפילה בצבור ללא רשיון נקנסים במכסת של לא יותר מ-300 רובלים. כל היהודים המתאספים בקביעות בבית כנסת או בבית מדרש מסויים מהווים חברת תפילה, הבוחרת לשלוש שנים הנהגה רוחנית לטיפול במבנה הפנימי ובמשק של בית הכנסת או בית המדרש. ההנהגה מורכבת ממלומד לשם הסברת הספיקות הנוגעים לתפילה בציבור או למנהגי הדת, גבאי וגובר. הרבנים מטעם במקום נחשבים לפי תפקידם כחברים תדירים של ההנהגות הרוחניות. חברי ההנהגות כפופים למתן דו"ח כספי לפיקוח העיריה המקומית. אף על פי שלפי החוקים שלנו אין לדת ישראל שום מעמד דתי מיוחד, בכל זאת עומד בראש החברות הדתיות היהודיות מוסד הרבנים מטעם הממשלה. הרבנים מטעם הממשלה נבחרים על ידי החברה מבין בעלי דרגת השכלה לא פחות מבית ספר תיכוני. הרב נחשב למפקח ולפרשן של החוק היהודי, אבל איננו זכאי לענוש את היהודים בקנסות, בחרמות, בהוצאה מן החברה או לסרב למישהו בקיום מנהגי הדת. עליו מוטלות גם ההתחייבויות לניהול ספרי הרישום ורק הוא רשאי לערוך את מנהג ברית מילה, לקרוא בשמות לילדים, לסדר קידושין וגטין ולערוך קבורות. אחרים הממלאים תפקידים אלה וכן יהודים שפנו אליהם לשם זה כפופים לאחריות פלילית מיוחדת. את הרב מאשרת הנהגת הפלך והיא משביעה אותו. בחברות גדולות אפשר לבחור גם סגני הרב. על המשכורת לרבנים וסגניהם נערכים חוזים ביניהם ובין החברות, והם מתאשרים על ידי פקידות הפלך. הרבנים נהנים מזכויות הכבוד של הגילדה הראשונה. לאחר שמילאו התחייבויות ללא דופי במשך של לא פחות מעשר שנים, הם מקבלים לאות הצטיינות מדליות של זהב.

לשם פתרון הספיקות של הרבנים, בדיקת תלונות עליהם על שלא פתרו כראוי שאלות דתיות ולשם מילוי משימות אחרות השייכות לעניני דת היהודית מצד מיניסטר הפנים, קיימת ליד מחלקת עניני דתות-חוץ יעדת רבנים מיוחדת. היא נבחרת על ידי סופרים ורבנים ויהודים מכובדים ברשיון שרי הפלך. אישור המועמדים תלוי במיניסטר הפנים. הפרוטוקולים של הועדה מוגשים למיניסטר, היכול — במקרה שאיננו מסכים לתוכן, — או לסרב או למסור את הדבר לבדיקה חדשה בוועדה.

ועדת הרבנים מתכנסת לפי הצורך על ידי פקודת מיניסטר הפנים (כרך י"א, חלק א' של חוק דתות-חוץ, סעיפים 1293—1335).

זאת אומרת, שעניני הדת של היהודים נתונים כיום כמעט מחוץ לוויסות ולקיצוב

של הממשלה. לשעבר היה כל ההווי הרוחני של היהודים כל כך מבודל, עד שהיה מוחזק על ידי כוח הכובד של עצמו. המוסד היחיד לפיקוח הממשלה על העולם הרוחני של היהודים הוא כיום מוסד הרבנים מטעם. אולם החיים הוכיחו, שמוסד הרבנים מטעם אינו מתאים בשום אופן למטרתו, וביחוד ניטלה ממנו כל זכות קיום משעת חיסול בתי המדרש לרבנים. אותם בתי מדרש הוכרו כבלתי משיגים את מטרתם ולפיכך בוטלו וכיום אין כלל טיפוס של בית ספר שבו יכולים היהודים לקבל אותה השכלה כללית ויהודית מיוחדת הנחוצה לשם ייצוג האינטרסים הרוחניים של החברות היהודיות. המוסד מתנוון לגמרי, והרבנים מטעם אינם כיום אלא רושמי לידות, נשואים ומקרי מוות. שום סמכות אין לרבנים מטעם לא בין בני דתם ולא אצל הממשלה. בעיני בני דתם אין לרבנים סמכות משום שלרב יכול להיבחר מי שיש לו דרגת השכלה כללית מסוימת, אבל שום דרגת השכלה דתית אינה נדרשת. יש דוגמאות שנבחרו לרבנים עוזרים לרוקחים, רופאים ואחרים שאין להם שום שייכות למשימה דתית. יש מקרים, שמחוסר מועמדים אחרים המספקים את הדרישות החוקיות נבחרים רבנים שאינם יודעים כלל לקרוא עברית, ולפיכך אינם מכירים לא רק את הספרות הדתית אלא גם את הדרישות היסודיות של הדת היהודית. ברור, שאנשים כאלה אין להם שום סמכות דתית או רוחנית בעיני בני דתם. לעתים קרובות אין הרבנים מטעם מקיימים בעצמם את מצוות הדת ולפיכך לא זה בלבד שאינם יכולים לנהל את החיים הדתיים של צאן מרעיתם אלא להיפך, לעתים קרובות הם מתנגשים ברגשות הדתיים של הקהל ומעוררים לעצמם יחס עויין מצד היהודים האדוקים. הקרע הגמור בין הרב מטעם והמונח האוכלוסיה גורם בדרך הטבע לכך, שאין להם שום ערך לממשלה. כדי להשפיע על ההווי הציבורי והרוחני הפנימי של היהודים מוכרחים נציגי השלטון לפנות לעתים קרובות לא לרבנים מטעם אלא לנציגי האוכלוסיה שאינם תופסים שום עמדה רשמית. אבל מכיוון שליהודים יש צורך במנהיג רוחני לסיפוק צרכיהם הדתיים קיים בצד הרב מטעם גם הרב הדתי, שאיננו תופס שום עמדה רשמית והפועל ללא פיקוח והדרכה מצד הממשלה, אבל יש לו השפעה עצומה וערך לבני דתו. המדריך האמיתי של קהל היהודים הוא דוקא הרב הדתי ולא הרב מטעם. אולם הרב הדתי, שאיננו מתאשר על ידי שום גוף, נמצא ללא כל מגע עם הממשלה, ואם מורגשת ההתבדלות של האוכלוסיה היהודית הרי היא נגרמת במידה רבה דוקא על ידי קיום מוסד הרבנות הדתית, שאינה מוכרת על ידי הממשלה ושהממשלה לגמרי מתעלמת ממנו. רק לעתים רחוקות יכולים הרבנים הדתיים להשפיע על חנוך הנוער היהודי. נציגי היהדות השמרנית, שלעתים קרובות היא קנאית, שאינם יודעים לא לדבר ולא לקרוא רוסית והרואים בהחזקת הקנאות את הסמכות העיקרית שלהם, מהווים את הסיבה הראשית לאותה התבדלות שאינה רצויה בהחלט. הם נטולים כל השפעה על הנוער, שאין להם אתו שום מגע, ואין איפוא להתפלל שבין הדור הישן והדור החדש של היהודים רובצת תהום רבה מבחינת המגמות הדתיות. כיוצא בזה אין לרבנים מטעם שום השפעה על חנוך הנוער, והתוצאה של מצב זה היא שהנוער הזה גדל ללא כל השפעה דתית ואין לו שום משמעת מבחינה דתית או רוחנית.

המצב הכלכלי

(א) סקירה היסטורית על המצב הכלכלי של היהודים בפולין וברוסיה. בפולין הישנה תפסו היהודים מצב לא רק של חבורה דתית ואתנית מתבדלת, אלא גם של מעמד כלכלי מיוחד — מעמד המסחר והמלאכה. בין בעלי האחוזות והאכרים המשועבדים היו מעמד בינוני. מעמד זה היה מסיגר ומוגדר מיתר האוכלוסיה בתוקף סיבות טבעיות: דת, מנהג עממי, תכונות לאומיות וגם סיבות מלאכותיות: מצב משפטי מיוחד וזכויות מיוחדים שבאו במקום זכויות אזרחיות כלליות. כל זמן שליהודים, כחלוצי המסחר והמלאכה בפולין, לא

היו מתחרים הוקירה הממשלה אותם ופרשה את חסותה עליהם. אבל כשנתגבר במאה השש עשרה היסוד הנוצרי העירוני בפולין (מתחילה גרמנים ואחרי כן עירוניים ובעלי מלאכה פולגים), נשתנה היחס ליהודים. הסוחרים ובעלי המלאכה הנוצרים, שנתמכו על ידי העיריות וחברות בעלי המלאכה, דחקו בכל האמצעים את פעולת בעלי תחרותם היהודים. הכמורה הקתולית העויינת ליהודים סייעה לכך עד שהתחרות הכלכלית לבשה לעתים קרובות צורה אכזרית של שנאה דתית. צירוף הגורמים האלה הביא לעתים קרובות להתנגשויות מעציבות ולהתקפות בהמון על היהודים.

במאה האחרונה של קיום פולין העצמאית התפתחה הירידה הכלכלית של היהודים במהירות והמון היהודים שהיה צפוף בשטח מסויים הולך ומתדלדל. המעבר לנתינות רוסית לא שיפר את מצבו הכלכלי משום שנשאר באותו איזור צפוף ולא היה לו מוצא לפלכים הפנימיים של רוסיה. משיכת היהודים לחקלאות, שנתמכה על ידי הממשלה מימי אלכסנדר הראשון, לא הצליחה בראשיתה ביותר מחמת הקושי הקיצוני להעביר עירוניים מדורי דורות לעבודת אדמה. אולם לאט לאט התפתחה החקלאות בין היהודים ובזמננו היתה אולי מצליחה לולא נתקלה במכשול הכביר של „התקנות הארעיות“ משנת 1882, האוסרות על היהודים להשתקע בכפרים אפילו לשם חקלאות.

דלדול המון היהודים ניכר ביותר למן הגהגת המונופולין ליי"ש בפלכי תחום המושב (משנת 1896). רבבות משפחות, שהיו מתפרנסות מממכר היי"ש בעיירות ובכפרים, אבדו את מחייתם ועברו לערים הגדולות של תחום המושב (אודיסה, קישינב, יקטרינוסלאב, זילנה, ווארשה, הומל ועוד). וכאן קם פרולטריון עירוני עצום, שמצבו הדל מתאשר לא פעם על ידי דו"חים רשמיים.

ב) המצב הכלכלי של היהודים בהוואה. מכל האוכלוסיה היהודית בפלך וילנה שמספרה הוא כאמור למעלה 204.673 נפש (או כשמינית כל האוכלוסיה) נמנים יהודים העוסקים בחקלאות בחלקות שלהם שנרכשו לפני 1865, במושבות זכן באדמות הנחכרות אצל בעלי אחוזות 3.921, שהם כשני אחוזים למאה. מספר היהודים שאינם עוסקים בחקלאות הוא 98 אחוזים. 98 אחוזים אלה הם הם היסוד ללא קרקע המתפרנס בעיקר ממסחר, מסרסרות, מעבודת בעלי מלאכה או פועלים או שאין לו כלל עבודה קבועה, ורק אחוז שכמותו כאין מהוה את בני המקצועות החפשיים. מסקירה רשמית על פלך וילנה משנת 1900 נמצא כי מבין הסוחרים ובעלי המלאכה בפלך וילנה לפי תעודות של סוחרים ובעלי מלאכה ועוזרי מסחר מהווים היהודים בחשבון ממוצע 83 אחוזים. בכלל הוצאו בשנת 1900 15.684 תעודות, ז.א. שמהם היו יהודים 12.987. אגב, בשנת 1901 הוצאו 13.110 תעודות ז.א. פחות ב־2574 או קרוב ל־16 אחוזים, מה שנגרם כפי שיוסבר למטה על ידי המשבר בבניה, ביערנות ובכסף, ועל ידי כך הפסיקו כמה בתי מסחר ומלאכה את פעולתם. בין המפעלים המסחריים תופסים את המקום הראשון לפי המחזור משרדי הבנקאות והחלפנות. מ־10 משרדים בנקאיים שייכים 9 ליהודים, ושלושת משרדי החלפנות שייכים כולם ליהודים. כל המפעלים הללו אף על פי שעוסקים בעיקר בניכוי שטרות וכן גם במקח וממכר של ניירות ערך, הרי אחוז הרווח שלהם הוא מצומצם מאד. מכיוון שאין להם הון יסודי גדול ביותר, הרי הם מוכרחים לעשות ניכוי משנה כמעט על כל השטרות, בסניף וילנה של הבנק הממלכתי או בבנק המסחרי הפרטי, הפועל כאן בהון של 2 מיליון רובלים, או בסניף הבנק המסחרי הפרטי של אוריוול, במשרד הנוצרי הפרטי של היימן ובבנקים בערים אחרות: בפטרבורג, במוסקבה, בריגה ובוארשה. והוא הדין במבצע הקרנות: הניירות הנקנים על חשבונם או הנלקחים במשכון ממושכנים מיד באותם הבנקים. חוץ מיוצא מן הכלל אחד לא נמצאו בתיק בנקאי יהודי בוילנה בזמן מן הזמנים אפילו ניירות ערך ב־100 אלף רובל המונחים בלי תצוה, למרות שהוא גם חייב על פי

פקדונות וחשבונות עובר ושב ולקורספונדנטים. מכיוון שבצד בנקאים פרטיים אלה פעילים בוילנה הסניפים האמורים של הבנק הממלכתי, הבנק המסחרי הפרטי, הבנק של אוריוול זבית המסחר היימן ושותפיו שיש להם הון עצמי ניכר והם נהנים מזרימה הרבה יותר גדולה של פקדונות ומשלמים עליהם רבית יותר נמוכה, הרי הם יכולים לנכות שטרות בנכיון יותר נמוך ולפיכך מגיעים שטרות מסחריים בטוחים יותר במישרין לבנקים אלה, ובחלקם של תשעת הבנקאים היהודים נשארים אותם השטרות, שלעתים קרובות הם חוזרים במחאות, ושטרות כאלה מצטברים במשך השנה לכל אחד בסכום עד 10 אלפים רובל ויותר, ומהם אם לא כולם הרי לכל הפחות 30 אחוזים מהווים הפסד. על סמך כל האמור אפשר להגדיר את ההון היסודי הבינוני של בנקאים בוילנה ב־50 אלף רובלים ושל כל תשעת הבנקים ושלושת משרדי החלפנות ב־700 אלף רובלים, ואת הרווח הבינוני מ־8 עד 10 אחוזים על ההון העצמי שלהם, זאת אומרת אותה מכסת הרווח הניכרת בשנים האחרונות בבנקים של מניות, העושים מבצעים מסחריים בהון פקדונות של מיליונים.

במצב לא יותר טוב נתונה התעשייה. מחמת מחסור יזמה והון וכן גם מחמת העדר השכלה טכנית, מפותחת התעשייה בפלך וילנה בכלל מעט מאד. השתתפות היהודים במקצוע זה לא יכלה להתפתח כראוי גם מאותה סיבה, שבערים שמותר להן לרכוש ולחכור קרקעות אין מרשים להקים כל מיני בתי חרושת ומלאכה מחמת תנאי התברואה, ומחוץ לערים נאסר עליהם משנת 1865 לרכוש קרקעות. משנת 1882 נאסר עליהם לפי תקנות מאי לחכור קרקעות ולהשתקע בכפרים. בסך הכל היו בשנת 1901 בתי חרושת במספר 1540 ותוצרתם עלתה למכסת 15.377.153 רובל, ז.א. 9515 לכל מפעל. המקום הראשון בפלך לפי מספר המפעלים הוא לטיפוס החקלאי כגון של לבנים, קדרות, סיד וכדומה. בתי מלאכה משלושת הסוגים האלה, אף על פי שרובם הם של יהודים, הרי משעת משבר הבניה, שהתחיל בשנת 1900 ולא נפסק עד כה, ירדו לגמרי. יצור הלבנים והרעפים, הסיד ובכלל חומרי בניה ירד עד מינימום, וכמעט אינו מביא שום רווח. בתי חרושת ומלאכה יותר גדולים יש בכל הפלך 159, בתוכם: בתי מלאכה לעור, שמכסת היצור שלהם היא 3.001.857 רובלים, בתי מלאכה לפרסות ולחוטי ברזל — 2 ויצורם 900 אלף רובל. בתי חרושת לגייר כתיבה — 2 ויצורם 764.160 רובל ובתי דפוס 20 ויצורם 401.550 רובל. אם נוציא מכל מספר בתי החרושת 75 משרפות הי"ש שבהן אין היהודים משתתפים כלל ואם נניח ששמונים אחוזים של יתר בתי החרושת בעליהם הם יהודים נמצא שליהודים שייכים 1232 מפעלים שיצורם (אם נחשוב לכל מפעל כאמור למעלה בחשבון ממוצע 9515 רובלים) סך 11.704.000 רובלים. אם נניח שהרווח הבינוני לאחר ניכוי כל ההוצאות הוא ששה אחוזים של המחזור, הרי נמצא שסכום הרווח הכללי הוא 112.000 רובלים או 5.700 על כל בעל בית מלאכה. אבל אין להתעלם מן העובדה שרוב בתי החרושת והמלאכה שייך לחבורות או לשותפויות באופן שיש להגדיל את מספר בעלי הבתים לכל הפחות פי שנים, ז.א. $2 \times 1232 = 2464$, באופן שחלק כל אחד הוא לא יותר ממחצית הרווחים או 2.850 רובלים לשנה.

מכניסי רווחים יותר היו עסקי היערות, דהיינו קניית חלקות יער מבעליהן, חטיבת חלקן וטיפול בחלקן, או מכירה מקומית להסקה, לאדנים, לבנייה ועל פי רוב למשלוח לנמל. ריגה ולנמלים בחר"ל. אבל בשנים האחרונות ירד גם מקצוע זה. אחת הסיבות הראשיות של התופעה היא שערכם של היערות ירד. מן הידיעות הסטטיסטיות הכלליות על המצב בפלך וילנה, שנדפסו בתזכיר הפלך בשנת 1892 (חלק שני, סעיף ה'), נראה שהחלק הגדול ביותר של שטח פלך וילנה והפלכים הסמוכים, שהיה מכוסה לשעבר יער הפך למרעה ולשדות. חוק שמירת היער שהוצא בשנת 1887 עיכב את חטיבת היערות בקנה מידה רחב. בהשפעת הנסיבות הללו ועוד יותר מחמת ההתחרות הבלתי רגילה בין יהודים, סוחרים יער, שמפני ההגיר בלות הזכויותיות בהקלאות, במכירת משקאות ובסוגי מסחר אחרים קפצו על עסק היער המותר.

להם, הגיעו המחירים לחלקות יער לשיא. משבר הבנייה, שפרץ אותה שעה בוילנה ובערים אחרות ומלחמת אנגליה והבורים מצד אחד, ומן הצד השני החלפת ההסקה בעצים, ברכבות ובבתי חרושת, בפחם ובכבול, הפחיתו את הביקוש וממילא את מחירי השוק לחומר יער וביחוד לעצי בנייה ויצוא. כל זה גרם בשנות 1900—1901 משבר מיוחד במקצוע היער, המכביד ועד היום על השוק. מספר סוחרי יער יהודים אמידים שיש להם הון מ־100 עד 200 אלף רובלים יש בוילנה ובכל הפלך לא יותר מ־20 לערך. כל יתר סוחרי היער אינם אלא פונדקאים לשעבר, הקונים מסוחרי יער גדולים ומבעלי אחוזה קטנים עצים או חומר בניה ומוכרים אותם מיד ברווח קטן או מחזיקים מחסני עצים קטנים למכירה על המקום. המחזור השנתי של האחרונים הוא מ־10 עד 15 אלף רובל, ברווח של 5 אחוזים ו.א. מ־500 עד 900 רובל בשנה. סוחרים כאלה גמנים בוילנה ובמחוזות עד 200.

בוילנה ובכל הפלך אין מעמד מיוחד או חבורה של קבלנים פרטיים הלוקחים על חשבונם וסיכונם לבצע בשביל אנשים פרטיים בגין מסויים במחיר הקבוע מראש. והאספקות העירוניות, הממשלתיות וכן של הרכבת, מתרחקות בזמן האחרון לאט לאט מן היהודים. אספקת מזון לצבא נמסרת משנת 1898 במישרין לחקלאים ולחברות חקלאיות. או שהדבר נעשה בצורה משקית על ידי משרד האספקה הצבאי עצמו. בצורה משקית נעשות על פי רוב גם עבודות הבניה במקצוע ההנדסה והשלטון העירוני. ובאותן העבודות והאספקות הנמסרות על ידי מברז גתקלים היהודים בתחרות חזקה לא רק בינם ובין עצמם, אלא בזמן האחרון גם עם הנוצרים. הרווח מעסקים כאלה, שלשעבר הגיע במקרים מסויימים עד 30 אחוזים ויותר, ירד עד 6 ופחות מזה. יש שבאספקת מזון עולה אחוז הרווח לפי מצב היבול באחוזים אחדים, אבל לעומת זאת יכול להיות גם הפסד. בדרך כלל הולך מספר הקבלנים היהודים ויורד משנה לשנה וכיום אין מספרם אלא בין 20 ל־30. מה שנוגע ללשכה הגלילית של התחבורה, שעברה לכאן אשתקד מקובנה, הרי מכיוון שעבודות המים והסלילה של הגליל נעשות מחוץ לפלך וילנה, אין יהודי הפלך משתתפים כלל באספקות. והוא הדין בנוגע לקו הרכבת ריבינסק—שדלץ.

במקצועות החפשיים ניכרת תופעה טיפוסית: ככל שהמקצוע יותר בטוח ומכניס, כן ירוד בו אחוז היהודים ולהיפך.

בתוכם יהודים	מספר כולל	רופאים העובדים בצבא / ממשלתיים
—	53	רופאים אזרחיים
9	30	רופאים חפשיים
61	140	בתי מרקחת
7	42	בתי מרקחת כפריים
9	25	חנויות לתמרוקים
68	73	עורכי־דין
2	24	עוזרים לעורכי־דין
8	21	עורכי דין פרטיים:
14	20	ליד בית הדין הפלכי
9	15	ליד בית הדין המחוזי
34	62	ליד ועידת השופטים
7	8	רופאי שיניים
54	60	מרפאי שיניים
27	52	מילדות
17	45	סוכני ביטוח

מורים בתלמוד-תורה ובישיבות, בבתי ספר פרטיים לבנות ובבית המדרש למורים — 91 מורים, 55 מורות ובסך הכל 147. למקצועות החפשיים יש לצרף גם את המלמדות. רשמית נרשמו 496 מלמדים.

מכל הסוגים האמורים של יהודים יש לראות כאמידים: 13 בעלי משרדים בנקאיים וחלפניים, 2464 בעלי בתי חרושת ומלאכה ובתי דפוס, 20 סוחר יער, 30 קבלנים ולערך 160 בעלי מקצועות חפשיים. אם להוסיף על כך כ-200 בעלי מחסנים וחנויות יותר גדולים, הרי נסיים בזה את סיכום המעמד האמיד של יהודי וילנה. המספר הכולל הוא 2887. אם נחשב משפחה בינונית ב-5 נפשות יצא שהמספר הכולל הוא 14.435 או 7 אחוזים של כל האוכלוסיה היהודית בפלך וילנה. לאמידים צריך היה לצרף גם את מעמד בעלי הבתים, אבל כמעט שאין בתים השייכים ליהודים המשמשים להם מקור יחיד לפרנסתם מן הטעם הפשוט שכולם ממושכנים בבנק הקרקעי או אצל אנשים פרטיים ואפילו התשלומים על פי רוב אינם מכוסים על ידי הכנסת הבתים.

כשאנו עוברים למשלוחי יד אחרים של האוכלוסיה היהודית יש להעמיד בשורה ראשונה לפי מספר העוסקים בו את המסחר הקמעונאי.

אם לנכות מן 12.987 תעודות המסחר של היהודים 1700 עסקים פחות או יותר גדולים, 13 משרדי בנקאות וחלפנות, 1362 בתי חרושת ומלאכה, 20 סוחר יער, 200 בעלי מחסני עצים, 30 קבלנים, 200 מחסנים סיטוניים וגדולים) ועוד 3400 עוזרי מסחר מכל הסוגים, מתוך חישוב לערך 2 עוזרים לכל מפעל, הרי יישארו 7887 עסקים מסחריים קטנים, ובוילנה בלבד לא פחות מ-6 אלפים. בדרך כלל כמעט אין בית שלא יהיו בו כמה חנויות בשמות שונים כגון מכלת, מכירת פירות, מכירת סידקית, מכירת תלבושת וכדומה.

חנויות כאלה נפתחות על פי רוב על ידי יהודים פחות אמידים בעלי הון מאלף עד מאה רובלים. בנסיבות כאלה נטושה התחרות ולמרות יהודים הבאים ממקומות אחרים אין די לקוחות למספר סוחרים גדול כל כך.

חוץ מזה סגורות החנויות היהודיות גם בשבת וגם ביום ראשון וכן בחגים נוצריים ויהודיים ז.א. ששנת העבודה ליהודים היא פחות במאה ימים לגבי הנוצרים. בזמן האחרון קמה על ידי חברות הצרכנים של קואופרציות שונות ושל נוצרים פרטיים תחרות עצומה ליהודים בכל מקצועות המסחר והמלאכה. כדי לעמוד איך שהוא במאבק הנואש גם אתם וגם עם בני דתם, וכדי לשמור לפחות במקצת על הלקוחות שלהם, נוהגים הסוחרים היהודים כדי למכור את סחורתם ויהי מה להפחית את המחירים ולהסתפק ברווח שכמוהו כאין בגובה של 4 אחוזים למחיר הקניה של הסחורה, ולעתים אפילו למכור למטה ממחיר זה. מה שמביא לידי פשיטות רגל מרובות המשפיעות מצדן לרוע על המחזור המסחרי והגורמות לירידה רבה של אשראי בנקאי וכל אשראי אחר וממיתות באיבה כל יזמה מסחרית.

במצב לא יותר טוב נמצאת גם המלאכה של היהודים. כמו במסחר הקמעונאי כך גם במלאכה בתחום המושב כבר הורגש בחוגי הממשלה מזמן אי-ההתאם בין ההיצע והביקוש. בתזכיר מיניסטר הפנים, שהוכנס בשנת 1865 למועצה הממלכתית, נאמר בין היתר, כי „בעלי המלאכה היהודים הצפופים במקומות יישובם הקבוע, באוכלוסיה עניה על פי רוב, מכיוון שהם זקוקים להזמנות, דורשים דמי עבודה נמוכים ביותר, לרוע הטיב והמראה של העבודה, והם משתדלים רק שהזול של התוצרת יעשה אותה נוחה להמון הצרכנים. שאיפת בעלי המלאכה הנוצרים לאותה מטרה ובאותן הדרכים גורמת לתחרות מופרזת בינם ובין היהודים, מה שמשפיע לרעה על המצב הכלכלי של אלה ואלה“, מאז במשך 38 שנה לא גשתנתה תמונת חיי המלאכה של היהודים בתחום המושב כלל: אותו עודף היצור ואותו זול לרוע הטיב והמראה של התוצרת בצרוף עניות, המגיעה לידי דלות.

הזכות שניתנה ליהודים בעלי מלאכה בשנת 1865 להשתקע מחוץ לתחום המושב לא יכלה להקיף חוג רחב של בעלי מלאכה יהודים, מצד אחד מחמת חוסר הכספים הדרושים לא רק למעבר עם המשפחה למקום אחר, אלא גם לצידוד ראשון ולמחיה בזמן הראשון עד השגת לקוחות, מה שמצטבר ביחד להוצאה של לא פחות מאלף רובל, הון שאיננו כמעט לשום בעל מלאכה, ומן הצד השני על ידי הפורמאליות הלוחצת, שבה כרוכה זכות הישיבה של יהודי בעל מלאכה בפלכי הפנים. מן התלוות שהגיעו לסינס על פעולות השלטונות המקומיים ידועים מקרי גירושם רבים של יהודים בעלי מלאכה בתורם לתחום המושב על שלא קיבלו בעוד מועד דרכון. על שלא נמצאו בשעת העבודה, על מסחר בחפצים שלא מתוצרתו, על אי-עמידה במבחן בלשכת המלאכה וכדומה. אחרי כן, מראשית שנות השמונים, הלך השטח המותר לגור לבעלי מלאכה אלה ונעשה יותר ויותר מצומצם: מתחילה הוצאו על ידי תקנות מאי שנת 1882 מכלל המקומות המותרים למגורים כל הכפרים ב-16 פלכי תחום המושב, ואחרי כן גליל צבא הדרון, מוסקבה וכל פלך מוסקבה. בפלך עוסקים במלאכה 31.145 איש בתוכם אומנים 14.246, שוליות ופועלים — 9.726 ומתלמידים 7.173 או כ-2 אחוזים של כל האוכלוסיה, בעוד שלפי הנתונים באותו תזכיר של מיניסטר הפנים בשנת 1865 היו בפלכי יארוסלאב וקורסק בעלי מלאכה — בראשון לא יותר מאשר 1.9 אחוזים ובשני 0.8 אחוזים, בעוד שבוילנה עצמה נמנו 8.181 איש.

חוץ מבעלי מלאכה, המרוויחים את לחמם בעבודה גופנית, חוץ מסבלים ומשכירי יום נמנו בוילנה בלבד: עגלוגי-משא 380, עגלוגי נוסעים 352, טוענים ופורקים של עצים 480 ופועלי בתי חרושת 921.

אם לשים אל לב, שכל פועל במשפחה יהודית הוא על פי רוב גם המפרנס היחיד של המשפחה, הרי שני הסוגים האחרונים, המהווים יתור מ-10 אלפים בעלי מלאכה ופועלים, אם נחשוב על כל משפחה שלוש נפשות (אף על פי שמשפחה יהודית בינונית נחשבת כבעלת חמש נפשות, אבל מכיוון שבסטטיסטיקה גמנים לא רק ראשי המשפחות אלא גם נערים ונערות וילדים העובדים במקצועות שונים, הרי נחשב מפרנס אחד לשלוש נפשות) נמנים באוכלוסיה היהודית בוילנה 30 אלף מפרנסים, ז.א. שלוש שמיניות של האוכלוסיה היהודית מתפרנסות מעבודה גופנית. השכר של בעל מלאכה או פועל הוא זעום מאד חוץ מסוגים אחדים של מומחים כגון סדרים בדפוס (המקבלים מ-240 עד 740 רובל לשנה) וכן מכונאים (280—595), מפתחי פיתוחים (384—744) ומתרגמים (480—576) בליטוגרפיות. יוצקים (384), חרטים, גפחים ומסגרים בבנין מכוונות ובבתי החרושת לחרמשים, ולמסמרי פרסות, עובדים בבתי מלאכה לאריגים, במלאכת הזכוכית ועיבוד עור וטבק (170—570 רובל) הרי שכר העבודה של פועל אחד היה בבתי החרושת והמלאכה מ-60 עד 300 רובלים לשנה, ומספר הראשונים (המומחים) לגבי השניים הוא 1:100. השכר של נשים ובחורות העובדות בבתי החרושת הוא עוד יותר נמוך. למשל, כשביקרתי בבית חרושת לגרביים ששם עובדות בחורות הוברר שהשכר הבינוני של בית חרושת זה אינו עולה על רובל ו-40 קופיקות לשבוע, והשכר הקטן ביותר הוא 70 קופיקות. מה שנוגע לעובדים מחוץ לבתי חרושת, כגון שוליות ומתלמידים ושכירי יום, הרי שכר עבודתם אינו עולה על 15 רובלים בחדש או 180 רובלים בשנה. בשכר כל כך מצומצם, שאיננו מכסה אפילו במקצת את התקציב הצנוע ביותר של משפחה, אין לדבר על חסכוניות לעת הצורך. שינוי כלשהו כגון מחלה, נכות, זקנה של ראש המשפחה או צמצום העבודה בבית החרושת או מקרים קשים אחרים וכן חוסר עבודה במקצוע זה או אחר מעמידים את המשפחה במצב נואש, הגובל בדלות או ברעב. ודאי, תופעות דומות יכולות לקרות גם לעובד נוצרי, אבל זה יכול למצוא לעצמו מוצא במעבר לכפר או לפלכי הפנים או בעסק המשקאות ואילו פרולטרי יהודי מצומצם על ידי חוקים מגבילים.

אמנם לעזרת הפרולטרות היהודי האומלל באים מוסדות הצדקה, הקיימים כאן במספר עצום והמוחזקים על פי רוב ביחוד על חשבון מס הגולגולת ובמקצת על ידי נדבות. למשל, בעיר וילנה מוציא בית האוכל הזול היהודי בשנה לארוחות צהרים 11 אלף רובל ומוכר במשך השנה 178.277 סעודות; בית זקנים ונכים שבו, בחשבון ממוצע, 226 יהודים, אנשים ונשים — 20.270 רובל; בית-חולים יהודי מוציא למרפא ולכלכלה של החולים 25.100 רובל; חברה לעזרת חולים יהודים — 12.000 רובל; הנהלת בתי כנסת לעזרת עניים בכלל ולפני חג הפסח וחג הסוכות בפרט — עד 50 אלף רובל; בית יתומים הנקרא „תלמוד תורה“ — להחזקה וללימוד למאה יתומים וילדי עניים ול-300 ילדים הבאים ללימוד — 16 אלף רובל; בית ספר ובו מעון ל-42 יתומות — 6000 רובל; חברה לאספקת אמצעים לילדים עניים ללימוד מלאכה — 3000 רובל. בסך הכל עולה ההוצאה לשנה לחברות הנ"ל בסך 142 אלף רובל, בלי לחשוב את הנדבות מיהודים יחידים, הגמסרות במישרין לידי עניים. אבל למרות הגובה לכאורה של הצדקה בכללותה, הרי רוב העניים והקבוצנים הפושטים אליה את היד נשארים מבחוץ מחוסר אמצעים, ומוסדות הצדקה עצמם, המאמצים ביותר את כוחותיהם, גומרים על פי רוב את הדו"חים השנתיים שלהם בגרעון. עד כמה גדול מספר העניים בוילנה אפשר לראות מזה, שהנהגת בתי הכנסת בוילנה חילקה בשנת 1903 עזרה לקמחא דפסחא בכסף ובמצות ל-4.955 משפחות.

המסקנה ההגיונית מכל הנ"ל היא, שהתנאים הבלתי נוחים דאז והחיים היהודים בפלך וילנה הורעו בהרבה במיוחד משנת 1882. גירוש רבבות משפחות יהודיות מן הכפרים וניתוקם מן החקלאות, כגון החזקת גני פירות וגינות, טחנות, חוות חלב ובתי מלאכה קטנים שבעזרתם התפרנסו לא בדוחק, וכן סילוקם ממסחר המשקאות, הרסו אותם לגמרי ועשו אותם לעניים. מכיוון שהוכרחו להשתקע בערים ולחפש להם שם פרנסה הגדילו את המון הפרולטרות היהודי העירוני, שהיה גדול גם בלעדיהם. פרולטרות נואש ביותר שאין כמוהו בחלקים אחרים ברוסיה והמורגש ביחוד בוילנה, שהיא מרכז הגליל הצפוני-מערבי, שיש לו כח מושך עצום ליהודי כל הגליל הזקוקים לפרנסה. עם יציאת היהודים מן הכפרים ואחרי כן מפלכי הפנים גדלו ללא מעצור הצפיפות ואתה התחרות והדלות של האוכלוסיה היהודית בערי הגליל הצפוני-מערבי וביחוד העיר וילנה, אנשים רשמיים, שהשתתפו בספירת שנת 1897, שהורגלו מילדותם לרעיון שיש ליהודים חוש ניצול, נדהמו ממש כשראו באיזה מצב חיים רוב היהודים. הצפיפות האיומה, הדלות, המון קבוצנים ואנשים בלי פרנסה קבועה. במרתף שיש בו ארבעה סאז'ן מרובעים של אור, בחדר שלעתיים נרים בו עד עשר נפשות ולא פחות משש או שמונה, יש רק מין מיטה אחת או שתיים, שבה ישן חלק המשפחה, והיתר ישנים על הרצפה זה על גבי זה. הם חיים חיי רעב. משפחה בת 5 נפשות ניזונה לעתים ביממה שלמה בארבע ליטראות של לחם ובדג מלוח אחד וכולם יחפים, קרועים ובלואים. הילדים, כמעט ללא יוצא מהכלל, רזים וצהובים ויש בהם סימני שחפת וחוסר-כוח לעתיד, ויחפים וקרועים ורעבים כאלה אפשר למנות בוילנה בלבד עד 20 אלף נפש, ז.א. רבע כל האוכלוסיה.

ההגירה של היהודים לכל ארצות תבל, שנגרמה על ידי הנסיבות האלה, לא זה בלבד שלא הקלה את מצב הנשארים, אלא שעוד הרעה את המצב. יוצאים קודם כל המתקדמים, בעלי היזמה, והם עוזבים את הוריהם הזקנים, את נשיהם וילדיהם חסרי הישע וכן את הקרובים שצריכים היו לדאוג להם ומטילים את המעמסה על הקהילה היהודית המדולדלת בלאו הכי.

המצב הכלכלי והחוקי הבלתי-תקין של היהודים גרם לכך, שביניהם רווחות כל-כל מיני תסיסות מדיניות.

הזרמים המדיניים בין היהודים

„בונד“, „בונד“ — התופעה המעציבה והמדאיגה ביותר בהווי היהודי הנוכחי — איננו מקרה. הוא הוכן לאט לאט בתולדות היהודים הרוסים במאה האחרונה. במשך ימי הביניים קמה על יסוד הדת היהודית תפיסת עולם מסוימת ויציבה בין היהודים, שלבשה בפולין, בהשפעת תנאי הווי, מדיניות וכלכלה, גוון מיוחד. היהודים, שנהגו בראשית מחירות רבה של הדת ומזכויות רבות וזכויות יתירות כפי שנאמר למעלה ושהיו מעמד שלישי, היו על פי רוב חיים באופן יחסי חיים חמריים לא רעים. אמנם זכויותיהם לא היו בטוחות משרירות, אבל כמה שהשפילה שרירות זו את היהודי הרי על כל פנים לא הטילה עליו במשך מאות שנים פחד תמידי להיות מגורש על ידי איסבלנות הממשלה, כפי שתדבר קרה לעתים קרובות ליהודי ארצות אחרות. הענין הוא בזה, שהתנאים הכלכליים והתכונות של האצולה הפולנית עשו את ישיבת היהודים בפולין להכרח חשוב וקרבו את האינטרסים ההדדיים שלהם. הבטחון היחסי והמצב האמיד נתנו ליהודים את האפשרות להתעסק בדתם ולעתים רחוקות להכיר על ידי לימוד עצמי קצת מדעים כלליים. הם לא הרגישו צורך לבקר בבתי ספר כלליים, שהיו בפולין סגורים ליהודים. היו להם בתי ספר שלהם לרוב. בתי הספר היהודים, שנקראו „חדרים“ ותלמודי-תורות, דאגו במידה מספיקה לחינוך דתי וללימוד הנוער ולהכנת כלי קודש. הם לא הרגישו שום צורך במזון רוחני. הוא ניתן להם על ידי בתי הספר הנג'ל וכן גם על ידי הלימוד בחינם מצד רבנים ודרשנים בבתי הכנסיות ובתי המדרשות הרבים. לא הורגש צורך בהשכלה כללית. לפעולה מעשית לא היה צורך בדבר וזכויות שירות במדינה לא היו ליהודים בפולין. ומחוץ להנאה מעשית ולזכויות הניתנות על ידי השכלה כללית לא העריכו בימים ההם את ההשכלה. יסוד חיי היהודים היתה הדת, ששלטה ברוח היהודים. ומכיוון שאחת מדרישות דת ישראל היתה החובה לכל יהודי לדעת חוקי המדינה ולהיות נאמן למלכות הצטיינו היהודים בפולין תמיד בנאמנות מדינית. בימי הביניים ועד הזמן החדש סיגלו היהודים לעצמם יחס פשרני מיוחד כלפי השלטון והחזיקו בו בכל תוקף. הם ציפו בסבלנות לזמנים יותר טובים. היהודים, שהשתקעו בפולין במאה התשיעית, ראו בה ממש את המולדת שלהם. אמנם בתפילת יום-יום הוסיפו כמקודם להתפלל לשיבת ציון, אבל לדברים אלה היה רק אופי דתי מסתורי ולא היה להם ערך מעשי.

תמונה זאת של הווי היהודים בפולין הולכת ומשתנית לאט לאט עם מעברם, לאחר חלוקת פולין, לשלטון מלכות רוסיה.

הקו הבולט ביותר בתולדות היחס של החוק הרוסי ליהודים בשלושת הרבעים הראשונים של המאה האחרונה הוא מאמץ ברור להעלות את הרמה הרוחנית והמוסרית ולשפר את מצבם הכלכלי על ידי צירופם להשכלה אירופית.

עוד בראשית המאה שעברה קבעה הממשלה, בניגוד לממשלת פולין לשעבר, בחוק היהודים משנת 1804 כלל גדול, כי „כל ילדי היהודים יכולים ללמוד בלי הבדל מילדים אחרים בכל בתי הספר העממיים, בגימנסיות ובאוניברסיטאות“. עקרון זה הוא אבן פינה לא רק באותו החוק, שבו מתחיל הפרק הראשון שלו בכותרת „על ההשכלה“ אלא גם בחוק 1835, שהוא לא רק פותח בפני היהודים את דלתות כל בתי הספר הגמוניים, התיכוניים והעליונים, אלא גם מעודד אותם לשימוש רחב ככל האפשר בחסד מלכות זה, על ידי שהוא מעניק לאותם היהודים שסיימו את בתי הספר העליונים וכויות ויתרונות חשובים מאד ליהודים, למשל: זכות לבקש אזרחות כבוד, תוארי סטודנט, קנדיט, מגיסטר ואמן, קבלת משרה ממלכתית, ולבסוף זכות ליהודים הלומדים בפקולטאות לרפואה ולאקדמיה החירורגית להתקבל למספר הסטודנטים הלומדים על חשבון הממשלה. מיניסטר ההשכלה הגרף אובארוכ לא חיכה להתפתחות אטית של כל הצעדים הללו ודאג ברצינות

לחפש אמצעי חדש עוד יותר נמרץ להפצת השכלה בין היהודים, ואמצעי כזה נראה בהקמת בתי ספר ממשלתיים מיוחדים ליהודים*. דאגה זאת למשוך את היהודים להשכלה בולטת ביהוד בצו הקיסר למיניסטר ההשכלה מ'13 בנובמבר 1844, שבו נאמר בין היתר: „לצער לא השיג צעד זה (רשות לנוער היהודי ללמוד בבתי הספר הכלליים של הקיסרות) את ההצלחה הרצויה. מכיוון שאנו סבורים כמקודם, שההשכלה צריכה לסייע לשפור ההווי היהודי מצאנו לטוב לעורר תשומת לב מיוחדת לכך, ולפיכך מלאנו את ידך להקים בהדרגתך הישרה ועדת רבנים כדי לקבוע את האמצעים להפצת ידיעות נחוצות לטובתם בין היהודים“. לאחר שציווה הקיסר, חוץ ממתן זכות ליהודים לפי סעיפים 1305—1306 ללמוד בבתי ספר נוצריים כלליים, להקים גם בתי ספר מיוחדים לנוער היהודי ולהעניק לבתי ספר אלה את הזכויות של בתי ספר כלליים הוא מסיים את הצו במלים מציניות אלה: „אנו מקווים, שהוכחה חדשה זאת לדאגתנו על שיפור מוסרי של מצב היהודים תעורר אותם לסייע גם מצדם בכל האמצעים התלויים בהם למילוי ההוראות המכוונות לטובתם האמיתית“.

אולם גם בהקמת בתי ספר מיוחדים ליהודים עדיין לא נדלל המאמץ לעורר את היהודים לקליטת ידיעות. אותה מגמה ניכרת גם בעקיפין בחוקים אלה: (א) בחוק 27 בנובמבר 1861, שבו ניתנת רשות ליהודים שיש להם תעודות השכלה לשרת בכל ענפי השלטון, ניתנת להם גם הרשות לגור בכל מקום בקיסרות ולעסוק במסחר ובמלאכה, וזי שגמרו קורס שלם בליציאונים ובגימנסיות, אם זכו למדליה של זהב או כסף, יכולים לבקש למנות אותם למעמד אזרחות כבוד אישית. אותו חוק מעניק יתרונות ניכרים גם לעובדים בבתי ספר יהודיים. (ב) בחוק מיום 11 בינואר 1863, הקובע תמיכות מיוחדות מן הסכומים שנועדו להשכלת היהודים, לנוער היהודי המקבל השכלה בבתי ספר כלליים, בינוניים ונמוכים של מיניסטרויון ההשכלה, ותמיכות אלה התחילו להנתן על סמך תזכיר מיניסטר ההשכלה מיום 30 בדצמבר 1870 החל בשנת 1871 גם לילדות יהודיות הלומדות בבתי ספר לבנות בגלילות קיוב ואודיסה, (ג) ב'2 בדצמבר 1862 אושרו תקנות „החברה להפצת השכלה בין היהודים ברוסיה“, שמטרתה ברורה מן השם.

כל הצעדים הללו, ביחד עם הנהגת חובת צבא כללית, שהעניקה לבעלי תואר השכלה הנחות ניכרות במילוי חובת הצבא, השפיעו בהרבה ובלי ספק לטובה על האוכלוסיה היהודית, שהתחילה לשאוף להשכלה, ודבר זה הצליח מצדו במשך זמן קצר לערוך לשנות במידה רבה את כל דרך החיים והפעולה של חלק גדול מן האוכלוסיה היהודית. אותה שאיפה הלכה וגברה לאט לאט עד כדי כך שכבר בשנת 1875 יכול מנהל מיניסטרויון ההשכלה לציין בתזכירו מ'4 ביולי על הפסקת תמיכות ליהודים וליהודיות הלומדים בבתי הספר הכלליים, כי „היהודים לא זה בלבד שחדלו להשתמש מלהכנס לבתי הספר אלא רבים מבתי הספר האלה מלאים יהודים, ומספר היהודים בבתי הספר הולך וגדל משנה לשנה וילך ויגדל בלי קשר לצעדי עידוד כלשהם“.

אילו היו יד ביד עם המשיכה המוגברת וכמעט מלאכותית של יהודים להשכלה כללית ולביקור בבתי ספר יהודיים הולכת גם נתינת רשות להם לעבוד בשירות המדינה והיו מתקבלים לכל ענפי השלטון לפחות כשכירים, היה הדבר יכול באמת לשפר את המצב הכלכלי של יהודים, שהיו עניים מאד וצפופים בערים. אולם למעשה נהנו מזכויות שירות ממשלתי רק אותם היהודים, שהיו להם תוארי השכלה. ורק בשנות הששים. אבל גם בימים ההם נהנו מזכויות אלה כמעט אך ורק רופאים, ואילו יהודים בעלי השכלה אחרת נתקבלו

* ראה את התזכיר לקיסר מיום 17 במרס 1841 (מלואים לאוסף תקנות מיניסטרויון ההשכלה, עמ' 760—772).

לעבודה ממשלתית רק כיוצאים מן הכלל ומשנת 1882 הוגבלו זכויות הרופאים גם בצבא ואחרי כן חדלו למעשה לקבל את היהודים לשירות ממשלתי אפילו כשכירים, כלכליים במשטרה מחוזית ומקומית, במשרדי נוטריונים, בהנהלות כפרים, בעיריות וכדומה. לפיכך הוכרחה משיכת היהודים לבתי ספר כלליים לגרום לתוצאות מאד בלתי רצויות. ההשכלה האירופית על התכונה החיובית שלה, החדורה דעות המערב על זכויות האדם והאזרח ועל מדינה זכויתית, עקרה את היהודים המשכילים מתפיסת הדורות, שהיתה מבוססת על עקרונות של דת חיובית וצירפה אותם לזרמי המחשבה של הדור, עוררה בקרבם הכרת אזרחותם וזכויותיהם הכרוכות בכך לשוויון אזרחי ומדיני. בינתיים נטלו מהם חיי המעשה אתה. קם פרולטריון משכילי, שהיה זר עד כה ליהדות הפולנית, שאיננו מרוצה מהמצב החוקי הקיים. בכל זאת עשתה משיכת היהודים להשכלה גבוהה מקצועית, שנתעוררה על ידי החקיקה, את שלה. היהודים לא פסקו מלשאוף להכנס לכל מיני בתי ספר.

פקודת מיניסטריזן ההשכלה מיום 10 ביוני 1887, שהגבילה את מספר התלמידים היהודים במקומות תחום המושב בעשרה אחוזים ובמקומות אחרים מחוץ לתחום בחמשת אחוזים ובפטרבורג ובמוסקבה בשלושה אחוזים של כל התלמידים בכל בית ספר, כדי להפחית את שאיפת היהודים להשכלה, לא השיגה את מטרתה. את המשיכה להשכלה לא החלישה ורק נטלה ממנה את ההתפתחות הטבעית בהשפעה הברוכה של בית הספר הממשלתי החדורה עקרונות פדגוגיים בריאים. במקום שבני היהודים יתחנכו וילמדו בהשגחת מורים מנוסים ונאמנים מבחינה מדינית, הרי מכיון שלא נכנסו לבתי ספר מחוסרי מקומות פנויים, למדו בבית מפי מורים פרטיים, מקריים, לא תמיד נאמנים, בלי כל השגחה ממשלתית.

היהודים הצעירים, שסיימו בית ספר תיכון ולא נתקבלו לאוניברסיטה או לבתי ספר עליונים מיוחדים, יצאו לבתי ספר בחוץ לארץ. שם, ללא השגחה, גיתנו להשפעת מהגרים מהפכניים, ובפרט שבאו בלתי מרוצים ומרוגזים. הם רצו לסיים את השכלתם, להגיע לעמדה מסוימת בחיים, והאפשרות להשיג מטרה זו גיטלה מהם, ולדעתם היתה אשמת בכך הממשלה וכן שייכותם ליהדות. והם היו מוכנים ליפול לזרועות כל תנועה המתעלמת ממוצאם.

במצב רוח זה בחלק מסויים של הנוער המשכיל הצליחה להשתמש התעמולה במחתרת, המטיפה לאחדות גמורה של הפרולטריון.

מתוך אותו חלק של הנוער היהודי יצאו הלוצי הארגון הנקרא "בונד" והם התועמלנים הראשיים שלו. לאחר שחזרו למולדת בראש מלא דעות סוציאלי-דמוקראטיות, ומכיוון שלא מצאו שימוש לידיעותיהם בענין מועיל, הרי הם הולכים למחתרת, על פי רוב כמורים. שם הם משתדלים להתקרב להמון היהודים. מכיוון שהם יודעים את הדתיות העמוקה של ההמון הרי התועמלנים מכסים את מגמתם האמיתית ומופיעים כדואגים לטובת אחיהם העמלים הנתונים במצוקה ומקימים חברות, שתמיד היו חביבות על היהודים. ז.א. חברות דתיות לצדקה ולעזרה הדדית, שהפועל ובעל המלאכה היהודי העני להוט מאד אחריהן.

בינתיים נמצא ההמון היהודי במצב כלכלי כזה, שהוא מוכן ללכת אחרי כל מי שיבטיח הקלת המצב. הצפיפות הגוברת והדלות של האוכלוסיה היהודית בתחום המושב, שקמה מחמת הנסיבות האמורות למעלה, גרמה מצד אחד יוקר כל המצרכים הראשוניים ומן הצד השני ירידה מאין כמוה של מחיר העבודה וחוסר עבודה המביא את ההמון היהודי עד לידי קבצנות. על ידי כך מהווה ההמון קרקע נוח לתעמולת ה"בונד", שאיננו מקמץ בהבטחות רחבות להעלאת מצבו החמרי על ידי הקמת חברות לעזרה הדדית, המאורגנות בצורה תמימה ביותר. לאחר שתועמלני ה"בונד" רוכשים את אמון בני עמם

ומרגישים קרקע מוצק מתחת לרגליהם הם נעשים יותר יעילים, מארגנים שבתות ולעתים משתמשים באלימות ומסיתים את חסידיהם שאינם מפוחדים ביותר לערוך הפגנות נגד הממשלה ולעתים אפילו לעבור עבירות מדיניות.

מכיוון שהתועמלנים צופים, שתבוא פעולה נגדית מצד הרבנים והדרשנים וההורים, ומכיוון שהם מפחדים מהשפעתם הדתית על הפועלים הצעירים, הרי הם חותרים לאט לאט מתחת לסמכות הדת וכלי הקודש.

בעת ובעונה אחת מתקיימים תועמלני ה"בונד" בכל תוקף גם את הציונות. ה"בונד" שונא את הדעה הלאומית כשם שהוא שונא את הדת, והציונות לוחמת לאינטרסים הלאומיים היהודיים, ולפיכך מתנגדת ל"בונד".

ציונות, הציונות כמו ה"בונד" היא פרי המצב הבלתי תקין של היהודים ברוסיה. לפני 7-8 שנים לא שמעו עליה בגליל הזה כלום. אפילו חיבת ציון שקדמה לה קמה ברוסיה רק בראשית שנות ה-90.

יאמרו מה שיאמרו מנהיגי הציונות (ראה "הציונות" מאת מקס נורדוי, עמ' 433-432 בקובץ הרוסי "עזרה", פטרבורג 1901) המנסים להוכיח, שהציונות היא כביכול הגשמת השאיפה של היהודים מאז למולדתם הקדומה, הרי הציונות היא בלי ספק תופעה חדשה בהווי היהודי. אף על פי שבתפילה היהודית נכללות תפילות על חזרה לארץ המובטחת, ביחד עם תפילות על ביאת המשיח, הקמת בית המקדש והבאת קרבנות, הרי תפילות אלה יש להן אופי דתי בלבד ומעולם לא השפיעו על החיים המדיניים ועל הפעולה הכלכלית, בעוד שהציונות היא שאיפה מדינית טהורה, ועל כך מעיד הסעיף הראשון של התכנית הנקראת בזילאית: "הציונות שואפת להקים מקלט בטוח במשפט גלוי לעם ישראל בארץ ישראל".

בזמן הקצר של קיומה רכשה הציונות בעיקר ברוסיה תומכים רבים. לפי הדו"ח בקונגרס הששי בבזל מגיע מספר השוקלים, שהוא סימן השייכות לציונות, בשנת הדו"ח האחרונה קרוב למאה אלף (מחיר השקל הוא חצי רובל), המאורגנים ב-1572 אגודות ב-12 אזורים.

בזמן האחרון כמו בין הציונים זרמים שונים:

(א) ציונים מדיניים גרידא הנאמנים בקפדנות לתכנית מנהיגם הרצל. הם שואפים אך ורק לאוטונומיה מדינית בארץ ישראל ואינם רוצים לדעת על שום אמצעים להעלאת המצב הכלכלי והתרבותי או הדתי של היהודים.

(ב) ציונים תרבותיים, שלתכניתם נכנסת חוץ מן המטרה האמורה גם העלאת תרבותית של היהודים על ידי השפעה על חינוך הנוער באמצעות הקמת חדרים מתוקנים ותלמוד-תורות וכן חינוך ההמון באמצעות פתיחת ספריות, מחסני ספרים וכדומה.

(ג) מזרחיסטים — אלה הם יהודים אדוקים שנצטרפו לציונות כדי להעניק לה אופי דתי. הם משתדלים להשפיע על הציונים ברוח הדת הישראלית. מתוך תפיסה זו, שמהות היהדות כלולה לא כל כך בהתייחדות הלאומית אלא באמונה, הם דורשים שהציונים יהיו קודם כל יהודים לפי דתם.

(ד) פועלי-ציון, ז.א. ציונים עובדים. הם טוענים שהציונים בשאיפתם לאוטונומיה מדינית בא"י כמטרה סופית אינם יכולים להיות אדישים לגורל המעמדות היהודיים העובדים, ואדרבא מחויבים לתרום על ידי עזרה עצמית מאורגנת אבל חוקית לשיפור מצבם החמרי ועל ידי כך להגן עליהם מן ההשפעה הקטלנית של תעמולת ה"בונד". הם המתנגדים הפעילים ביותר של ה"בונד".

גם ה"בונד" וגם הציונות מאורגנים היטב אבל הציונות היא הסתדרות גלויה, הדו"חים על פעולותיה מתפרסמים ונותנים אפשרות גמורה להכיר אותה לכל מי שמתעניין

בה. רוב היהודים מתיחס לציונות באדישות וסבור, שאי אפשר להעביר מיליוני אנשים לארץ כל כך רחוקה ושוממה כמו ארץ ישראל.

אם בכל זאת אין הציונות נתקלת בהתנגדות מצד הרוב, הרי זה משום שרוב היהודים רואה את הציונות לא רק כבלתי מסוכנת אלא גם כמועילה כסם שכנגד ה"בונד". דוב היהודים אינם מאורגנים ואין להם שום אפשרות להיאבק נגד ה"בונד", ואילו הציונות שיש לה ארגון מלוכד יכולה להיאבק בו ועושה זאת בהצלחה. במקומות שהציונות גוברת נחלש ה"בונד" ויש שה"בונד" נעלם שם לגמרי — תופעה שהורגשה בוילנה בשנה האחרונה.

פ י ו ב

מכל האמור נראה, ששאלת היהודים עברה במשך המאה שחלפה כמה שלבים. יש שניתנו ליהודים זכויות גדולות במטרה ברורה לקרב אותם לאוכלוסיה ולהטמיע אותם מבחינה לאומית, ויש שהקימו ביניהם ובין האוכלוסיה השרשית הפרשי זכויות וסייגים, שהחזירו את היהדות למצב התבדלות ודיכוי. בכל זאת אי אפשר היה לראות שאלה זאת מבחינה ממלכתית כחריפה ביותר עד שנת 1880 מכיוון שפעולת האוכלוסיה היהודית, מחמת מיעוט מספרה לגבי הנוצרים, לא בלטה והתופעות המזיקות של אישים בודדים נתקלו בהתנגדות חוקית כללית.

בשנות השמונים הראו הפוגרומים ביהודים לממשלה את תהום שגאת הגזע ההרדית, שקמה בין האוכלוסיה הנוצרית והיהודית, ומאז נעשתה השאלה חריפה ביותר, על כל פנים בתחום המושב. חוק 1882 על האיסור ליהודים להשתקע מחדש בכפרים עורר במוסדות הממשלה אלפי משפטים על גירוש היהודים, המשתדלים לצאת מעבר לתחום היישוב העירוני, ומשפטים אלה נותנים תמונה בולטת של אותו נזק, הנגרם להתפתחות הגליל על ידי חוק זה. רוב המשפטים האלה נוגע לאנשים עניים לגמרי, שהשתקעו במקום שממנו מגרשים אותם לשם מפעל מלאכה או מסחר. המשפטים מתעוררים על פי רוב על ידי הלשנות מתחריהם, ובמקרים רבים מורגשים עקבות השוחד ואפילו הסחיטה של מוסדות משטרה מקומיים. אפשר להגיד לבטח, כשבודקים את משפטי הנהלת הפלך בשאלה היהודים, שהשימוש בחוק 1882 בעשרות השנים האחרונות, שהיה כלי עצום לשחיתות הפקידות הנמוכה בפלך, רובץ בכל כובדו על היהודים העניים הפחות מסוכנים לאוכלוסיה הנוצרית, ואילו העשירים עוקפים אותו על ידי שוחד וזיוף. גירוש היהודים, כפי שהוכיח הנסיון של השנים האחרונות, לא החליש לגמרי את שגאת הגזע שגרמה לפוגרומים על היהודים בשנות השמונים. בכל אביב לפני פסח מוצפת המשטרה בפלך וילנה בהודעות על חטיפה כביכול של ילדים נוצריים על ידי יהודים (כל ההודעות האלה לא אושרו אפילו פעם אחת). לעתים קרובות נעשים גם נסיונות חלקיים לפוגרום, הנפסקים בראשיתם על ידי צעדי המשטרה. השנאה, שהיא הסיבה העיקרית לפוגרומים של שנות השמונים, מבוססת כנראה לא רק על רגש האוכלוסיה הנוצרית שהיא מנוצלת על ידי היהודים. שרשי השנאה הזאת יש לדעתי לחפש בעומק יתר, בעיקר במושג על היהודים שנתפתח במשך דורות באוכלוסיה שהם עם ארור שאינו נבדל מבחינה חברתית מן הצוענים. כל נוצרי ואפילו עני ביותר, פועל או אכר רואה את מצבו החברתי הרבה יותר גבוה לגבי היהודי העשיר ביותר.

לפיכך מותרת כניסת יהודי בודד או חבורה יהודית לחוג הפעולה של האוכלוסיה העיקרית בעיני אוכלוסיה זאת רק עד כמה שהיהודי מביא תועלת או משרת את האוכלוסיה, אבל בשום אופן אין היא מכירה בזכות היהודי למצב חברתי עצמאי שווה במלחמת הקיום במקום שהחוק או החיים נותנים ליהודים שוויון כזה. הרי תמיד, כפי שנראה מן הנסיון

ההיסטורי, באה הריאקציה הדורשת דחיקת היהודית למצב כפיפות חברתית לאוכלוסיה הנוצרית. ריאקציה זאת מתבטאת כמובן, לפי הרמה התרבותית של ההמונים הנוצריים, בצורות גסות או יותר דקות, אולם תופעה זו מורגשת בדברי ימי כל הארצות, החל בימי הרומאים, הספרדים וימי הביניים וכלה באנטישמיות של הזמנים הנוכחיים בכל אירופה. אי אפשר שלא להתחשב ברגש זה ובדרישה זו של המוני הנוצרים בחקיקה מכיוון

שהרגש והדרישה מופיעים בזמנים מסויימים ככוח איתן, שחשוב מאד לעצור אותו. מן הצד השני יש לרגש זה של העמים הנוצריים יסודימה באופי ובהרגל, וביחוד במוסר של חלק העם היהודי, כפי שהדברים נהוו מבחינה היסטורית. המוסר של היהודי לגבי בן עמו בכלל אינו שונה מן המוסר הנוצרי. ועד כמה שהוא נוגע ליחסים בין היהודים הוא אפילו יותר גבוה מאשר אצל הנוצרים, אם לדון לפי חייהם בוילנה ובפלך. חיי המשפחה של היהודים הם מוסריים על ידי נשואים בגיל צעיר, הצדקה והעזרה לעניים מפותחות הרבה יותר מאשר בין הנוצרים, האחדות והתמיכה של האחד לשני לשם מצוה מצויינות, אין שכרות, רווחת יראת שמים וקיום מצוות הדת על כל החגים הרבים ומנוחת השבת הגמורה בין רוב היהודים. כל זה ביחד מעניק לכל יהודי, המשווה את חיי בני עמו עם חיי אותו חלק האוכלוסיה הנוצרית שהוא בא אתו במגע, על ההוללות והשכרות והבערות שבה, את הדעה הנעלה ביותר על היהודי, כאדם העומד במעלה גבוהה מעל הנוצרים, וגורם לאותה גאוותנות בנוגע לבני דת אחרת, שאמנם לעתים קרובות היא מכוסה ובכל זאת היא מורגשת היטב בכל יהודי במגעו עם הנוצרים. ביחסיהם לאוכלוסיה העיקרית מתנהגים היהודים, כפי שמראה הנסיון של דברי הימים, בעיקר במוסר החוק כפי שהוא נשמר על ידי המשטר הממלכתי ומתאשר על ידו. השעבוד לדרישות החוק ימבוסס ברוב האוכלוסיה הנוצרית על המוסר הנוצרי הדורשת קבלת מרות מוחלטת וכנה בלי שום לב לכך אם השלטון יכול לענוש את העבירות והעקיפות או לא. חוץ מזה רחב התוכן של המוסר הנוצרי בכל הארצות הרבה יותר מן המוסר הנשמר על ידי החוק ולפיכך מי שמקיים את המוסר הנוצרי ממלא בזה גם את כל דרישות החוק.

היהודי יש לו מבחינה זאת במקצת נקודת מבט אחרת במידה שהדבר נוגע לנוצרים, ומכיוון שהוא מושפע בעיקר מפחד עונש החוק, הרי במקום שהעונש איננו יכול להשיגו איננו רואה עצמו קשור ביותר לגבי בני דת אחרת. לפיכך אין להתפלא שכל המלאכות והמקצועות הנחשבים לפי המוסר הנוצרי בלתי מוסריים (בתי זונות, רבית, מכירת משקאות משכרים ועוד) מרוכזים בתחום המושב על פי רוב בידי יהודים. לפיכך מצטיינים היהודים גם ביחסיהם לנוצרים לעתים קרובות בחוסר ריסון מיוחד בהתנהגותם, בהרגל לעקוף את החוק ובאכזריות.

התכונות השליליות הללו של חלק היהדות התפתחו בדורות של רדיפות ועלבונות וגזירות, אבל ככל שאפשר לסלוח תכונות אלה, הרי הן המסבירות את התפוצצויות השנאה בהמון של האוכלוסיה ליהודים במדינות רבות ובדורות שונים. תכונות שליליות אלה הן הגורמות בכל מדינה את ההכרח למצוא אמצעי לגבי האוכלוסיה היהודית כדי להכריח אותה לכבד את דרישות מוסר החוק ולהעניק לשלטון העוקב אחרי מילוי החוק סמכויות מיוחדות למאבק עם העקיפות והעבירות.

מן הצד השני אי אפשר שלא להכיר, שהמוסר הנוצרי התחיל לאט לאט, עם ההתפתחות המתקדמת של היהודים, להשפיע גם עליהם ולפיכך אני סבור, כי בצד הרדיפות נגד התכונות המזיקות של העם היהודי צריכה כל ממשלה לשאוף לקרב אותו להשפעת המוסר הנוצרי, המשפיעה לטובה על כל אדם.

אם לבדוק את הצעדים שנעשו בגליל הצפוני המערבי בהדרגה לגבי היהודים, למן צירוף הגליל לקיסרות הרוסית, הרי ניכרת שאיפה מתמידה של השלטון לקרב את היהודים

לאוכלוסיה הנוצרית, ולפיכך הולך המצב הזכויתי של היהודים ומשתפר באופן ניכר בהשוואה לימי פולין. התוצאה היא התרוססות מודרגת של היהודים. בתקופות משבר (1812, 1830, 1863) בגליל הם מצדדים בהחלט בשלטון הרוסי. אולם צעדי הקירוב הם, לצערנו, פחות או יותר מקריים ואין כנגדם אמצעי מאבק בגילויים בודדים של מוסר יהודי אנטינוצרי. כשהשלטונות נתקלים בתופעה זאת מיד לובשות פקודות הממשלה אופי כללי מגביל לכל היהודים, והיא עונשת חפים מפשע ביחד עם פושעים ובוזה היא משתקת כל הצעדים השואפים לאיחוד. דוגמה לאמור הוא ביטול הקהילה וחוק 1882. הקהילה היתה מוסד מאחד ומסדיר את הארגון הרוחני של היהדות. עד היום קיים בהחלט הכרח במוסד כזה. לפיכך, לאחר ביטול הקהילה הרשמית, עדיין הוא מוסיף להתקיים אבל ללא אפשרות פיקוח ממשלתי על כל הצדדים הבלתי מושכים את הלב שגרמו לביטולה. עוד יותר מעציבות ליהודים היו תוצאות חוק 1882, האוסר עליהם להשתקע בכפרים. התוצאות באו לידי ביטוי כאמור בדלדול כלכלי מודרג של חלק היהודים אוהב העבודה דוקא — בעלי המלאכה והפועלים השחורים. דוגמה היא העיר וילנה, שיש בה כיום אוכלוסיה יהודית של מאה אלף, שמחציתה רעבה ללא עבודה קבועה, יש בה בתי חרושת, שהמשכורת השבועית בהם היא רובל, יש חבורות של יהודים גנבים מקצועיים, הזנות של היהודיות מפותחת באופן איום, המון בעלי המלאכה והסוחרים מתחרים זה עם זה. עם האוכלוסיה הנוצרית והם קונים ומוכרים כל מה שמזדמן, החל מסמרטוטים, מאשפה, מגפרורים וכלה בסחורה חיה. דוגמה זאת מוכיחה את תוצאות הצפיפות המלאכותית בערים שנגרמה על ידי חוק 1882 וההשפעה המזיקה של החוק על ההתפתחות הכללית של האוכלוסיה.

בחיי מדינה יש ערך מדריך תמיד לאוכלוסיה העירונית ולמשכילים העירוניים. כפי שמוכיחים דברי הימים, החיים העירוניים משפיעים על חיי כל הגליל ומניחים את רישומם על כל האוכלוסיה מבחינה מדינית. זרמי חיי העיר, המשפיעים על מפעלים חדשים ותעשייה ודעות מדיניות, חודרים גם לכפרים, ובהתאם לכך שהזרמים הללו בריאים או מזיקים הרי הם משפיעים על העם לטובה או לרעה. לפיכך אי אפשר, שמצב הערים והעיירות בגליל, שבו יושבת על פי רוב אוכלוסיה יהודית רעבה, מתרעמת, מורגלת למלחמת הקיום ולאי קפדנות באמצעים לעקיפת החוקים והימנעות מקיומם, לא יעורר תשומת לב השלטונות והוא דורש בכל תוקף סילוק הסיבות שהביאו למצב כזה.

אם להוסיף על כך שההתחרות האיומה במלאכה ובחרושת הנגרמת על ידי צפיפות היהודים בערים מסלקת לגמרי את הגידול הבריא של המלאכה ואת שכלול הייצור (מחוסר זמן ללמוד את המלאכה כראוי ולהשקיע בה את ההון הדרוש) הרי ברור כמה הניק חוק 1882 לכוח הכלכלי של האוכלוסיה כולה ונשאלת שאלה האם כדאית אותה תועלת, שהמחוקק שאף אליה, ז. א. לשמור על ידי חוק זה את האוכלוסיה הכפרית הנוצרית מניצול היהודים, כפי אותם הקרבנות שהחוק מטיל על כל האוכלוסיה העירונית בכלל והיהודית בכלל? אם לבדוק שאלה זאת יש לשים אל לב, שבזמן הזה מורכבת האוכלוסיה היהודית בכפרים כאמור משלושה סוגים: א) משפחות אנשים שהשתקעו לפני 1882 שיש להם זכות מגורים במקום מסוים; ב) יהודים היושבים ישיבת ארעי בהסכמת השלטונות; ג) שנושבו שלא כחוק, הסוג הראשון מורכב ממשפחות של פונדקאים לשעבר, חוכרי אחוזות, חוכרי בהמות ומחלבות, מלווים ברבית וסוחרים זעירים.

המציאות מוכיחה, כי למעשה נתן להם חוק שנת 1882 את המונופולין לנצל את האוכלוסיה הכפרית, לשם מטרה זו יש לאנשים מסוג זה גם אמצעים וגם הנסיון והמסורת. פעולתם היא שנתנה בעיקר את הדחיפה לפוגרומים בשנות השמונים. בכל זאת רובץ כובד החוק של שנת 1882 לא עליהם אלא על האוכלוסיה העירונית. כשסירתי כמה פעמים

בפולך הראו לי האכרים על ההשפעה המזיקה ביותר של איש אחד או שנים מסוג זה. השלטון הפלכי אין אוגים נגדם, משום שהשפעתם המזיקה אינה נתונה לא לרדיפה משפטית ולא מינהלית.

המאבק במונופולין כזה ייתכן רק בתחרות כלכלית חזקה וחפשית של אנשים בודדים. הופעת חנות שניה בכפר או קונה שני של תבואה מורידה מיד את המחירים במקרה ראשון ומעלה אותם במקרה שני. תחרות זאת בין היהודים בכפר אי-אפשרית אחרי חוק משום שהסוג השני של היהודים (היושבים ישיבת ארעי) אינו יכול להיות מסוכן לסוג ראשון מבחינה כלכלית. גם אם מישאו ירצה להתחיל בתחרות כלכלית, הרי מספיקה הלשנה אחת של בן-התחרות כדי לגרש אותו. לפיכך יכולים היהודים היושבים בכפרים ישיבת ארעי לעסוק רק בעסקים כאלה המביאים במשך זמן קצר רווח ניכר ונותנים את האפשרות להסתדר במקום רק לזמן קצר בלי להשקיע הון רב. מפעלים כאלה מוצאים יהודים בעיקר בניצול חמסני של יערות עם עסקי לווי של עסק זה. לפיכך אין להתפלא, שב-25 השנים האחרונות כמעט נעלמו היערות בפלך.

והוא הדין בסוג שלישי. מובן מאליו, כי במצב כזה אין האוכלוסיה בכפר יכולה ליהנות מאותן התכונות היהודיות, שהעמים העריכו תמיד ושהביאו תמיד תועלת בלתי מפורקת למדינה. תכונות אלה הן היזמה של היהודים, הכושר שלהם לעורר את פיריון הארץ ולפתוח דרכים חדשות של השיווק. במצב המונופולין של היהודים שיש להם זכות ישיבה בכפרים אין תכונות אלה יכולות להתגלות בגליל.

שיקולים אלה מביאים לדעתי בבירות לידי מסקנה, שחוק שנת 1882 לא השיג את המטרה שעורר אותו, אבל הביא בלי ספק נזק לא רק לאוכלוסיה העירונית אלא גם הכפרית ולפיכך יש צורך נמרץ לבטל אותו בהקדם כדי להביא את התפתחות החיים הכלכליים בגליל למצב תקין. עם זה אין צעד זה יכול להיות יחידי וחד-צדדי. מבחינה ממלכתית חשוב לתת מקום בכפר רק לאותם היסודות היהודיים, שהם בריאים ויכולים להביא לגליל תועלת ממשית. בעת ובעונה אחת חשוב לעצור ככל האפשר יצרי יהודים בודדים, שכאמור הם מזיקים לאוכלוסיה.

כשאנו בודקים את החוקים, הנתונים כיום בידי השלטונות למאבק עם הצדדים השליליים של היהדות, יש לזכור שלחלק מסויים גם של האוכלוסיה היהודית וגם של האוכלוסיה הנוצרית כל מה שאיננו נענש למעשה על ידי החוק אף על פי שהוא אסור הרי הוא נחשב למותר. לצערנו יש בחיים הרבה דברים שהם בהחלט בלתי מוסריים אבל אינם נענשים על ידי החוק או שהעונש הוא כל כך חלש עד שנוח להסתכן בעונש. החולשה וחוסר האונים של המשטרה הכפרית והפורמאליות של המשפט עושות עבירות מסויימות למעשה לבלתי נענשות. מחמת צמצום אותם המקצועות המכניסים המותרים ליהודים הם משתמשים במצב זה ולפיכך בולטת חולשת השלטונות, הנאבקים בנסיות הפושעות של האוכלוסיה, ביחוד בנוגע ליהודים היושבים בכפרים. המחוקק הכיר את הקושי לשלטון להגשים את מוסר החוק בכפר ומסר לעדות הכפר את הזכות לסלק את העבריינים מקרבן. זכות זאת עוצרת את הפושעים בין האכרים. ואילו היהודי שנושב בכפר, יהיה מזיק ופושע כמה שהוא ויהיה נענש על ידי המשפט כמה שהוא, יכול להוסיף לגור ללא פחד במקום שבחר לפעולתו הפושעת מכיוון שיש לו זכות על כך לפי חוק 1882. לפיכך נוהגת האוכלוסיה הכפרית בנוגע ליהודים כאלה במשפט לינץ, ואילו נגד נוצרי בעל גוף יש לה זכות למסור אותו לממשלה. זכות זאת כרוכה בכל מיני בדיקות וערעורים ופיקוחים עד שלדעתי אפשר היה למסור אותה לאסיפות העדות גם לגבי יהודים שנושבו בכפר ושלפי אורח חייהם אינם נבדלים מן האכרים.

הצורות העיקריות של הפעולה המזיקה של יהודים בודדים בכפרים הם: א) הלוואה

ברבית, ב) הסתרת פושעים, ג) מכירת גניבות, ד) החזקת בתי זונות, ה) מסחר חשאי במשקאות חריפים, ו) פיתוי לזנות ומסחר בנשים, ז) הברחת מכס וכיו"ב.

ההלוואה ברבית עוררה נסיון החוק להיאבק בה על יסודות כלליים. בפלך וילנה היו בחמש השנים האחרונות חמשה משפטים כאלה, מהם זוכו ארבעה ונתחייב אחד מספרים אלה מעידים על כך, שרק אחוז זעום של המלווים ברבית אפשר למסור לדין בתקוה להצלחה. למרות זאת הרי הלוואה ברבית היא אחת הפורענויות הגרועות ביותר של האוכלוסיה הכפרית. בלי להיכנס בהסברת הסיבות למה לא הצליח חוק הלוואה ברבית, יש רק לזכור שהחוק דורש מהוכחות הפשע קפדנות כזאת, שרק הצורות הגסות ביותר באות לפני המשפט. לפיכך ברור שיש להלחם בצרה זאת באמצעים מינהליים.

עוד יותר קשה להיאבק עם מסתירי גניבות ומוכריהם. בלעדיהם לא היו גניבות אפשריות והדוגמא שחייב מסתיר גניבות לעבודת פרך הפסיק לכמה שנים כמה גניבות ומעשי שוד במקום מסויים מוכיחה את החשיבות והאפשרות של מאבק בצרה זאת. לצערנו, המסתירים העוסקים כמעט תמיד במעשי פשע אלה כמקצוע מתגלים במשפט רק לעתים רחוקות ונענשים רק לפי אותו פשע בודד שלפיו הובאו למשפט. מסתיר סוסים גנובים למשל, שמכר בחייו מאות סוסים גנובים, נתפס במקרה בודד עם סוס העולה חמשים רובל ונפטל בעונש קל. כאן צריך היה להעניק לשלטון ולמשפט זכות השפעה יותר גדולה על מסתירי גניבות כמקצוע.

אחרי כן באים מחזיקי בתי זונות, כל מיני סוכנויות וסרסוריות — עסקים שאי אפשר להביא אותם למשפט, אבל אין ספק שהם משפיעים לרעה על האוכלוסיה. השלטון הפלכי אין אונים במאבק עם נטייה פושעת זו של חלק האוכלוסיה, שבה היהודים הם האחוז הגדול ביותר מחמת הנסיבות האמורות. אף על פי שהמשטרה מכירה אנשים מזיקים בודדים הרי אין לעורר נגדם לא משפט ולא פעולה מינהלית, ואני חושב שצריך היה לתת לשלטון הפלכי בתחום המושב בנוגע ליהודים את הסמכות לסלק אנשים מזיקים מן המקום, שבו הם פועלים לרעה.

לפי התנאים המינהליים המיוחדים של הגליל צריך היה לצמצם לגבי שרי הפלך את הסמכות בגירוש מן המחוזות, ואילו לגנרל-גוברנסור לתת זכות לגירוש מן הגליל. אבל עם זה יש לתת בטחונות למגורש לערער לפני הסינט, ובחוק צריך למנות אותם הפושעים, שעל גילוייהם זכאי השלטון לאסור את המגורים במקום מסויים.

כשאנו מדברים על התוצאות השליליות של 1882 יש להזכיר גם אותן התוצאות המזיקות, שבדאי לא נתכוון אליהם המחוקק בשנת 1882 כשציפף את האוכלוסיה היהודית בעיר. התוצאות הללו התבטאו בזה, שהצפיפות המלאכותית של האוכלוסיה היהודית בערים עוררה ביהדות כל מיני תסיסות וזרמים, שזו הפעם הראשונה למן סיפוח הגליל פנו נגד השלטון הממלכתי והמשטר. זרמים אלה מתחילים כרעל גם לתוך האוכלוסיה הנוצרית, מרקיבים ומשחיתים אותה מבחינה מדינית ובזה הם חותרים מתחת ליסודי הסדר והמשטר הממלכתי.

אין זיוף, אין חוק, אין התחכמות, פלפול ושיפוט, שהיהודים אינם פונים אליהם כדי לצאת מתוך הערים ולמצוא אמצעים לצאת מתוך הדלות. שיטות אלה של יחס לחוק ולשלטון הממלכתי, שהוא האויב הנצחי, קלקלו לאט לאט לגמרי את היחסים בין מוסדות המדינה והמון היהודים. אין להתפלא, שקרקע זה נוח מאד לכל מי תסיסה מדינית. בעשר השנים האחרונות ניכר במפורש גידול התנועה נגד הממלכה בין היהודים בפלך וילנה, ותנועה זאת מאיימת לעבור גם ליתר האוכלוסיה, שבה עדיין לא נתחזק במידה מספקת רגש ההזדהות עם המשטר הכללי של הקיסרות הרוסית. עוד לפני זמן מה היו המוני היהודים, שנתחנכו במאות שנים של לחץ בפחד וברעד בפני כל נציג השלטון, היסוד

אנחו והנכנע ביותר מבחינת השלטון, ואילו כיום ניכרת תופעה הפוכה לגמרי. כמעט כל המאמצים של משטרת עיר וילנה בשנים האחרונות מכוונים למאבק עם הארגונים החשאיים בהמון היהודי ועם גילויי מרי מחוצף של חלק ממנו.

אם לבדוק את סיבות התופעה הזאת אי אפשר שלא לבוא לידי מסקנה, שהיסודות העיקריים הם באותה עובדה, שלגבי הליכוד והאחדות של שאיפת רוב יהודי הפלך הרי כל מוסדות השלטון, שהמון היהודים נתקל בהם במישורין ושעל ידיהם היא מקבלת מושג על המדינה ותפקידיה, אינם יכולים לפי חולשתם, נטייתם לקבלת שוחד ואי הארגון שלהם לחנך את האוכלוסיה היהודית במושגי מתן כבוד לחוק ומרות לממלכתיות. אדרבא כל מגע של יהודי עם הפקידות הנמוכה (שכמעט רק אתם יש לו עסק יום יום) מוכיח לו שהשלטון הממלכתי חלש ונתון לפשרות, לעקיפות ולשוחד. לפיכך ברור כי להשפיע על המון היהודים מבחינת מיסמוע ולעורר בו כבוד לחוק אפשר רק בתנאי של ארגון מחדש של אותם המוסדות שיש להם ענין עם האוכלוסיה היהודית במישורין.

בין המוסדות האלה יש קודם כל לשים לב להנהלות המעמד העירוני. בסיורי בפלך ובבדיקת המוסדות הללו לא ראיתי אפילו הנהלה אחת, שבה היו הענינים בסדר, ולעתים קרובות ראיתי הנהלות שבהן קיבלו הבלרים לא יותר מאשר שלושה רובל לחודש ומובן מאליו, שכל רישומי המשפחות והדרכונים או שלא היו קיימים כלל או שהתנהלו בצורה כזאת, שניכרו עקבות המעילות. והרי על סמך התעודות הנתינות על ידי מוסדות אלה חיים מאות אלפי יהודים ורישומי המתגייסים מתחברים לפי הנתונים של המוסדות הללו. בתיקי הנהלת הפלך ולשכת הגיוס העירונית יש דוגמאות רבות של הבאה למשפט ופיטורי זקני ההנהלות, אבל הפיקוח על ההנהלה הפלכית מוקשה כל כך על ידי כל מיני פורמאליות וריחוק מקום ואי האפשרות לדרוש מאת העדה אמצעים יותר גדולים להחזקת ההנהלות, עד שלמעשה עומדים זקני ההנהלות והבלרים מחוץ לפיקוח השלטון (כמעט כל המשפטים נגמרים בפיטורים ובנזיפות — עונשים שאין להם שום ערך).

המון היהודים הבא במגע עם שלטונות אלה ומקבל מהם דרכונים, כשהוא רואה שבשוחד מחליפים ברישומי המשפחות שמות, משמיטים עכוונה ברישומי הגיוסים משפחות שלמות, הרי הוא מכיר בבירור, שהשלטון אין לו במקרה זה שום כוח, הכרה זו משפיעה בכוון שחיתות על כל המון היהודים, ולפיכך יש לשאלת הארגון מחדש של הנהלות המעמד העירוני בעיני קשר הדוק לפתרון שאלת היהודים בפלך בכלל.

אפשר לארגן מחדש את הנהלות המעמד העירוני בשתי צורות: להקים עליהם פיקוח מיוחד, הקרוב להם, כפיקוח על מוסדות האכרים, ולהעניק לו יפוי כח של ביטול פסקי דין, שומת חובה, בדיקת פעולת זקני ההנהלה ולבלרים עד מאסר לשבע יממות. רפורמה כזאת היתה מסייעת הרבה בלי לשנות מוסדות וחוקים. אבל קשה להניח שניתן להגשימה בלי הוצאות כספיות גדולות ועדיין תשאר הקלקלה הישנה זמן רב. מידה יותר קיצונית ותכליתית היא לדעתי ביטול הנהלות המעמד העירוני והנהגת מוסד כפי שהוא קיים בעשרת הפלכים על שפת הנהר ויסלה. שירותי בפלך וארשה הוכיח לי, ששם יש לרישום האוכלוסיה, ביחוד היהודית, הרבה יותר בטחונות מאשר בגליל הצפוני מערבי. רפורמה כזאת היתה נותנת גם את האפשרות לבטל את מוסד הרבנים מטעם, שהם כיום גם בעיני האוכלוסיה היהודית נציגי השלטון הממלכתי, אבל לצערנו הם גורמים אם אפשרי הדבר לקלקלות עוד יותר גדולות מאשר זקני הנהלות המעמד העירוני.

הנהגת מוסד הרבנים מטעם נגרמה על ידי הנסיון של החוק להנהיג פיקוח השלטון הממלכתי בשטח המדריכים הרוחניים של העם היהודי. חובותיהם נמנו בסעיף 1086 בכרך י"א של ספר החוקים מהדורת 1857. בסעיף קטן ד' של אותו סעיף נמנו חובותיהם להנהלת ספרי הרישום. שלושת הסעיפים הקטנים הראשונים מדברים על עמדתם כמורי דת ישראל

ומפקחים על התפילה בציבור. המציאות יצרה לצערנו רבנים מטעם בניגוד גמור למטרות החוק. הפעולה היחידה שלהם היא הנהלת ספרי הרישום, ואילו כל העניינים הדתיים מתמלאים על ידי אחרים, על ידי הרבנים הדתיים. למרות המצב הזה ממלאים הרבנים מטעם במגע עם השלטונות תפקיד נציגי הדת היהודית, ובהופעות רשמיות הם עומדים בצד נציגי הכמורה הנוצרית ונהנים בכל העניינים מאמון החוק כמו הכמרים. דבר זה בא לידי ביטוי ביחוד בזכות להוציא תעודות לידה, הממלאות תפקיד כל כך חשוב בזכויות כל תושב. אבל למעשה אין הרבנים מטעם מקיימים ברית מילה, אין הם מסדרים קידושין, אין הם מקברים מתים, ולפיכך כל יהודי היודע זאת רואה אותם בפקידים ממשלתיים והוא יודע, שמבחינה חמרית וציבורית אינם תלויים בממשלה, שאינה משלמת להם משכורת אלא בקהילה היהודית הבוחרת בהם ובתשלומים שהם מקבלים ממנה. ברור שמצב כזה מביא לידי מעילה באמון, המגיע לרבנים על פי החוק. מתוך תיקי הנהלת הפלך ומוסדות אחרים ברור כמה בלתי נכונות הידיעות בספרי הרישום המתנהלים על ידי הרבנים מטעם, ודבר זה בולט ביחוד בשעת הגיוס השנתי כשניכרים ברישומי המתגייסים היהודים תוהו ובוהו והמון טעויות והשמטות ורישומים בלתי נכונים.

ההנחה שנאמרה למעלה, שהמדינה יכולה להשפיע לטובה על ההמון היהודי אם השלטונות הבאים אתו במגע במישרין יהיו בריאים ועד כדי כך מוסריים שיעמדו בפני זרמי השחיתות בין היהודים, דורשת בכל תוקף לבטל מוסדות כל כך בלתי תקינים וכל כך חלשים מבחינה מוסרית כרבנות מטעם והנהלות המעמד העירוני. יש להנהיג פקדי המעמד האזרחי. כדי שרפורמה זאת תהיה בטוחה מבחינה כספית יש להנהיג תשלום מיוחד לתעודות לידה ורישומים בפנקסי האוכלוסיה היהודית וכן בדרכונים הניתנים ליהודים. את הנהלת הרישומים של האוכלוסיה היהודית יש למסור כמו בפלכי הויסלה למשטרה ולשלם לפקידיה משכורת נוספת גיכרת.

אולם אם הנהגת רבנות מטעם לא הביאה תועלת אין זאת אומרת שהרעיון שהביא להנהגתה לא היה נכון. אדרבא, הרעיון הוא תוצאה נכונה במישרין מן הדרישות היסודיות של תיקון המדינה. אין דת בעולם ותהיה גסה כמה שהיא שאין בה צורך במורי דת ומפקחיה, ושום מדינה אינה יכולה להסתלק מן הפיקוח על המורים והארגונים. הדת היהודית זהה בדעותיה העיקריות עם הנוצרית. שאלות הדת ממלאות תפקיד עצום בחיי היהודי ומניהות רישומן על כל תפיסת עולמו. לפיכך אפשר להשפיע על המוסר של ההמון היהודי לטובה רק על ידי: א) סילוק מקרבה של מנהיגים רוחניים המורכבים מאנשים מועטי השכלה וחדורי קנאות היכולים רק להשפיע לרעה על האוכלוסיה, ב) משיכת אנשים לרבנות הדתית היכולים להיות מועילים כדרשנים ומורים מומחים, בעלי מוסר אנושי גבוה. אם להתעמק במצב שבו נמצא כיום קיום הדת באוכלוסיה הישראלית אי אפשר שלא להתפלא לתוהו ובוהו הגמור השולט מבחינה ממלכתית באותו עולם, בחוסר הפיקוח למעשה, שבו הוא נמצא. עדות בתי כנסת בודדות מהוות רפובליקות קטנות הפועלות באופן עצמאי ואינן נותנות שום דין וחשבון והן בוחרות את דרשניהם ורבניהם. כל הארגון הזה מסתתר מאחורי הרב מטעם. שום דת נוצרית ברוסיה אין לה כל כך הרבה חרות וחוסר פיקוח. אולם מצב זה יש בו לא רק סכנה למדינה אלא גם נזק גדול ליהדות עצמה. ביחוד הוא בא לידי ביטוי בחוסר ההשכלה של הרבנים הדתיים ובאי אפשרות למצוא דרשנים כאלה שיתאימו לדרישות ההשכלה והתרבות באוכלוסיה היהודית. לפיכך עובר הנוער היהודי המשכיל לכפירה גמורה ושולל ביחד עם אמונת אבות גם את כללי המוסר והממלכתיות.

ההכרח להכין רבנים דתיים משכילים מורגש מצד הרבה יהודים נאורים. הכרח זה הוכר גם על ידי מיניסטר ההשכלה לשעבר הרוזן אובארווב, שייסד בשנת 1847 את בית

המדרש לרבנים. כן היתה קיימת בפלך וילנה ישיבת וולוז'ין שהיתה מפורסמת בין יהודי כל העולם בהכנת רבנים דתיים. לצערנו נסגרו גם בית המדרש לרבנים מיסודו של אובארוב וגם הישיבה ולפיכך לומדים הרבנים הדתיים כיום רק בחבורות בודדות בבתי מדרש ללא מדרך.

לפיכך אני סבור שהגיעה השעה לגשת לרפורמות עיקריות במשטר הארגון של כלי הקודש היהודים. תפקיד הרבנים הדתיים הוא בעיקר פירוש התלמוד ודרשנות. לפיכך יכול היה הארגון שלהם להיות דומה לארגון העדות הנוצריות הפרוטסטנטיות, שגם בהן אין לפאסטורים תואר כומר. לשם כך צריך היה להקים קונסיסטוריה עליונה לכל הקיסרות המפקחת על עניני הדת היהודית וגם קונסיסטוריות גליליות. צריך היה לקבוע בדיוק את הזכויות והחובות של מוסדות אלה שצריך לשתף בהן גם פיקוח השלטון הממלכתי במקום חברות בתי הכנסת יש להקים עדות של מאמיני דת ישראל ובראשם להעמיד מועצות הנבחרות על ידי המתפללים, שתפקידן לבחור רבנים דתיים וחזנים המאשרים על ידי הקונסיסטוריה. ארגון כזה בפיקוח הממשלה היה נושא אופי עקבי.

רפורמה כזאת כרוכה בהקמת בתי ספר עליונים לרבנים. במערב, למשל בגרמניה, קיימים בתי ספר כאלה לפי יזמה פרטית. אני מניח שבפלך וילנה, שיש בו למשל שרידי המסורת של ישיבת וולוז'ין, לא קשה היה להקים בת ספר כזה שהיה לו היתרון העצום מבחינה מדינית למשוך אליו מספר גדול של נוער יהודי משכיל השואף כיום לבתי ספר עליונים ונתקל במכשולים מחמת צמצום אחוז היהודים ולפיכך הוא הולך ללמוד בחוץ לארץ ומופיע אחרי כן במולדת כאויב משוכנע של המשטר הממלכתי הקיים ברוסיה. לבסוף אני רואה מחובתי להוסיף מלים אחדות על שאלת בתי הספר בהקשר עם שאלת היהודים. כשדנים על אמצעי ההשפעה על מוסר ההמון היהודי אי אפשר שלא לדון גם בשאלת בתי הספר. האוכלוסיה היהודית כולה יודעת קרוא וכתוב מפני המסורת בת מאות שנים בנוגע לזכרים. בכל משפחה לומד הנער מגיל שש קרוא וכתוב וכל הפלך מכוסה דשת חדרים. חוץ מזה ארגנה הממשלה בכספי מס הבשר כמה בתי ספר יהודים עממיים, שבהם המורים אך ורק יהודים ובתי הספר האלה מלאים. בהם לומדים הנערים עד גיל 14-15. כשהנער יוצא מבית הספר לאחר שעסק בו רק בעבודת מוח הוא נתקל מיד בחיי עמלים בתנאים כלכליים קשים שנוכחו למעלה. אין להתפלא שהניגוד בין שתי התקופות הללו עושה את הנער נוח לקלוט כל השפעה המדריכה אותו למחות נגד אותם התנאים הקשים, שבהם עליו להרוויח את לחמו. לפיכך עושים כמעט כל הזרמים המדיניים נגד הממשלה תעמולה בין הנוער ההופך לחסידיהם בקנאות.

שורש הרע מונח כאן כנראה בשיטת ההשכלה של הנוער היהודי. מתוך הכרת ההכרח להשפיע על היהודים בכיוון עקרונות המוסר הנוצרי אני חושב, שהממשלה צריכה לארגן ולהדריך את בתי הספר בדרך אחרת.

עלינו להבחין בין שלושה סוגים של בתי ספר, שבהם לומד הנוער היהודי. סוג ראשון הם החדרים. כאן כל תפקיד השלטונות כיום הוא באישור המלמדים. למעשה בודקים רק את בטיחותם המדינית, אבל אין השלטונות יכולים לדעת איך ומה הם מורים. מבחינה זאת יכולות היו להועיל הקונסיסטוריות, שהיו בוחנות את המועמדים ובודקות את פעולתם. יש להגביל את הלימודים בחדרים אך ורק בקריאה וכתובה ולימוד הדת. אין זה רצוי ויש גם סכנה בדבר לעקור את החדר, שהוא מנוף עצום בהשכלת היהודים, אבל שום ממשלה אינה יכולה להסתכן בלימוד הנוער של חבורה שלמה באוכלוסיה באדישות כזאת כמו החקיקה שלנו בנוגע לחדרים, ולפיכך ברור ההכרח לפיקוח בענין זה.

הסוג השני של בתי ספר שבהם לומד הנוער היהודי — בתי הספר היהודיים למתחילים הקיימים בכספי מס הבשר. בתי ספר אלה, אף על פי שהם נתונים לפיקוח

שלטונות מיניסטריון ההשכלה, בכל זאת אינם מקרבים את הנוער היהודי לעקרונות המוסר הנוצרי. הם כולם בידי המורים היהודיים ונותנים לנוער רק ידיעת רוסית, ותלמידיהם יודעים יותר מאשר תלמידי בתי ספר נוצריים אבל בלי ידיעות חיוביות למען החיים. ברור שמסיימי בתי הספר הללו שוב אינם יכולים לחזור לסביבה שיצאו ממנה ואדרבא משתדלים להגיע לבתי ספר עליונים ונתקלים בגזירה הקשה של הצמצום באחוזים, הסוגרת לרוב היהודים את שערי בתי הספר הבינוניים והעליונים. רוב מסיימי בתי הספר העממיים, כפי שראיתי, משתדלים ללמוד הלאה בבית מפי מורים מקריים והם נכשלים בתורות, מוזיקות ובספרי לימוד מוזיקים, ומקרבים יוצאים בעלי השכלה למחצה ואנשים פרושים, המסוכנים מבחינה מדינית.

לבסוף סוג שלישי של בתי ספר שבו לומד נוער יהודי הם בתי הספר התיכוניים והעליונים הנוצריים. כאן הונהג בשנים האחרונות אחוז קפדני של תלמידים יהודים, לכאורה צריכים היו בתי הספר הנוצריים להשפיע על הנוער היהודי בכיוון קירובם למוסר הנוצרי. אולם למעשה מורגש ההיפך. השבוע הראשון, שבו למד ילד יהודי בגימנסיה או בבית ספר ריאלי, מעורר בו מאבק פנימי קשה. כל משטר בתי הספר הללו דורש ממנו הסתלקות ממצוות דתו, עליו לעבוד בשבת, לא להתפלל בזמן, לשמוע לגלוג על דתו מצד חבריו וכדומה. לאחר שהוא מתגבר על כל זה הוא יוצא מבית הספר כיהודי גרוע ועם זה ביחס רע לעולם הנוצרי, שהכריח אותו לחטוא למצפונו בחילול שבת ובעבירות אחרות למען עולם הזה ולמען הזכויות שהוא מקבל על ידי בית הספר. מן הצד השני איך צורך להוכיח עד כמה משפיע המיעוט היהודי בבתי הספר הנוצריים לרעה על הנוער הנוצרי. על כך מעידות כל המהומות בקרב הנוער הלומד בשנים האחרונות. לפיכך סבור אני, שהמוצא היחיד מן המצב הוא להוציא את הנוער היהודי מבתי הספר הנוצריים ולהקים בתי ספר עממיים ובינוניים מיוחדים, שבהם אין לומדים בשבת, אך ורק ליהודים. בכל זאת צריכים בתי ספר אלה להיות בידי מורים נוצריים ולא להיות נבדלים מבתי ספר כאלה לנוצריים. כל הלימודים ההיסטוריים, הספרותיים והפילוסופיים צריכים להיות בידי מורים נוצריים ברוח המוסר הנוצרי. רק בלימודי מתמטיקה אפשר לדעתי להרשות מורים יהודיים, מכיוון שמדע זה אינו נתקל בשאלות מוסר. דת ישראל צריכה כמובן להיות בידי מורה מבין היהודים המשכילים. רק כך אפשר לדעתי לקרב את תפיסת העולם של הנוער היהודי למוסר הנוצרי של המדינה שהוא נתין שלה, בלי לאנוס את המצפון.

בסיכום האמור אני חושב, כי יש לחלק את הצעדים בשאלת היהודים לסוגים אלה.

- (1) ביטול כל החוקים המגבילים בענין מגורי היהודים.
- (2) צעדי רדיפה נגד הגילויים של הצדדים המזיקים מצד יהודים בודדים. לכך שייך: (א) הגברת העונש על הלוואה ברבית, התזקת בתי זונות, הסתרת גניבות וכדומה. (ב) זכות השלטון לאסור ליסודות מוזיקים מבין יהודים את המגורים במקום מסויים. (ג) זכות לעדות כפירות למסור לממשלה יהודים מושחתים היושבים באותה העדה.
- (3) צעדים להבריא את מוסדות השלטון שבהם בא ההמון היהודי במגע: (א) ביטול הנהלת המעמד העירוני היהודי והרבנים מטעם. (ב) הנהגת פקידים לרישום אזרחים בין היהודים, (ג) ארגון מחדש של כלי הקודש היהודיים והנהגת ישיבות להכנת רבנים דתיים.
- (4) הוצאת הנוער היהודי מבתי הספר הנוצריים והקמת בתי ספר תיכוניים ועממיים בשבילם בהנהגת מורים נוצריים.

החברות היהודיות ברוסיה *

ב. תעודות (1—2 ב')

תעודה מס. 1

תקנות חברת גמילות חסדים וביקור חולים, סלאנים,
עמ' ג—ח, שנת תקנ"ב (1792)

[חמשה בעלי תקנות נבחרו בקלפי] ובדקו וחפשו אחר התקנות הישנות אשר היו
מפורזים הנה והנה וכתבו על סדר היותר טוב בעיניהם וגם חדשות אשר עשו זה מקרוב
הנצרכים מאד לפי העת והעונה...

תקנות עליות לתורה ביום הכפורים.

א. ראשית חכמה יראת ד' בנידון עליות יוה"כ כן יתנהגו. עלי' [עליה] אחד מגיע
להגב"ח בחדשו ועל המותר עליות כבר יעשה קלפי ע"ז כפי אשר תקון ורשום על דף
מיוחד בפנקס הזה והקלפי יעשה בזה האופן שאלו האנשים אשר המה כבר נתקדשו ונכתבו
בפנקס החברא משנים קדמונים וכבר הי' להם קלפי והתמנות עלו לגורל ראשונה. ואחריהם
עלו לגורל חדשים אשר מקרוב באו ועדיין אין להם קלפי והתמנות ואותן האנשים אשר
יתקדשו עוד מחדש יהיו מאוחרים וירשמו בפנקס הזה אחר כל שמות האנשים והמה יעלו
באחרונה וכל הקודם להתקרב יהי' מוקדם לחבירו למי שיתקרב אחריו וככה יעשו עד
שיעלו לתורה כל האנשים הנרשמים בפנקס איש על מקומו ואח"ז יחזרו חלילה להתחיל
מהראשונים.

ב. קודם כל יוה"כ מחוייבים הגאונים לעיין על האנשים מי הם הראויים לעלות
לתורה ולהודיע להם קודם יוה"כ בכדי שכל אחד שזכה בגורל לעלות לתורה יסלק קודם
יוה"כ דווקא עשרה ג"פ לבק"ח ובאם שלא יסלק כנ"ל, אזי לא יהי' מן הקרואים ויופסד
העלי' שלו כלל זולת הג"ח בחדשו פטור מהעשרה ג"פ הנ"ל.

ג. אינם רשאים אחד מהזוכים לעלי' הנ"ל לכבד אחר במקומו למי שהוא חוץ
לחברא ואף לא לאורח זולת לראשון בראשון רשאי לכבד אף שהוא חוץ לחברא.

ד. אותם האנשים אשר כבר עלו לתורה ביום הקדוש הנ"ל בשחרית מחוייבים
לבוא במנחה ביום הנ"ל בכדי להשלים המנין או לשלוח אחר במקומו אף שהוא חוץ
לחברא ומי שיעבור על זה אזי יתן עשרה ג"פ קנס לבק"ח והג"ח מחוייב לבוא ג"כ
במנחה או לשלוח אחד מהגבאים דווקא הבאים עמו ובאם שיעבור ע"ז אזי מחוייב ליגן
לביקור חולים א' זהב קנס.

ה. בכל ערב יוה"כ מחוייב הג"ח בחדשו לישב בפאלעש בעצמו או להושיב אחד

* המבוא לתעודות אלה נדפס ב"העבר" חוב' ד', עמ' 95—103.

מאנשי החברא במקומו ושיהיה בן שלשים דווקא להעמיד בפאלעש שני פושקעש ולכתוב עליהם שני פתקאות אחד שייך לבקור חולים ואחד שייך לגמ"ח וגם הנאמן אשר יעלה עליו הגורל מחוייב לישב בפאלעש עם הג"ח.

תקנות הקלפי

1. שנים או שלשה ימים קודם הקלפי מחוייב הגב"ח עם שני גבאים ועמם הנאמנים לעיין ולפקח על כל אנשי החברא מי שיש לו קלפי והתמנות ומי שאין לו והכל יהי' כתוב על הניר. גם לעיין על אותן אנשים שנשארו חייבים להחברא הן לבק"ח והן לגמ"ח הן המעות קדימה או מעות וואכיר או שארי חובות המגיע להחברא או מחוייבים להודיע להם ע"י השמש בכדי שכל אחד ואחד יסלק להחברא עד פ"א ולהתרותו באם שלא יסלק אזי לא יהי' לו קלפי לשום התמנות ואם באלה לא ישמעו אזי לא יהי' להם קלפי ושום התמנות עד שיסלקו סך המגיע מהם עד פרוטה אחרונה.

2. בכל שנה ושנה ביום א' דרח' אייר מחוייב הג"ח לאסוף כל החברא בכדי לעשות קלפי מאותם האנשים השייכים להקלפי ע"פ התקנה. וקודם הקלפי יעיינו ויפקחו כל החברא שיש להם קלפי והתמנות, נידון הנאמני' ובפירוש הותנה שלא יהיו יותר משני נאמנים אחד לבק"ח ואחד לגמ"ח, ואחר שיעשו הבוררים מנויים למחרתו יתאספו המנויים החדשים ויבררו מן ה"א [האדונים אלופים] מנויים שני אנשים אחד לסייע להנאמן דבק"ח ואחד לסייע להנאמן דגמ"ח והנאמנים הנבחרים מכל החברא אינם רשאים לעשות שום דבר קטן וגדול בלתי ידיעת השני הנבחרים מהמנויים.

תקנות הבוררים

ה. הקלפי יהי' בזה האופן יניחו שמות האנשים השייכים להקלפי כל איש על פתקא אחת בתוך כיס אחד מיוחד וחמשה פתקאות כתוב על כל אחד שם בורר להגיה ג"כ בתוך הכיס אשר שמות האנשים שמה ושני גבאים מאותו שנה יקח כל אחד פתקא אחת ומי שיוזכה בגורל ויעלה עמו שם בורר אזי האיש ההוא יהי' בורר ואם יעלה שני פתקאות כאחת בשמם בוררים אזי יניח הפתקאות הנ"ל לאותן האנשים אשר כבר עלו מן הקלפי אחר שיוגמר הקלפי משלשה הבוררים.

ט. הבוררים יהיו כשרים זה לזה היינו שני בשלישי ש"ב [שני בעל] פסולים להיות בוררים יחד ושני בשלישי בחד בעל כשרים ושלישי בשלישי אפילו ש"ב כשרים. והבוררים שהיו בשנה העבר אין להניחם בשנה שאחריה והקיץ [דיין] שישב בביררה דינו כמו בורר עצמו.

יוד. אין שום אחד מהחברא רשאי לילך בעת ישיבת הבוררים לבית הוועד שלהם לבקש מהם שיעשו אותו איזה התמנות ובאם שיעבר על זה אזי אינם רשאים הבוררים לעשות אותו איזה מינוי בשום אופן ובאם שלא ישגוהו הבוררים על זה אזי אין להנאמן לכתוב אותו בפנקס התמנות והג"ח לא יושב אותו בעת אסיפת המנויים בשום אופן.

יא. רשות ביד הבוררים לדחות את הנאמן והגב"ח בחדשו מלישב עמם בעת הביררה רק הם בעצמם ישבו שם ויחתמו את המנויים על הצעטיל בח"י הבוררים ואינם רשאים לכתוב את המנויים בפנקס התמנות רק אחר שיגמרו את הצעטיל ויחתמו מחוייבים להראות להגב"ח דעבר ולהנאמן בכדי שיעיינו אם נעשה כפי התקנה דווקא ואחר שיצא ת"י [?] כתיקון אזי מחוייבים הבוררים לקרות להנאמן לבית הוועד שלהם והנאמן דווקא יכתוב בכתובות ידו ממש את המנויים בפנקס התמנות.

יב. הבוררים אינם רשאים לעשות מינויים יותר מאחד אשר אגשים, היינו חמשה גבאים ובמקום כל הגבאים ושלשה צירופים ושני רואי חשבונות, ועוד גיתן להם רשות

לעשות ארבעה בעלי תקנות בכדי שיעלה להם לדרגא. ואין רשות לאלופי הגבאים לקרוא לאותן בעלי תקנות בשום פעם בעת ישיבת המנויים ולא ברגלים לשחות דבש רק ברגל ראשון היינו בחג השבועות.

יג. אין הבוררים רשאים לעשות התמנות כי אם ע"פ דרגות היינו שיהיו מתחילה ב"ת [בעלי תקנות] ואחר זה יהיו רואי חשבון ואחר זה צירוף או במקום כל הגבאים ואחר זה רשאי להיות גבאי ואין הבורר רשאי ליקח לעצמו איזה התמנות שעדיין לא היו באותו התמנות אף שיהיו ע"פ דרגות עם כל זה אינו רשאי ליקח לעצמו הדרגא אשר עדין לא הי'.

יד. מי שהיו שלש שנים רצופים בתוך התמנות המינויים ה"א [האדונים אלופים] אזי אין לו דין שמיטה ואין רשאי להיות בשנה הרביעית בתוך ה"א מינויים. ובעלי תקנות אינם עולים בחשבון המנויים לענין זה.

טו. אין רשאים הבוררים לעשות גבאי למי שהוא פחות מבין שלשים שנה ואף שהוא מוסמך במורינו ולחבר אינם רשאים לעשותו כלל כי אם איזה דרגא אחרת זולת אותן האנשים אשר כבר היו משנים שעברו גבאים אף שאינו מוסמך במורינו ופחות מבין שלשים אזי אין לגרוע כוחם מאחר שכבר עלו ואיזה חבר שיתקרב אל החברא ואחר זה יוסמך במורינו אינו רשאי להיות גבאי מאחר שבעת התקרבותו אל החברא לא הי' מוסמך במורינו.

טז. אין הבוררים רשאים לעשות גבאים שהמה פסולים זה לזה פסול דאורייתא וגם שארי המנויים בכתר אחד לא יהיו פסולים דאורייתא ובתוך כל ה"א מנויים לא יהיו פד"א יותר משני זוגות והבע"ת [והבעלי תקנות] אינם בכלל ה"א מנויים.

יז. הבוררים אינם רשאים לעשות הוצאה מקופת החברא בעת ישיבתם רק ששה זה' פ' ולא יותר ובאם שירצו הבוררים לעשות סעודה מהששה זה' הנ"ל אזי הרשות בידם רק שאינם רשאים לקרות שום גבאי ולא שום מינוי הן מעבר והן מלהבא ולא להנאמני' והברירה כשירה עד חצות היום למחרת.

יח. נידון מחילת כבוד באם שיהי' כתוב בפנקס התמנות רשות למחול לאחר במקומו אזי רשות למחול דווקא לאותו האיש דווקא הנכתב בפנקס בפירוש בשמו עד פעם ראשון שישבו המנויים החדשים ועם [?] ובאם שלא יוכתב בפירוש רשות למחול אזי אינו רשאי למחול.

יט. הוצאות החברא בשעת הקלפי לא יהיו יותר מעשרה זה' פ'.

כ. המנויים אינם רשאים לשחות דבש מקופת החברא רק בשלושה רגלים היינו בתג השבועות ארבעה טעפ [סירים] בסוכות ימים ראשונים שלשה טעפ ימים אחרונים שלשה טעפ וכן בפסח ימים ראשונים ואחרונים כנ"ל וגם אגוזים ופירות רשאים להוציא בכל פעם ישיבתם ברגל בעד שני זה' פ' ולא יותר. ובשאר כל ימות השנה אינם רשאים המנויים לשחות דבש מקופת החברא כלל זולת בעת ישיבתם המנויים לאיזה הצטרפות החברא אזי רשות לעשות הוצאה על י"ש ומיני מתיקה ערך זהב יוד ג"ס ולא יותר.

כא. הנאמני' מחוייבים להראות חשבון לפני הגב"ח עם שני המנויים שיבחר לו הגב"ח שני פעמים בכל שנה היינו פעם אחד בחג הסוכות ופעם שני קודם הקלפי ורשות לעשות הוצאה בכל פעם בעת החשבון שלשה זה' פ' והנאמנים מחוייבים להראות החשבון בפרוטרוט מכל הוצאות והכנסות עד עת החשבון. והנאמן דגמ"ח מחוייב ג"כ להראות המעות מזומן והמשכנות השייכים להחברא הנ"ל מה שיש תחת ידו.

כב. הגבאי חודש מחוייב להושיב הנאמני' בעת ישיבת המנויים הן לאיזה הצטרף כות החברא הן ברגלים והנאמני' אין להם דיעה בעניני החברא ודרגות הנאמני' עולה לדרגות צירוף.

כג. הנאמן דגמ"ח מחוייב להשגיח ולגבות הוואכיר מכל אנשי החברא בשני זמנים בשנה היינו חצי הוואכיר יוגבה קודם יוה"כ וחצי הוואכיר קודם הקלפי. ובעת גביות הוואכיר יתאמץ לגבות שארי ג"ח [נשאר חייב] המגיע מאנשי החברא לחברא הג"ל ורשות להוציא הוצאות בעת הגב' הג"ל בכל פעם א' זה' פ'.

כד. מחוייבים כל אחד מאנשי החברא ליתן וואכיר להחברא בכל שנה לא פחות מעשרים וארבעה ג"פ והמוסיף יוסיפו לו וכל הוואכיר שייך לגמ"ח דווקא ואף שארי בעלי בתים שאינם בחברא הג"ל ונותנים וואכיר בתורת נדבה שייך ג"כ לגמילות חסדים דווקא. כה. כל הוצאות החברא יהיו מקופת שני החברא בק"ח וגמ"ח שנה בשנה, זולת בעת ישיבת המנויים בענין הצטרפות בק"ח ההוצאה חל על בק"ח ובעת ישיבת המנויים בהצטרפות גמ"ח ההוצאה חל על גמ"ח.

כו. שכירות להשמש יסולק מקופת בק"ח ומעות הרגל להשמש מגיע מקופת גמ"ח היינו בחנוכה ופורים בפסח שבועות וסוכות ר"ה ויוה"כ.

תקנות ביקור חולים

כז. הגבאי חודש בחדשו מחוייב לילך לביקור חולים עם א' מהמנויים ועם השמש השמש מחוייב להודיע להג"ח ולאחד מהמנויים וביום השני יודיע השמש לגבאי שאחריו ולמינוי אחר בכדי שילכו לבקר החולה וכן ביום השלישי וכו' ואחר שיוגמר הליכת הגבאים והמנויים פעם א' ועדיין לא נתרפא החולה אזי יחזירו חלילה פעם ב' ובפעם הראשון שילכו לבקר יזכירו להחולה שיתן לבק"ח כפי נדבת לבו והשמש יודיע להש"ץ לעשות מי שבירך לחולה הג"ל ואף אם יודמן ח"ו כמה חלאים ביום א' אזי הגב"ח והמנוי שידיעו להם השמש מחוייבים לילך לכל אור"א כנ"ל או לשלוח אחר במקומו. ובאם שלא ילך בעצמו ולא ישלח אחר במקומו אחר שיודיע לו השמש אזי מחוייב השמש להודיע להנאמן דבק"ח והנאמן ירשום בפנקס חוב על הגבאי או על מינוי הג"ל שלשה ג"פ בעד כל הליכה והחוב הג"ל הוא כשאר חובות המגיע להחברא והנאמן ישלח אחר במקומו ויסלק ג' ג"פ מקופת החברא בעד כל הליכה ובאם ח"ו יתמשך החולי משך זמן רב עכ"ז אינם מחוייבים הגבאים והמינויים לבקרו רק שני פעמים בחזרת חלילה כנ"ל.

כח. באם שאין יד החולה משגת להספיק א"ע כל צרכו אזי הגב"ח יצוה לאסוף המינויים ויפקחו ויעייגו וליתן לו על הוצאות סיפוקו ורפואתו כפי ראות עיניהם על משכון באם ח"ו אין משכון להחולה יתנו לו בלא משכון ולקבל מהחולה כ"י [כתב יד, שטר] עד שירחיב ד' את גבולו או שיודיע לו השמש שנותנים לו בתורת הלואה וחוב הג"ל כחוב בשטר. ועד זהב פ' רשות להנאמן ליתן לחולה א' בשבוע ראשונה בלתי ידיעת הגב"ח ובשבוע שני' יודיע להגב"ח והגב"ח והנאמן יעייגו בדבר ואם ח"ו יתמשך חוליו משך ארבעה שבועות אזי הגב"ח יאסף המנויים לעיין בהענייני החולה.

כט. הגב"ח בחדשו מחוייב לילך פעם אחד בחדשו עם החלוקה ולעיין על החלאים ולהודיע להנאמן בכדי שידע הנאמן איך להתנהג עם החלאים על להבא.

ל. אין המנויים ולא הנאמן רשאים ליתן לשום אדם [?] אף פ"א לא לשם מתנה ולא לשם הלואה אף על משכון אפילו לאביון מפורסם.

לא. חיוב על הנאמן דבק"ח ליתן לחברת נשים העוסקות בבק"ח שמנה זה' בכל שנה על לאביוני' ויותן להם סך הג"ל מגביות פדיון ד' חקת המגיע לחברא בק"ח הג"ל לב. הגב"ח מחוייב לבחור שני אנשים ביום ד' חקת בכל שנה לגביות הפדיון המגיע להחברא כנהוג מקדם.

לג. מחוייבים המינויים להתאמץ ולגבות כל הכנסות המגיע להחברא בק"ח היינו

הפרעצנט [אחון] המגיע מבעלי קאראפקעש [מכס] מכל מאה זה' א' זהב פ' ומן אתרוגים
זנדן ומתנה כפי כתב חירות הניתן להחברא מאלופי הקהל לגבות כ"א בזמנו.
לד. באם שלא יהיו ח"ו בקופת הצדקה דבק"ח שום מעות מזומן ולא שום מראה
מקום על איזה הכנסה אוי רשות ביד המנויים שיהיו באותו הזמן להשיג הלוואה מהודי
דווקא ואפילו ליתן רווחים ועכ"פ לא יהי' הלוואה יותר ממאה זה' פ' ואחר כלות מעות
הלוואה הנ"ל אוי אינם רשאים המנויים להשיג הלוואה על החברא יותר בכדי ליתן
לחללים.

לה. המנויים אינם רשאים לפזר סך עצום על חולה א' רק עד מאה זה' פ' ולא
יותר מזה.

לו. באם שיזדמן בזמן א' חולה א' שצריך להוצאה מרובה ובאותו פרק עצמו
יזדמנו חלליים אחרים שצריכים ליתן להם הספקה ואין בקופת הצדקה די סיפוקם ולצאת
ידי כולם אוי החללים אחרים מוקדמים ומחוייבי' המנויים להספיקם אף שלא ישאר
להספקת החולה הא' הנצרך להוצאות מרובה.

לז. חולי עירך וחולי עיר אחרת חולי עירך קודמים.

לח. עכש"ת אם יעדר א' מאנשי החברא שלנו והנעדר הנ"ל אינו בשום חברא
המתפללים בבית הנעדר אוי יתפללו חברא שלנו בבית הנעדר שלשים יום תיכף אחר
הקבורה שחרית וערבית והחברא יחולק לארבעה דגלים כפי סידורם בפנקס ומחוייב כ"א
בדגלו לילך בעצמו, או לשלוח אחר במקומו מאנשי החברא דווקא, ובאם שהנעדר הוא
ג"כ בחברא אחרת המתפללים בביתו אוי אחר כלות משך התפלה מחברא הנ"ל יתחילו
להתפלל חברא שלנו ע"פ דגלים כנ"ל ואחר שלשים יעשו בבית הנעדר אל מלא רחמים
לזכות נשמתו. גם ביום הקדוש אחר קריאת התורה יזכירו נשמתו ונשמת הנעדר' באותו
השנה דווקא, וזלת הני' תרי עמודי עולם שיסדו החברא שלנו ה"ה החסיד מו"ה מנחם
ב"מ [?] מנחם אשר זכותם יגין עלינו אוי יזכירו נשמתם בכל יוה"כ עד ימות התחי' [?]
כי כבר קבלו החברא עליהם ועל הבאים אחריהם חק ולא יעבור.

לט. גידון הליכת הפושקא שבכל שבוע כפי הכתב חירות הניתן לנו מאלופי הקהל
ככה יתנהגו תיכף אחר הקלפי מחוייבים הגבאים והמנויים לילך כ"א שני פעמים בשני
שבועות בחזרת חלילה, היינו פעם ראשון ילכו ה"א מנויים כסדרן וכן בפעם הב' ואחר
גמר הליכתם ילכו הד' בעלי תקנות דאותו שנה בד' שבועות כסדרן כ"א בשבוע א' ואחר
גמר הליכתם יטילו בקלפי כל אנשי החברא הנשארים עד החדשים שבאותו הזמן וכפי
שיעלו מתוך הקלפי כן ילכו כסדרן עד כלות הליכת כל אנשי החברא ואף שיתמשך זמן
הליכתם משך רב השנה שני' עכ"ז אינם מחוייבים המנויים דשנה שני' להתחיל הליכתם
רק אחר גמר הליכת כל החברא עד החדשים דאותו זמן. ומי שלא ירצה לילך בעצמו או
לשלוח אחר במקומו אוי יתן ט"ו ג"פ קנס.

מ. מי שלא יהי' בביתו בשבוע שעלה עליו הגורל להליכה או איזה אוגס ח"ו אוי
מחוייב הנאמן לשלוח אחר במקומו ואיש הנ"ל מחוייב ליתן ט"ו ג"פ הנ"ל ולא יועיל שום
אמתלא אף שירצה לילך בשבוע אחרת בכדי שלא יהי' שום ערבוניה בסדר הקלפי הנעשה
מכל החברא ויהיו כסדרן דווקא ואף אם יצטרכו ליתן יותר מט"ו ג"פ בעד הליכה יסולק
היותר מקופת החברא וחוב בעד הליכה הנ"ל כחוב של מעות וואכיר ומעות קדימה.

מא. מי שלא ירצה לילך ולא ישכר א' במקומו ולא יסלק ט"ו ג"פ הנ"ל אוי אין לו
קלפי והתמנות ולא שום חלוקת כבוד מהחברא.

מב. אין רשאי מי שילך בהפרשקע להוציא מהפרשקע ע"ע [על עצמו] או על
השמש אף פ"א ומי שעבור ע"ז הרי הוא בעונש גדול וגזול את הצדקה.
מג. הכנסות הפושקע הנ"ל שייך לבקור חולים לבדו.

מד. בעת קבלת השמש מחוייבים להודיע לו התחייבות שלו היינו לילך עד האיש הנבחר בשבוע שלו עם הפושקע כנהוג וגם לציית את הנאמן דגמ"ח בכל הצטרפות החברא וגם להמנויים בהצטרפות החברא גם לילך בכל שבוע להש"ץ דקהילתנו דבה"כ ודבה"מ לשאול אם יש בידם איזה מעות נדבה עבור מ"ש [מי שברך] ולהודיע להנאמן דבק"ח ולהודיע לו כל שארי התחייבות שלו.

תקנות התקרבות

מה. אין לקבל שום אדם להחברא הפחותים משמנה עשר שנים.
מו. מעות קדימה מי שמוסמך במורינו לא פחות מארבעה וחמשים זהובי פ' ומחבר לא פחות משנים ושבעים זה' פ' ומן בן חברא או חתן חברא רשאים המנויים לוותר עד שליש מהסך הג'ל היינו שני אדומים ממי שמוסמך במורינו ושמנה וארבעים זה' מחבר ומי שירצה להתקרב מחוייב לבקש מהגב"ח והגב"ח מחוייב לאסוף ה"א מנויים ועכ"פ יהיו בעת התקרבותו רוב המנויים.

מז. הסילוק מהאנשים המתקרבים להחברא יהיו כסדר הזה היינו בעת התקרבותו מחוייב ליתן לא פחות משמנה זה' פ' והמותר מחוייב לסלק ע"פ ראטעס [לשיעורים] עד התחלת הקלפי שלו היינו למי שמוסמך במורינו יהיו לו קלפי עד משך שני שנים מעת התקרבותו ולחבר שלשה שנים מעת התקרבותו ומי שלא יסלק מעות קדימה שלו עד משך הג'ל אזי לא יהיו לו קלפי ושום התמנות ולא שום חלוקת כבוד עד שיסלק עד פ"א.

מח. אין הנאמן רשאי לכתוב אותו בפנקס התקרבות עד שיסלק השמנה זה' הג'ל.
מט. אין להנאמן לכתוב התקרבות שום אדם כי אם בעת ישיבת המנויים בעת התקרבותו.

נ. כל זמן שאין לו קלפי אין רשאים הבוררים לעשותו אפילו בעל תקנה ופשיטא דדגא אחרת.

תקנות גמילות חסדים

נא. הלואה יהי לאיש אחד לא יותר משמנה עשר זה' פ' על משכון ועל משך לא יותר מחצי שנה ואחר כלות משך הג'ל מחוייב הנאמן דגמ"ח להודיע לאיש ההוא שימכור המשכון בלא שומת ב"ד ויתן לו הרחבה עוד שלשים יום ואם באלה לא יגאל אזי מחוייב הנאמן למכור המשכון וקודם הלואה מחוייב הנאמן להודיע לאיש הבא ללות שמלוה לו על אופן זה באם שלא יפרע לו אחר כלות חצי שנה אזי יוכל למכור המשכון אף בלי שומת ב"ד.

נב. המשכון יהי שוה עכ"פ שליש יותר מסך הלואה.

נג. רשות להנאמן להלוות לאיש מהימן לפי ראות עינו סך שני זה' אף בלא משכון ולא יותר ג'זה.

נד. הנאמן מחוייב להלוות לכל מי שיבא אצלו בלי שום דיוחי בעולם אם יש אצלו מעות ובלי שום תשלום איזה גמול מהלואה ובאם שיוודע שיעבור הנאמן ע"ז היינו שיהיו מעות מזומן בקופת החברא ולא ירצה ללות או שיקבל איזה תשלום גמול מהלואה אזי החיוב על המנויים להעביר את הנאמן אפילו באמצע השנה אף בלתי ידיעת כל החברא.
נה. בעת קבלת הנאמן מחוייבים להודיע להנאמן שעל אופן זה מקבלים אותו שיתקשר בפני החברא שיהיו מעות הנמסר לידו בשלימות במזומנים או ע"פ משכנות שיהיו שוים שליש יותר כג'ל ובאם שהמצא ימצא בעת החשבון שלא יהיו בשלימות היינו שילוה לאיזה איש סך מסויים בלא משכון או שלא יהי' המשכון שוה סך ההלואה אזי מיד הנאמן יבוקש כי ע"מ כן נמסרו המעות לידו.

התקרבות הילדים

נו. מי שירצה להתקרב את בנו הילד להחברא אזי יתן תיכף לבק"ח ח"י זעקסער [ששה גדולים] ומחוייב ליתן בעבורו וואכיר מעת התקרבותו והלאה ולכשיהי' בן שמונת עשר שנים מחוייב ליתן מעות קדימה והמנויים מחוייבים לקרבו ולרשום אותו בפנקס החברא ויסלק מעות קדימה כפי התקנה רק ליתן לו חירות לנכות הוואכיר שנתן אביו עבורו ובאם שלא יסלק אביו הוואכיר עבורו אזי מחוייב לסלק מעות קדימה במילאו.

נז. אחד מהחברא שלנו שירצה לקרב את בנו הילד בקטנותו אזי מחוייב ג"כ ליתן תיכף ח"י זעקסער לבק"ח ולסלק וואכיר עבורו עד שיהי' בן ח"י שנים כנ"ל ואח"ז מחוייב המנויים לקרבו להחברא ומעות קדימה שלו אם יהי' מוסמך במורינו אזי יתן לא יותר ולא פחות מארבעה ועשרים זה' פ' ואם יהי' מוסמך בחברא אזי יתן לא פחות ולא יותר משלשים זה' פ' ודרגא להתמנות יתנהגו כפי התקנה ובאם שאביו לא יסלק מעות וואכיר עבורו אזי אין לו חירות הנ"ל רק מחוייב לסלק מעות קדימה במלאו כפי התקנה.

נח. אותן הילדים שנתקרבו כבר אל החברא קודם תקנות הללו אזי יתנהגו כפי שרשם בפנקס התקרבות שלהם.

נט. מעות קדימה מהמתקרבים אל החברא יהי' שייך שני חלקים לגמ"ח ושליש א' לבקור חולים וכן מהילדים.

תקנות סנדקי

ס. אחד מבעלי בתים דקהילתנו שירצה לקרב את בנו הגולד לו במז"ט להחברא שלנו ויעשה סעודת הברית מהוצאות שלו אזי מחוייב לקבל ע"צ שיהיו המוהלים וסנדקי וברכה מהדגל של החברא שיגיע באותו הזמן וגם מחוייב לקרוא על סעודת הברית כל הדגל הנ"ל בשלימות והגב"ח בחדשו והפ"ח בחדשו והגב"ח דח"ק ג"ח ש"א [גומלי חסדים של אמת] ושני נאמנים מהחברא שלנו.

סא. באם שיוזמן ברית אצל אביו ואין ידו משגת לעשות סעודת הברית אזי יודיע ב"ב [בעל בית] שהוא להגב"ח בחדשו והגב"ח יאסוף כל הגבאים להתייעץ אם לקבל הברית להחברא אם לאו וכשיוכשר בעיניהם לקבל הברית אזי יצוה הגב"ח להשמש לאסוף כל בעלי הדגל שהוא בכדי שיתן כל אור"א מהדגל על הוצאות הברית לא פחות מח"י ג"פ והסנדק מחוייב ליתן שני זה' פ' והקוואטער יהי' ע"פ קלפי מהדגל דווקא ומחוייב ליתן א' זה' פ' וברכה מגיע להגב"ח ואם ירצה לכבד אחר במקומו אזי יהי' עכ"פ מהדגל שהוא דווקא וכל א' מהדגל מחוייב לסלק קודם הברית דווקא ובאם שלא יסלק אזי חתיכא דאיסורא על השמש שלא לקרוא אותם על סעודת הברית הנ"ל.

סב. אין להיות סנדקי בהחברא שלנו כי אם מי שהי' גב"ח בחברא שלנו אפילו פ"א [פעם אחת].

סג. החברא יחולק לארבעה דגלים בשוה ואם יוזמן במז"ט איזה ברית אזי מגיע לדגל ראשון וברית שני לדגל שני וכן לכל הדגלים ואח"ז יחזור חלילה לדגל ראשון ואותן האנשים שעדיין לא היו בכיבוד סנדקי וראוים להיות הם מוקדמים לאותם שכבר היו ואם יוזמן סנדקי באיזה דגל שהישנים כבר היו והחדשים שבדגל הוא עדיין אינם ראויים מחמת תקנות הנ"ל אזי יעשו קלפי בין הישנים ואותו שיעלה מן הקלפי הוא יזכה במצוה ואם יוזמן פעם שני באותו דגל עצמו ואין שום חדש מהדגל ראוי לסנדק אזי יעשו קלפי כנ"ל ואותו האיש שכבר זכה בפעם ראשון לא יניחו אותו בקלפי כנ"ל [ז] עכ"פ אם יהי' איזה חדש שראוי להיות סנדקי הוא מוקדם ולא יעשו שום קלפי על ברית שיוזמן לא יקראו רק כל הדגל בשלימות ולא לשום אחד שהוא חוץ לדגל זולת הגב"ח בחדשו ואם הגב"ח הוא מאנשי הדגל עכ"ז לא יקראו גבאי אחר גם לקרות גאמן

אחד משני הנאמנים ע"פ חזרת חלילה ואף אם יהי' הנאמן מאנשי הדגל עכ"ז לא יקראו הנאמן השני והנאמן פטור מת"י ג"פ הנ"ל ולא לקרות על ברית רק הש"ץ דקהילתנו ור' יצחק שמש ור' אהרן שמש ולא לשארי רח"ש גם לקרות הפ"ח בחדשו וג"ח דח"ק נחש"א ושמש שלנו ולקרות את הבעל ברית ושני ראשון בראשון של הב"ב ואם יהיו יותר משנים יבחר לו הב"ב לאיזה שנים שהוא רוצה.

סד. החדשים שנתוספו מהיום והלאה ישימו אותן בדגל החסר לתשלום שארי דגלים ואח"ז כשיהיו כל הדגלים בשהו אזי מי שיתקרבו ירשום בדגל ראשון ושני בדגל שני וכן בולם.

סה. הברית יהי' דווקא בבית בה"ב אם יהי' באפשרי לפי ראות עיני הדגל ואם בלא אפשר להיות אצל בעה"ב ההוא אזי יהי' אצל הגב"ח באם שידור סמוך לחצר בית מכנסת ואם לאו אזי יהי' אצל אחד מאנשי הדגל היותר קרוב לבה"ל או אצל א' משני הנאמנים וכל הנ"ל יהי' ברצוי כל הדגל.

סו. חיוב על הנאמנים שכל א' יתן על הוצאות הברית שמנה זה' ליד מי שיהי' אצלו הסעודה ולא יותר ובאם שיתנו יותר מסך הנ"ל אזי מידם יבוקש ולא יקובל בחשבון.

סז. אם ירצה איזה אביון שיתנו לו מהחברא לסיוע על הברית אין יכולת ביד החברא ליתן לו אף פ"א אם לא שיתן כל הברית להחברא.

סח. אחד מאנשי החברא שלנו שישים לדרך פעמיו ואפילו אם יעקור דירתו מקהילתנו ואח"ז יחזור לקהילתנו אזי באם שיסלק האיש ההוא כל החובות המגיע ממנו וכל הוואכיר בשלמות מכל שנה ושנה וגם יסלק בעד הליכת הפושקע מכל שנה אזי לא איבד זכותו ואף אם יתמשך הנסיעה שלו כמה שנים הרי הוא לכל חלוקת כבוד כאחד מאנשי החברא דק"ק הנ"ל וכל זה כשיסלק לשעה חדא כל החובות הנ"ל ובאם שירצה לסלק ע"פ ראטעש לזמנים אזי כל זמן שלא יסלק כל החובות במלואו יהי' נחשב כאנשי החברא זולת אין לו חלוקת כבוד כלל עד שיסלק במילאו ובאם שלא יסלק עד משך שלשה שנים וע"ב מזמן ביאתו אזי איבד זכותו.

תקנות הרודף הנעלם

סט. קודם הקלפי של הבוררים יניחו תוך הקלפי כל החברא הראויים לקלפי זהתמנות והוא בן שלשים שנה דווקא ויעלה אחד מתוך הקלפי ויהי' האיש ההוא בשם יודע ואח"ז יקח הידוע הג"ל פתקא אחת מתוך הקלפי והאיש העולה בידו יהי' רודף הנעלם מעיני כל החברא רק הידוע בעצמו ידע מי הוא ולא יודיע לשום אדם בעולם וככה יתנהגו הרודף הנ"ל מחוייב להשגיח על כל פרטי התקנות המבוארים בפנקס כהיום שלא יוגרע שום אחד מהתקנות אף קוש"י [קוצו של יוד] ויותן להרודף הנ"ל ע"פ היודע העתק מכל התקנות בכדי שידע כל התקנות ואם יודיע א' מהחברא להיודע מהרודף שאיש א' מהחברא עבר על א' מהתקנות ועשה שלא כתיקון אזי יודיע להרודף הנ"ל שיצוה להגב"ח בחדשו לאסוף המנויים ולעיין בדינו ואם יעברו הבוררים על תקנות הנ"ל אזי ניתן תוקף ועוז להרודף הנ"ל באם שיהיו הבוררים הנ"ל במנויים החדשים אזי להעביר אותם מהתמנות ואם לא יהיו בהתמנות אותו השנה אזי יוקנסו שלא יהי' להם קלפי ושארי חלוקת כבוד מהחברא עד משך שני שנים.

ע. גם הנאמן בעצמו באם שיכתוב בעצמו שלא כתיקון בפנקס או שיתן הפנקס להבוררים והבוררים יכתובו שלא כתיקון אזי חיוב על הרודף להעביר את הנאמן ולצוות לאסוף כל החברא בכדי למנות נאמן אחר במקומו.

עא. השמש שלנו מחוייב לציית להיודע אף בלתי ידיעת הגב"ח והיודע הוא יהי'

עם כל המנויים ומחוייב להשגיח על כל פרטי תקנות המבוארים בפנקס בכדי שלא יוגרע שום תקנה והגב"ח מחוייב להושיב את היודע תמיד בעת אסיפת המנויים לכל דבר הצטרפות החברא.

עא. אין להיודע הנ"ל קלפי והתמנות באותו שנה שהוא יודע מהרודף הנעלם הנ"ל. עג. אודות התקרבות חיוב על הנאמן להודיע להמנויים בעת התקרבותו שמחוייב ליתן שט"ח על המותר ובאם שלא יסלק עד משך שלשה שנים אזי רשות למחוק וקודם מחוייב המנויים להודיע לאותו האיש.

עד. הקלפי יהי פסול במעת לעת עד חצות היינו למחרתו והחיוב ג"כ על הנאמן להודיע להבוררים — — עד כאן ארבעה ושבעים תקנות.

כל השבעים וארבעה תקנות המבוארים שעשו לטובת החברא עליהם אין להוסיף זמנם אין לגרוע וסימן הנה אנכי בא אליך כע"ב הענן בעבור ישמע העם ובחרם חמור על היודע מהרודף הנעלם איזה דבר שידע מאנשי החברא שעבר א' מהתקנות הנ"ל מחוייב...

תעודה מס. 2

תקנות חברה ביקור חולים הורדנא, ע' 23, שנת תקנ"ד (1794)

א. איזה עני ואביון אורחים שיבואו לקהלתינו דרך הלוכו דהיינו עניים פוסגיארא [הולכי רגל] יהי רשות להעני לסבב על פתחי בעה"ב שני ימים רצופים עם צעטיל מהגבאים או מן הממונה שיתמנו הגבאים איש א' שיהי ממונה ע"ז... וביום ו' עש"ק [ערב שבת קודש] אינו רשאי לסבב רק שילך אל הממונה על הפלעטין ליתן לו פלעט על שבת... וביום ש"ק מחוייבים הבע"ב לקבל העני הניתן לו פלעט מהממונה... זולת ע"פ אונס או שיהי לבעה"ב אורחי בשבת זו או איזה אמתלא אחרת שיתן לפני הממונה על פלעטין אבל בלי שום אמתלא אינו רשאי לדחות את העני לבלתי לקבל הפלעט בשום אופן בעולם ואף אם יראה הבעה"ב שישנו איזה מיחוש בהעני אעפ"כ מחויב לקבלו ויתן לו לאכל בקערה מיוחדת... אבל אם יבוא איזה עני לאיזה בעה"ב ביו' ש"ק בלא פלעט. חד"א [חתיכא דאיסורא]... שלא יתנו להעני איזה דבר מאכל... ואיזה עני פוסגיארא שישבב פה עם צעטיל ויבוא עוד הפעם לקהלתינו תוך רבע שנה אזי לא יתן לו הממונה שום צעטיל לסבב בקהלתינו.

ב. עניים ואביונים הנשלחים לקהלתינו ע' פורין [עגלות] ...ב' ימים יסבבו עד אשר יהיו נשלחים מפה ועל יום ש"ק יותן להם פלעט.

ג. עניים ואביונים הדרים פה יהי להם רשות לסבב שני ימים בשבוע דהיינו ביו' ב' וביו' ה' ולא יותר ואות' [ואותם] עניים שאינם לוקחי פלעטין על שבת יהי להם רשות לסבב ביום ו' עש"ק ועי"ס ג"כ רק באופן שיהי בידו צעטיל מן הממונה על פלעטין לראי שאינו לוקח פלעטין על שבתות וי"ס וגם על זה יעיינו הגבאים שלא יסבבו כ"א אנשים ונשים שאינם ראויים לעשות מלאכה שיספיק על צרכי מזונתם ופרנסתם שלה' ובני ביתם שיהי להם צעטיל מהגבאי או מן הממונה ע"ז.

ד. באשר שישנו פה כמה וכמה אנשים שקובעים דירתם פה קהלתינו בלתי ידיע' הרונוני [מנהיגי הקהל] ובלתי ידיע' החברה הנ"ל ואח"ז מטילים א"ע על הציבור ועל ביקור חולים לפרנסם בכך עלה במוסכם באם שלא יהי דירתם פה משך [המספר לא ניתן] שנים אזי יהי רשות להחברה בק"ח לגרש אותם מקהלתינו והרונונים מחוייבים ליתן כל חיזוק יד שבעולם לענין זה.

ה. חד"א לשום בעה"ב דקהלתינו ליתן אושפיזא לאיזה עני ואביון העוברים דרך

קהלתינו רק שיהי' אושפיזא שלהם בבית ההקדש ואיזה בעה"ב או איש נכבד או זקן גדול אזי יהי' רשות ליתן להם אושפיזא רק שיהי' ע"פ צעטל מן הממונה ע"ז ואיזה בעה"ב שיעבור ע"ז אזי ענוש יענוש כפי ראות עיני החברה הג"ל באסיפ' כל הגבאים אבל איזה בעה"ב שידרוש בבהמ"ד או איזה מגיד מקהלה א"צ [אין צריך] לבזות א"ע ליקח צעטל מן הממונה.

ו. שאינו רשאי שום איש או אשה לסבב עם פושקע בבה"כ הן בע"א או בע"ג [בעזרת אנשים או בעזרת נשים] בלתי ידיע' הגבאים מהחברה אף שיותן להם פתיוני' כתב שיוכתב מכאן ולהבא זולת האנשי' ונשים שיש להם כתב ע"ז מכבר.

ז. אותן בעה"ב, שמתאספים בביתם אנשים להתפלל בציבור בכל יום מחויב הבעה"ב להעמיד פושקע של צדקה בבית המנין ולחלק הצדקה חצי לצדקה גדולה וחצי לבק"ח.

ח. ע"ד התקנה קדומה שמכל נשואי' שמחויבי' הבעה"ב ליתן לחברה חצי פרעצנט מצד החתן וחצי פרעצנט מצד הכלה באנו לפרש שזהו בבחור שנשא בתולה אבל באלמן שנשא אלמנה או בתולה או בחור שנשא אלמנה ומכניסי' את כל אשר להם מחויבי' האלמן והאלמנה להגיד בחרם כמה עולה מעות מזומני' ומסלילי' שמכניסי' ומחויבי' לסלק חצי פרעצנט להחברה בק"ח ומנחלאות שלהם יתנו רבע פרעצנט מכל מאה ואיזה בעל מלאכה שישא את בנו או בתו והנדוניא יהי' [?] מה שנותני' לחברה חייטי' או לשארי חבורות אזי אעפ"כ מחויב ליתן בק"ח [לבק"ח] לא פחות משני זהר' פו' אבל איזה אביון שיעשה חתונה שיהי' הגדן פחו' ממאה זהר' אזי יהי' כפי ראות עיני הגבאים של החברה הג"ל וכל מי שנוסע עם בנו או בתו לנשואין במקום אשר יהי' שם אבי החתן או אבי הכלה מחויב ליתן חצי פרעצנט מגדן בתו לבד וגם מחויב ליתן חצי פרעצנט ממתנה של בנו אבל העושה נשואין בתוך הקהילה ובקרוב לקהלתינו תוך שלשה פרסאות מחויב ליתן מגדן וגם ממתנה חצי פרעצנט.

ט. הדאקטור או הרופא מומחה שיהי' אצל חברה בק"ח שיתמנו ע"פ כתב מבק"ח יהי' פטור מקרופקות [מכס] ומגלגלות ומשארי סכומות דקהלתינו יצ"ו.

י. יו"ד. הסוחרים יהודים המביאים פה פלייצי' [עצים המובאים על פני המים?] למכור מחויבים המה ליתן לחברה בק"ח לצורך ההקדש א"א [אחד?] עצים וא' פלאווינע מכל פלייץ ופלייץ ומי שיביא טארציצעס מחויב ליתן א' טארציצע מכל שאק.

יא. שלא ירים איש את ידו להעמיד פושק"ע על ברית כ"א המילדות והשמש-דבק"ח ושמש דבהמ"ד ועל נשואין לא יעמיד כ"א השמש דת"ת והשמש דבק"ח.

יב. הפושקע סביבה שמסבבים בעיר ביו' ב' וביום ה' ע"פ צעטל מהרוני' יהי' מהיום דלהבא שייך לחברא בק"ח ע"פ אופן זה שמחויבים החברה בק"ח ליתן פורין לעניים הנשלחי' מקהלתינו בכל עת שיהי' פה ע"פ הנצרכים לשלחם מחוץ לקהלתינו והרוני' מחויבי' ליתן חיזוק יד להחברה שמוכרחים לילך עם הסביבה הג"ל מכל החבורות ובהעלפיר [עוזר] מידי יום ב' ויום ה' כמו שהונהג מקדמת דנא עד הגה ומי שלא ירצה לילך עם הסביבה אזי ענוש יענוש והפ"ח [הפרנס חודש] מחויב לשלוח משרתי הקהל לעבוס עבוט מן המסרבים ע"ז.

יג. הפלעטי' שנותני' לעניים בשבתות וי"ט יהיו החברה בק"ח משגיחי' ע"ז ולעשות סדר נכון כמה שבתות יחזיק כל בעה"ב ובעה"ב כפי ערכו והשג ידו ומה שיעשו בנידון זה הרי הוא בכל תקף ועוז ואם איזה בעה"ב לא ירצה לקבל פלעט ויהי' בלי שום אמתלא ישרה הנראה לעיני הגבאים דהחברה אזי ענוש יענוש בעושי' וקנסו' דהיינו שהגבאי חודש יודיע להפ"ח בחדשו שיציע הדברים לפני הרוני' אם יהי' הבעה"ב מאנשי העדה או מוריני' שיעשו את המסרב כפי ראות עיני הרוני' ומן הקנס יותן על פור א' לעניים.

אבל אם לא יהי' להמסרב מורינו אזי יהי' רשות להגבאים בעצמם לשלוח ליקח משכנות
מן המסרב ולהענישו בקנס ממון כפי ראות עיניהם רק שלא יקחו מהקנס כ"א על פור א'
לעניים והמותר יהי' שייך להרוזני.

כל אלה שלש עשרה מידות ראינו שכוונת הגבאים רצוני' לש"ש [לשם שמים] בכל
האופנים ופונקסין [סעיפים] המבוארים לעיל ובמע"ל [ובמעבר לדף] בכן ראוי לחזק ידם
לאשר ולקיים כל הנ"ל וידינו הרוזני' ונגיד' שה"ט [שבעה הטובים] תיכון עמהם ולראי'
למשמרת חרותה וחקוקה בעט ברזל ועופרת מיד ולדורות חתמנו אנחנו הרוזני' ונגיד'
שה"ט דקהלתינו יצ"ו היו' יו' ה' י"א אדר שני תקנולית סק"ק [פה קהילה קדושה]
הוראדנא יצ"ו [8 חתימות].

כל הנ"ל ובמע"ל העתק אות באות מגוף הכתב בח"י הרוזני' שמונה נסיכי אדם
שה"ט דקהלתינו יצ"ו ולראי' מהימנא באנו ע"ה [על החתום].

תעודה מפ. א2

תקנות חברה ביקור חולים הורודנא, ע' 3, שנת תקנ"ז (1797)

בהתאספנו אנחנו פה אלה שבטי ישורן אלופים גבאים ומינויים דחברה קדישא
בק"ח לעיין ולפקח בצרכי החברה שלנו לעשות סייגים וגדרים כמה תקנות ישרות שיהיו
כאבן בוחן ועופל ביסוד מוסד מעתה ועד עולם ששום בעלי תקנות לא יסתורו התקנות
המבוארים פה שהוא מעין תקנות מקמאי וקשישאי שהיו חרות על הלוחות פנקסים ישנים
של החברה.

א. ראשית חכמה יראת ד' שמחויב כל גבאי חודש בחדשו לילך לבית ההקדש
בכל יום שני וחמשי בכל החודש לפקח ולבקר על החולאים שיהיו בהקדש מה נצרך לכל
איש לפי מוגו וטבעו ולהשגיח על העניים ומי נצרך לשלחו הן פוס גייאר והן על פורץ
ואף שלא יהי' בהקדש חולאים מחויב הגבאי לילך ב' פעמים בכל שבוע.

ב. השמש מחויב לילך ערב ובוקר וצהריים בכל יום להקדש לפקח על החולאים
דשם ולבוא להגבאי להגיד לו מה שנמצא שם איזה חידוש ואף אם לא יהי' שם חידוש
אעפ"כ מחויב להתראות לפני הגבאי חודש לא פחות מן ג' פעמים ביום ואף מחויב השמש
לחקור ולדרוש על חולי עניים שבבתים לראות מה הם צריכים ולהודיע להגבאי.

ג. הגבאי חודש אינו רשאי להוציא יותר משני זה' בלתי ידיע' שני גבאים ומה
שיהי' נצרך להוציא יותר מששה זה' יהי' בידי על [בידיעת] כל הגבאים או רובם כ"א
בדבר נחוץ שמגיע לסכנת נפשות ח"ו ובמקום סכנה לא גזר.

ד. חד"א להוציא הוצאות רפואות על חולי אורח כ"א בהסכמות כל הגבאים ובאופן
זה שיהי' בקופה של צדקה מופרש ומיוחד לא פחות מאה זה' שלא יהי' נצרך להוציא
על האורח רק יהי' מופרש ומוכן על הצטרפות חולי קהלתינו כי עניי העיר קודמין אבל
הוצאו' רפואות על חולי אורח שיעלה ס"ח מעשרים זה' יהי' בהסכמות כל הגבאים ואף
שלא יהי' מאה זה' מופרש כנ"ל.

ה. כל מה שנותני' החברה לאיזה איש או אשה עני או חולה על הוצאו' רפואות
או לצרכיו משך חוליו לא יהי' בתורת מתנה מהחברה רק בתורת הלואה וכשירחיב י'
את גבולו שיהי' לו במה לשלם מחויב לשלם.

ו. חד"א ליתן לא יותר מן א' זה' בכל שבוע או שמונה זה' בפ"א [בפעם אחת]
אם לא שיתן חתימו' יד חלק שיהיה' מקויים בעדים ואח"כ יעלה מעמק החשבון כמה עלה
מה שהוציאו עליו ואח"כ יכתב חש"צ [חשבון צדק] עם סך הכולל על ח"י חלק.

זיין. חד"א להגבאי חודש לרשום הוצאה והכנסה על צעטל כ"א בפנקס דחוקא ועכ"פ בכל שבוע ושבוע יכתב בפנקס המיוחד לזה.

חית. הקלפי יהי' למז"ט [למזל טוב] בכל שנה ושנה בל"ג בעומר בבוקר אחר תפלת שחרית ויוקח מהקלפי חמשה בוררי' כשרים ושני במקומו' כשרים ושלישי בשלישי פסולים להיו' בוררי' יחד כ"א חד בעל כשרים והשמש מחויב [להודיע] לכל אנשי החברה יו' א' מקודם הקלפי להיות עתידים ליום הזה.

טית. הבוררי' יש להם רשות והפנאי שני מעל"ע לעשות התמנות ואחר מעל"ע הראשון אם יתאספו הבוררי' ולא יהי' לא' או לשנים פנאי לבוא אזי יהי' קורא הבמקומות. יוד. הבוררי' יעשו התמנות כסדר הזה לא פחות מן ארבעה גבאים כשרים כנ"ל ורשות להם לעשות גבאים יותר אף פסולים כפי ראות עיניהם — נאמן א' ארבעה רואי חשבונות כשרים ולא יותר — ג' שומרי תקנות כשרים ולא יותר — ולא פחות יהי' מן י"א מינויי' והגבאים ינהגו כל א' חודש בחזור הלילה והבוררי' אינם רשאים למנות את עצמו לשום מינוי שלא הי' מקודם מבוררי' אחרים וא. הבוררי' יש להם מקופת החברה שנים עשר [?] זה ולא יותר — והבוררים אינם רשאים להכניס שום איש בחברה כ"א דוקא גבאים ומינויי' יכניסו אנשים.

יב. אף רשאים להיות גבאי או נאמן עד שיהי' מקודם שלשה שנים שומר תקנת ואח"ז ג' שנים ר"ח [רואה חשבון].

יג. רשות להבוררי' לעשות בעלי תקנות והב"ת יעשו תקנות לפי הצת והזמן רק שלא לסתור התקנות הקודמים ותקנות האל' [האליפים?] כ"א להתמיר ולא להקל. יד. באם שירצה א' לדבק בחברה שלנו אזי יבקש מהגבאים תחלה והגבאים יצור לאסוף כל הגבאים ומינויי' ע"פ רוב דיע' כן יקום ודמי קדימה יהי' לא פחות מארבעה ועשרים זה וע"ז אף א' יכול לעכב ועל יותר ע"פ רוב דיעות.

טו. כשירצה א' לדבק בחברה שלנו אזי שנה ראשונה לא יהי' לו קלפי ובשנה ראשונה יתן וואכיר כפול ובשנה ראשונה מחויב לילך עם פושקע לסבב בעיר באם שיהי' נצרך להגבאים לסבב בפושקע ועכ"פ לא פחות מארבעה פעמים בשנה ראשונה מחויב לילך עם הפושקע בעת הצורך הנ"ל.

טז. כל אור"א [אחד ואחד] מאנשי החברה מחויב ליתן בכל שבוע א' ג"פ וואכיר וקודם הקלפי מחויבים לפקח על כל אנשי החברה אם כל אור"א סילקו הוואכיר ומי שלא יסלק עד פ"א [פרוסה אחרונה] אין להניח הפיתקא שלו בקלפי.

התקנות האלו אינם רשאים שום ב"ת לבטל בשום אופן בעולם כל הנ"ל יצא מאתנו אלופים גבאים דח"ק בק"ח כפי הרשות [?] מבוררי' שנת תקנאו שהגבאים יעשו תקנות ולרא' באנו עת"ח הי' יו' ה' א' דחה"מ פסת תקנוין פק"ק הוראדנא [5 חתימות].

תקנות נוספות מתקע"ד:

להוסיף משגיחים כמספר הגבאים בכל שנה שילכו עם השמשים להאפטייק [בית מרקחת] לראות כמה יוצאו באמת וגם יסבבו המשגיחים בקופה של צדקה של הח' בק"ח בבית הכנסת. המשגיחים יחשב להם דרגא רוח' וזה רק שבע שנים אחר חתונתם.

תעודה מס. 22

תקנות הורודנא תקע"ט (1819) ע' מנהיגי הקהילה כרי לחוק ירי הב"ח.

סובב

א. לחדש את הנתינה מספינות העוברות דרך הנימון לק"ב [לקניגסברג] וחזרה שנשכחה זמן רב ושיתנו חצי רוח' בכל פעם שיעברו על העיר וגם מכל א' [באט?] א'.

זהב ט"ו גד' בהליכתה לק"ב וסך א' זהב ט"ו גד' בחזרתה מק"ב, וגם סך חצי זהב פוליש מכל א' שאק באלקין [קורות] או טאווארני' קלעציר [קורות משא] או קלייעפאש שיעברו דרך נהר גימון דפ"ק יצ"ו.

ג. כל מילדת חייבת להודיע על כל נקבה הנולדת כדי שיוכלו לגבות ח"י ג' כפי שיאסף ימסר בכל חודש לב"ח.

ג. כל מילדת חייבת להודיע על כל נקבה הנולדת כדי שיוכלו לגבות ח"י ג' כפי התקנה הקודמת בפנקס וחד"א על כל שלוחא דציבורא...מלקרא הנקבה בשם עד שיסולק הסך ח"י ג'.

ד. על סעודת מהולתא יהיו רק ג' פושקעס: של המילדות, ההקדש מאן וא"י [וארץ ישראל]. על סעודת נשואין שתיים: הקדש מאן וא"י. ואין רשות להעמיד יותר. ה. בכל מנין יסבבו בפושקע לב"ח בכל ימי קריאת התורה.

ו. רק אנשים שאינם יכולים לעבוד רשאים לסבב על הפתחים.

אגודת "אזע" בישראל

רח' פינסקר 2, תל-אביב

(טפלויות) (לתינוקות: א) בבית-שאן, ב) במעברת מגדל-אשקלון.

המוסדות הנ"ל מיועדים לתינוקות חולי ניים, חלשים, ירודי משקל וכו'. מספר ימי הבראה בשנת 1958 הגיע ל-7903.

3. זה שנתיים משתפת אגודת "אזע" בשרד ראל פעולה עם משרד הבריאות, משרד הסעד וקופת חולים במפעל של הבראה ביתית לתינוקות. הפעולה הזו מבוצעת כיום ע"י "אזע" ב-15 מעברות וישובי עולים ומקיפה כ-300 תינוקות, המקבלים מדי יום ביומו את הטיפול ואת העזרה הרפואית הדרושה בבתיהם הם. יחד עם זאת ניתנת הדרכה לאמהות ע"י האחיות המבקרות בבית התינוק.

מספר ביקורי בית של האחיות הגיע בשנת 1958 ל-17680.

4. זה קרוב לשנה משתפת אגודת "אזע" פעולה עם המחלקה לרפואה ציבורית של עיריית תל-אביב ועם אגודת "אלון" בהנ"ל מוסד מוסד אברהם לילדים נכים בפתח המוסד כולל 120 ילד. הילדים מובאים מדי יום ביומו בשעות הבוקר למוסד ומוחזרים לבתיהם בשעות הערב. הם מקבלים במוסד את כל הטיפול הרפואי הדרוש, אוכל וכיוצא בזה. ע"י המוסד קיים גנן, גן ילדים ובית ספר יסודי.

5. בחודש אוקטובר אשתקד הונחה אבן הפינה למרכז בריאותי לילדים בקריית גת, אשר ישא את שמו של אנריקה (חיים) גוטברג ממקסיקו. המוסד עומד להפתח בחדשים הקרובים והוא יכלול מוסדות רפואיים-סוציאליים לתינוקות וילדים.

בתוכניתה של "אזע" להרחיב את פעולותיה בשטח הבראה ביתית לתינוקות ולהגדיל את כוח קליטתו של המוסד בכפר-מלל.

"אזע" הנו ארגון רפואי יהודי בין-לאומי, שנוסד ברוסיה בשנת 1912 במטרה להביא עזרה רפואית לנזקקים ולהפיץ כללי ההיגיינה בין האוכלוסיה היהודית בתפוצות הגולה.

אגודת "אזע" בישראל נוסדה בשנת 1944 בסניף של "אזע" העולמי "אוניון אזע", במטרה לדאוג לבריאות הילדים ולהרמת ההיגיינה בין האוכלוסיה הנחשלת. פעולותיה של אגודת "אזע" בישראל מושרתות על 3 עקרונות: —

א. היא מבצעת אי-אלו פעולות רפואיות שלא נעשו ולא ייעשו ע"י גורמים רפואיים אחרים במגמה למנוע כפילות פעולה;

ב. היא רואה כתפקידה להביא עזרה רפואית לתינוק, לילד בגיל רך ובגיל בית הספר;

ג. היא קובעת את תוכנית פעולותיה הרפואיות בשיתוף עם הגורמים הרפואיים והסוציאליים המוסמכים, משרד הבריאות, משרד הסעד וכו'.

משנת 1944 עד שנת 1957, בה אירגנה "אזע" בישראל מחדש, נהנו 20640 ילד ונוער מפעולותיה ו-667615 ימי הבראה ואשפוז ניתנו בבתי הבראה ובתי נופש של "אזע". פעולותיה של אגודת "אזע" בישראל כיום מקיפות פעולות רפואיות שונות בשטח בריאות לילדים: —

1. היא מקיימת מוסד רפואי לילדים חולי קדחת, שגרון ומחלות לב בכפר-מלל. המוסד מיועד לילדים בגיל בית הספר.

במשך השנתיים האחרונות החלימו ושוקמו במוסד קרוב ל-300 ילד. מספר ימי האשפוז הגיע בשנת 1958 ל-7903.

2. היא מקיימת שני מעונות יום רפואיים

זלמן שזר

מכלל מלמדי

א. מפרוזדור למרקליון

כתבתי „מכל מלמדי“ לא רק כדי שלא לשנות מקרא מלא ב„אשרי תמימי דרך“, אלא משום שאין לי כל תקוה לספר את כל אשר ראוי לספר על כל המלמדים אשר היו בימי ילדותי בעיירתי, על אישיותם, מעמדם, דרכי לימודיהם וסגולותיהם; ואם אצליח להעלות על הנייר רק משהו מחייהם של המלמדים שלי, ולו רק מחיי החשובים שבהם, ועשיתי חסד של אמת עם היקרים הללו בעיירתי, שעל שכמם הוטלה המעמסה להנחיל את התורה מדור לדור ואשר היו ואינם עוד, לא הם ולא שכמותם. ויהא בזה גם משום ביטוי כל שהוא להכרת התודה וההוקרה שרוחש הלב להם כי על אף כל מדוי חייהם ומצוקותיהם השכילו למבור לי ולבני גילי את המפתחות הראשיים לאוצרות עמנו לעולמים.

ומכיון ששטויבץ עיירתי לא נפלה במשהו משאר העירות אשר בסלך מינסק וסביבותיה, והאופיני לה אופיני גם ליתר העירות שברוסיה הלבנה — הרי יחא אולי בצרור זכרונות אלה, על השנים הראשונות ללמודי בה, גם משום תרומה כל שהיא להבנת דרכי החינוך וההוראה בכל המקומות הללו בימים ההם.

לפי מעמדם היו המלמדים שבעיירה שכבה לעצמם, מעץ שכבת בינים בין הדיינים והשוחטים מצד זה, שהיו נמנים עם כלי הקודש, שעל הציבור פרנסתם, לבין החנונים ובעלי המלאכה, שפרנסתם גורמת להם דאגה מתמדת ועגיונתם מרובה. ואם כי המלמדים היו העניים ביותר שבקרב בני העיירה ופרנסתם היתה בדוחק רב, היה היחס אליהם יחס של כבוד, וחוס של אצילות היה נמתח על דלותם. אף המפורסמים שבין המלמדים, שהיו מצליחים בימי חול-המועד של פסח ושל סוכות לצרף להם „מעמד“ שלם של תלמידים מלא הכתה, מבני בעלי הבתים הנודעים שבעיירה לכל „הזמן“ הבא, לא היו מסוגלים לספק את התוצאות ביתם, משכר לימוד בלבד, אילוצא נשותיהם שהיו כמעט תמיד נשריחיל, שהיו מרויחות „מן הצד“ ומכניסות לתוך המשפחה לא פחות מכל הכנסותיו של המלמד עצמו, שהיה הון-המפרנס הרשמי של הבית.

המלמדים עצמם גבדלו ביניהם לפי דרגת למדנותם ולפי שלכי למודם של חניכיהם. רבים היו מלמדי דרדקי שב„חדריהם“ החלו הילדים ללמוד „עברית“. אלה היו הקבועים פחות והעניים יותר. מפורסמים יותר היו מלמדי „שווארבע“ (כלומר, „עשרים וארבעה“ כתבי הקודש), שהיו את השלב השני של ההוראה. מעטים עוד יותר ומצויינים ביותר היו מלמדי „הגמרא“, בין שהיו מלמדים יחד עם גמרא גם תנ”ך לסירוגין, ובין שהתמחו בלמוד הגמרא בלבד, לרבות תוספות, ושהיו רואים את עצמם כמעין מכינים לקראת הישיבות הגדולות השוכנות בעיירת מיר הסמוכה, או במאלץ ובסלובודקה הרחוקות.

וכשם שהיו המלמדים שונים לפי דרגותיהם, כך נבדלו לפי בתי-הכנסיות שהיו מתפללים בהם. אמנם, שיטה של „זרמים“ לא היתה ידועה בעיירה, אבל היתה זה מקובל שאיש ביה”מ הגדול שולח את ילדיו למלמד מתנגד, המתפלל כמותו בביה”מ הגדול, ואיש ביה”מ החדש בוחר לשלוח ילדיו למלמד השומר אמונים לביה”מ החדש. ועל אחת

כמה וכמה שאיש השטיבל נזהר מאד לשלוח את ילדיו למלמד חסיד המתפלל בשטיבל דוקא. דרך צני העיר הנזקקים לת"ת, מוכרחים היו להסתפק במה שזיכה אותם הצבור. נוסף על כל אלה היו בעיירה גם „שרייבערס" ובזמן האחרון גם מורים („לעהרערס") שלא היו נוהגים ללמד בכתות, כי אם היו מבקרים בבתי תלמידיהם ותלמידותיהם ונותנים „שעות". עד שבא הציוני אלתר יוסלביץ וייסד בית ספר תרבות והוסיף להקרא „מורה" גם לאחר שהקים כתות סדורות ומאורגנות.

בין „מלמדים" לבין „מורים" לא היה כל קשר. המורים היו משכילים, יודעי לשון, מומחים לדקדוק מלמדי עברית וחשודים בעיני הרב על ציונות ועל קלות ראש, והמלמדים היו נושאי היהדות הצרופה, נאמני בית-הרב ושומרי החומות.

ואם בין תלמידי המלמדים לתלמידי המורים היו הבדלי מגמה, הרי בין תלמידי המלמדים לתלמידי ה„שרייבערס" היו גם הבדלי מין וגיל. המלמדים לימדו את הילדים בגיל בית-הספר והשרייבערס לימדו את הבנות בגיל הבגרות, ביחוד כשהגיע פרקן להנשא והן היו צריכות לכתוב מכתבים לחתניהם.

זכור לתהלה: וועלע דער שרייבער. איש בא בימים היה, בעל זקן שחור שהשיבה נזרקה בו לפני זמנו. מומחה היה ללמד עוזרות-בית שעמדו בשדוכין. וזכור ה„אנפיהר" שהיה כותב בשבילן באותיות עגולות נאות להפליא בראש הגליון, והתלמידות היו מצוות להעתיק אותן עשרות פעמים עד אשר תרוץ הכותבת בהן: „צו מיין הייס געליבטן ברויטיגאם לעבע וואהל" או „צו מיין האכטוואלגעכארענען שוויגער פאטער לעבע וואהל". ולפני שהגיעו לכך היו מקבלות שיעור בכתיבת אותיות לפי „אנפיהר" אחר ששימש דאשית למוד כתיבה גם באידיש וגם בעברית ושהיה נערך לפי כתיבת „הא"ב ישר והפוך", תחילה לפי סדרן ואח"כ לפי תשרק — „תשרק צפעס נמלך יטחו והדג בא על שלחן מלכים", כשהאותיות „על שלחן מלכים" באו גם לתפארת המליצה, וגם לשם השלמת השורה שלא תשאר ריקה.

מיד אחרי הצהרים כשגבירות הבית היו נחות אחרי הארוחה, היה וועלע בא למסכת זמרעף את לקחו לעוזרת, או לשתים שלש עוזרות שהיו מתחברות יחד, לשעה אחת; דבשה מאוחרת בלילה היתה העוזרת יושבת ליד הגליון הארוך ומעתיקה את השורות הנאות והמחממות, לאור העששית, ואנו הילדים „המשכילים" עוזרים על ידה לכוונה ולהדריכה ולהעבירה בין חתחתי הכתיב המופלא.

חציו „שרייבער" וחציו „לעהרער" היה המורה הרצל דבורצקי שהכניסני ראשונה לתוך סוד האלף-בית ושלכשתרצו היה הוא הרבי הראשון שלי.

כלומר רבי אמת, המלמד בכתה, לא היה, אולם גם אם המוסד גן-ילדים לא היה קיים עוד, ואיש לא ידע בעירה על הצורך בו, הבינו הורי כי יש לחנכני בתורה לפני שהגיע פרקי להכנס לתוך החדר. והתפקיד הוטל על המורה הרצל.

היה הרצל המורה בן טובים, איש משכיל שנשא נפשו ללימודים, אבל חשכה עליו השערה ונשאר בעל מום. נכה רגלים היה, ובעל נפש עדינה ורך המזג ומן המצויינים „שבעניים והגונים" שבסביבת ביתנו.

אביו היה משולח של ישיבת מיר הסמוכה, ר' יהושע דבורצקי, שהיה בנו של הרב מו"סיל. כל ימות השנה היה ר' יהושע סובב על פני עירות הפלך ומאסף כספים לטובת הישיבה, ולימי החגים היה מגיע אל ביתו שבעירתנו. ומכיון שעירתנו לא היתה שייכת לתחומי פעולתו, כי משולח אחר של ישיבת מיר, ר' יעקב מאיר הלבן, היה יושב בה בקביעות, לא היה נוהג לדרוש בעירתנו. אולם כל העיר נהנתה מניגוניו שהיה מביא מנסיעותיו. ושנים רבות היינו נוהגים לשיר את „שישו ושמחו בשמחת תורה" בנגונו של ר' יהושע דבורצקי. הוא עצמו, — ר' יהושע זה — שהיה למדן מופלג ובעל סבר פנים ומעורב

עם הבריות, היה בעל תכונות גדולות. הוא גם נשא את נפשו לבנות לו בית משלו, ומול בית המרחץ התנוססה בקרן-זווית התחלה של בית גדול שהחל לבנות בשביל משפחתו הענפה. אולם בשל דחקותו המתמדת היה דוחה את המשך הבנין משנה לשנה, "ולעת-עתה" הצטופפה המשפחה הגדולה בשני צריפים ארעיים: צריף לעצמו עם שלש בנותיו המבוגרות ואמו הזקנה, הרבנית הישישה מז'יטל, וצריף לבנו הרצל, שנשא כבר אף הוא אשה, והוליד חמשה ילדים, וכלם על ר' יהושע פרנסתם.

וזכור לי יפה האסון ההוא, שהטיל אימים על העירה כלה, ושאני בילדותי ספגתי לזכרוני לכל מלוא זועתו. זכה ר' יהושע להשיא את בתו הגדולה, הראשונה לבנות, שכולן כבר הגיעו לפרקן. ולא עוד אלא הביא לו חתן למדן מן המובחרים ומשכיל מבטיח. חגג את החתונה בתכונה רבה בתוך הצריף שלא הספיקו עוד לכסות את גגו, מחוסר כספים, והחתונה עצמה היתה כרוכה בדאגות מרובות ובהוצאות שלא היה להן כסוי. ור' יהושע הגיע ממסעיו לחתונה ביום החופה, יחד עם המחותנים הנורים ועם אמרכלי הישיבה, ובעצם שעת הובלתו את בתו אל החופה לא עצר לבו את תלאותיו, ונשבר בקרבנו ומת. שלחו לשאול את הרב כדת מה לעשות, פסק הרב לא לבטל את החופה; סדרו את חג הכלולות בלי כלי זמר וביללות, ומיד אחרי החופה יצאו להלווית המת ולעריכת ההספדים. והי האבל כבד בכל העירה.

וכשמת ר' יהושע ביום חתונת בתו, היתה עוד אמו של ר' יהושע, כאמור, הרבנית הישישה מז'יטל, בחיים, ואף היא היתה סמוכה על שלחן אלמנתו. אשה זקנה מאד היתה הרבנית ההיא, קטנטונת מצומקת וכלה עטופה שביסים וקישורים משונים והיתה מפורסמת בעירה כ"ודעת לחש, כמשביעה נגד, "עין הרע", מרפאת כאב שנים ב"אפשרעכעגיש" ומכינה א. וואסערל" לכאבי עין.

והחתן הצעיר שהביא ר' יהושע לבתו מבחירי הישיבה, שלביש מזלו היה גם שמו יהושע כשם חתנו, נפגע מהר במחלת השחפת וכל העירה היתה מספרת ספורי אימים, כי הלמדן הצעיר, האברך, "יהושע חתנו של ר' יהושע", "יורק דם" ואין תקוה לחייו. ולהרצל אשה היתה — היגדה אסתר שמה — שאף היא חולנית היתה וריאותיה סדוקות ולא תסכון לפרנסה; ולא עוד אלא תמיד כרסה בין שניה, והיא תמיד עסוקה בהריון וביניקה. באותה שנה שמת ר' יהושע, היה כבר הרצל אב לחמשה ילדים, — בת אחת בת י"ב שנה וארבעה ילדים מבן עשר ולמטה — וביניהם ידועי חולי וזקוקים לתרופות. והצריף עדיין ארעי מאד, והתנור עשן. ולשתי המשפחות הגדולות הללו — לאלמנת ר' יהושע, על אמו הזקנה ועל שלש בנותיו וחתנו החולה — ולמשפחת הרצל, על שבעת נפשותיה — לא נשאר כל מפרנס אחר בלתי אם הרצל זה, נכה רגל, הרתוק לכסאו ושכל פרנסתו היתה על כך, שהיה יושב ומפטם טבק לתוך הלזונות של גיר פפירוסה ומוכר סיגרות למעשנים שבעירה.

יצא הרצל לחדשים אחדים לאחיו מנדל דבורצקי שהיה גר בגרודנא, והיה עסוק שם בעסקי יערות, והביא משם רגלי-חובת, עשויה ברזל ועץ — הרגל החובת הראשונה שראו בעירה. חלקו את מלאכת הסיגרות בין בנות הבית, והוא, הרצל, "לבש" את הרגל המלאכותית והחל להתהלך על פני בתי הבעלי-בתים, "לתת שעורים" לילדים קטנים, לפני כניסתם ל"חדר".

וזה היה מורי הראשון.

וזכורה לי יפה דרכו בהוראת אלף-בית, וכה היה מלמד, בנגון לבבי ובהסברה ציורית: "אויבן א דאניצע, אונטן א דאניצע און אין מיטן א קאראמיסל — איז עס... א'אלף" (דלי למעלה ודלי למטה ואסל באמצע — הרי זה... אלף). לימים, כשקראתי את "ספיה" לח. נ. ביאליק, נודע לי לראשונה כי סדר למיד זה היה נפוץ ברבים. ואני בתומי

חשבתי אז, כי הוא כולו פרי יצירת דמיונו של הרצל המורה, וחבבתי מאד, ובמיוחד אהבתי את ההפסקה הארוכה שהיה משאיר ל"איז עס" — כדי לתת לי שהות לנחש כראוי את האלף המיוחד, ולא להכשל חלילה.

כלומר, על אף צרותיו המרובות ודחקו הכלכלי היה מורי הראשון הזה איש בעל מאור פנים ומזג נעים והומור רך, ותוך צהלת חיים של עני מרודה והסתכלות של אמן רעב, הוכנסתי ראשונה אל הפרוזודור של תורה, שממנו הובילה הדרך אל הטרקלין של "החדר". ואני אז בן ארבע וחצי.

ב. ר' חיים איצ'ה

וב"חדר" ממש — הראשון ל"חדרי" — שלט הרבי, ר' חיים איצ'ה (ברסוק). הוא היה יהודי גוף, דל בשר וקל תנועה, זריז במלאכות מרובות ואוהב ילדים. בן חמש הייתי כשנכנסתי ל"חדרו", ו"החדר" היה בתוך ביתו, במעלה הרחוב המינסקאי, בקצה חצרו של "זקן" העירייה שלמה רוזובסקי. מעבר לחצר הזדקר ההר המפורסם, שאליו היו באות בכל ערב שכת בעלות-הבית שבעירה לצבור חול צהוב, נקי ונוצץ לכבוד בו את הרצפות בבתיהן לכבוד שבת. בין הבית וההר היה עוד גן של פירות שהרבי עצמו, עם אשתו וילדיו, היו מטפלים בו בכל שעת פנאי.

ה"חדר" שלמדנו בו, שימש גם חדר אוכל לרבי ולביתו, וגם חדר בשול, כי תנור גדול תפס בו את כל המחצית הראשונה של החדר ועל ידו היתה כל השעות לפני הצהרים עומדת הרבנית, גבוהת הקומה ורזת הבשר, והחולנית תמיד, יעה או קלשון בידה והיתה אופה את הלחם ומבשלת את הארוחות, מוציאה מן התנור ומכניסה לתוכו את הקדרות המפור יחות ומעמידתן על הכירים ליד התנור הלוהט. מעמדתה ליד התנור היתה מקשיבה רב קשב לנגוני בעלה הרבי, ולרנן עשרים התלמידים המסובים ליד שני השלחנות הארוכים אשר בקצה החדר, אחד מול חברו ישבנו ליד שני השלחנות, כעשרה ילדים ליד כל שלחן, והרבי לבוש חלוק קליל ארוך, כששתי ידיו משולבות לאחוריו, היה מתהלך בין שני השלחנות לרחבו של כל החדר, הנה והנה, כשהשוט נעוץ באבנטו ושתי כנפות החלוק שלו מתנועעות בקצב הליכתו ומלוות בניענועיהן את שירת קריאתו בקול צוהל:

ב—רוך — ש

א—מר — ו

ה—יה — ה

עז—לם — ב

ואנחנו כולנו מסתכלים בסידורים הפתוחים לפנינו וחוזרים אחריו בקול רם ובמקהלה, הברה אחרי הברה, וההברות הבלתי מובנות מתחרזות יחד לפזמון ילדים מוזר ויקר המתנגן כה נאה בזמרה המופלאה, זמור וחזור, עד אשר אנו משננים אותו כלו בעליפה.

ברוך ש — אמר ו—

כה התחלנו ללמוד "עברי".

לכאורה, היה השוט נעוץ רק לנוי ושמש מעין קמרטון למקהלה כלה. אבל אוי לו לילד שתלה עיניו בתקרה, או בחלון היוצא לקראת ההר, והיה שוכח את אצבעו על הסדור ומסיח את דעתו מן הרנן שבצותא: השוט היה רוקד מיד, בזריזות מפליאה, ישר על גבי האצבע המתנועעת אוטומטית, והילד היה מוצא מהזיתו בקפיצה דוהרת. והרבי, כאילו רק גרש זכוב מעל השלחן, אינו מפסיק משגונו המזמר, ורק הקול הדמוע של הילד אשר נתפס בקלקלתו, מזכיר למקהלה כלה את אשר קרה כאן לעיני כלנו ואת אשר עלול לקרות לכל אחד מאתנו, אם לרגע קט נסיח דעת משגונו ומפזמונו.

למוד זה של "עברי" היה ענינו של השלחן האחד, הוא שלחן המתחילים אשר ליד

החלונות. אולם באותה שעה עצמה כבר ישבה הכתה השניה ליד השלחן השני והיתה חוזרת על הפרק של „חומש“, שהרבי למד אתם שעות אחדות לפני כן. היא היתה חוזרת על פרקה בקול רם ובמקהלה, פסוק אחרי פסוק. והרבי, בעודנו מנצח על המקהלה אשר ליד שלחן הדרדקי, היה חש מיד באינו זריזות מיוחדת אם אחד התלמידים שליד שלחן החומש מפגר בעיונו, או אינו מתרגם את המלה כדווקא. מיד היה מתקפץ השוט מתוך האבנט, מצליף באצבעו של הילד הנכשל, ומחזירו ללמודו בקול בכי מר.

ואם לפני הצהרים היו יושבים הקטנים ליד השלחן הראשון ולומדים קריאה, והכתה השניה היתה יושבת ליד השלחן המקביל ו„חזרת“ על למוד החומש, היה הסדר מתחלף בשעות שלאחר הצהרים. ושתי המקהלות המקבילות היו שרות בבת אחת שתי מנגינות שונות והרבי הצוהל היה מתהלך בין שני השלחנות כמפקד מנוסה המנצח בבת אחת על שתי מערכות יריבות ושונות, כשידיו משולבות מאחוריו, השוט באבנטו וכנפי חלוקו הקליל מתנועעות כשתי כנפי היונה, לפי כל טעמי הקצב של הפזמונים המתרוגנים.

היחסים בין שתי הכתות, כתת המבוגרים שהיא כתת החומש לבין כתת המתחילים, שהיא כתת „העברי“ לא היו מן המשובחים. והילדים המבוגרים במקצת, שכל ההבדל ביניהם היה רק שנת למודים אחת, התעללו בקטנים שהיו חלשים יותר ופחות מוגנים. ואם בתוך הכתה עוד היתה הדרך-ארץ בפני הרבי מרסנת את יצריהם של הרודנים שבחבורה, הרי בחוץ, בלכת הילדים אחרי הלמודים בצותא הביתה, היו „חזקים“ מתקלסים ב„קטנים“, מתלוצצים בהם, מכים אותם מכות רשע וצוהלים לבכיותיהם. רק בירחי החורף, כשהלילות חשכו מאד והאור הקלוש שבפגסי הגיר אשר בידי הילדים היה עוד מעמיק את אימי החשכה שברחוב, היה הפחד המשותף כאילו משלים בין היריבים, וכעדר כבשים פעוטים, שנאבים אורבים להם מעברים, היו ילדי החדר על שתי הכתות גם יחד, שוכחים את מריבותיהם ומצטופפים לעדה קטנה אחת החוצה את דרכה בין סכנות איומות, כשהיא מאוחדת בחולשתה ומלוכדת באימתה מפני ה„מוזיקים“.

מפרשת אימי ילדות אלה זכור לי מקרה, ששנים לא יכולתי להשתחרר מזוועתו.

היה זה „זמן“ של חורף. בשל ריחוקו של בית הרבי הוחלט לשכור חדר סמוך יותר לבתי התלמידים. שכר הרבי „חדר“ בביתה של האשה ראשע, ברחוב המוביל אל המרחץ, מול בית הקברות הישן אשר בתוך השולחית. לרבי היה יארצייט או יום שמחה באותו יום, והוא נעדר מן ה„חדר“ כל אותו יום אחרי הצהרים. וילדי הכתה הגדולה עמדו בלמוד פרשת הקרבנות. החליטו לשחק ב„הבאת קרבן“. ואני הייתי הקטן שבכתת הקטנים. נמנו וגמרו שעלי להיות הקרבן. לא הועילה כל התנגדותי, וחברי כתתי פחדו להגן עלי. אספוני ה„חזקים“ וקשרוני אל הספסל, אחד ה„אלמים“ שבכתה הגדולה היה הכהן הגדול, אשר התעסף במפה שהסיר מעל השלחן ומלמל איוז ברכה ברוב דבקות וסלסולים, וילדי הכתה הרימו אותי עם הספסל ובקול זמרה של „צדקה תציל ממות“ הוציאוני, כפות לספסל, אל בין המצבות השחוקות והנמוכות אשר בתוך בית הקברות הישן, שאין רגל איש דורכת בו, השאיר רוני כפות ידים ורגלים וסתים פה, ושב בתהלוכה חוגגת לתוך ה„חדר“. לא אשכח את האימה שנפלה עלי בבדידותי ההיא בין המתים, ואת הכעס שבער בי על אכזריותם של יריבי ועל פחדנותם של חברי ובעיקר את הפחדים שתקפוני בפני הצללים המשונים. בין המצבות העתיקות — גם ה„ברכה“ של הכהן האלם הפילה אימים. כנצחים נדמו לי הרגעים ההם, עד אשר בא הרבי בריצה ובבהלה, ואחריו כל חברי כתתי — וגאלוני.

לשוא רגז הרבי ועשה שפטים בכתה הגבוהה. אחד אחד הוצלפו המסיתים והכנהנים. והשוט חגג את נצחונותיו יום תמים. אבל אימת השעה ההיא לא סרה ממני זמן רב וגם התקשרותי לרבי-גואלי, — שראיתי את כאב נפשו ואת כנות הצטערותו — גברה מאז. בדרך כלל, יחיד במינו היה הרבי, ר' חיים איצ'ה, טוב הלב ורך המזג. ובשנים הצטיין

מבין כל מלמדי העיר. ראשית — בחבת ציון שלו. כמדומני שהוא היה בימי ילדותי האחד בין מלמדי העירה שעל אף אסורו של הרב, העני לתת יד לציונים. השם מזרחי עוד לא היה נודע בשטוביץ. אבל הוא היה איש מזרחי לפני בוא המזרחי לעירה. ומעשה במטיף ציוני שבא למכור מניות הקולוניאלבנק, נאם המטיף בביה"כ החדש והלהיב את השומעים וקרא להתנדבות כספית והצבור שלא היה עוד רגיל לכך לא אץ להענות. עלה הרבי ר' חיים איצ'ה אל הבמה, הוציא מכיס חזיתו את ה"בצל" שלו, זה השעון הצהוב שהיה כל רכשו, ולפיו נהג את כל סדר לימודיו את תלמידיו, הניח אותו על השלחן וקרא לבעל-הכתים להוציא גם הם את שעוניהם ולקנות "עקציות". ויהי הדבר לשיחה. ועלינו התלמידים התחבב בעיקר בשל סגולתו השניה: אומן יד היה ומפליא לעשות באולרו. וכשהגענו לחומש והיינו לומדים את פרקים ראשונים של פרשת השבוע, פסוק עם רש"י, והוא היה מספר לנו בעל-פה את ספור המעשה על הפרקים הנותרים, למען נשמור על הקשר אל הפרשה הבאה, שגם ממנה לא הספקנו בשבוע הבא ללמוד אלא פרקים ראשונים בלבד; ותוך כדי סיפור היה מצרף אמנות-יד לבאור פרטי הפרשיות. במיוחד הצטיין בשני נושאים קבועים — שהרבי השני, מלמד התנ"ך, ר' יעקב מאיר הצהוב, העסיק אותו אחר-כך ושכלל — בפרשת החושן והאיפור, ובפרשת המשכן. החושן והאיפור היו נגזרים מניר. התלמידים היו מביאים מבתיהם בתכונה רבה ובחגיגות נלהבת, את גליונות הניר הגדולים והצחים ואת העפרונות בעלי-ידו הצבעים — אדום וכחול משני קצותיהם, — והוא הרבי היה משתטח לכל ארכו על פני הגליונות המודבקים זה בקצהו של זה כיריעה רחבה אחת השרועה על השלחן והיה גוזר במספרים, מעשה חסידאמן, את כל הסגור הרחב של האיפור ואת הכתפיות הדקות המשולבות מעל השכם, ואת החושן המרובע אשר על החזה, כלו מעור אחד עד כדי כסוי כל הדמות, ואח"כ היה משחזר יפה את העפרונות משני קצותיהם, עוצם במקצת את עינו הימנית, מוציא את קצה לשונו מן הזווית השמאלית של פיו ליתר ריכוז, ובשים שכל ובדיקנות מרובה היה מחלק את החושן לשתיים עשרה משבצות שוות, כמנין שבטי ישראל וממלא את כלן בצבעי העפרונות בהדור רב, משל כאילו צייר את כל שתיים עשרה אבני החן אשר בחומש. ואוי לו לילד שהיה מערבב פיטדה בברקת ושוהם בבהט. כשבועיים היינו עובדים על מלאכת מחשבת זו, הוא, הרבי בעפרונותיו, ואנו כלנו צמודים סביבו לשמשו. וכאשר כלה את כל מלאכתו והאיפור המקופל והמגוזר יפה יפה עם החושן הנוצץ לתפארה היה כלול בהדרו — והרגשנו כאילו היה לרבי שלנו מראה כהן בעבודתו. ומורכבה יותר וממושכת יותר היתה עבודת בנין המשכן. כאן הוטל עלינו קודם לאסוף את כל החומר לבנין. וכחומר שמשו גם תפוחי אדמה, שמהם היה אולרו של הרבי מפליא לגזור, למדוד ולהשחיק את הקרשים והבריחים והאדנים, לפי כל המדות המדויקות שסומנו בפרשת תרומה, לארכם ולרחבם, לפי קנה-מידה מדוקדק שנמדד לפי החריצים שבסכינה של הרבנית. והאדנים היו מצופים ניר של כסף והקרשים היו מצופים ניר של זהב, שבנו של ר' שמואל יהושע החנוני היה מביא לרבי מחנות הוריו. ואנחנו כלנו הוזעקנו לסחוב מבתינו חתיכות של בד, צמר וקטיפה ומשי צבעוניות להכנת היריעות, ועורות התחשים ושש משזר, הכל כאשר לכל כמפורט בחומש.

שבועות נמשכה מלאכת מחשבת זו, שבתענוג ללא קץ היינו כלנו מלוים אותה ובהתלהבות רבה והיינו רואים את עצמנו שותפים למעשה קסמים שאין לו כל שעור. וגם בזה הצטיין רבנו, שגידל את בניו למלאכה. בנו האחד היה מסגר נודע, השני היה נפת, והיה איזה קשר סמוי בין אהבת הרבי לא"י לבין אהבתו את המלאכה. אינני זוכר כי ידובר על כך, ובודאי לא הבינונו את הקשר, אבל העובדה דברה בעדה. ואולי אין זה מקרה כי נכדיו היו מראשוני העולים ארצה, הלא הם נח ברסוק (נח יושקה" חיים איצ'הס), מבין ראשוני עובדי הנמל שבתל-אביב, וברכה חולדאית (תרגום השם

ברסוק) היא היום המנצחת על עבודת הפרדס הגדול של פוטר בגדרה. ונכדו ובן בנו השני שאף שמו נח היו מראשוני מיסדי „גורדוניה“ ונאמניה בשטויבק. עד הימים האחרונים לקיומה של עירתגו.

ג. ר' יעקב מאיר הצהוב

עם סיומי את למודי בחדרו של ר' חיים איצ'ה, מלמדי הראשון, כעבור שלשה „זמנים“ לאחר כניסתי לתוכו — היו הדרכים פתוחות לכמה מלמדי-תנ”ך וראשית-גמרא שהיו מפורסמים בעירה. אפשר היה לפנות לשמריל המלמד, שרוב באי בתי-הכנסת הגדול היו שולחים אליו את ילדיהם, אפשר היה לשלוח אותי לאברהם'ל המלמד, שהיה גם שכן קרוב לנו ואיש מתון ועדין ויפה פנים. אבל גם הוא וגם שמרל נמנו עם ה„מתנגדים“, ובאי השטיבל החסידי לא הרבו עוד לשלוח את ילדיהם אליהם.

בחר אבא לשלוח אותי לחדרו של ר' יעקב מאיר, שהיה מבין מתפללי השטיבל שלנו ונודע כמלמד „בעל פועל“, בקי באבן-עזרא ורגיל במלאכתו.

היה ר' יעקב מאיר מלמד בן מלמד, ואביו ר' משה ליב הישיש, כשהגיע לשיבה, החליט לחסל את „חדרו“ ולעלות לארץ-ישראל. ויהי הדבר למאורע כביר בעירה, ולי היה העולה הראשון שראיתי בחיי. נמוך קומה היה ר' משה ליב, בעל זקן לבן לא ארוך, לבוש נקיות ומתהלך בקלות. סיפרו כי אשתו סרבה ללכת אחריו לארץ, עמד ונתן לה גט כדת וכדין, ועלה בגפו. הייתי בן שש, כאשר אירע המאורע ואני עוד זוכר את הליכתם של יהודי הרחוב, אחד אחד אליו לקבל ממנו את ברכת הפרידה. ולפנות בקר, לאחר התפלה, כאשר נשק ר' משה ליב את מזוזה בתי-הכנסת הגדול ויצא עם טלית ותפילין תחת בית שחיו ומעילו החדש עליו אל העגלה שחכתה לו להביאו אל בית הנתיבות, עמד הקהל כאילו מוכה תמהון לגודל השגב שבמפעלו. היה זה כאילו התעלה לעינינו האיש הזקן אל איזה עולם עילאי ופלאי הממלא את כל חדרי הנפש, אף כי אין הנפש יודעת כלל לתאר לא את טעמו ולא דמותו, משהו מעין מעשה בחנוך שלקחו אלהים לעיני כל הבריות.

כעבור עשרות שנים נזדמנתי פעם למלון „אמריקה“ שבתל-אביב והנה על הקיר, למולי, מתנוססת תמונתו של רבי משה ליב, אבי הרבי ר' יעקב מאיר שלי, כאשר ראיתיו בילדותי לפני עליתי. מתברר, כי בנו הגדול של ר' משה ליב הספיק להגר לאמריקה לפני עליית אביו, והוא ששלח משם את דמי-הנסיעה לאביו לעלות לארץ. נצטלם ר' משה ליב לפני נסיעתו, כדי לקבל תעודת יציאה, ושלח תמונה אחת לבנו לארצות-הברית. ובתו של אותו בן, לאחר שנים רבות כשנתאלמנה מבעלה, לקחה את משפחתה ועלתה לארץ עליתו של סבא, וכשבאה לתל-אביב ופתחה שם מלון לתיירים, עולי אמריקה, וקראה את המלון בשם ארץ לידתה. עמדה והגדילה את התמונה הקטנה ההיא של אבי-אביה ותלתה אותו בסרקלין מלונה, הלא הוא מלון פיש אשר ברחוב לילינבלום בתל-אביב.

זוכרני, כי גרושתו הזקנה של ר' משה ליב, שלא מלאה לבה ללכת אחרי בעלה לארץ הקודש, הרחוקה, גישאה אח”כ לקרוב רחוק שלנו, לזקן ר' יונה שהיה סוכן נאמן ביער של דודי, והחתונה השקטה הזאת, ללא כלי זמר וללא רקודים, נערכה בביתנו, ועודני זוכר את העצב הכבד שירד על כלנו בשעת החתונה האלמת ההיא של האשה הזקנה שמאנה לעלות עם בעלה הישיש לארץ הקודש ובחרה ללכת אחרי הזקן הזה השוכן בכפר, בין הגויים.

בכל אופן, ר' יעקב מאיר זה, בנו השני של ר' משה ליב, שקבל את החדר מידי אביו והיה מלמד, היה מעין בן-בית אצלנו. ערב ערב, בין מנחה למעריב היה נכנס לאמא לשנות טה עם חלב, ואמא היתה מספרת באזני ובאוזני יהודים אחרים שהיו באים אתו, את פרקי קריאתה מן הספרים הרבים הגרמנים והרוסים, שהיתה קוראת בערבים והיתה

מתבלת את שיחותיה בספורי מעשיות ממיר עירתה ומספורי משפחת ה"שחורים" שממנה מוצאה, ולא עיפה אלא מלספר ולא שבעה אוננים משמוע. ואף אני הקטן כשהודמנתי לשלחן הייתי עושה אוזני כאפרכסת.

ותחת ידו החזקה של ר' מאיר זה טעמתי את טעמו של החדר, בכל חומרתו ורצינותו, על תענוגותיו וסבלותיו, המשה זכנים רצופים, כעשר שעות ביום, חורף וקיץ, בוקר וערב. ככל מלמדי העיריה היה גם רבי זה עני מדוכא, אב היה להמשה ילדים וכעסן מטבעו. שכן הלמוד שהיה מקבל משנים עשר תלמידיו לא הספיק מעולם לכלכלת המשפחה הגדולה. מוכרחה היתה אשתו החרוצה והפקחית — אסתר רבקה קראו לה — להיות לו עזר כנגדו גם בעניני פרנסה. היתה קונה תרנגולות בשוק בשביל בעלות-הבית שבעירה, מכינה להן גלדיאנו לחורף, מסרסדת להן עוזרות בית מבין בנות הכפרים שמסביב, ובשל עסקיה המרובים היתה לא פעם מוסרת את הבית ואת הטפול בילדים לידי בעלה הרבי שהתענה יום תמים תחת י"ב תלמידיו השובבים, ותלמידיו התענו תחת ידו.

אצל ר' יעקב מאיר היינו לומדים גמרא לפני הצהריים, ונ"ך לפנות ערב. את למודי התנ"ך למדנו לפי סדר מיוחד. בראשית למדנו את משלי. זכר אני כי באותו חורף ראשון ללמודי אצלו שונתי את כל "משלי" בעליפה. היה לנו מין משחק אהוב לשחק בו בשעות הערבים שבין מנחה למערב בשטיבל ב"פסוקים". כלומר ילד אחד היה אומר מחצית הפסוק והשני צריך היה מיד להוסיף את מחציתו השניה. באותו חורף — ואני כבן שמונה — חברתי גם מעין "חבור ספרותי". ואבא ז"ל שמר שנים רבות על פנקסי זה שעשיתי לי מגליונות ארוכים של ניר, ובפנקס עשרים ושנים דף, לפי מספר האותיות העבריות. בפנקס הוא הכנסתי את כל פתגמי משלי שהיו אהובים עלי לפי סדר הא"ב של האותיות המתחילות שלהם, והיתה בכך אמנות מיוחדת לשער מה המרחק שיש להשאיר בין השורות כדי שאפשר יהיה להכניס לתוכם את הפתגמים הנוספים מבלי שיפריעו לסדר הא"ב.

ואחרי "משלי" למדנו "ירמיהו" ואח"כ "ישעיהו" ואח"כ תרי עשר ואח"כ תהלים, ספר ספר לזמן, כל חמשת הזמנים. הרבי היה משתמש לבאוריו גם באבן-עזרא, אבל לנו לתלמידים, התירו לעיין רק ברש"י. אף ב"מצודות" ניתן לנו להסתכל רק בזמנים המאוחרים. וכל השעות הצלולות של לפני הצהריים היו קודש ללמוד הגמרא. התחלנו בפרק "המניח את הכד" שבבבא קמא. ולמדנו פרק זה חורף שלם, ואחרי כן למדנו "שנים אוחזין" ואח"כ "הכונס צאן לדיר" ואח"כ "הזהב קונה את הכסף", מקודם פרק לזמן ואח"כ פרקים אחדים, מקודם בלי רש"י ואח"כ עם רש"י ואח"כ התחיל הרבי לפתוח לנו את התעלומות שבתוספות, כשכל "אס תאמר" וכל "יש לאמר" נראה לנו כתגלית מפתיעה. וכשכלינו אצל ר' יעקב מאיר את כל חמשת הזמנים ונכנסנו למחיצתו של בוניא מלמד-הגמרא היינו כבר אוהבים את השקלא וטרא שבגמרא הרבה יותר מן המשנה, ואילו את הפלפול שבתוספות עוד יותר מן הגמרא עצמה.

התלמידים היו מתחלפים כל זמן, זה יוצא וזה בא. אבל גרעין תמידי היה — ביניהם חברי מוטל בן ר' אליה השוחט, חיים בן עזריאל הקצב, ואחרים שנשארו כל חמשת הזמנים והיו מעין יהודה לעצמה. למודי חול עוד לא למדנו כל חמשת הזמנים. רק שעה ביום, בין אחת לשתיים, לפני לכתנו לאכול, היינו לומדים כתיבה תמה בעברית לפי "גיב שפתים". זאת היתה כל הקונצסיה ל"רוח הזמן".

ב"זמן" הראשון שלמדנו בו משלי היה למוד התנ"ך מעין שעשוע. אבל משנכנסתי לירמיהו ואח"כ לישעיהו — התרכזו בהם כל מעיני. כשהרבי היה מסביר פרק בנביאים אלה נפתחו לפני ארובות השמים. בלמדי את פרקי ירמיהו — מלאה כבר הציונות את סתרי רוחי, והבין לא יכולתי, איך אפשר לו לרוב וליתר המלמדים, שהם ודאי מעריצי הנביא ירמיהו כרבי וכמוני, להיות יריבים לציונות של היום. וכשהגעתי בישעיהו ל"אשירה נא

לידידי שירת דודי לכרמו" הייתי אני עצמי למוכיח בשער, ובהתעטפותי בשבת אחרית-
הצהרים בסדין כמו בטלית, ובהעמיד כסא על גבי כסא בחדר האוכל שלנו, הספתי דברי
בפני כל בני הבית המסובים ליד השלחן כמשיף, שפרקי הנבואה שגורים על פיו וממלאים
את כל חלל לבו.

הרבי עצמו לא היה מן הנוחים ביותר לתלמידיו. ואת מסכת המכות לא שנה. אמנם
מתקופת ההלקאות ברצועה שהיו נהוגות אצל מלמדי דרדקי כבר יצאנו. אבל במקומן באו
מכות ממש, ובחרי אף. וביחוד בסופי השבועות, שבהם היינו צריכים לחזור באזני הרבי
על הפרקים שלמד אותנו בראשי השבועות. בימים האלה היה הרבי זועם וכועס. ועל כל
מלה קשה שסלפנו את פירושה, או על כל פסוק מורכב שנשכחה מאתנו הסברתו, היתה
מנחית באגרופו כהכות מבוגרים. זכורה לי במיוחד צורה אחת של הכאה שבה הצטיין הרבי
ר' יעקב מאיר ואשר מפניה פחדתי פחד מות. היה נוהג בעברתו לתפוס את הזרוע של
הילד שנכשל, מעקם אותה בכל כחו ודופק במרפק של הזרוע המעוותת בלוח השלחן עד
כלות כל חמתו. כל ילדי השלחן היו פורצים ביללה למראה יסוריו של הילד הצועק, והרבי
לא הרפה ממנו עד אשר שניהם עיפו וחזרו מאוד.

אבל, לעומת זאת, בראשית השבוע, כאשר היה פותח לפנינו פרק חדש שעוד לא
למדנו, והיה מפליג בפירושו לפסוקי הנבואה להסביר לנו את המתיקות שבמליצה ואת
השגב שבמחשבה, ואת ההשקפות על ישראל ועל אלוהיו — היינו שוכחים לו את כל
תעלוליו והיינו שותים מפיו את מליצות הנביא בהתפעלות משכרת.

בין מנחה למעריב כשהיינו נפגשים עם שאר הילדים מבני גילנו, הלומדים בחדרים
אחרים, היינו משוים את הסברות הרבי שלנו להסברותיהם של שמריל המלמד ושל אברהם'ל-
המלמד, והיה גראה לנו הרבי שלנו מפליא להבהיר מכל מלמדי העיר —
מכולם, מלבד האחד :

היה מלמד אחד בעירתנו, שעליו עגבתי במסתרים, אבל לא הרעבתי גם לגלות לעצמי-
כי משתוקק אני ללמוד מפיו. היה זה איצ'ה תנחום'ס.

לא מלמד היה זה, כי אם "מגיד", לפי טבעו וגם לפי משימתו. בערבי שבתות היה,
נושא מדברותיו בבית-המדרש של בעלי-המלאכה אשר ביורודיקה, ובחדשי בין הזמנים היה
נודד על פני העירות ודורש בבתי-כנסיות והיה מקובל מאד על שומעיו. והיה נודע בעירותינו
בשם "דער שטויבצער מגיד". אולם בכל ימות הזמן היה מרביץ תורה לתלמידיו, בני-
היורודיקה, ברובם. גרי ה"שוק" והשולחיוף לא סלחו לו את החטא הכבד שרביץ עליו.
הוא לא היה משונאי הטיפה המרה. וגם בדעותיו לא היה מן האדוקים ביותר. הסתייגו ממנו
כל שומרי החומות שבעירה. ורק לב בעלי המלאכה היה הולך שבי אחריו ואחרי דרשותיו,
והם שמרו לו אמונים בכל הנסיבות.

ולי בן דוד היה, ופרץ שמו, שבא אל עירתנו מעירת שירוינס אשר ליד וילנא-
להתארח אצל דודו — הוא דודי יו"ר האגודה הציונית שבעירה. ופרץ ילד חרוץ ושנון
וקשיש ממני בשנתיים. והדוד אמיד היה ומשכיל מנעוריו, ופחד הרב לא יבעתהו וגם אימת
הסבא שלי אינה מכבידה עליו. עמד הדוד ושלח את פרץ אורחו ללמוד תורה בחדרו
של איצ'ה תנחום'ס.

וכשהיינו נפגשים בימות השבת אחר הצהרים אתו בחצרנו ופרץ היה מתמודד את-
בפירושי פסוקים והיה מעביר לפני את כבודת פירושו ומנגינותיו של הרבי שלו, הייתי-
מניח את כל נשקי, ונפשי לוקחה שולל אחרי באוריו שהיה בהם גם דרוש וגם שירה
ומתוך הנגון וההדגשה המופלאים היו כל הפסוקים המוקשים מתפרשים מאליהם ונחרתים
בזכרון לעד :

אוי וויי, ווינד איז מיר
 כוואלט עס קיינמאל ניט גלויבן,
 אז עיר, אשטאדט — מלאתי משפט
 וואס צדק ילין בה —
 היתה למרצחים!
 אוי, וויי, ווינד איז מיר

וה„אוי וויי“ היה מתמתח מאד ושובר את כל הלב, ולא היה צורך עוד בשום הסברות נוספות,
 כי התמיהה והשבר היו גלויים לעין כל, והנפש מאנה הנחם.
 ולשיא ההתרפקות והסלסול המפנק היה מגיע פרץ הקטן בזמרו את באורו של הרבי
 לשיר השירים, שהיה קונה את כל לבי ממרחקים:
 יונתי — מין טייבעלע
 בחגי הסלע — אין די שפעלטעלאך פון פעלז
 בסתר המדרגה — אין די באהעלטענישן פון די טרעפ —
 הראיני את מראיך!!
 השמיטיני את קולך!!!

ולא היה צורך בכל הסבר נוסף ולא בכל פירוש המלים כי לא היה קץ לגעגועים שבזמר,
 ולתביעה שאין כל תקוה לה לבוא על ספוקה, ובצמא שתינו את מותק הכסופים שאין להם
 פשר.

אבל הסבא אסר ללמוד אצלו, ואבא שמר את צו הסבא, כי אמרו: הקפדתו ביראת
 שמים איננה שלמה, ולא זכיתי להמצא במחיצתו.

לימים רבים, כאשר התרועעתי עם בחור ישיבה שעמד להתחמץ, ספר לי כי פעם
 אחרי דרשתו של ר' איצ'ה תנחום'ס טייל אתו ארוכות ותנה לפניו את מר לבו עד כמה
 קשה לצעיר דורנו להקפיד על כל המצוות וכי הוא מתלבט בכך מאד, ענה לו ר' איצ'ה
 תנחום'ס כדרכו במשל:

מעשה בילד ששיחק עם חברו במשחק הסוסים, הוא היה הסוס וחברו היה לו
 עגלון. קשר אותו חברו אל עץ והלך להביא לו מספוא. עברה שעה, עברו שעות וחברו
 לא חזר אליו. עמד הילד-הסוס תחת הגשם קשור לעץ וגעה בבכי. עבר עליו דודו ושאלו:
 יענקל'ה, מה הבכי הזה?

ענה לו יענקל'ה מתוך דמעות: ואיך לא אבכה, ודוד'ל עגלוני קשרני אל העץ
 והבטיח להביא לי מספוא ואיננו חוזר, וקר לי ואני רעב.

אמר לו הדוד: יענקל'ה טפש, התר הקשר ולך הביתה ויחם לך ותאכל.

אבל — הטיפח יענקל'ה, — אם אתיר את הקשר — „וועל איך דאך מעהר קיין
 סערדילי גיט זיין“ (הן אחדל להיות סוס)!

והמבין יבין — חדודין-חדודין נעשה בשרי לשמע דברי בלע אלה. והתחלתי לעמוד
 על סוד חששותיו של הסבא הזהיר ולהשלים אתו בלבי.

אבל לימוד הנביאים מלא רק את מחצית יומו השניה של ה„חדר“, כשהמחצית
 הראשונה, היא המחצית שהיתה קדושה לגמרא, גדלה ותפסה את כל המזרח. וכאשר התחלנו
 כבר לטעום את הטעם השגון של התוספות, ולמוד הגמרא היה לעיקר, גם בעיני הרבי
 המרביץ בכל ימי השבוע וגם בעיני אבא הבוחן בימי השבתות — מן ההכרח היה לעבור
 למלמד אחר שהוא כולו מלמד של גמרא. וכאשר תמו חמשת-הזמנים נמסרנו — אני, ומוטל
 וכל הגרעין אתנו — לידי בוגיא המלמד-הגמרא.

ד. ר' בוניא המלמד גמרא

גם בוניא איש השטיבל היה. מתפלל היה בפנה של הספסל השני, מול ספסל המזרח, והשטנדר שלו היה סמוך לחלון. בראשונה לא היה מן המחוברים עלי שבשטיבל. כעסן היה וממחת לשעול. כאשר השעול שלו היה מציץ לו מאד היה הוא הופך אדום כולו והמתפללים היו עוצרים את נשימתם ומנמיכים את קולם, גזירה שמא יבולע לו. ואני הייתי מרחוק מצפת בפחד רב אימתי ייפסק שעולו המחניק ותוסר מעל פניו האדמות המאיימת. חסיד קוידאנובי היה, אדוק וחולה ונושם בכבדות ולמדן עצום. היו אומרים, אילולא רתחנותו שבאה לו מחמת שעולו היה ודאי יכול להיות דיין בעירנו. עתה מוכרח היה להסתפק ב"מעמדו", והמעמד — קטן היה. רק שמונה ילדים היינו בחדרו וכל למודנו היה קודש לגמרא. למדנו מס' כתובות, והלמוד נמשך יום תמים. ללמוד כתיבה עברית היה בא לשעה אחת מורה מן החוץ כי הרבי לא טיפל בכמו אלה. ורק יום אחד, הוא יום הששי היה מפסיק בלמוד הגמרא ועובר אתנו את הפרשה עם טעמי הנגינה. ודוקא יום זה היה יום הפורענות האיום שבחדר ואני הייתי באותו יום הגרוע שבכל התלמידים. בשום פנים לא ידעתי לתפוס את הסלסול הנכון שב"טפחא ובמרכא" וב"קדמא ואולא". שנאתי את קולו הצורם והצווח ויראתי מפני כל פור ושלשלת, שבהן היה תמיד תופס אותו השעול המחניק ופניו נעשו אדומים ומנופחים כסלק. ומכיון שמרוב הבהלותי לא השכלתי בשום אופן למלא אחרי כל הוראותיו בדיוק הנגינה, והוא מרוב אדיקותו פחד פחד מות פן חלילה אפגום בהגוי הסלסול כחוט השערה, והיה חוזר ומתאמץ וחוזר ומרביץ. ומיד היה חוזר ותוקף אותו שעול עוד יותר ארוך ועוד יותר מציץ וקשה היה לעמוד בפני יסוריו ובפני יסוריני. יום של חיבוט הקבר היה לי יום בלהות זה של לימוד טעמי המקרא.

אך שתיים טובות היו בבית רבי זה, שהיו במקצת מפיגות את בלהות הלמוד ומקרבות את לבותינו הרכים אל חדר הרבי הזועם. היתה זאת הרבנית הכשרה העניה, והמרחמת על כלנו, והיתה זאת הבת החולנית, שהיתה חשודה על שחפת והיתה משמשת את אביה בנועם וברוך, וכולנו נטינו לה חסד.

גם רבי זה עני גדול היה, אף כי שכר הלמוד אצלו היה גבוה יותר וההורים המועטים היו משלמים לו בעין יפה ובראשית הזמן וגם בנים היו לו באמריקה שתמונותיהם היו תלויות על הקיר ובכל ערב חג היו זוכרים לפקוד את הוריהם בתשורה נאה ובציץ מסולסל ורב ציורים שהיה מובא לעשיר העיר להחליפו ברובלי המדינה. ומכאן שמענו בפעם הראשונה על פלאי השער העולה והיורד. הרבי שהיה מאריך בתפלת שחרית, מניח שני זוגות תפילין, ועוד לומד משניות לנשמת נפטרי השטיבל, כשהוא עוד מעוטף בטלית יצאה ארוכה לאחר גמר התפילה, היה מאחר תמיד לבוא לחדר. ואנו הילדים היינו משתפים פעולה עם הרבנית בהכינה את ה"מחיה" לרבי. נטול שינים היה והלעיסה היתה קשה עליו היתה הרבנית מכינה לה קומקום מים חמים, היתה מוזגת לו את הרותחים בתוך קערית עמוקה של בדיל, היתה ממתיקה אותם בצוקרקנדיל ואנחנו היינו חותכים לו חלה יבשה ולחם נקודים לתוך המים המתוקים, וזה היה מאכלו בוקר בוקר בשוכו מן השטיבל לפני שהיינו מפליגים לתוך הסוגיא של "האשה נשאת". הרבנית קראה לכך "מיכע" ואנחנו, הילדים הלמדנים, עמדנו מעלינו על הקשר שבין המלה המשובשת הזאת שבפיה לבין ה"מחיה" שבתורה, ונהנינו מאד מגלויינו הבלשני.

וזכורה לי יפה השיחה המחוכמת של הרבנית החסודה ביום חורף לוחט, כששכרה לה אכר קטן מן הכפר הסמוך לבקוע לה "עגלה של עצים" להסקה, שקנתה בשוק. עבד האכר כל הבוקר בחצר בכפור הלוחט ואח"כ סר לתוך הבית להתחמם ולסעוד את לבו, מתוך הצורך שהביא עמו מן הכפר. היה מתישב האכר על הרצפה ומתיר לפניו את צרורו. בצרור היה מין דג מלוח רחב ויבש שקראו טאראן, שלריחו בלבד היה גובר בקרבנו הצמאון ואחריו

הגיע סתוך הצורר ששמו שמו, לבן וכבוש שלא ראתה עין ילד יהודי מעודו ושהאכר היה קורא לכך, סתוך התגרות שקחית. ומתוך מצמוץ עינים סקרנו וזידנו כלפינו, בשם: "סאלא" (כלומר: חזיר). נעונו מראות, ואמרנו לברוח. אך הרבנית היתה עוצרת בעדנו, חוסמת בפנינו את הדרך לדלת, והיתה אומרת לנו במתק שפתייה: "קינדערלאך, תזכו לאורך ימים. אסור להגיד: החזיר הוא מאוס ולי אי אפשר בו, להיפך, קינדערלאך, מוטב שתגידו: החזיר הוא טעים, אלא שהקב"ה צוה עלינו לא לאכול אותו ועל כן תזכו לאורך ימים בהאי עלמא ולשכר נאה בעולם הבא.

כמו חיה עומדת לפני הרבנית הגבוהה, הצנומה, החוצה, בסנורה הרחב, את הדרך לבריחה והמסיפה בנועם טעמה פרק בכיבוש היצר, בפני ה"גויאץ" הקטן היושב על הרצפה ומתגאל בחלב פגולים, ובאנו עדת ילדים יהודים מבוהלים אחוזי זועה ובחילה פיוזית.

והנפש השניה בבית הרבי שהיתה קושרת אותנו אליו ואל ה"חדר" שלו היתה ברכה, זאת הבת השניה, שהיתה גנועה בשחפת. דקת גו היתה, וקצת גבוהה למעלה מגילה, ועדינית נפש ורבת המית לב. כשהיתה מתחילה להשתעל, היתה נמלטת להסתתר לתוך החדר המגודר ואמה הנבהלת היתה רצה אחריה ואנחנו כולנו היינו מזדוזים להביא לשם את כוס המים הקרים מן המסדרון ואת חתיכת הצוקר מן הארון ואת הבקבוקן של הטיפות שהרבנית היתה מטפטפת ממנו על הצוקר. כשאנו כולנו מוניים את הטפות והשים להמציא לנערה היקרה את הסוור המיוחל, ולב כל אחד מאתנו התעטף בתפילה — שירחם האלהים על הנערה הרכה והענוגה וישלח לה את רפואתה במהרה, ואחרי מצצה את חתיכת הצוקר, היינו נוהרים להגיד כולנו בבת אחת: "צו רפואה, ברכה, צו רפואה", ומאמינים היינו באמונה שלמה שמה לא תעשה התרופה, תעשה הברכה הנאמנה הבוקעת מקרב לב כולנו.

על רצוננו לסייע לברכה זו שקלנו פעם כולנו למטרפסינו מתוך סולידריות חברית מופתית.

אותו יום יום של סעודת מצוה היה לאחד מעשירי השטיבל, לבש הרבי את הקסוטה של שבת מיד אחרי אכילת ה"מחיה" והלך לבית הגביר, ברכה הלכה לחברתה והבטיחה לשוב ב"12. שהתה ברכה בבית-חברתה יותר מן המדה וכששבה הביתה ראתה לתמהונה כי איחרה בשעה שלמה כי השעון הגדול שבחדר מראה אחת, מרוב פחדה החליטה לתקן את השעון, העמידה כסא על השולחן, עלתה וניסתה להזיז את מחוג השעון שעה אחורנית. אולם משפתחה את דלת השעון ונגעה במחוג, נשר המחוג מן לוח השעות והשעון עמד מלכת.

כל עוד רוח בנו חשנו לעזרת השעון ולהצלת ברכה, שחזרה כסיד, אולם כולנו היינו אוכדי עצות. נפל הגורל על לייזר בן הישובניק, שהיה מתגורר אצל אחותו שהיתה מיוחדת עם דיירו של קאנאסיי — השעון, ועל כן חזקה עליו שהוא ודאי ידע פרק בהלכות שעון, העמידו כסא על גבי השולחן ולייזר עלה על הכסא ואנו כולנו הצטופפנו סביבו לעזור, והוא בזהירות רבה פתח את דלתות השעון והחל לטפל במשקולת והנה טרח! נפלה המשקולת הכבדה וניפצה את תחתית השעון שהיה כבר בלה מזוקן, ולפלצות נפש כולנו נפתחה בו ברנע דלת הבית והרבי, עטוף גלימת השבת שלו, נכנס ומצא את כולנו בעונונו ובהתבהלותנו, לשוא בכתה ברכה והתחננה כי לא אנחנו אשמים כי אם רק היא עצמה גרמה לכל האסון הזה וכי אנו לא התכוונו אלא להצילה ממצוקתה. כולנו פה אחד נשבענו כי ברכה אינה אשמה, כלל, לייזר ניסה להטיל את האשמה על עצמו ואנו גילינו סולידריות מרובה ולא ספרנו מפרטי המאורע ולא כלום, וסוף הדבר היה רע מאד: כולנו הוצלפנו, זה אחרי זה, ברצועת העור של הרבי הנרגז, לקול יללותיה הממורמרות של ברכה המסכנה שהתבודדה בחדרה המגודר והתיפחה בכבי.

שנה המימה בלינו בחדרו של ר' בוניא, ובהשואה לכבושינו הלמודיים בחדרים

הקודמים, היתה השנה הזאת הבלתי פוריה. אף ספר יחזקאל שלמדנו בשעה האחרונה והעיפה ביותר של היום, לא כבש את לבנו. ראה אבי הטוב את יסורינו והחל לחפש אחר מלמד חדש שיתאים לתפקיד. אולם בין מלמדי הגמרא שבעירה לא מצא את מבוקשו. אמנם ר' יהושע הדיין, מלמד "בעל פועל" היה ולמדן נודע. אבל, אמרו עליו, קפדן הוא למעלה מן המדה, וזעום עין. ולא עוד אלא גם מתנגד היה ודעת סבא לא היתה נוחה הימנו. קרה גם ולעירתנו הגיע הפרוש מקוידאנוב. שגיס אחדות היה מלמד בביתו של האדמו"ר שם. אולם משהגיע תלמידו, ר' יוסף, לשבת על כסא אביו שנפטר, עזב את קוידאנוב וקנה שבתה בשטיבל של עירתנו. והוא, — ר' יעקב דוד לויטין, אשר בנו, ר' אליקום גציל לויטין נתפרסם אז בכל ערי רוסיה כמגיד דמתא של בילסטוק ואח"כ של בריסק-דליטא והיה ראש מטה הקנאים למלחמה בציונות ובחנוך המתוקן — למדן מופלג היה ומתמיד עצום, שלא פסק פומיה מגרסא בשטיבל שלנו כל היום וכל הערב הארוך. אולם זקוק היה לסרנס את אשתו שהניח בזסלב. עמד אבי ז"ל והתקין לו מעמד קטן, בן שלשה תלמידים, ואנכי וחברי מוטל ביניהם.

בהתלהבות מחודשת הוצתו למודי הגפ"ת אצל רבנו המופלא הזה. לא עברו שלשה זמנים וידעתי את כל קנ"ז דפי הגמרא שבמסכת שבת בעל פה, וגכנסנו לעובי הסוגיות של מסכת חולין. אולם על למודינו אצל רבנו זה ועל מאבקינו אתו ספרתי במקום אחר (*). אבל רבנו זה לא היה אופיני כלל למלמדי העירה, ואף אנחנו, תלמידיו, חדלנו כבר לראות את עצמנו ילדי-חדר.

(*) ע"י הפרוש מקוידאנוב. כוכבי בקר, הוצ' "דבר" ו"עם עובד" (מהדורה חמשית,

תשי"ב, עמ' 52—39).

יום-טוב הלמן

ק ל ו ז נ ר ה מ ו ר ה

א. הרקע

הרקע ידוע: מאורעות חצי-העשור הראשון של המאה הנוכחית, מפלת רוסיה במלחמתה עם יפן ותבוסת אנשי-המהפכה במלחמתם עם הצאריים; מסעי-עונשים, דם ואש ותמרות-עשן בכל מרחבי רוסיה. ובתחומנו אנו, בתחום המושב, מזדקר באור איום חזונו של פובידונוסצוב: „שליש מהם — יגודש, שלישי — ישתמד, ושלישי — ישמד“. השם „קישׁי

נוב" הופך סמל, ודומה כי מודבק הוא סמל זה על דש בגדו של כל יהודי. הפרעות מתפשטות ב„מאה ערים ואחת“, ואם גם אינן עוד „ערי הרגה“: קבוצות „הגנה“ מגינות בחירוף-נפש על התושבים היהודים, ויש אשר גם יחיד סגולה מחסידי-הנוצרים, רובם חברי התנועות הסוציאליסטיות, מצטרפים אליהן — הרי הן בטלות בששים כנגד התגבורת הסמויה והגלויה המגיעה לפורעים מאת המשטרה ואנשי-הצבא המתחפשים. ובמחנה הציוני — יאוש קודר: כשלונותיו הדיפלומאטיים של הרצל, ענין אוגנדה, מות המנהיג והקרע בתנועתו אולטיידי בכל. — נדכאת ומושפלת עומדת יהדות-רוסיה הגדולה ותוהה, הפעם כבר לא

על פרשת דרכים, אלא לפני קיר אטום, מאין יבוא עזרה. נבוכה ואובדת-עצות היא מגיבה במעשים קודמים למחשבה, ושונות הן התגובות: רבבות עקרו ממקומן ונדדו לאשר נדדו, רובן למדינות-הים, אלפים, מבני הנוער כולם, מתחברים עם תנועות רוסיית מהפכניות, מן בתקה לנצחון סופי ומי מתוך שאיפה לנקום נקמת "הקשינובים"; מאות בודדות פונות למזרח ופותחות בעקשנות של "אף-על-פי-כן" מה שגודע אחר-כך בשם "העליה השנייה"... ובמפה רחבה זו של מבוכות-ותגובות נמצאת גקודה קטנה אחת ושמה — "ישיבת אודיסה". זו נולדה במחשבה תחילה: עת לעשות לנוער, שלא יאבד לנו, שלא ילך לרעות ולתעות בשדות זרים; ינוסו הגסים ויעלו העולים — המונייהעם, מיליוני היהודים ישארו, אם מאונס ואם מרצון — מי ידאג להם, להם — כיהודים, להם — כאנשים. להם — במצוקה ובשמחה, בחומר וברוח? וכך נולדה "ישיבת-אודיסה". — במרחק מה ממנה אפשר למצוא במפה המטושטשת ההיא עוד גקודה זעירה ושמה — "ישיבת-לידא", ובמרחק גדול יותר, ובכיוון אחר — האקדמיה היהודית של הבארון גינצבורג, בפטרבורג הבירה. כולן המצוקה ילדתן והתקה נשבה בהן רוח-חיים...

ורקע בתוך רקע: אודיסה זו, העיר שבה עמדה "הישיבה" להפתח שנה קודם-לכן. נתקיימו בחינות, נתקבלו תלמידים, יצאו לבתיהם לחגי חודש תשרי וחזרו — — — להתקל במתרגמים, בקרונות-רחוב הפוכים, באקדוחים מצד זה ורובים מצד זה, והנה "שלשת ימי האסלה", חללי-חנם, ובתוכם גם מאלה שנבחנו ל"ישיבה", ודמויות עולות מתוך האסלה: הנה ברלה שווייגר — שנתפרסם אחר-כך כ"שומר" בארץ — האץ בראש קבוצת "הגנה", מגיע עד קרן "קאנאטנאיא" ברחוב-הדגים החדש ושואף להגיע לסופה להציל את דיירי הבית מספר 3, שם מתגורר גם חברו הצעיר, הוא כותב הסורים האלו, אבל נאלץ להסוג מחמת כוחם של הפרשים, שחסמו את הדרך ופתחו בהתקפת-נגד... והנה ביאליק ורבי-צעיר וכמה מן התלמידים עמהם בחצר בית-העולם... צללים, צללים... נדחתה הפתיחה. התלמידים חזרו לבתיהם. אבל עברה שנה, ובעקשנות של "אף-על-פי-כן" הוכרז שוב על פתיחת הישיבה. הוכרז גם על שיתופם של מורים חדשים — חיים נחמן ביאליק יד"ר יוסף קלחמן.

ב. הצפייה

— — — הצפייה היתה ארוכה ביותר. הזמר העממי "הרבי הנה הוא הולך, הנה הוא בא, הנה כבר בא" התמתח לארכם של הרבה חדשים, וכשנשאלו וחזרו ונשאלו ראש-הישיבה וחברי הועד המפקח, מה טעם "איחרו פעמים" של הרבי, היו עונים וחוזרים ועונים: "העיכוב הוא מצדו, עדיין לא בא, נתקבל מכתב, נתקבל עוד מכתב, יבוא, יבוא, 'בטח' יבוא, אבל הסבה האמתית היתה, כנראה, הקושי להשיג היתר-הוראה בשבילו, כי גם קלוזנר, כמו ביאליק, היה, 'חסרי-השכלה' בעיני השלטון הרוסי: שניהם לא סיימו אף "בית-ספר עירוני" נמוך". ואם ביאליק היה סתם "הדיוט", שלא טעם טעם השכלה אבל גם לא טעם טעם חטא, הרי קלוזנר קופה של שרצים תלויה לו מאחוריו, בצורת תואר דוקטור חוצלארצי, והענין טען בדיקה יתרה... אבל, לכל תכלה יש קץ, והנה הוא כבר בא" באמת. והיום, הוא אחד בסברואר (מנין ישן) 1907, ראש חודש אדר תרס"ז, תתקיים ההרצאה הראשונה שלו...

אנחנו יושבים ומחכים, מסתכלים איש בפני רעהו ומסכמים איש לנפשו את העבר הקרוב. — ארבעה חדשים עברו מאז התחלת הלימודים, והישיבה על לימודיה המרובים

ראה רשימתי "ביאליק בבית-המדרש", כנסת ט' תש"ה, עמ' נ"ד ואילך.

ומוריה המעטים כבר הספיקו בינתיים להתחבב עלינו, ראשון לכולם — כבוד ראש-הישיבה, שפרש את כנפיו על התלמוד ועל הפוסקים ומילא בהם את חסרונו של כל לימוד עברי שאין לו מורה, אדם בעל-קומה ובעל-צורה בלבדו המיוחד: כפה גבוהה על ראשו

המתולתל, וגלימא ארוכה, איצטלא של רבי-מטעם עם צוארון צר וקצות שרוולים רחבים עשויים קטיפה, יורדת עד למטה מברכיו, וכולו אומר כבוד, שררה והבנה. שני לו — המורה דוברין, עורך-דין לפי מקצועו, מורה לפי משלח-ידו, „בונדאי“ לפי השקפותיו וחנתו של מגדלי לפי יחסו; מי שהיה ה„דירקטור“ של הישיבה הקטנה ועכשיו ירד לדרגת „אינספקטור“ בישיבה הגדולה, שהנהלתה עברה רשמית לידי של רבי-צעיר; אדם ישר-לב וטוב-לב, מכבד את תלמידיו ואוהב את עבודתו, מורה להיסטוריה כללית ורוסית והוא גם מורה ללשון ולספרות הרוסית, והוא שהקנה לנו את פושקין על שיריו ועל הפרוזה שלו, ורבים מאתנו נסתייעו על ידו ברכישת יסודי הלשון והספרות הלאטינית, אדם — זהב, השלישי הוא פרידלנד — מורה למתימטיקה וללימודי-הטבע, רווק זקן ששיבה זרקה בו לפני זמנו, בן לאב שנתפס לאלכוהול והוא מפרנסו ומטפל בו ואינו עוזבו אלא לשעות מועטות, שעושה-הוראה, והן השעות המאושרות היחידות בחייו. בשעות אלו פניו מאירים, ושמחה יוצאת מפיו הגיאומטריה או האלגברה, בלא חסר ובלא יתיר, ועיניו נוצצות ומבריקות... הנה הם יושבים כולם אתנו כאן, שותפים לישיבה על ספסל אחד עם אחד התלמידים, יושבים ומחכים גם הם. חסר רק פישר, אותו גרמני זקן וקצר-רואי, שאינו מבחין בכתה בין תלמיד לתלמיד ולא בדקדוק הרוסי בין זכר לנקבה ובין עבר לעתיד — חולשות המניחות מקום להתבדח בשעוריו ולהתפרק מן המתיחות של הלימודים האחרים. זקן חביב, ואם גרמני...

אנו יושבים ומחכים. הוא כבר כאן, אבל משהו עדיין לא בא. יש חשק לזוז, לקום ולפתוח את הדלת, להציץ לתוך אפלולית המסדרון, אבל ה„אינספקטור“ המכובד מעמיד פנים רציניים ומנענע בראשו: „לאו“, ומשמש בעצמו דוגמא לסבלנות. „שב, בבקשה!“ אומרות עיניו, ואנו יושבים, עובר על יד הדלת ומציץ בעד האשנב הקטן לתוך החדר שלנו אפלולים — מזכירה של „הישיבה הגדולה“ המורכבת לפי שעה מכתה אחת ובה כמה עשרות תלמידים, אבל כולנו, מורים ותלמידים כאחד, מאמינים, היום אולי יותר מתמיד, כי „ראשיתה מצער ואחריתה ישגה מאד“. — „אקסי אקסיביץ“ — לוחשים התלמידים הקרובים לדלת לחברים המרוחקים — כינוי של חבה, שזיכוהו בו על שם גבורו של גוגול, בזכות כמה קווים משותפים לשניהם. והנה נשמעים צעדי של אי-בן, שומרה, שמשה ומלצרה של „הישיבה“, המגיש לתלמידים את מנותיהם בארוחת-צהרים, בחיוך טוב ובבדיחות נאות. „הנה כבר כולם כאן“ — עובר לחש בכתה — חסרה רק זקנה זו — היא בעלת „המזנון“ שעל יד המטבח, המוכרת שני כעכים גדולים באגורה אחת — המחכה שם בודאי ללקוחותיה...

פתאום נפתחת הדלת: מפקחי „הישיבה“ עם מנשה מרגלית בראשם. „אף זה כאן!“ — כולנו, מורים ותלמידים, קמים לכבודם ונשארים עומדים על רגלינו עד שהם מתישבים במקומותיהם. מרגלית מעיף את עיניו הפקחיות על התלמידים, פונה בחיוך אל ברב-ש ואטינגר ואף הם מחייכים כנגדו. כולם נראים שבעי-רצון. ושוב נפתחת הדלת: מופיעה דמותו המוצקה של מ. מ. אוסישקין, ואחריה, מלווה עליידי ראש-הישיבה, הוא: משקפים לו על חטמו, וגוף לו דק וקל, ומעיל שחור, מכופתר כולו, מכסהו עד ברכיו, והוא צועד במהירות, נוגע ואינו נוגע ברצפה — רגע, והוא על הקתדרה. כולנו עומדים, מחכים עד אשר אוסישקין ורבי-צעיר יתפסו את מקומותיהם משני עברי שורת המפקחים, ומבלי שאיש יציגה, פותח קלונר את הרצאתו הראשונה.

ג. היפעת „המורה“

עבריים בבית-מדרש עליון להכמה ישראל — — בתקופה קשה זו, שהאומה העברית ופתחה להרצאה: „עליכם נפל הגורל להיות הראשונים ברוסיה, לימדיכם לימודים

נלחמת בה על קיומה, יש שאנו שוכחים את העיקר — — מהותו העיקרית של העם העברי היא — — לא נביא אנכי ולא בן־נביא, ואינני יודע מי ומה תהיו בחייכם, אבל זכור תזכרו ואל תשכחו, כי עליכם להיות נושאי הדגל העברי... בכל מקום ובכל זמן... ועכשיו הנני נגש אל תוכן הרצאתי...

ועולמות חדשים, והם עתיקים־עתיקים, הולכים ומתגלים לפנינו. הנה "קלאנים" משלנו נודדים שם במדבר "אשר סגר עליהם", ו"חבירו" מצויים שם והם אולי "אנחנו" ואולי לא "אנחנו", ויש שם אחד "חמור־בי", שהוא איננו אברהם, ו"אֶמֶן־הוֹטְפִים" שנים הם שם — והם כולם יוצאים ומופיעים לפניך מתוך הערפל הקדמ־היסטורי שלנו. דומה, לא על לידתה של אומה מדובר בה בהרצאה זו, אלא על תקופת הריונה. והדבר מפליא ביותר: הן כל זה היה ואנחנו לא ידענו. ומוקסמים יושבים אנחנו ומקשיבים לקולו של זה העומד על הקתדרה ויודע כליכך הרבה, וכל מה שהוא יודע הוא רוצה למסור לנו. שגם אנחנו נדע, שגם אנחנו נהיה כמוהו — — "כמוהו?" לא, כהולכים בדרכיו, שכן "עלינו נפל הגורל להיות הראשונים ברוסיה"... "ברוסיה" — כן, ולכן הלשון היא רוסית, רכה, קלה ושוטפת — "אודיסאית", אולם הקול קול יעקב, והוא צלול ורם, ונראה כמתנשא אל־על, ואנחנו, מלוטפים ומשודלים, נמשכים אחריו, אחרי קול צלול וחלק זה, עולים עמו לשמיה הקדומים של האומה, שמים אלו שחיפו על עריסתה וקדשוה מאז להיות ה"ראשונה" בעולם לגלות ולהפיץ את תורת־האחדות, את האמונה באל אחד...

עוברת השעה. פעמונו של איבן, שאין לפניו משוא פנים, מתחרה בקולו של המרצה ומפסיק את הזרם הכביר, שהציף את כולנו והשקה את דמיונו... קם אוסישקין, קמים המפקחים, ראש־הישיבה והמורים — לחיצות־ידים, ברכות, חיוכים: את כולם הקסים הדוקטור הצעיר, אשר שמו הלך לפניו, ויותר מכולם אותנו התלמידים. כולנו עומדים מבלי לזוז ממקומותינו ומלווים את היוצאים בעינינו... באיתה שעה, דומה, אנו מתקנאים בעצמנו... "היום הזה — פונה אלינו "אינספקטור" דוֹבְרִין — היום הזה נעשתה הישיבה באמת בית־ספר עליון". — כזאת היתה "הופעתו" הראשונה של ד"ר קלוזנר. "בא, השמיע וניצח", עוברת הפראזה על שפתי כולנו. לקבלת־פנים כזאת לא זכה שום מורה לפניו או לאחריו, אף לא ביאליק, מי פלל אז, כי אחרי "בואך לשלום" כוזב נעמוד בעוד שנה בערך לפני "צאתך בלי־שלום", וקערת הכבוד המלאה, הדשנה, המוגשת, כנראה, בכל לב, תיהפך אז על פניה ו...

אולם, לפי־שגת הכל שמחים וקלוזנר ממשיך "להופיע". והוה ההבדל שבין קלוזנר לחבריו המורים, אלו באים ומלדמים או מרצים, ואילו קלוזנר אינו בא, אלא מוֹסִיעַ: הוא אינו מלמד או מרצה סתם, אלא מְצַהֵר, וההצהרה נמסרת בטון חגיגי ביותר, כאילו דבר־מלכות יוצא מפיו. הוד מעלתה ההיסטוריה העברית מדברת מגרונה. והלשון שוטפת תמיד וברורה היא, באין מעצור ובלא תקלה; והקול חודר ללב ומחדיר עמו את התוכן, ואת האדיאה הגלומה בתוכן, כי ה"היסטוריה" אינה שטף־מאורעות סתמי, אלא גילוי של משהו רוחני יותר, של כח עליון, של רצון העם, של רוח העם — — והתלמידים הצעירים נתפסים לענין, ומבלי אשר ידרשו לכך ומבלי אשר ידברו ביניהם, מתחילים קליהעט שביניהם לרשום במדת האפשר כל היוצא מפיו, שמיעה רוסית וכתיבה עברית. רשימות אלו "היו את המסכת, שעליה נרקם הספר" "הסטוריה ישראלית", חלק ראשון. בעשרים שעורים (אודיסה תרס"ט) * ספר זה "הנציה" את שמות יוזמיו פעמיים. אליף —

* צמצום זה ל"עשרים שעורים" נעשה על־ידי התלמידים, רושמי השיעורים, אחר שסידרו את הדברים על־מנת להכשירם לדפוס ולזכות בהם את הרבים, ואושר על־ידי ד"ר קלוזנר. מובן מאליו, כי "השעורים" במובן "שעות־הוראה" היו פי כמה וכמה. במחברת

עלידי ד"ר קלוזנר, שהזכירם בשם והביע להם את תודתו "לעיני כל ישראל" בהקדמתו למהדורה ראשונה של ספרו. ובי"ת — עלידי אישיריבו הגדול מיכה יוסף בן-גריון (ברדיצבסקי) במאמרו "דוקטור קלוזנר". התכוון לקנטר את הרב ופגע בתלמידיו, חזר על שמותיהם ומילא עלידי כך שלא מדעת את משאלתו העוקצנית, ש"יהיה שמם של המעתיקים האלה חרות לזכר עולם" **.

שניהם כבר בעולם-האמת, וכבר "השלים אותם המות" זה עם זה, וגם אין להתווכח עם מי שניטלה ממנו היכולת לענות. ואף על פי כן טובה הערה במקום זה.

מעלות רבות למיכה יוסף ברדיצ'בסקי: סופר הוא, מספר הוא, חוקר הוא, מבקר הוא, ובאחת — ברדיצ'בסקי הוא; אבל מעלה אחת חסרה לו: הוא לא היה מורה במובן הטכני של מלה זו. ובמעלה זו הצטיין קלוזנר. הוא היה מורה בחסד, אף אם לא השתמש בגינוני-הוראה, שהעלתה הפסיכולוגיה המודרנית. כל ישותו אמרה: להורות נולדתי, לכוון, ללמד בני ישראל דעת, להראות את הדרך הנכונה — לתלמיד בבית ספרו, לצבור — בבית-הכנסת או בכל מקום שיהודים מתאספים שמה, ולעם — בספרים, בין שענינם חקירת-העבר ובין בקורת ספרותית או שאלות-הזמן. בכל מתגלה המורה, ואילו הבין זאת ברדיצ'בסקי בשעתו וידע להעריך זאת, חזקה עליו שהיה משנה את הטון שלו ואולי גם את כל הגישה. ואשר לספר "הסטוריה ישראלית", הרי עצם הופעתו בימים הטרופים ההם ב"הוצאה שניה" תוכיח את תועלתו, את "נחיצותו" בימים ההם ובמקומות ההם.

ומה שלא הבין ברדיצ'בסקי, הבינו תלמידיו של קלוזנר. ביתו היה פתוח לתלמידים. ובשעות הקבלה שלו, בין ארבע ושש, יכולת להתקל לעתים תכופות ביותר בחדר עבודתו בקבוצות-תלמידים, עם חיים אהרון קרופניק (אחר-כך איש הטכניון בחיפה) כראשם, שנהנו משיחותיו עמהם או עם מבקרים אחרים במעמדם. ומעניין הדבר, גם בשיחות אלו היה הטון "חגיגי", ואפילו נושא השיחה הוא חולין-שבחולין. דומה, לא הדבר כשהוא לעצמו הכריע, אלא היחס אל הדבר, והיחס הוא אישי. שלו; הוא האיש המתיחס לדבר זה, ולכן — סמי מכאן חולין. "חגיגות" זו שימשה גם חיץ בינינו וציינה מרחק מסוים. מרחק-של-כבוד, בין הרב ותלמידיו, על אף הקרבה הגדולה שבינינו. ביאליק, למשל, שלא ביקרנהו תכופות, יכול היה לתפוס שנים מתלמידיו, לשלב זרועו האחת תחת זרועו של זה וזרועו השניה תחת זרועו של זה, ולטייל עמהם ארוכות, לפעמים שתיים-שלוש שעות רצופות ב"גן היונקים" הקרוב לביתו ולדבר אתם על הכל: על עצמו ועל גישתו לאגדה (הימים ימי הכנת ספר האגדה) ועל סופרים ומשוררים אחרים וכו' — שלשה מטיילים ואחד מדבר. אין להעלות על הדמיון המוגזם ביותר, "תמונה" מעין זאת וקלוזנר באמצע. מרחק-של-כבוד בין הרב לתלמידיו, ומעשה באחד התלמידים (הוא ברוך קרופניק, עכשיו: קרוא) שהגיע אלינו בשנה השניה והשתתף עמנו יחד בביקורים התכופים בביתו של קלוזנר, שלא הסתפק בכל אלה, עמד ורכש את תמונתו והעמידה על שולחן עבודתו, ורשם על גבה: "והיו עיניך רואות את מוריך תמיד" (מוריך — מלא. יו"ד של חשיבות דוקא, ככתוב, בתוספת "תמיד" למעלה מן הכתוב — ישעיה ל', כ').

ד. מקום "שעושים" בו היסטוריה

הימים ימי וועידת חובבי ציון. גדולי התנועה הציונית שם: אוסישקין-המארח, ד"ר צ'לינוב, יצחק גרינבוים מורשה, וולדימיר יוניוביץ טיומקין וגם ז'בוטינסקי, בנהייקירה של

הכללית השמורה אתי, רשומים 14 שעורים בחידוש פברואר בלבד, מכאן שהרצה לא פחות משלש פעמים בשבוע.

** כל מאמרי מ. בן גריון (ברדיצ'בסקי), הוצאת "עם עובד" תשי"ב, רט"ז טור א'.

הציונות ואהבה של אודיסה עיר מולדתו מסתובב שם. אכן, הוא לא היה בין הנואמים. המשטרה אסרה עליו את הדיבור. ועוד גזרה: אף לא מלה בעברית. הכל על טהרת הלשון הרוסית, ככה יוכל באיכוחה באספה לעקוב אחרי כל הנאמר שם. ודבר המובן מאליו: אף לא רמז כלשהו לציונות. כל־כולה של האספה לא באה אלא לדון על מצבם הרע של האכרים ובעלי־המלאכה המסכנים בסוריה ובפלשתינה ועל הדרכים לעזור להם.

מה עשה הקדוש־ברוך־הוא? נתן עצה בלבו של האדם היקר א. ל. לוינסקי, הוא הפיליטוניסטן החביב „ר' קרוב“, להיות מארחו ומלוו הנאמן של קציני־המשטרה. עמד וקבע מדור מיוחד במנון שליד הוועידה, שם בו יינות משובחים (מסוכני „כרמל“ היה לוינסקי). לרבות כל מיני וודקה אחד חריף מחברו ומיני מאכלים מגרים לשתייה, והיה השותה מן היין נגרר אל המאכל והטועם מן המאכל נמלט אל המשקה, וחזור חלילה, עד דלא ידע בין ברוך היהודי וארורים ה„המנים“, ובכל פעם שהאות ניתן מן הבמה, מטעם נשיאות הוועידה, קמים לוינסקי והקצין ויוצאים אל המדור ההוא ויושבים לשתות, ואולם האספה נושם לרווחה.

דלתות הוועידה היו, כמובן, פתוחות לפנינו, וכל שעה שיעלה הרצון מלפני כל אחד מאתנו להכנס שמה ולשמוע „אל הרגה ואל התפלה“ של נואמינו מבקשי ביטויים לעטוף בהם את רעיונותיהם — יעלה ויבוא וישמע כל כמה שלבו תאב לשמוע. אבל הלימודים ב„ישיבה“ נמשכים כסדרם. כידוע „גדול תלמוד־תורה יותר מבנין בית־המקדש“, ועוד, „הישיבה“ היא מוסד רשמי, אף אם טרם אושרו זכויותיה, ויש עין רואה העוקבת אחרי כל הנעשה שם. ומה למיועדים להיות רבנים ברוסיה לאספה של חברת סעד על עניינים רחוקים?

בוקר אחד „מופיע“ קלונגר, שלא כדרכו, באיחור של כמה רגעים, מעילו העליון עליו, מגבעתו בידו ונושם בכבודות, אחרי עליה מהירה על המדרגות, ובאותו טון חגיגי: „רבותי, אחרתי קצת. וגם עכשיו איני מתכוון להרצות לפניכם. בדעתי לקחת אתכם מכאן, מקום שלומדים בו היסטוריה, לשם, למקום שבו עושים היסטוריה. בואו, ראו, שמעו והיו שותפים למעשה הגדול. אני הולך לדבר על לבו של אדון ראשי־הישיבה.“ — נתפתח ראשי־הישיבה. לבוש גלימתו הרחבה, הוא מופיע בפתח הכתה, מכריז על שיחרור מן הלימודים ומציע ללכת לוועידה. גם הוא הולך שמה.

היה זה המושב האחרון שנמשך בלא הפסק. קלונגר נאם בו והפחית את הרבים באזהרתו, שלא לזלזל באינטליגנטיות של אחינו הערבים יושבי הארץ, והרי לכם סימן: „רק לפני שבועים קבלתי שני ירחונים בערבית מאקדשים לאשה המופיעים במצרים“. במבטא פולני בולט הסביר גרינבוים בגאום ארוך ברוסית — כבר אז ידענו לדבר ארוכות — את הצורך בעבודה במקום, משהו בדומה ל„עבודת־ההווה“ שנתקבלה לאחר־זמן בהלסינגפורס. אבל „הצימוק“ של המושב היה נאומו הגדול של אוסישקין, נאום הנעילה, שנמשך שעה מרובה, והכריח את לוינסקי להשתמש בכל כוחותיו לתפוס „ישיבה“ ארוכה עם שותפו באותו גן־עדן לשכורים ולהמחיש לו פעמים אין ספור את ענין „אריבע כוסות כבמחזה“. אוסישקין סקר את מצב היהודים בגולה, מאז עזבם את הארץ ועד היום, התעכב מדי פעם על משברים, שכונסת־ישראל עמדה ושאלה את עצמה (בעברית): „מאין יבוא עוזרי?“ ותרגומה ברוסית, בניבו המוסקובי העממי, יחד עם התשובה (ברוסית): „ממקום, משם לא חכה איש לבואו. הרמז היחיד לציונות היה בחרו האחרון: ושוב עומדת כנסת ישראל ושואלת: מאין יבוא עוזרי? והעזרה באה ממקום, משם לא חכה איש לבואה — מעל גדות הדונאי (הדנובה). רעם של מחיאות־כפים ליוה חרונו סופי זה. „הגדולים“ הצטופפו בתור לעלות על הבמה וללחוץ את ידי אוסישקין, בניגיהם גם הזקן משה ליב לילנבלום. סינה אוסישקין את הדרך למל"ל בקריאה: „שלי ושלכם — משלנו“. עבר קלונגר בדרכו אל הבמה על ידינו, כולו אור וזוהר: „ובכן, כדאי היה זה“ ועדיין אני זוכר את מבטו החם,

הלוהט, ועדיין מצלצלים באוזני הביטויים: "ממקום של זמנים בו היסטוריה למקום ידעו ימים בו היסטוריה". אכן, יש שכר לפעמים לטון "הגיגי"!

ה. זמנות

שנה אחת, שנת תרס"ח, הרצה קלוזנר גם על תורת-המדות. בשיעורים אלו ניסה לחדש את המונח "ידעות" במובן "מצפון" של זמננו, וחזק את חידושו בביטוי באידית. על הידעות "שלי", שרבים שומעים בו את המלה "יהדות", ולא היא אלא "ידעות". אכן, לא על הבלשנות שלו ולא על תורת-המדות שלו יש בדעתי להתעכב הפעם, אלא על המדות עצמן, על כמה ממדותיו.

(1) "אירופי כהלכה!" — חדר המורים היה קרוב מאד לכתתנו, כמעט דלת מול דלת. לעתים היו מגיעים אלינו קולות של מתווכחים ומתבדחים, קולות של דברים אבל לא הדברים עצמם. פעם בשעת ההפסקה הגדולה הגיע לאזנינו קול ריב ובעצמה רבה. הכרנו את הקול: קולו של ביאליק, ופתאום — פצצה! שם גנאי שאין נוהגים להעלותו על הכתב. נדהמנו. האומנם? ושוב קולות נרגשים של ראשי-השיבה, המנסה כנראה לפייס את מי שהוא. צלצל הפעמון. ולכתתנו נכנס מיכאל פבלוביץ קוואק, מורה צעיר וחביב ביותר, שסיים לא מזמן את המחלקה למדעי-הטבע, היה מורו הפרטי של "סיומה", הוא שלמה גינצברג. בנו של אחד-העם, ומביתו של אחד-העם הגיע אלינו. צעיר היה, פקח ונעים-הליכות, התיידדנו בלא זמן. "מה קרה?" שאלנו אותו בבואו. שתיקה. "הלוא תאמר לנו מה קרה?" — שתיקה. הודענו: לא נוכל להקשיב לשעור, אם לא יפזר את מבוכתנו. דומיה. אימנו: חבל על השעור! סוף-סוף התגבר, החזיר ואמר: דבר אחד אומר לכם, ירדתי, הוא, קלוזנר, הנהו האירופאי האחד, אירופי-כהלכה!

שבח שאין למעלה הימנו בימים ההם!

(2) המפרש והמפורש — עברו ימים מספר, אינני זוכר, אם שבוע או שבועים, וקלוזנר הרצה הרצאה פומבית ב"אוניון" על "שלש-הכוכבים בשמי הספרות העברית". שבח ותהלה לביאליק, שבח ותהלה לטשרניחובסקי ושבח ותהלה לשניאור, אולם על הראשון הגדיל. אולם "האוניון" היה מלא וגדוש, וההרצאה היתה לשיחת היום. למחרת, בשעות הקבלה, באנו אליו. הוציא ספר "שירי ביאליק" והושיטו לנו. "הביטו" — אמר. פתח את השער והנה הקדשה בכתב-ידו של ביאליק: "למפרש מאת המפורש" בברכה. קראנו ותמהנו איש אל אחיו. הוסיף: "בודאי הגיע לאזני משהו מדברי עליו ב"אוניון". קם בבקר, כיוון לשעה שאיני בבית ומסר את הספר לעוזרת, שפתחה לו את הדלת. — תואילי, בבקשה, למסור ספר זה לאדון, כך אמר לה והלך. אתם רואים, רבותי: כלום אפשר לכעוס עליו? אין להרהר אחרי מדותיו של משורר.

(3) "לא מכרתיה לעגל פז", — נוקפות השנים, "גדיים נעשים תיישים" ושנים מתלמידיו היו למורים באותה "ישיבת-אודיסה" האנדית. — הימים — ימי מלחמת העולם הראשונה בסופה ומלחמת-האזרחים בתחילתה. "השלח" נסגר, ומצבו הכלכלי של בית קלוזנר בכל רע. מציעה לו אשה דגולה לעמוד בראש הוצאת-ספרים שלה. מסרב קלוזנר. טוענת גברת קלוזנר: משכורת — "כשל שרי-הפלך", ואיני רואה כל סבה לסרב, והיא מסיחה את דאגתה בפני התלמידים. טוען קלוזנר: "כל זה נכון, אבל את אינך מבינה כוחו של כסף, ידאי, היא לא תדרוש ממני שום דבר נגד מצפוני, אבל המצב ידרוש. כוחו של כסף. מרגילים אותך זמן ממושך ל"מנה הגונה", ואחרי-כך אתה עושה מעצמך כל מה שיאמר בעל הבית, מפחד בלבד, שמא... לא. אני לא אשתעבד לכסף".

יעקב בוקשטיין

פרקי זכרונות מברדיטשוב

העיר והאם בישראל, ברדיטשוב, שבה נולדתי, היה בה בית כנסת המכונה "הישן", שהכיל מקומות ל-5000 איש. בבנין ענקי זה לא היו תנורים כלל, ובימי החורף הקרים היו המתפללים עומדים ורועדים מקור. על יסוד בית-הכנסת הזה מספרים סיפור המיוחס לרב הצדיק רב ליבר. פעם עמד והתפלל בשדה. אותה שעה עבר על פניו הפריץ בעל הקרקעות, אך הרב לא הניע ראש ולא שם לבו אליו. הדבר חרה מאוד לפריץ וציווה לרכבו להצליף לו בשוטו. אבל הרב המשיך בתפילתו כאילו אין הדבר נוגע לו. כאשר ראה הפריץ והכיר שלפניו עומד איש אלוהים קדוש, ניגש אליו וביקש סליחתו, אבל הרב ענה, שיסלח לו בתנאי שיקדיש את האדמה הזאת להקמת בית-כנסת. וכך נוסד בית-הכנסת הגדול. היה בו אולם מרכזי ענקי, שגובהו הגיע, לפי השערתי, לשש קומות. עלי-ידו, משני הצדדים, היו בתי מדרש קטנים יותר, שם הסיקו תנורים, והיתה בהם אווירה יותר ביתית. באחד מבתי המדרש הללו למדנו אנו הנערים הקטנים. היה בו מקום לשלוש-מאות איש. היינו כשמונה תלמידים. היום היה מחשיך בחורף בשעה ארבע ומחצה אחר הצהריים, אך אנו היינו ממשיכים בלימודים, כאילו אין הדבר נוגע לנו. היינו מסבים לשלחן-עץ פשוט, והרבי בראש השולחן. ישבנו מכורבלים, התנור מתחמם ובחוץ שלג וחושך גמור. השלג היה בוצץ על החלונות ואנו נוהגים היינו להטביע בו מטבעות לשם מישחק. על התנור העמדנו לחימום מיחם של פח. כל אחד מאתנו הביא כמה פרוטות ובהן קנינו לנו פחמים. בדרך כלל לא היתה מספיקה לנו כמות הפחמים והיינו לוקחים שביבי עץ ומוסיפים על האש. וכשהאש לא גדלה, נוטלים היינו את מגפו של הרבי לנפח בו האש. הרבי היה נותן לנו את מגפו השמאלי. רגלו נשארה עטופה סמרטוטים. היינו מנפחים במגף כמו בנפחיה. כל אחד לפי תורו היה מנפח, ולאחר חצי שעה של עבודה מאומצת, שהשתתפו בה כל התלמידים, התחילו המים רותחים. התחילה שתיית התה, שהיתה לנו פולחן גדול. את תמצית התה הכינו לכל השבוע. גם זה היה למעלה מהשגותינו, שאפשר ליתן תה חדש בכל יום. דוגמה לדלפנות של אז: חצי הקילו סוכר עלה כמה פרוטות, אבל מעולם לא עלה על דעתנו שאפשר לשתות תה מתוק מעורב בכוס, היינו מוצצים מן הסוכר נגיסות קטנות בפה, וכך שתינו את התה. גם תמצית התה עלתה רבעי פרוטות ולא פרוטות שלימות, ואף על פי כן נהגו בחיסכון.

זוכר אני שבאותה תקופה למדנו במסכת "כתובות". כבר כתבתי, שאנו הילדים למדנו והתעמקנו בדברים בלי שיהיה לנו מושג מעצם הענין. אבל פתאום עברנו למסכת "חולין", העוסקת בהלכות טריפות של בהמות, עניין השייך יותר לוותריאריה. היינו בני משפחת חסידים וכולנו אהבנו סיפורים על הרביי. לימוד הגמרא לא היה חביב עלינו, ולמרות כל הלחץ, שכפו עלינו, לא הצליחו לעקור

מלבנו את הרצון להשתעשע. הרבי היה מלמד ואנו, מתחת לשולחן, היינו משחקים בכפתורים.

הרבי סיפר לנו פלאים על הרב מאפטה, שהיה ידוע כחולה־רגלים. היו לו המון חסידים, והאגדה מספרת שגם הרופא שלנו נימנה על חסידיו. רופא זה אסר עליו ללכת לבית המדרש לסדר בו שולחן לחסידיו. וכך קרה המקרה, שהרופא נשאר בבית אחרי ביקורו אצל הרבי. ופתאום באים ומודיעים לו, שהרבי עורך שולחן בבית המדרש. הרופא לא האמין למשמע אזניו, כי ידע שהרבי אינו יכול לזוז ממקומו. רץ הרופא לבית המדרש, והנה הוא רואה את הרבי יושב בלי רגלים, שהשאירן בביתו...

כפי שסיפרתי היו האולמות הענקיים בבית־הכנסת חשוכים, כפי שהיו גם חשוכים כל רחובות העיר. רק מנורת נפט קטנה האירה והפיצה אור זעיר. האווירה היתה מסתורית והסיפורים המופלאים הלהיבו את הדמיון על היצר הרע, המלאכים, הרביים וכו'. ההליכה הביתה אחרי הלימודים היתה "מבצע" מיוחד. כשיצאנו לאחר שעה תשע בערב מבית־הכנסת, היינו הולכים בצוותא. אני גרתי רחוק מכולם. בכל פעם נישמט אחד התלמידים וניכנס לביתו, ולבסוף נשארת כברת ארץ לבדי. פחד גדול היה נופל עלי ומילמלתי לעצמי: "מימיני — מיכאל, משמאלי — גבריאל ומלפני — אוריאל"... אלה המלאכים הטובים, שאליהם התפללתי בדרכי שישמרוני מכל פגע רע.

לפני שניכנסתי לביתנו היתה נשמתי פורחת, כי בחצר הסמוכה גר זקן אחד, שהעמיד מצבה בחצרו (היו זקנים שהכינו להם את התכריכים בחייהם, אך המהדרין לא סמכו על הנס והיו מכינים להם גם מצבות ועליהן חרתו אפילו את השם והיו שומרים אותן בחצר).

אתי בחדר למד דוד ליפץ, שנעשה לאחר מכן בולשביק ונתמנה לתפקיד החשוב של מנהל כל בתי־הספר הצבאיים ברוסיה ושמו היה פטרובסקי (כעבור 3—4 שנים הודח מתפקידו, הוצא להורג באשמת "טרורקזם" ונהרג על קידוש שמו של סטאלין).

*

לפני זמן מה ניכנס למשרדי בתל־אביב יהודי נמוך־קומה בעל כרס עגלגלה, עמד ומדד אותי מכף רגל ועד ראש ושאל: "האתה הוא מר בוקשטין?" — "כן", עניתי ואז הציג עצמו: "שמי ז." — "מי אדוני?" שאלתי. ואז הזכיר לי נישכחות מימי ילדותי. הוא לערך שתי שנים צעיר ממני וזוכר אותי מלפני 53—55 שנים. אביו היה ר' משה פלוגי, מי שהיה רבי במשך "זמן", או שני "זמנים". וכאן צפה ועלה לנגד עיני גל של זכרונות מן הימים ההם.

הייתי אז בגיל 15—16, בטרם "התפקרתי". רבי זה חרות היטב בזכרוני. ראשית מחמת אישיותו: אדם צעיר היה עם זקן צהוב. מבלטה שבפלך פודוליה בא לעירנו וקיבלוהו כמורה. היה יהודי בראורין ומן הדיון היה שיתקבל בכבוד, אבל "אליה וקוץ בה": אני ממשפחת חסידי בויאן ורבי זה מחסידי אוסטין, ודבר כגון זה לא יתקבל על הדעת, שחסיד אוסטין ידריך את בנו של חסיד בויאן (אף על פי שהרבי מאוסטין והרבי מבויאן היו שני בני דודים, נכדים לרבי מריז'ין). ברדיטשוב היתה עיר בת 60.000 יהודים, שהרוב הגדול בה (90%) היו חסידי בויאן. מה עשה רבי זה? הוא פשוט "המיר", לא עלינו, ועבר לחסידי בויאן, כי מה לא יעשה יהודי למען פרנסה? ומאז חגג אתנו את כל החינגות של חסידי בויאן, נעשה אהוב וחביב על הבריות ומסרו לו תלמידים ללמדם ולהדריכם.

כאן המקום לעמוד במעט על קורות החסידות הזאת. אבי השושלת הריז'ינאית. רבי ישראל, ברח מרוסיה וישב בסאדיגורה. נכדו ישב בבויאן. במשך שני דורות לא יכלו לבוא לרוסיה. כ"בני-בורח" עלולים היו להיאסר מיד. בן הדור הרביעי החליט לבוא לרוסיה. ואם רוסיה הרי זו — ברדיטשוב! וזוכר אני את הימים שבהם הגיעה הידיעה על בואו לברדיטשוב. היתה התלהבות קנאית. קיבלוהו כמלאך אלהים. אני מעריך את הקהל שהקביל את פניו בחמישה-עשר אלף איש. המשטרה ששוחדה כמובן על ידי הגבירים, נתנה לקהל להיכנס לכל המחלקות של תחנת הרכבת. בברדיטשוב התאכסן בביתו של הרב רבי דוד אורטנברג, שכתב את הספר „תהילה לדוד" (חידושי תורה). במשך יומיים היה הבית כבמצור. כסף פוזר כאפר בשכר הזכות לגעת בקצה אצבעותיו. כזה היה כוח ההשפעה הענקי של השושלת הסאדיגורית.

ס פ ר ח ד ש

אופוזיציה להרצל

מאת ד"ר ישראל קלויזנר

מן התוכן:

- סטודנטים ציונים מרוסיה באוניברסיטאות חוץ-לארץ.
- נסיון לכנס קונגרס ציוני לפני הרצל.
- התהוות אופוזיציה ראדיקלית בתנועה הציונית.
- אופוזיציה דמוקרטית (מוצקין, וייצמן ועוד) מול אופוזיציה סוציאליסטית (נחמן סירקין).
- מלחמה על עבודת תרבות על-ידי ההסתדרות הציונית.
- „הפראקציה הדמוקרטית" והמזרחי.
- ועידות הנוער האינטליגנטי.
- בוועידות ציוני רוסיה.
- משבר אוגאנדה.

הוצאת אחי-עבר, ירושלים, רחוב יפו 56

רחל פיגנברג-אמרי

פ ר ק י ל י ו ב א ו *

בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה היתה ליובאן פינה גדחת על סף ביצות מינסק, מוקפת יערות ואגמים, ולמעלה ממאה וירסטאות בדרכים-לא-דרכים הפרידו בינה לבין תחנת מסילת הברזל הקרובה. אבל גם אז גילתה עיירה קטנה זו חיוניות יוצאת מן הכלל כישוב יהודי עובד ויוצר, שסיפק את תוצרתו לערים הגדולות שבאיזור.

ליובאן היתה מפורסמת בנגריה המשובחים, בעיקר לתעשיית כסאות. בוברויסק עיר המחוז וסביבתה היו שוק בטוח לתוצרת זו.

ליובאן פטמה אוונים ליצוא ורכשה לה את השוק הבוברויסקאי המובחר. הליובאנאים טגנו שומן-אוונים לחג הפסח, שיצא לו מוניטין בכל הסביבה. היתה בעיירה גם תעשייה פרימיטיבית של נרות-שבת, אשר נמכרו בין המוני-המקום וגם ביישובים הסמוכים.

אין לבטל בשטח זה אף את תוצרת-היחיד, כמו נרות-ההבדלה הקלועים ועשויים צבעים מרהיבי-עין, מעשה ידיו של ר' ידידיה המלמד. ואת היתה מלאכת-מחשבת עם בטוי דתי-עממי מובהק, שהתחבבה על הקהל שבסביבה כמהנה לבית ולמשפחה. כן היו שם שני אחים בעלי-מקצוע מקוריים ביותר לחיטוב מקטורות, שהיו יפות בצורתן ונוחות לשימוש. מלאכת-יד ליובאנאית זו רכשה לה צרכנים בטוחים בין האכרים של כפרי המחוז, וחנוני בוברויסק היו סוכניה ומפיציה.

ליובאן השמרנית והנידחת של הימים ההם סיפקה גם פועלות מנוסות במשק-בית, שנכבדי בוברויסק ועשיריה ידעו להעריך את עבודתן המושלמת בשכר הגון וגם בתשורה נאה. צעירה ליובאנאית שרתה את בתי היהודים בכרך בנאמנות ובכבוד, ובני עדתה כבדוה גם כשחזרה לאחר שנים הביתה, צרור כספה — הנדוגיה — בידה ומטען גדול של מלבושים וכלי-לובן מפאר את בית-הוריה.

ליובאן סיפקה פועלות גם למשקי בעלי-האחוזה בסביבה בימי הקציר בשדות. ליובאן הנידחת בין יערות וביצות שדרכיה עקלקלות — זו של שנות התשעים למאה החולפת — היתה יושבת-בית. בימי המעשה היו תושביה מגיעים רק לשוקי הערים וכפרי הסביבה שבהם עבדו וסחרו ולשבת חזרו לביתם ולמשפחתם. העיירה כולה היתה נתונה בתוך מסגרתה העדתית והמקומית.

בימים ההם קם בליובאן רק יהודי אחד שהעז לפרוץ מתחום העיירה החוצה. היה זה האברך הבעל-בתי המפונק נחום אפשטין — סבי מצד האם — שהיה בן-יחיד להוריו. גרם לו מזלו, כי בהיותו נער התחבא פעם בגג הבית ואחרי לבטים ונסויים רבים הקים שם מין מכשיר בצורת מכונה לטחינת פלפל שהגישו מתנה לאמו. מאז חשב את עצמו לבעל

(*) ליובאן — עיירה בסביבות בוברויסק (פלך מינסק). מספר תושביה (לפי מפקד 1897) היה 766. כמעט כולם — יהודים.

המצאות בבניית טחנות. לשם זה עזב את ביתו ומשפחתו ונדד על פני ערי אוקראינה — מרכז בעלייה טחינה הגדולים אשר ברוסיה כולה — ושם ביקש לו אחיזה להמצאתו. לשם זה נכנס לעסקים מדומים, הסתבך בחובות, עד שהוכרח לעבוד קשה בעבודת-הוראה, כדי לשלם את חובותיו.

הוא חזר פעמים מספר על אותם הנסיונות הקשים עד שהגיע לאודיסה ורק שם הסתלק מתכניות-הטחינה שלו. הוא התמסר להוראת לימודי-הקודש שיהודים עשירים נתנו לבניהם כתוספת להשכלתם הכללית.

אז הגיעה גם שעתם של בני משפחתו לחרוג מתחום המושב הליובנאי, ובקיץ שנת 1876, עזבו את העיירה מבלי לשוב עוד אליה. נשארה במקום רק הבת הבכירה, שהיתה נשואה לבן-הרב אשר בעיירה — זאת היתה אמי.

אך על יהודי ליובאן של הזמן ההוא לא השפיעה יציאה זו, הם נשארו סגורים ומסוגרים בתוך עיירתם כרגיל.

מועטים היו גם באי העיירה מן החוץ.

לפעמים בא „מגיד“, כדי להשמיע בשבת את הדרשה שלו. עגלה מרופטת וטעונה קבצנים גורדים היתה מתפרקת בחצר בית-הכנסת והחבורה הקבצנית, אנשים, נשים וטף, היו מתפורים על-פני העיירה לקבץ גזבות.

לפעמים היתה העיירה מתעוררת מתרדמתה עלידי בואו של ד"ר שילדקרוט, שהוזמן במיוחד מסלוצק הכרך לחולה מסוכן. אז היה הקהל הליובנאי כולו מצפה ברחוב לאותו רופא סלוצקאי צעיר, שאהב להתבדח ולהתלוצץ כשהיהודים מבקשים ממנו רפוי למחושיהם המרובים.

ויש שליובאן היתה נרעשת מהפעמונים העליונים שהשמיע מסע-התפארת של בעל האחוזה עשיר-הקרקעות שבסביבה, שגם השיפוט העיירתי-הליובנאי היה בין נחלותיו. יהודי העיירה עמדו אז בפתחי בתיהם אחוזי הכנעה והערצה, הביטו במרכבתו והדורה הרתומה לשלושה זוגות סוסים דקיקו ועדויים כיסויים צבעוניים מרהיבי-עין, והרכב לבוש מדים סגלגלים היה נוסע בעמידה, כולו אומר כבוד לתפקידו הרם. לתושבי העיירה היתה הופעה זו של „הפריץ“ כעין מחזה-פלאים שבתאיטרון, הם לא זזו ממקומותיהם עד שנשתתק צלצל פעמוני כרכרתו, וילדי העיירה הוסיפו גם למחרת בספוריהם הדמיוניים על מראה ההוד של בעל-האחוזה ותענוגותיו ה„גויים“ במסעו. אחר-כך שבת העיירה ונרדמה קופאת על שמריה כרגיל.

אמנם מזמן לזמן היו גם חתונות בליובאן, וחתונה ליובנאית בימים ההם היתה חוויה וגם שמחה לתושבי המקום, בעיקר לנשים, משום שהתפקיד לשמח את הכלה בריקודים היה כולו בידיהן, כי על הגברים היה הריקוד עם נשים אסור.

אך ביותר נהגו מחתונות הילדים שבעיירה, האורחים הבלתי-יקרואים. הם היו תמיד הרועשים והצהולים בתהלכות-הנשואים החגיגית ברחוב והיו גם בעלי-יכוח מוסכמת להחזיק בעמודי החופה בחצר בית-הכנסת, ורבתה שמחתם השובבה במקרה אם נתאחזה החופה בגלל ריב המחותנים על הנדוניה.

ילדי העיירה היו אז ערים עד שעה מאוחרת בלילה יחד עם המבוגרים. ויש שהריב בין הצדדים היה נמשך שעות על שעות, ויש שהיה הולך ומחמיר כשהשעה קרובה לחצות הלילה והחתן עם הכלה שקועים עוד בתעניתם.

אז הועיקו את אשת הגביר של העיירה, זו המדקדקת במצוות הכנסת כלה, הריהי

שיינה־לאה משה נעשעס, אשה קטנה, צנומה וקמיטת־פנים, אך עיניה הכחולות נוצצות עוד באש עלומים.

היא היתה לבושה בגדי־חליץ, רק מטפחתה הגדולה והמשובצת על השכם. סימן הוא שהיא לא באה כקרואה לחתונה, אלא כשיפוטת, דייגת ובעלת־פשרה. אך אותה שעה לא שכחה לפני צאתה את ביתה לקשט את עצמה בעגיליה המשובצים אבני־חן, המעידים על חשיבות מוצאה מבין עשירי עיר המחוז. הללו קובעים גם את מצבו החברתי של בעלה משה נעשעס, שהוא כבר רחוק מהחנוונות הזעירה שבליובאן העלוכה והנדחת, ועיניו נשאות למסחר היערות, רב העושר והתנופה.

ואכן, שיינה־לאה הקטנה והמאירה בזוהר עגיליה משפיעה על המחנות היריבים בהופעתה בלבד. מיד יורד מתח המריבה. הלוא שני הצדדים עייפים כבר עד אפיסת כוחותיהם, ואחרי דיון מתון ומעשי בנוסח שיינה־לאה בתי־היבים ובת הכרך מתפשרים הם ביניהם. לפי פקודתה מביאים עט ודיו וגליון נייר והיא מכתובה שטר־חוב המחייב את הצד הנתבע בערכותה המוסרית, כי החתום על השטר ימלא את הבטחתו.

עם חתימת שטר־החוב חוזרים הרעש והצהלה, וכשזזה תהלכות הנשואין בדרכה לחצר בית־הכנסת היו הכל תמהים שילדי העיירה שנתם נדדה כל הלילה. בשמחה סואנת היו מלווים את הקהל החוגג, כשפנסי הנייר שלהם עם נרות דולקים בידיהם, כפי שהיו רגילים בכך ערב־ערב בשוכם מ־החדרים בתוך החשכה שברחובות העיירה.

אחרי מאורע צבירי חשוב שכזה היתה ליובאן חוזרת לחיי החולין שלה רבי השעמום. ככיר שבמרכז העיירה רבצה יום תמים פרה שאחרה לצאת עם העדר למרעה. גם כלב מצומק שאזלו כוחותיו מחמת הרעב, רבץ תחתיו חזיר מלוכלך שברח מרחובות הגויים. יאקים, השכור של אותו הישוב הגויי אשר בקצה העיירה, ישן לו שנת־ישרים באמצע הרחוב ולא היה מי שיניונו. הוא לא הפריע לשוים איש, שהרי כולם היו שקועים בדאגת פרנסה.

העיירה היתה עניה, אך לא היו בה רעבים ללחם. יהודי ליובאן של הימים ההם התפרנסו ברובם מתוצרת גינות־הירקות רחבות־הידים שעלי־יד בתיהם, מתנובת פרתם החולבת ברפת הרעועה והסדוקה ומשתי־שלוש תרנגולות מטילות, שעמלו ימים רצופים בתוך האשפתות שברחוב ובחצר בביקוש אחרי פירורי־מזון ונהנו גם משיירי המטבח של מאכלי החלב ותבשילי הירקות של ימי־חולין. בשר ודגים אכלו רק בשבת.

אמנם, היו בעיירה גם משפחות מחוסרות אותו יסוד טבעי שבכלכלת בני הבית. הללו היו אנשים נחשלים, תשושי־כח ומהם זקנים גלמודים — אך לאלה דאג הצבור. זולת שתי נשים צדקניות מהדור הישן, שהלכו בכל יום חמישי מבית לבית עם שקיקים על שכם וצנצנות בידיהן כדי לאסוף משהו להכנת סעודות־שבת לעניים. היתה קיימת גם עזרה ליחידים, „מתן בסתר“ לקבצנים נכבדים.

תושבי ליובאן של הזמן ההוא ידעו מצוקה ומחסור כשהזדקקו למזומנים בקנית בגדים ונעלים, ברכישת כלי־עבודה, בתיקון פינת מגוריהם, ובעיקר בפדיון הבנים מעבדות הצבא ונישואי הבנות.

אך ליובאן העמלה היתה רגילה להתאמץ תוך חריצותה המתמדת כי ביקשה לה תמיד בתחומה הצר את מקורות מחיתה ומשום כך קפאה מעודף כוחות.

אולם זאת היתה ליובאן מימים שעברו, כשליהודי העיירה לא היה אפילו בית־קברות משלהם לקבור את מתיהם, ועגלת־אכריים, כבדה ורתומה לצמד סוסים חסונים, היתה סוחבת את הנפטר הליובאנאי בדרכים הטובעות בבזך כדי לשכנו בקרקע של העדה הסלוצקאית. הלא זה היה עוד בטרם נבנה טור החנויות ועלי־די זה כיצרו את הככר היסה של

העיריה. הרי אז עוד שרו ורקדו ימים בלילות בבית־הכנסת „הקר“). ואשתו הטובה של מוטה הנפח היתה מגרשת כל מחלה וכל פגערע בלחשיה המופלאים. זאת היתה ליובאן התמימה, ליובאן המאמינה באלהים ובשטן כאחד.

אך הנה על סף המאה העשרים נשתנה הכל כאילו בבת־אחת. באו זמנים חדשים. ליובאן נתבשרה על תחנת מסילת הברזל בקירבתה. סוחרים ובעלי־תעשיה מבין יהודי מינסק התחילו לבנות את המסילה. לחבר בה את הכביש הבוברויסקאי עם מסילת הברזל הראשית שבין מזרח המדינה ומערבה, וקבעו את התחנה החדשה על־יד אותו כביש הקרוי „דרכים ישנות“.

ובעיריה הופיעו פנים חדשות. באו יהודים בעלי־צורה, לבושי בגדי־פרוות וחבושי מצנפות־קראקול מהודרים. הם התיישבו במקום כאורחי־קבע, העסוקים במפעלי העיירות שבסביבה. וידם נדיבה: הם תיקנו את הגג בבית־הכנסת, הם מפצים את הרב של העיריה בדמי חג ומועד בלתי רגילים, תרמו בעין יפה לעניי העדה.

אולם אנשי ליובאן לא שמחו לקראת ההישגים הללו שנתברכו בהם. באותו זמן, והוא סוף שנות התשעים, לא היו כבר תושבי ליובאן יושבי בית. העיריה זזה, עקרה מן המקום, ובעקבות כל הישובים היהודים שבאיזור נהרה בדרכה מעבר לימים. לאותו חוף נכסף ששמו אמריקה. ליובאן הלכה ונתרוקנה מתושביה הצעירים. בעיירה נשארו אנשי הדור החולף, שלא הספיקו לו הכוחות ליציאה הנועזה למרחקים. ביניהם רעשו האמהות והילדים המועמדים להגירה גם הם.

רובן של הנשים נקראו כבר „אמריקאיות“ — כנוי מכובד מאד. בשעה שבעלי־העגלות היו חוזרים מן הערים שבמחוז, הן הצטופפו על ידם, כדי לקבל את מטענן הגדול במכתבים, בחבילות ובשטרות־בנקים רבי־ערך. על־ידן זרם כסף לעיירה. אמנם בין קהל המהגרים הסואן אשר בליובאן של הימים ההם הסתובבו גם „אמריקאים חוזרים“, אכולי־מבוכה ודכאון. אפשר היה להכירם לפי לבושם המצוחצח. „חוזר“ כזה היה מביא אתו כמה מאות דולרים ובסכום הכפול של הרובלים הרוסים שקיבל תמורתם פתח חנות בעיירה והוא ובני־ביתו היו אוכלים אותה במשך שנה־שנתיים, והוא כבר עומד לצאת לדרך בפעם השניה.

היו כאלה שניסו בצורה כזו את מזלם פעמיים או שלוש פעמים. הכסף שנחסך על־ידם מעבודת־פרך בבתי־הזיעה האמריקאיים של הימים ההם הופקר שוב לגסיון, כדי שלא יצטרכו להגר עם המשפחה, אך המאבק היה בלתי־יעיל.

צעירות ליובאן חדלו לשרת בבתי העשירים אשר בבוברויסק. חדלו גם להשכיר את עצמן כקוצרות במשקי בעלי־האחוזות שבסביבה. עיני כל היו נשואות אל מעבר לים. כל עובד ויוצר במקום הפך חומר ליצוא; בתי־הזיעה האמריקאיים של הזמן ההוא אכלו את העיירה בפה מלא.

אבל נשארו עוד יהודים בליובאן וקם ביניהם גם דור חדש. זה היה כבר דור־המהפכה, אולם חיי הדור הזה פרשה סתומה לפנינו.

ידועה לנו רק עובדה נוראה זו, כי בשנות המהפכה הנסערות שמו תושבי ליובאן את כוס היגונים יחד עם כל קהילות ישראל בארץ הזאת. כנופית המרצחים של באלאחוביץ,

(*) בית־כנסת ישן־נושן, שנבנה בלי תנור לחימום, ומשום כך התפללו בו אך בשבתות־הקיץ וב„ימים הנוראים“.

שעשתה שמות ביישובי היהודים של אתי איזור, נכחה גם בליובאן כשלושים איש. אבות ובנים. רק בודדים בלבד מהנוער הליובאנאי של אותה תקופה הגיעו בשנות העשרים לחופי ארץ-ישראל.

ובשנת 1942 הושמדו יהודי ליובאן — אנשים, נשים וטף — השמדה כללית על-ידי הרוצחים הגרמנים מתוך שיתוף מוחלט עם הרוצחים המקומיים מבין גויי הסביבה. אכולי הבגידה והנקם במשטר החדש וביהודים. יצחק כתב את משרתיו הנאמנים. המיתוס מיתתי בזיון שיטתית כדוגמת שאר מיליוני בני-עמם.

יצחק זולמן אפשטין

יום אחד היתה השמחה במעוננו. היא באה אלינו מבני משפחת אמי ממרחקים. זה היה לפני חג הפסח. מבוכרויסק רבתי חזרו בעליהעגלות והביאו אתם ארגז חתום וארון יפה. שנתקבל שם בדואר על שם אמי ואשר נשלח מארץ-ישראל על-ידי אחיה יצחק אפשטין. ויצחק אפשטין זה, עמדתו האישית והחברתית הלכה ועלתה בין אנשי ליובאן של הימים ההם עד כדי כך, ששכחו את חטאיו על אכילה בגלוי-ראש וזלזול בתפילה, כדוגמת אחיו זלמן אפשטין הסופר בלשון הקודש. כי אז כבר הגיעו גם לליובאן הנדחות החדשות של „חיבת ציון“ ואתן גם סיפורי הפלאים על ה„בילויים“, שהלכו לארץ-ישראל כדי להיות שם עובדי אדמה. ויצחק הליובאנאי הלך בעקבותיהם.

בעיירה ובסביבה היו להוטים לקרוא את מכתביו שכתב מארץ-ישראל ביידיש אל אמו ואחיותיו, והרבו לספר ולשיחה גם על אותו מכתב שלו, שכתב פעם על אודות הנשואין שלו עם בתי-אכרים מראש-פינה.

בעיקר הפליאה אותם העובדה שלא קיבל נדוניה כדוגמת אבותינו בימי קדם. הרי הם עבדו שם בפרך בעד הנשים שנישאו. מובן, שיצחק יצא על זה שלא דרשו ממנו עבודה מסרכת בעד הבת שהשיאו לו.

לעתים היה מכתבו עובר מיד ליד על פני העיירה וכפרי הסביבה עד שהפך קרעים-קרעים והכתב שושטש לגמרי.

אבל אי אפשר היה למנוע מתושבי המקום קריאת המכתבים הללו. והנה הם נתבשרו שהוא שלח גם יצי כבד-משקל לחג הפסח.

מובן שהתקהלו אנשים תודות לאותו מאורע חשוב. השכנות הסקרניות עזבו את מלאכתן בנקוי הבתים ובהכנות לחג. צובאות הן על פתח ביתנו וסביבן מתרוצצים ורועשים ילדי העיירה. לעיני כל פותחים את הארגז שנתקבל והנה בתוכו נמצא עוד ארגז של פח מבהיק וכשנפתח והנה הוא מלא בקבוקי יין כשר לפסח ששמו "כרמל" — יין מארץ-ישראל. הקהל משתומם ומשתאה. מביט על הבקבוקים הסתומים וקורא בפתק שעל גבם, כתוב בלשון הקודש ועליו הסמל של חברת "כרמל" — "וישאוהו במוט בשניים", דבר הידוע לכל.

האנשים יוצאים מכליהם. אין גבול להתפעלות. הלא הם אותם האשכולות שהמרגלים הביאו למשה. והנה בקבוקי יין ממש. יין מענבי ארץ-ישראל. רובם ככולם היו בטוחים שיין זה בא מכרמי יצחק אפשטין. מתחילה היה עובד אדמה ועכשיו כבר נעשה בעל אחוזה, או שותף לבעל כרם ויקב והנה שלח לאחותו מתנה מפרי נחלתו... יפה, יפה מאוד. אך בעיקר נתרשמו הנערים תלמידי בית רבם. הם היו כמוקסמים. נרגשים ומשולהבים רצו הביתה והביאו אתם חומשים. דפדפו בהם וכשמצאו את הפרשה שבה מסופר על המוט עם האשכול פרצו כולם בקריאה של שמחה כאילו מצא כל אחד אוצר בחומש שלו. הראו על הכתוב באצבעותיהם הקטנות והביטו על בקבוקי היין עם המודעות המצוריות על צדן. מודעות-הפלאים מהחומש ממש.

אמי הנרעשת מנתה בינתיים את הבקבוקים. שנים-עשר במספרם, ובו במקום, לעיני כל, עשתה חשבון איך תחלק את היין. כמה בקבוקים עליה לשלוח לאחותה בכפר, כמה נחוץ לה לארבע כוסות יחד עם הילדים וכמה תחלק בין בני משפחתה שבמקום. מובן, שבקבוק אחד תשלח לחמיה הרב שבעיירה ועוד אחד עליה למסור לידי המלמד של ילדיה ר' ידידיה, שהוא היה גם יושב בביתנו. ולפי החשבון הזה יצא שתהיה זקוקה לשמונה בקבוקי יין ואלה הארבעה שישארו לה תשמור עליהם עד חג הפסח בשנה הבאה. אבל ברגע זה נשמעה מחאה גמרצת נגד החלוקה הזאת. מחה דוד החזן שגם הוא היה בתוך הקהל הסקרני שהציף את ביתנו כדי לראות את היין. הוא דיבר בתקיפות כדרכו: — שרה'לה, אין זה מן הצדק לשמור על היין הארצי-ישראלי במרתף עד חג הפסח של השנה הבאה ולא לתת לטעום ממנו ליהודי העיירה, אם זכינו לכך שיין זה מארץ הקודש נשלח הנה, נקבל ממנו, לכל הפחות, טיפה לסדר הראשון. תמכרי את השאר, כל אחד ישלם לך בכבוד.

אמי צחקה: ארבעה בקבוקי יין שישארו לי יספיקו לסדר הראשון של כל יהודי העיירה? גם איני רוצה למכור את מתנת אחי.

או באה הצעה מטעם הקהל שתמכור את היין כוסיות-כוסיות רק ל"קידוש" של ליל הסדר הראשון.

החסר לכוס ה"קידוש" ימלאו ביין צימוקים רגיל, רק כדי לקיים את המצוה ולקדש על יין ארץ-ישראל.

ואמא הסכימה להצעה זו. הסכימה למכור את שארית היין בכוסיות ובתנאי, כי את הכסף שתקבל תמורתן תמסור לטובת עניי העיירה, יתן כל אחד כרצונו. הקהל היה מרוצה מאד.

ובערב חג הפסח הביאו לבית אמא כוסות כוסות והיא מלאה אותן מאותם ארבעת הבקבוקים הסתומים שמסרה לרשות הקהל. כל אחד קיבל מידי אמי את חלקו. ואנו הילדים, אני ואחי יצחק הקטן, ישבנו על ידה והחזקנו בקערה, שבה צלצלו התרומות לטובת העניים.

שלושתנו היינו מאושרים מתפקידנו שזכינו לו.

פרקי זווהיל (נובוגראד-זוולינסק) *

קורות

לפי הידיעות שברשותנו אין מקורות מוסמכים על עתיקותה של העיר. לפי האינצקלור פדיה הרוסית-כללית (הוצאת ברוקהאוז-שפרון 1897, כרך 21 עמוד 364) נזכרה העיר זווהיל בפעם הראשונה בכתבים ההיסטוריים (ליטופיס) הסלביים בשנת 1257. אז השתייכה העיר לגסיכות הפולנית הוולאדימיר-והלינסקית. במאה החמש-עשרה שלטו בה הגסיכים ואסילי ואנדריי סימונוביץ, שנקראו „נסיכי (קניאזים) זווהיל“. לאחר מותם שלט על העיר הנסיך קונסטנטין אוסטרונסקי. העיר השתייכה עד לכיבוש ווהלין ע"י הרוסים (1793), למחוז (פוביאט) לוצק. עם צירופה לרוסיה נקבעה לעיר-פלכת, ואילו ב-1804 הפכה לעיר מחוזית. לפי המקורות הפולניים¹ השתייך הכפר זווהיל במאה ה-14 לנסיך הפולני באזילי ואח"כ נרכש ע"י הנסיך אנדזי זוויאגעלסקי ונקרא מאז על שמו. הוא מסר את הכפר להטמן קונסטנטין אוסטרונסקי אשר הורישו לאחר מותו לנסיך ליובומירסקי, העיירה שגדלה בינתים נכללה עד כיבוש ווהלין ע"י הרוסים במחוז (פוביאט) לוצק, עם צירופה לרוסיה בימי יקטירינה הגדולה ב-1796 שונה שמה ונקראה מאז בשם נובוגרוד-והלינסק והוכרזה כעיר מחוזית.

מחוסר אסמכתות רשמיות אין לקבוע בדיוק את הזמן בו נוסדה הקהילה היהודית בעיר זו. ברשימות על הגזירות בת"ח-ת"ט (49-1648) אין היא נזכרת בין העיירות שבסביבתה, אך מעובדה זו אין להניח, שלא היו בה כלל יהודים. לפי המסורת ברחו אז יהודי זווהיל למבצר העיירה פולנאה, הסמוכה לה, ואבדו שם בין רבבות היהודים שנרצחו ע"י ההידאמאקים בפיקודו של האטאמאן קריונוס. לפי הפרטים הנזכרים בספרו של ס. ג. באטישקוב², התנפל האטאמאן הזה עם חלק מחייליו על העיר זווהיל לאחר השחיטה במבצר, רצח את יהודיה והחריבה כליל. חורבן העיר היה כליכך גדול, עד שגם לאחר 117 שנה, ב-1765, נימנו שם 567 משלמי מסים בלבד. וביניהם 474 יהודים. מספר האוכלוסיה הכללית הגיע אז ל-2304 אזרחים ובתוכם 1752 יהודים. בשנים ההן התנהל משפט נגד הקהילות היהודיות במחוז ווהלין בענין הארגונה לדוכס וברשימה המצורפת לפקודת המושל הכללי — בתשובה לקובלנת הקהילות על גובה המסים, אשר בה הורה לעקל את נכסי הקהילה עד לגמר הפרעון — נזכרים גם יהודי זווהיל³). לפי הרשום בפנקס נמצא טופס הפקודה הזאת בספריה הלאומית בירושלים.

לפי המסורת מקובל לחשוב, כי החלה העיר להיבנות במורד ליד הנהר סלוצ', כל התעבורה אליה התנהלה ע"י מעברה, שהיתה צולחת את הנהר מגדה אל גדה. בשכונה

* מספר הזכרון לעיר זווהיל (נובוגראד-זוולינסק) העומד להופיע.

** „פנקס ד' ארצות“, סימן מ' 1 המצורף לסעיף תשמ"ג.

1) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa, Tom 1.

2) П. Н. Батюшков, Волынь, исторические судьбы югозападных.

זו התרכזו תחילה אנשי עבודה, אשר שימשו את הכפרים שבסביבה, ואילו כשגדלה האוכלוסיה הוברו החורשות שבסביבה וניבנו חלקי העיר האחרים. לפי תכנון מחושב — רחובות רחבים וישרים, שבהם הצטיינה עירנו.

הנהגת הירידים הגדולים שהיו מתכנסים כמה פעמים בשנה וריכוזו סחר הסביבה בעיר עזרו אחר כך לפיתוחה, ובשנת 1855 היו בה 7514 אזרחים ו-700 בתים. הם מילאו אז בחבל העיר והסביבה, כמו בכל ווהלין, תפקיד משקי וכלכלי חשוב, פיתחו תעשיה מתקדמת וכל עבודת הייצור בתעשיה החקלאית והעירונית נעשתה על ידם*).

בית הכנסת הגדול שבעיר הצטיין ביופיו והיה בנוי בסיגנון מיוחד. עמודים גבוהים תמכו את כיפת התכלת ובה זהרו כוכבים נוצצים: ציורי מזלות ודמויות סמליות של מזלות שבטי ישראל הקיפו את התקרה הקמורה של הבית. היה זה אחד הבניינים העתיקים ומפוארים בעיר. את זמן בנינו מיחסים לשנים ת"ס—ת"ס (1680—1700). באחת הפינות שמתחת לתקרה היה בין ציורי הנוף — אדם שולה דגים, ובעיר התהלכה אגדה, שזוהי תמונת הצייר אשר צייר את בית הכנסת, וכי לאחר שגמר את הציור נתבלבל הצייר, ניתק מהחבלים שהיה קשור אליהם ונפל ונהרג. ראו בכך עונש לעבירה שעבר על האיסור של „לא תעשה לך כל פסל ותמונה" בציירו את תמונתו בבית הכנסת. מקום קדוש זה, וכן המצבות הבודדות העתיקות שנמצאו בבית העלמין הישן. מעידים, שהיתה בה קהילה חשובה במשך מאות בשנים. בפנסק העתיק של אוסטראה משנת תצ"ח (1737—1738) נזכר הרב מזוהיל ר' אברהם ז"ל. נכדו של הקצין ר' יוזפא מאוסטראה. הוא היה מגדולי הרבנים של זמנו (נפטר בתקכ"ב — 1762) ונטמן באוסטראה. („מזכרת לגדולי אוסטראה" למ. מ. ביבר).

בראש הספר „גורל יהושע" (נדפס בזולקבו תקי"ג) הובאו חידושי תורה רבים מאת הרב הגאון ר' אברהם, אבד"ק זוועהל. על מצבתו העומדת בשורה אחת עם מצבת אביו זקנו הקצין הנדיב ר' יוזפא חרות: „פ.נ. הלל בן שחר, מרחם השחר הורם בחיר ה': הנבחר מן העדה וכך היא המידה אחד היה אברהם הוא כבוד הרב הגדול, המופלג ה"ה מוהר"ר אברהם שהיה אבד"ק זוועהל בן מוהר"ר אהרן זצ"ל, נפטר ביום ד', ח' אייר בשנת תקכ"ב לפ"ק".

בימוי צמיחת החסידות

עם גילוי הבעש"ט מייסד התנועה החסידית הסתופפו במחוז עירנו ובעיירות הסמוכות לה תלמידיו הגדולים: המגיד ממזריץ (תס"ד—תקל"ג -- 1704—1773) ובנו ר' אברהם „המלאך", וכן — הפרשן המעמיק ר' יעקב יוסף מפולנאה (בעל ה„תולדות") אשר הביא בעיקר לליבו ההתנגדות של הגר"א והכרזת החירום על החסידות (תקמ"ה). משני תלמידיו החשובים של הבעש"ט היה ר' יעקב יוסף האידיאולוג של החסידות ומפיצה וסופר שגון. בכל זאת בחרו התלמידים את ר' דוב כממלא מקום הבעש"ט שהצטיין כמנהיג — מורה מוכשר, אהוב ומשפיע. תחילה היתה מתיחות ביניהם אולם לבסוף, כפי שנמסר, אמר ר' יעקב יוסף: „מיום שנסתלק הבעש"ט עברה השכינה עם תרמילה ממזיבו — למזריץ ואנו מוכרחים להרכין את ראשנו". ר' דב לא נדד כרבו מעיר לעיר, התיישב במזריץ, ליד זוהיל ומשם הפיץ את החסידות. יום שם פעילות תעמלנית רחבה והפיצה ע"י שליחים שהלכו מכפר לכפר ומעיר לעיר. בין תלמידיו נמנו: ר' שניאור זלמן מליאדי, ר' ישראל מקונוין, ר' יעקב יצחק מלובלין, ר' נחום מצרנוביל, ר' אלימלך מליזנסק, ר' זוסיא מאנופולי, ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, ר' אהרן מקרלין ועוד, שהסתופפו בצלו כמושביו במזריץ, והסתכלו בחרדת נפש בכל תנועה מתנועותיה.

* ב. א. ארשבסקי — כתבה על המצב הכלכלי בזוהיל והסביבה. רוסוויט 1860.

אחד מאישי החסידות הרב ר' פנחס שפירא — חברו וידידו של הבעש"ט, עבר מעיר הולדתו, שקלוב, לעיירה קוריץ. הסמוכה לעירנו. ושם החל להתגלות בחסידות המקורית והעצמאית, ומאז נקרא שמו ר' פנחס מקוריץ. ממנו צמח ה"אגף" של הצדיקים ר' יעקב שמשון משיפיטובקה והאחים שפירא בסלאוויטה — שתינה עיירות סמוכות לעירנו. בתקופה זו, בערך, פעל גם הצדיק ר' זוסיא באנופולי הסמוכה.

צמיחת החסידות המקורית העממית וגם התורנית החב"דית היתה, איפוא, בסביבות עירנו, ששימשה כמרכז טבעי לעיירות הסמוכות. כי בה היתה האוכלוסיה הגדולה במחוז ודרכה עברו כל הדרכים שהובילו אליהן. אז נוסדו במחוז עירנו שני בתידפוס: האחד בקוריץ — שם נדפסו הכתבים הראשונים של המגיד ממזריץ', והשני בפולנאה, היה גדול יותר, ובו נדפס ה"תולדות". בתי הדפוס הללו קדמו לאלו שבסלאוויטה וז'יטומיר.

באותו הזמן השתקע הצדיק ר' משה'לה בעירנו — אחד מחמשת בניו של הרבי יחיאל מיכל מזלוטשוב, מתלמידי הבעש"ט — הם נודעו בכינוי המפואר "חמשה חומשי תורה" — והוא יסד בעיר את "השושלת הזוהיילאית". באותם הימים פעלו בעיר גם חבורת צדיקים ואנשי מעשה אחרים, אשר נקראו בשם "החבריה", וסופרו עליהם אגדות וסיפורי מופת.

ההתעוררות החסידית והשפעת ה"חבריה" וצדיקי עולם שהסתופפו בסביבה, השרו על כל חוגי העיר וסביבתה את הלהט החסידי ולא השאירו בה מקום רב לחוגי המשכילים להתגדר בו, אם כי באותו הזמן חי בעיר קרמניץ הסמוכה המשכיל ר' יצחק בר לויגזון (הריב"ל), ואחרי כן נודעו בסביבה חוגי ההשכלה שהתלכדו סביב ביהמ"ד למורים ורבנים בז'יטומיר (1848—1873), מקום שם פעלו אישים כאייכנבוים, חיים-זליג סלוניםמסקי (חז"ס), א. גוטלבר, אלעזר צווייפל, אולם תנועת המשכילים לא הכתה אז שרשים עמוקים בהווי החיים בעיר, שהיו טבועים בחותם החסידות.

הזוהר הרב ששפע מהדביקות החסידית וההתלהבות, היה ניכר עדיין בתקופתנו אנו, בסוף המאה ה-19, עת שהאדמור"ם היו מבקרים בעיר והיו עורכים בה את "שלחנותיהם" בלילי שבת ובמוצאיה.

בית התפילה הטלנאי, שבו הסתופף אבא, היה קטן ונמוך — קומת קרקע ליד ביהמ"ד הגדול. הוא לא הצטיין בהרחבותו, אלא בחמימות הנפש והדביקות החסידית ששררה בו. עודני זוכר מימי ילדותי את מסיבות הסעודה השלישית ("שלוש-סעודות"), שנערכו בשבתות בבית התפילה הטלנאי. בדמדומי השמש השוקעת היינו מקשיבים לספוריו הנפלאים של הישיש הנערץ ר' דוד פיניעס (דודו של א. לודופול), מזקני החסידים השרשיים אשר זכה ליסב ליד שלחנו של הצדיק ר' דוד'ל מטלנא. ר' דוד פיניעס היה מפליג בסיפוריו על כל גדולי החסידות. בסוף סיפוריו, שנמסרו מתוך השראה עילאית, היה מפטירים בכמה ניגונים טלנאים, המיוחסים למנגן החסידי ר' יוסיל, שהיה שר אותם ליד שלחנו של ר' דוד'ל, אשר היה כידוע אוהב שירה נלהב. בהזדמנות זו היה גם מספר על חזונים המפורסמים ר' ירוחם הקטן וניסן בלזר הצרוד, שהיו שרים לפני הרבי, וקיבלו את השראתם מ"הזקן" עצמו, ובזכותו גדלו והתפרסמו בעולם. פעם סיפר איך איקלע אותו ר' ירוחם, שהיה אז חזן בבירדצי'ב המעטירה, לעירנו והתפלל בבית התפילה הטלנאי שלנו ופתאום ניהר גרונו מרוב דביקות דומם קולו והתפרץ בבכי בתפילת "לעני כי יעטוף"... ואחריו כל הקהל געה בבכי.

חבורת פייארברג

רוח הדביקות החסידית מצאה את בטויה העז ביותר במשורר הצעיר שצמח בעירנו מ. נ. פייארברג, אשר טבע בחבורת הצעירים שהתלכדה מסביבו את חותמו הרוחני לכל מי חייהם. רק מתוך מקורות אלה לכמיהה וגדלות הנפש יכול היה לזנק משורר כה עדין

ועשיר רוח, שלבו המה כ"כ על הסתלקות השכינה ושר במיתרי גפשו הכפולה את שירת "הצללים" והגבורה גם יחד. הוא אשר ראה את היהדות הישנה לא כאורח חיים של נרדפים ומקופחים בעל כרחם, אלא כקבלת משמעת מרצון, כמפעל עצמי — הטיל על בני הנעורים את צו ההתנדבות, להיות אנשי צבא מעפילים; וכבר אז, עם ניצנוצי השחר הציוני, קרא לנוער: העיזו והעפילו לעשות!

הוא, שלא יצא כמעט מגבולות עירו, היה נושא את דברו על אירופה בבטחון מדהים. בזמן שחוגי "הצעירים" מחוגי ברדיצ'בסקי ואהרנפרייז התפרצו בשאון עז וקראו ל"פריצת הגבולות" והתרסקו על "החיה הצהובה" ו"האדם העליון" של ניצשה והמודרניזם האירופאי, ועוד לפני שירתו האדירה של ז. שניאור על "ימי הבינים המתקרבים" קורא הוא: "אירופה חולה עתה. הכל מרגישים, כי החברה מתמוטטת וכי אשיותיה נרקבו. הנביאים הקטנים הקמים בקרבה גותנים בה כוח לזמן לא רב, אך גביא גדול אשר יתן צו לחברה ללכת הלאה — אין עתה, והתשועה תבוא אך ממזרח".

בימים שבהם היתה אירופה שיכורה מאשרה וצעירי ישראל נהרו אליה להתחמם לאורה, קרא אז במאמרו "על הספרות היפה": "השונא היותר גדול של היהדות — הוא המערב" והוא מעמיד בפני הנוער, עוד לפני היוצר המושג של "חלוציות" את הסיסמה: "החלצו לעלות למזרח, עליכם להיות אנשי צבא התחיה! התחזקו להחיותו ולא להמיתו!" כמה תמוה הדבר, איך הפליא צעיר הווה זה, שהיה אז בגיל כ"ב—כ"ג שנה להקדים את דורו ולחדור לנבכי התעלומה ולתת ביטוי כל־כך שנון וקולע לכוחות הנעורים, שהתעוררו בעם, ולשיר את שירת ההתעוררות הנובעת מתעלומי העבר, שירת הכוח, החלוציות והגבורה הנפשית בישראל.

תמהים אנו לאין שיעור לשמוע אותו לפני ששים שנה בענינים המעסיקים עוד אותנו ושלא פתרנום גם כיום, מתוך עמקות ודעה רחבה כזו וראיית הנולד — לא רק בהמיית לבבו וברגשותיו השיריים, אלא גם בהגיגו העז החודר לערפלי התעלומה. הוא

חבורת פייארברג

היה למבשר מפנה לבני דורו ולספרות העברית בהתעוררות כוחה ופריחת אביבה והקדימו בהרבה. הדי קריאתו טרם פגו ועודם מהדהדים בנו. ספרו הקטן הוא גם כיום ספר הדור החותר לפתרונות מעמיקים ואמיתיים.

רישומי של פיארברג והבורת המשכילים שהתלכדה סביבו בשנותיו האחרונות היה רב מאד בעיר. הם התאמצו לעורר ויכוחים עם אנשי ריבם ולהשפיע על החוגים הצעירים ועוררו בכך התנגדות רבה בין יתר החוגים. מלחמתם היתה נועזה והפכה לאגדה: בבתי המדרש החזיקו בסתר את ספרי ההשכלה והרבו בתעמולתם. לא פעם נענשו בחומר הדין — גורשו בחרפה מבית המדרש וספריהם נשרפו. מלחמה זו נגד „כת האפיקורסים“ דיכאה את בריאותו הרופפת של פיארברג עצמו, שלא היה מטבעו איש מלחמה והחשיה את מותו בדמי ימיו. בהיותו ילד, הרעיד את נימי לבבי הסיפור על הלוינו באישון ליל סגריר, אשר המוני צעירים הפכו להפגנה ראשונה לרוחם התוסס, בחינת הקדמה להפגנות ההמוניות, שהתחוללו בעיר כעבור זמן קצר, בבוא התסיסה הציונית של ימי ועידת מינסק, ואחרי כן — המהפכה הרוסית.

בימים מיוחדים נשזרו מחבורה זו בימי חייו האחרונים של פיארברג עם חוג הסופרים באודיסה, ובעיקר עם אחד העם, שהתיחס אליהם כאב וכפטרונו. בראש החבורה היו: ש. צ. זצר, י. י. ואהל, א. טשסקיס, עזרא בראכמן, ש. פינקל והצעירים אז א. ארנטמן, ז. ברול, י. ביכר ויהושע איידלמן.

מיד לאחר מותו החלו ימי ההתעוררות הציונית והתסיסה לכיבוש ההמונים. התגברה תנועת החינוך וההשכלה — ביחוד לאחר ועידת מינסק, אשר בה השתתפו אחדים מהחבורה בעירנו. בימים אלה נוסדה בעירנו ע"י ה„נאורים“ ספריה, עם אולם קריאה נאה. בראשה עמד הישיש ר' שמשון פינקל — אישיות משכילה, אצילה, ומשפיעה ובאכז „מפיצי השכלה“. הספריה שימשה כמועדון, שבו התכנסו חוגים שונים, כיון שרוכזו בה צומתי השפעה שונות וגברה ההתרוצצות להשתלט עליה. האספות השנתיות היו סוערות מאד ונמשכו לפעמים לילות אחדים. לבסוף השתלטה החבורה הציונית. באותו הזמן נוסד ע"י המורה י. י. ואהל וחבר פעילים ציוניים — א. ארנטמן, יוסף גילברג ואחרים — בית ספר מתוקן עברי, אשר שפת הלימודים בו היתה עברית. ייסוד בית הספר עורר תגובה חריפה מצד החרדים, ובעקבו באה ההסתערות לכיבוש השלטון על הת"ת שהיה בידי החרדים ללא שיטה וללא סדר.

החבורה הזאת הביאה אז את המחנך הידוע ד"ר נ. טורוב, אשר כהן אז כמפקח מטעם חברה „מפיצי השכלה“. הד"ר טורוב נודע כבר כאחד המחנכים המפורסמים בארץ ישראל, מבין המורים בעלי ההשפעה שבבית הספר לבנות ביפו ואחד מעורכי „החינוך“. הופעת אישיותו האצילה והידורו החיצוני היתה לסנסציה בעיר כולה והקסימה את כל החוגים. זכורים לי עוד האספות המצומצמות שאורגנו אז בחוגים ציבוריים שונים והופעתו באספה סובבית שהתכנסה מטעם הספריה ובה הרצה על מצב התרבות ומגמות החינוך וגם מסר רשימה על ניצני החיים החדשים, שהחלו להתגלות בארץ.

בימים אלה התרבו גם ביקורי ה„מטיפים“ העממיים הציונים, שהיו נושאים את נאומיהם בבית המדרש או בבית הכנסת. המונים רבים היו נוהרים לשמוע דבריהם הנמצאים, שהיו מלווים גם שירים ועוררי התלהבות עצומה לחיבת הארץ ולשפה העברית. עדיין מצלצלות באוזני המנגינות שהיו בוקעות מבתי המלאכה והסדנאות מפיות העמלים שהוקסמו מהב.

בעלי־מלאכה בשפולה *

כמה בעלי־מלאכה היו בשפולה: חייטים, סנדלרים, כובענים, שענים, נגרים, גפחים, פחחים, בנאים וזגגים, עושי־עגלות וחבתנים, בורסקאים ורצענים ועושי־חבלים, מנקי צמר כבשים, סבנים וזגגים וכו'; כמה ממלאכות אלה העסיקו עשרות, ואחרות אך יחידים; אלה מהן נחשבו לחשובות יותר ואלה לפחותות; אלה העלו את בעליהן לדרגת מייצרים וסוחרים ואלה נתנו לבעליהן רק להם עוני, והם אנוסים היו לעסוק בענינים אחרים או גם במלאכה אחרת.

רוב בעלי־המלאכה עבדו במו ידיהם אם כי נסתייעו בשוליות וכולם עמדו ברשות עצמם, בעלי־מלאכה וסדנתו; או חדר עבודתו או, לפחות, שולחן עבודתו. היו בעלי־מלאכה שיצאו להם מוניטין והכל רצים אחריהם והיו שפגרו במלאכתם, מהם שראו ברכה בעמלם והיו כבעלי־בתים לכל דבר, ומהם עניים ואביונים, שמצאו לחמם בקושי, „לא־יצלחים“, רחמנא ליצלן.

גם הכפר הודקק לאומניו הרבה, אם כי לא לכול — כי היו מלאכות שנמצאו להן בעלים בכפר גופו; בעלי־מלאכה גויים, שמלאכתם גסה וקרובה לטעמו של איש הכפר, או שיהודים לא עסקו בה משום מה.

חייטים, הבדל רב היה במקצוע החייטות, למשל, בין תופרי מכנסיים או אפילו קפוטה של לוסטרין (אריג שחור נוצץ וזול), או מעיל קצר מאריג שעטנו של צמר וכותן — שהם הפחותים בערכם ובין תופרי הפרוות והסורדוטים — בגדי גברים ארוכים מאריג צמר טוב ושחור ללבוש בשבת. הפרווה אף היא עצמה דרגות דרגות; אדם מישראל היוצא למלאכתו ולמסחרו בימות החורף, לובש לרוב אדרת כבשים, מכוסה ארג למעלה, אדרת זו יש שהיא עשויה עור בלתי־מעובד למדי, עם צמר ארוך, שחור, הנותן ריח רע ויש שהיא עשויה עור לכן ונקי בעל שער סגלגל ורך וצווארונה עשוי קאראקול, היינו עור כבשים משובח מאד, ובשבתות אין בעלי־בתים נוהגים ללבוש פרוות כבשים כל עיקר, אלא פרווה של בעלי־חיים עדינים יותר, שמחירה יקר ומעיד על מעמד לובשיה וחשיבותו. יש לובש פרוונת־סנאיות, והחשובים ביותר פרווה של נמיה ושל „נורקות“ (מין סנאיות ששערן רך ועדין). נשי־ישראל לובשות בחורף ריטונדה, מין כתפיה ארוכה, ללא שרוולים ובעלות שוליים ארוכים, ובטנתה פלוסין (קטיפה) והמכסה את כל הגוף עד לכפות הרגליים, או „שובא“ — אדרת משורולת ומכוסה אריג, היורדת עד לברכיים בלבד. ויש שאדרת זו עשויה פרווה מבפנים ומבחוץ כאחד, למשל „קוטיק“ — פרוות חתולים. ועוד מינים של פרוות היו בשפולה, הכל לפי האופנה והזמן והכיס, והכלל העומד לעולם כי כל המרבה הרי זה משובח. והחייטים התופרים פרוות אלה, אף הם חשיבותם עולה ויורדת. ר' אברהם־יהושע וידיל ידיליבסקי, מי ידמה להם ומי ישווה להם? שמם הלך למרחוק. בחור ובחורה מישראל שנכנסו לחופה בשפולה ולא הוזמנו להם פרוות אצל אלה סימן רע, סימן דלות.

* מתוך ספר „שפולה“ הנמצא בכתובים (פרק אחד, „עיירתי שפולה“, נדפס ב„רשומות“ סדרה חדשה, כרך ה', תשי"ג, עמ' 284—296). שפולה — עיירה בפלך קיוב. לפי מפקד 1897 היו כמחצית — 12000 תושביה — יהודים.

הוא להם. והיו גם חייטים אחרים, למשל, רפאל החייט — היו אומרים עליו שאף הוא יודע לתפור בגד — אלא שאף על פי כן קראו לו רפאל'קה. ותוספת זו לשמו לא לחיבה הוא, אלא סימן ירידה ולפרווה ממש לא הגיע מימיו, וטובי העיירה לא נזקקו אליו מעולם.

הצד השווה שבין כל החייטים, שכולם לא היו עומדים בדיבורם — ביחוד בערביי חגים ומועדים. כולם אהבו מעט יי"ש, וכולם לקחו "יתור" כלומר, הורידו לעצמם חלק מהסחורה שניתנה להם לתפירה. בטענה כי זהו רק נותר. ואולם בה בשעה שרפאל היה מכחיש את הדבר וגשבע בשם ימלכות יידינו נקיות ואיש לא האמין לו, היה רבי אברהם יהושע, למשל, אומר ללקוחותיו כאילו אגב הלצה: שמע נא, טול עוד חצי אמה — כי בין שתיטול ובין שלא תיטול עלי להוריד את החזיה שלי. ואם לא תקח, תהיה אתה חסר! ואומרים: "יתור" זה עיקר השפע היה בו ולקוחיו ראו ברכה והגיעו אף לבתים גדולים משלהם. הגויים לבשו אף הם פרוות — רובם של עורות כבשים פשוטים: השיער מבפנים יהעור מבחוץ ללא כל כיסוי. פרווה זו, שהיו קוראים לה "פעלץ" מהודקת במתניה ומגיעה רק עד לברכיים ובהתגבר הקור לובש האיכר מעל לזה "סוויטה", היינו, מין חמילה של צמר פשוט. וזה גם לבוש הנשים.

כובע'נים. בימות הקיץ כיסו יהודים ראשם ב"קאשקטים", היינו, כובע תפור מארג ומצחיה שטוחה, או "קארטון" — כובע קשה לא מתקפל ומצחייתו נוסח רוסיה, ובשבתות — ב"קארטונים" העשויים אריג או משי או קטיפה עם מצחיות בנוסח יהודי פולין ובני הדור החדש — במגבעות ואף "קוטיולקים" — מגבעת שחורה קשה כדוגמת הכובעים נוסח אנגליה. ובחורף חבשו רובם ככולם, "היטל", היינו, כובע העשוי "שמויס" — פרוות כבשים; פרווה פשוטה לימות החול או קאראקול או "קוטיק" — עור חתולים — לשבתות. את המגבעות היו מביאים הסוחרים מרחוק, ביחוד מוארשה. — ואת ה"קאשקטים" וה"קארטונים" עשו כובעני שפולה, הן בשביל היהודים והן בשביל הגויים, וגם אנשי העירה וגם אנשי הכפר עיקר גאוותם על כובעי הפרוות, ובפרט על הקאראקול, כובעים זקופים וחדודים בראשם, שהיו לתפארת לבעליהם ולעושיהם.

הכובענים היו מכינים כובעים משלהם ומוכרים בשוק, — ואת רוב הסחורה שלהם, אם אריג ואם משי ואם קטיפה — היו קונים מהחייטים, "יתור" הבגדים, שנשאר להם. ה"סנדלרים", מנעלים אלה שברגלי אדם, חשיבות רבה נודעה להם בשפולה, קרקעה של שפולה ושל כל פלך קיוב אדמה שחורה ודשנה וברדת עליה הגשם, ועם הפשרת השלגים בסוף החורף, היא הופכת ביצה גדולה אשר כל דורך עליה ישקע בה. ובימות הקיץ, ביחוד בשעת הובלת התבואות היא נשחקת באופני העגלות ונעשית תחוחה כאבק; והדרכים, דרכי שדה לאיסלולים, הופכים שיחין ובורות והעגלות מטלטלות בהן, עלה וירוד עד כדי שבירת צירים ואופנים ועצמות היושבים בהן; בחורף יורד השלג ומכסה עליהן במכסה שלג עבה, לבן, נוצץ וחלק והמגררות מתחלקות על פני השלג ללא קושי, אולם עם סוף החורף, מאחרי פורים ועד לחג השבועות כמעט, כשהשלג מפשר ונמס והשמש טרם הגיעה לכוחה ליבש את האדמה ובראשית סתיו, ברדת הגשם והאדמה טרם קפאה, הופכים הדרכים לאגמי מים וביצות, אשר סכנת נפשות לכל העובר בהם, ועגלה אם תשקע בתוך ביצה זו יתכנסו אנשים רבים מסביבה, ירתמו כמה זוגות סוסים, מצליפים בשוטים מכל צד, גוערים בסוסים מכל עבר. ינסו להרים את העגלה במוטות, מניפים ודוחקים, מפרקים כל משא מן העגלה ולעתים תעבורנה שעות עד שיוציאו את העגלה; ובאין עזרה, במקרה, ייש שהגוי המוביל בעגלה כורע תחת משאו, זיעתו ודמעותיו יורדות כטפות גשם שוטף, הסוסים כורעים ומשתטחים בתוך הביצה מאין כוח למשוך יותר ויש וסכנה נשקפת שיטבעו בתוך ביצות ואין עצה אלא להתיר את הסוסים ולהצילם ולהשאיר את העגלה עד אשר תמצא עזרה.

דרכים סלולות לא היו בשפולה, מלבד בשוק וברחוב הראשי המוביל לרכבת. בכל יתר הרחובות הותקנו משני צדי הרחוב מדרכות קרשי-עץ, "פשיחודין", היינו דרכי-רגל, ויהודים היו מהלכים בהם, אולם לעבור את הרחוב באמצעותו, בית מול בית, בתקופת הביצות לא העזו. לא כן הגויים שבכפר, היינו ברחובותיהם הסמוכים לעירה, להם לא היו כל מדרכות והם לא נזדקקו להמצאות היהודים, הם היו דורכים ברפש, מחפשים מקום לעבור בו במקום שאין סכנה ושוקעים עד ברכיהם, ומשום כך היה הבדל רב בין מנעליהם של יהודים וגויים להבדיל.

הגויים, אנשים ונשים וטף, היו נועלים מגפים גבוהים וכבדים מעור פשוט וגם עם הרבה קמטים, למען יוכלו להרימם בשעת צורך ולשם נוי כביכול; ולמען לא ידבק הבוץ אליהם היו מורחים מגפים אלה בזפת או בשמן; רק בחדשי הקיץ נהגו עניים שבהם, שחסו על מגפיהם, לנעול מעין סנדלים קלים, ובחורף, ברבות הקור, היו אחדים נועלים מגפי-לבד, "ואלינקיס" בלעז — והעשירים יותר נועלים מגפי-לבד מצופים עוד עד מחציתם, והצעירים שביניהם, במתגנדרים, היו נועלים ביום ראשון בשבוע ובימי פגרא מגפים מעור עדין יותר ואף מגפי-לכה ומגפים מעור אחד — שלא נתפרו חלקים חלקים אלא גמתחו מעור אחד, שנקרא "ויסאזיקי" בלעז, והיו כליל תפארת.

הגברים היו מפשילים מכנסייהם לתוך המגפים ומעיליהם ובגדיהם קצרים, והנשים שמלותיהן עד לברכיהן בלבד, למען לא יסרחו בבוץ.

לא כן בני-ישראל, גוי קדוש, המהלכים ברגל על גבי מדרכות-העץ ורבים מהם לובשים קפוטות ארוכות ומכנסייהם יורדים להם, וגויי ישראל שמלותיהן ארוכות עד כפות רגליהן. אלה היו נועלים נעליהם. וכמה וכמה מיני נעלים היו להם לאנשי שפולה אשר לפיהם יוכר אדם.

חסידים ובעלי-בתים הגונים היו נועלים, "שטיבלית", היינו נעל עור שלמה עם פסיר גומי משני צדיה הננעלת במשיכה על גבי הרגל וחסל.

ואריסטוקרטים, להבדיל, היו להם נעלים עם כפתורים ושרוכים ואבזמים — אסיכי נעילתם קשה יותר ומטרידה יותר, אולם כבוד האריסטוקרטיה מחייב, ורבים מהם הגיעו אף לנעלים חומות, וחצאי-נעלים, "טופליס" בלעז; ולשם מניעת קור ורפש מעל רגליהם היו נועלים מעל גבי נעלים אלה ערדלים, אף אלה מיני-מינים היו, שטוחים — שהנעל נשקפת מהם כולה והם מכוונים רק למנוע את הנעל מדרוך על הרפש או הלחות, וחצאי-עמוקים, העוטפים את הרגל עד הקרסול, ועמוקים, וגבוהים, "בוטיס", המגיעים עד הברכים בשביל העוברים בדרכים שביצתם גדולה יותר. ורק בעלי-עגלות או סוחרים היוצאים לכפרים היו נועלים מגפים, — מהם מגפים פשוטים כגויים פשוטים, ומהם מגפים מעור טוב, עם ערדלים, שלא באו אלא לשוות לבעליהם חשיבות של מעשה גבר היודע לעמוד בפני גוי ולהשתוות עמו, כי לא הרי נועל נעלים, מעשה יהודי, כנועל מגפים — בעיני הגוי. ובנות-ישראל שבשפולה, מלבד בימים קדומים, עוד לפני היות ה"פשיחודין", לא נעלו מגפים כל עיקר ונעליהן מצבעים שונים ואף מצבע עור אדום ומעור שונה, ובעיקר שברו ולכה. והסנדלרים שבשפולה מספקים מגפים ונעלים, כי בימים ההם, בסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, טרם ידעו להביא נעלים מרחוק. ובין הסנדלרים, כל מיני דרגות, מומחים ו"קאליקיס" (לא-יצליחים), תופרי-נעלים ומגפים חדשות ומתקני-נעלים ("לאטוטניקס" — היינו מטליאים) בלבד, עושי נעלים עדינות לבנות-ישראל ועושי מגפים לאיכרים: ולא הרי בעני הסנדלר המקובל בבתי בעלי-בתים, ואין כלה נכנסת לחופה אלא בנעליה, כארקה פיוץ ה"לאטוטניק" — ובכל זאת כולם סנדלרים היו, מתחו חוטיהם בדונג ועשו מלאכתם בפטיש ובמרצע ומצאו לחמם מי כשפע ומי בצמצום, אלא שבמקצוע זה רבו בעל-מלאכה גויים בכפר גופא, בעיקר למגפים פשוטים ואח"כ אף למגפים עדינים יותר

ולסוף החלו מביאים נעלים מוכנות ממרחקים, ביחוד מוארשה ומיתר ערי פולין, ונמצאה פרנסת סנדלרי ישראל בשפולה מקופחת והיו שעברו להיות סוחרים נעלים, מגפים וערדלים. יצאה מלאכה מישראל והפכה מסחר, ואף מסחר זה חשיבותו גדולה, ושתי צורות לו: מסחר בחנויות ומסחר בשוק הפתוח, ביחוד בימי החורף ביום ראשון — יום השוק — ורביעי — יום היריד. אז היו מתכנסים לשפולה הרבה עשרות סנדלרים וסוחרים-נעלים ומגפים ומקימים להם אהלים לכסותם מרוח, מקור או משלג, מניחים מוט-עץ על גבי שתי משענות מצטלבות, "קיוולס" בלעז, ועל גבי המוט תולים את המגפים, בהם מכל המינים: לעבודה ולמיתג ואף מגפים אדומים ומקושטים לבתולות, ומסביב לאהלים מתכנסים עשרות ומאות, מהם קונים ומהם נהנים ממראה עיניהם בלבד, כאן עמדו על המקח ומכים יד ביד כדרך סוחרים מובהקים, כאן משמיעים מחמאות לבתולות ונשים לעורר ייצרון למגפים נאים, וכאן ליצנות וניבול-פה וריב ומדון, ושתי "לחיים" אגב קניה טובה ויפה לגחת ולשמחה ולתענוג.

הבנאים. ועוד מלאכה היתה הולכת ונשמטת מידי יהודים, ולא רק שגויים לא הזדקקו בה לידי יהודים אלא להיפך יהודים הלכו והזדקקו בה יותר ויותר לידי גויים, והיא מלאכת הבנין.

בתי שפולה הלכו ושינו צורה במשך מאות השנים, מבתי החומר הקטנים הראשונים בראשיתה של שפולה עד לבתי הלבנים השרופות האדומות והלבנות בראשית המאה העשרים, מגגות הקש עד גגות פחי-הברזל הצבועים בצבע ירוק, מבתי למרחוק, רוב הבתים בעירה היו בנויים קורות עצים, על קירותיהם ותקרתם — קורות ממש ולא קרשים, מלבד המחיצות הפנימיות שהיו לרוב תנורים צרים וגבוהים בגובה החדר ורחבו לחימום החדרים בחורף והיו עשויים לבנים שרופות, ובבתים החדישים ביותר, שנבנו על ידי יהודים שנתעשרו ועלו לגדולה, קושטו תנורים אלה אף בלבני חרסינה לבנה שהובאה מרחוק; תנורים אלה הוסקו בקש בבתי עניים ובעצים בבתי בעלי-בתים ולפעמים אף בפחמי אבן — ובניהם היתה מלאכת מחשבת למען לא יהיה העשן פורץ לבית ולמען תוכל המעשנה להסגר כדבעי ולא תהיה הרוח חודרת דרכה מבחוץ ומצננת את התנור ולמען יסגר פיהם היטב ובאופן הרמטי ולא יהיה החום מתפזר לכל רוח והתנור ישאר חם זמן רב ובני הבית יושבים על ידו ומחממים גבם וידיהם. והיו בתים שיסודותיהם היו אבן, אשר הובאה מרחוק — כי לא היו מחצבות אבן בנמצא בקרבת שפולה; קירות הבתים האלה היו מטיחים טיח עבה וחזק ומסוידים ואי אפשר היה להכיר כל עיקר כי הגם בנויים עצים מבפנים, והיו זמנים שאף הגגות מבחוץ נעשו רעפיעץ — אלא שמימות השרפה הגדולה שבשפולה — כשחלק גדול מן העירה עלה באש — הלכו ונתחלפו גגות הבתים וכוסו פחים ורק אי-שם נשאר לזכר גג רעפיעץ וגגות קש היו רק בפרור המרוחק והעתיק ביותר של העירה, משכן העניים ביותר, ואע"פ שהיו בשפולה כמה גגרים ועושי-עגלות וחתנים שמלאכתם בעץ ובפטיש ובגרזן — מלאכת הבניה עצמה היתה רובה בידי הגויים ומיעוטה בידי יהודים, נראה כי סחיבת הקורות הכבדות וטפוס על גבי הגגות והקצעת הקורות בגרזן וטיוחם על גבי הפיגום דרשו זריזות יתירה וכוח רב ועין חדה וראש שקט שאינו הולך סחרחר ולא הלמו את העובד היהודי בשפולה. ואולי היתה סיבת הדברים בכך שמלאכת הבנין מועטה היתה — שפולה היתה בנויה על תלה ומעטים היו הבנינים החדשים שנוספו לה מדי שנה — רק אם העשיר יהודי ונעשה ביתו צר, ורצה להראות את רוב עשרו לאחרים החל משנה צורת ביתו ובונה מחדש, ובעלי-מלאכה יהודים עוסקים במלאכה קבועה ואין עינם לאשר יאנה המקרה, ובמדה שיהודים עסקו בבנאות היו אלה הנגרים או עושי-העגלות, שמלאכתם בעץ; או בוני הכירים, שמלאכתם בחמר ובלבנים, והיתה מלאכת הבנין כרוכה להם במלאכתם האחרת.

וביחוד משהחלה הבניה בלבנים לא נמצאו לה יהודים בעירה, עמידה זו על הפיגום בגובה ותפיסת לבנים ביד, הנזרקות מלמטה למעלה מעשה הפקר לא משכה אף היא את היהודי, "השקצים" הראו זריזות גדולה יותר ונתפסה להם המלאכה וראו ברכה בעמלם. וראה זה פלא: בשפולה נתפסו לעבודת הבנין בלבנים כמה וכמה גוים שעסקו בסנדלרות, והיו משמשים סנדלרים בחורף ובנאים בקיץ — כי בחורף לא היתה כל מלאכת בנין אפשרית לרגל הקור. אולם החלונות, התריסים והצבע ואף ריצוף הבתים בקרשי"עץ היתה מלאכתם של בעלי-מלאכה יהודיים.

חברת-נלים, בימים ההם היתה שפולה עדיין בתקופת העץ, רוב הכלים לצרכי האדם מעץ נעשו, הברזל היה מועט ויקר ובחורף נזה היה להשתמש בכלי-עץ שאינם מעבירים קור. וחיודושי תעשייה אף הם טרם נודעו ואנשי העירה מקבלים עליהם מידי בעלי-מלאכה השרויים עמם במהיצתם, והחבתנים ספקו צרכים רבים.

הם עשו חביות ממינים שונים, חביות גדולות וקטנות, עגולות וסגורות מכל צד לשמירת נוזלים בהם, המתמלאים דרך חור הנסגר בפקק של עץ "טולקה" בלעז וחביות פתוחות מלמעלה המכוסות במכסה עגול "קרעזיק" בלעז, היינו גלגל. הם הכינו אמבטיות ודליי רהיצה לבית-המרחץ ולבתי עשירי ישראל — כי לא ידעו עוד בשפולה על אמבטיות רציקה ואמבטיות פח היו נוחות להישבר וחדרי אמבטיה טרם היו. רוב האנשים לא נזדקקו לאמבטיה בביתם כל עיקר, אלא הולכים בערב-שבת ויוס-טוב לבית-המרחץ הכללי, בית מרחץ להזעה ולאדים — "שויצבאד" בלעז, מזיעים ומטהרים בזרדי עצים ושוטפים גופם במים רותחים וצוננים מתוך דליי עץ בעלי ידית אחת גבוהה וטובלים במקוה כיאות לישראל; מיעוטם של ישראל נזדקקו לאמבטיות בבית-המרחץ, בימות החול — בימים שהמרחץ הכללי סגור — ורק איסטניסים ועשירים היו עושים מרחץ לעצמם ומזמינים להם אמבטיה; וכל אלה הדליים והאמבטיות היו מעשי החבתנים. — את האמבטיה שמרו במחסן והיו מכניסים אותה לשעת צורך הביתה וממלאים אותם רותחים שנתחממו בסירים בתנור או, בבתי עשירים, בדוד מיוחד שהיה בנוי בתוך תנור-האפיה. הם עשו גיגיות-עץ לכביסת לבנים — "באלי" בלעז — הם עשו עריבות למאכל לבהמה שברפת, "ציכער", בלעז ועביטין ודליי שופכיו, "פומויניצע" בלעז, וכל אדם וכל בית יהודי וגוי להבדיל מזדקקים להם. כל אותם כלים מכלים שונים דפנותיהם נעשים משחיפי-עץ עבים, מהוקצעים יפה, חלקים ומהודקים זה לזה ומחוברים בחישוקי עץ או ברזל וקרקעיתם קרשי"עץ עבים. כלים אלה עמדו בפני הקור והחום והיו נוחים לשימוש, לא היו נוחים להשבר ולא היו מזילים מימיהם. ועונות מעונות שונות היו להם, לחבתנים, וכל עונה שירתה ותהלתה עמה.

לאחר הפורים תחלה עונת הכנת החמיצה לפסח, בעלות-בית שיש עמהן חבית בודקות אותה ושולחות אותה לחבתן, שיהדק את החשוקים ויבחנה שאין היא נוזלת, ובעלות-הבית שאין להן חבית, אז שנתישנה חביתן או שקטנה בעיניהן מזמינות להן חבית חדשה, ובמדת האפשרי גדולה דוקא, ואותה חבית, שזכתה שתעשה לחמיצה של פסח, גדול כבודה — לאחר ששפשפה כדבעי והכשירו אותה ברותחים מכניסים אותה לאולם שבבית ומעמידים אותה בפנה בראש האולם, ומשהובאו הסלקים ונקלפו על תכלית הכשרות והושמו לתוך החבית, והובאו המים אשר נשאבו מן הבאר כדלי של פסח ובחבל של פסח מכסים את החבית בסדין לבן וסבתא אומרת בחגיגות רבה, "ברוך ה' כבר יש חמיצה לפסח", ובערב-פסח, לאחר שהכשירו את המטבח ולאחר בדיקת-חמץ, מעבירים את החבית של חמיצה למטבח בכבוד רב ובזהירות גדולה שלא תשפך חלילה ומעמידים אותה בקרן-זווית ובמקום נוח לגשת אליה — "חמיצה של פסח", ואם תמצא לאמר, למה ליהודי בשפולה חבית גדולה ושלמה של חמיצה לפסח? הא לא קשיא, אין בעלת-בית בשפולה מכינה חמיצה לפסח לבני-ביתה בלבד, למצות לעניים דואגים בעלי-בתים. גבאי בית-הכנסת אוספים מצות חטים

ימחלקים מצות לעניים, או מזומנים לצרכי-פסח לעניים מכובדים המקבלים רק מתן בסתר, שלא ילבינו פניהם, זהו ענין שלהם, של הגברים, אך חמיצה הוא ענין של נשים — ובעלת-בית המכינה חמיצה לפסח מתכונת לכך שבימות הפסח תבואנה אליה כמה וכמה נשים, מהעניות שבעיר, שהיא משמשת להן פטרונית, לקבל חמיצה, כי חמיצה של פסח אין מבקשים, אלא מקבלים, כדבר המגיע לכל ישראל: כל ישראל צריך שיהיו לו לכה"פ מצות וחמיצה לפסח.

ואוי לו לאותו חבתן שנכשל והיתה חביתו דולפת ונתקלקלה חמיצה של פסח וקפח את חגן של כמה משפחות מישראל והיריד את כבודה של בעלת-בית הגונה בשפולה. ולאחר תשעה באב, כשהבשילו הפירות והאבטיחים והירקות, ובעלת-בית מישראל מתחילה מתכוננת למלא את מרתף ביתה בשימורים ובכבושים לקראת החורף, מגיעה שוב עונה לחבתנים, כל מרתף של בעלת-בית הגון בשפולה חייב שיהיו בו חבית מלפפונים כבושים, חבית כרוב כבוש, חבית גדולה של אבטיחים כבושים — והמהדרין מכינים חבית עגבניות, חבית תפוחים וחבית שזיפים.

מרתפים אלה שמתחת לאדמה — לעתים מתחת לבית ולעתים מתחת למחסן — צינתם איננה גדולה והכבושים נשמרים בהם יפה וריח גנרעזן נשמר בהם, מגרה היצר ומרבה תענוג, ובלילות חורף בעלת-בית בשפולה מבשלת תפוחי-אדמה, או צולה תפוחי-אדמה בתנור המוסק ומגישה אותם לשלחן עם המלפפונים והכרוב והאבטיח הכבוש והיתה שמחה מרובה: ובשבת אחה"צ מעלים מן המרתף את מיץ התפוחים הכבושים — „קואס" בלעז — והתפוחים עצמם — „קיסליציס" — כיבוד לברכה — ובשעת שמחה מוזגים מחבית השזיפים את יין השזיפים המוחזק בספירט והיתה השמחה במעונה, ואף מכאן, ממרתף זה, פושטת הברכה והצדקה: כמה עניים עיניהם למרתפים אלה של בעלות-בית בשפולה: מעט צנון כבוש לתבשיל ומעט עגבניות ומלפפונים, או אף אבטיח כבוש ללפת את הפת וסרה עצבות מהבית ודמעה מפני אשה קשת-גורל שאינה יודעת במה למלאות שלחנה: אף צדקה זו מנת חלקן של נשים בשפולה — והיא ניתנה בסתר, אין מדברים על כך אף בין הגשים ובדאי שאין זה נוגע לגברים, שרה היתה והלכה, חנה-כילה באה לשאול מה נשמע וחסל.

ושוב התחילה והשבח לחבתן שמעשי ידיו לא ביישוהו וחביותיו לא דלפו והמלפפונים והעגבניות לא נתקלקלו — והאבטיחים והכרוב לא העלו ריח רע, ואוי לו לביש-גדא שנכשל והכשיל את האחרים וגרם תקלה לרבים, ועוד עונה היתה לחבתנים, בחורף, לכשגבר ייצור הסוכר, באו סוחרים רבים לקנות את נופתי-הפסלת, היינו ה„מליאס", למזון לבהמות והיו זקוקים להרבה חביות גדולות וקטנות והחבתנים ראו ברכה בעמלם, וכמה וכמה מהחבתנים חדלו לעסוק בקנקן והתחילו לעסוק גם במה שיש בו, התחילו עצמם סוחרים ב„מליאס" והעשירו, ומעשה באיצי החבתן, שהיה עני ואביון ואשתו מריאסה ילדה לו שמונה בנים ולא ידע איך להאכילם לחם, והוא עם הארץ מדאורייתא וביר מדרבנן, והתחיל סוחר ב„מליאס". חפר בור בחצרו ורצפו קרשים ומילא הבור ב„מליאס", והאיכרים באים אליו כל השנה לקנות והוא הולך ומעשיר משנה לשנה ובנה לו בית-לבנים גדול והרבה חדרים ומשרד, ועזב את החבתנות ונעשה סוחר ונגיד, מתהלך ב„ויזיטקה" וירמולקה וגוסע לקיוב ועושה קונטרקסין ושמו ידוע לרבים ובניו סוחרים גדולים באותה סחורה, וראה נחת הרבה, אך דא עקא, כשהיה זקוק לחתום שמו על גבי גיר, שאחד הבנים היה מקריא לו, משום שלפי דבריו לא היה קורא בלי משקפים, — היתה הזיעה נגרת ממצחו בשטף רב והיה נאנח ואומר: „קשה מלאכה זו גם ממעשה חבתנות".

וגגים, הזגגים עיקר מלאכתם בראשית החורף: חלונות כפולים היו בשפולה: יציבים — התלויים על גבי צירים על המשקופים במשך כל ימות-השנה, ושניים — שמכניסים אותם אך

ורק לימות החורף, למען מנוע את הקור לחדור לבתים. בימות הקיץ מוציאים חלונות אלה ושומרים אותם על עליית הבית. וכה היתה המלאכה :

לאחר סוכות, בנוסף הרוח, מורידה בעלת-בית את החלונות השניים מהעליה והוגגים באים לתקנם : ולאחר זה רוחצים את החלונות הקבועים והשניים יפה יפה, סוגרים את החלונות היציבים ומדביקים בפסי ניר ארוכים מרוחים בחלב, או בדבק של קמח, "פופ" בלעז, את כל הסדקים שלא תעבור בהם רוח, על גבי סף החלון מטילים שכבה של חול ועליה פורשים צמר-גפן לבן או ורוד ועל גבי צמר-הגפן מפזרים פתיתים של ניר צבעונים לניו, מכניסים את החלונות השניים ומדביקים גם אותם בפסי-ניר מרוחים בחלב או בדבק של קמח, למען לא יפלו ממקומם, ולא ישאירו סדק לקור : ואם תאמר מאין תבוא רוח צה לחדרים ? הרי יש אשנב בכל חלון ולפי הצורך נפתח אשנב זה לאיוורור בחורף.

ומלאכה זו של הצבת חלונות היא גדולה וחשובה ובעלות-בית ומשרותיהן עסוקות בה, ובעליהן עוזרים על ידן, כי קשה לאשה להרים את החלונות ולהציבן לבדה ויש חשש שהחלון יפול ויטבר, ואותה מלאכה של הצבת חלונות כמה תקלות וריב וצעקות והאשמות כרוכות עמה : מי יודע מי אשם בנפול חלון ויטבר על כל זגיותיו ? והוגגים האלה עינם עין בישא, והם מחכים לכל תקלה ונהגים מתקלותיהן של בעלות בית ומתפללים בלבם "כן ירבו", והינם אצים ורצים אותם ימים מבית לבית, נושאים את ארגז הזכוכית תחת בית-שחים ואתם דבק ופטיש ומסמרים, ובכיס הזיתם אותו הפלא הגדול אשר ילדים מחכים לראותו — היהלום לחתוך את הזכוכית.

וילדים מלויים את הוגגים ועינם לא תשבע ומפעם לפעם הנם שולחים יד לסחוב מעט מן המרג של הוגגים ולעתים הנם מגרדים קצת מן הדבק הטרי אשר על גבי החלונות, כי כמה וכמה דברים יפים אפשר לעשות מדבק זה, כי בימים ההם לא הלכו ילדי ישראל עוד לגני-ילדים, ופלסטלינה טרם ראו, ומלאכת הכיור לא היתה מלאכה יהודית בשפולה כל עיקר, והיו ילדי ישראל נהגים רק במשיכה בלבד.

ביתר ימות השנה עוסקים זגגים בשפולה במלאכות אחרות ויזדקקו למלאכת הוגגות אך אם יוזמנו בלבד.

נפחים. באחד מקצות העירה, על יד האגם הזויניגורודקאי, עמדו כמה סדנאות של נפחים. למה בחרו מקומם כאן ? כי זקוקים הם למים, בשעה שהם מחשלים את הברזל, ועוד זאת ששרפה עלולה לפרוץ מכל זיקוק היוצא מתחת לפטישיהם ומפוחיהם וקרבת האגם טובה. הנה היו נמשכים האיכרים מהכפרים והעגלונים מן העירה לפרזל את הסוסים והעגלות, והנפחים, אנשים מפוחים ומפויחים, עומדים על סדניהם ומכים בפטישים הכבדים ומושכים במפוחיהם להפיח את האש על הסדן, מלאכתם קשה ודומה אינה מושכת לב ישראל, גופותיהם כפופים במקצת מרוב עבודה, אולם חסונים ומחושלים הם ומעוררים דרך ארץ אף בפני כל גוי.

יודע גוי שלא הרי נפח כהרי סוחר-בואות, לגבי נפח אין מרימים שוט ואין מניפים יד, יד אחת של נפח בלבד אם תרד על הראש ותמחץ כפטיש, ואוי לו למי שנפח יניף עליו מוט ברזל ופטיש. עם הנפח מדברים רכות, מבקשים שיחיש את מלאכתו, כי הזמן קצר ודחוק, כי שעת קציר או חריש הגיעה, כי יש לו לחזור לכפר כי העריב היום, והוא עומד על סדנו ומכה בפטישו, תנועותיו מדודות וקצובות כאילו צוק-ברזל בתוך גידיו ושרירי ידיו. ומעשה שפרץ הפגרום הראשון בשפולה בשנת תרנ"ח (1898), ואנשי הכפרים השתוללו בפקודת הפריסטב ואנשי המשטרה ולא היה מי שירסנם, ויהודים סגרו חנויות וננעלו בבתיהם ונסתתרו על עליות הגג וחיפשו חסות אצל מכרים גויים — יצאו הנפחים, כשני עשרות יהודים, בלתי-מאורגנים, סתם בעלי-מלאכה, אנשים חסונים, ובידיהם מוטות-ברזל וחסמו את הדרך בפני המשתוללים, ואל סדנותיהם לא העזו איש להגיע.

י. סערוני

כפר מולדתי פופלנאסטוייה

כפרי תקוע בפאתי פלך יקטרינוסלאב, במחוז וירכנידניפרובסק — שלושים קילומטר מנהר הדניפר, שלושים ממסילת הברזל, חמישים מהעיר קרמנצ'וג פלך פולטאבה, חמישים מאלכסנדריה פלך חרסון. לשתי הערים הללו מוכרים יהודינו תבואה ומצטיידים שם במלאי לחנויותיהם. כפרנו קשיר גם בכרך הגדול חרקוב — משם מביאים „סחורה אדומה“ (ברדים), ולשם נוסעים לדרוש ברופאים ידועי השם.

לפי המסורת היה הכפר שייך ל„פריץ“ פופלניצקי (מכאן השם — פופלנאסטוייה). היה עריץ ושונא ישראל. לאחר שיחרור הצמיתים החל הכפר בחייו העצמאיים. מנהל האחוזה — היהודי היחיד שה„פריץ“ אהבו — משך אל הכפר את קרוביו ומקורביו ואלה ישבו אחרים וכך נוצר הישוב היהודי במקום זה.

כפרנו קרח, ללא דשא ועץ, ומפורז על פני רמה ושפלה. בימות הגשמים — הבוץ עד הברכיים, בקיץ — אבק לתאבון. היהודים — כ־50 משפחות מסועפות — מרוכזים בסבורו של הכפר, סביב בית היראה וכיכר השוק, ההומה בכל יום א' בשבוע. האכרים מתקבצים מן הפרברים והאחוזות, מביאים מפרי אדמתם ונוקקים לחנויות היהודים, פרט לדברי סידקית, שסוחרים בהם הגויים. גם בעלי המלאכה בכפרנו יהודים המה: רצען, שלוש משפחות של חייטים, שני אחים־נפחים, שתי אחיות־תופרות (בנות השוחט, בתולות זקנות), כובען, זגג, שני קצבים (קבצנים), בעל טחנת קמח (אמיד), רוקח (דל מתרונן) ובידי יהודי גם דואר־הסוסים של ה„זמסטבו“ (מוסד המטפל בענייני אכרים). הודות לשרותן רבת השנים זכה לתואר „אזרח נכבד“. היהודים, פרט לרוקח, יראי שמים, אינם מצטיינים בלמדנות יתירה, אבל מכבדים את התורה ומקנים לילדיהם גם לימודי חול. אחד לימד אפילו הנדסה הררית באוניברסיטה ביקטרינוסלאב.

אחד מכתמי הכפר — המשומד, בששת ימי השבוע הריהו שפלי־ברך, מדבר אידיש ופניו מבוששים ואלו ביום חגא, כשהוא שתוי, הריהו מתעורר להתקיף את בית הוריו, מקלל את אביו, מילל, מכה באגרופיו על לבו: קשה לו לשאת את „הרוח הז'ידית“ השוררת בכפר מולדתו! יש לנו גם גוי ממש המיטיב לדבר אידיש. הוא גר בתחום היהודים ובני עמו רואים אותו כנמול למחצה. השני המומחה לאידיש — המכונן בטחנת הקמח (גרמני). זה יודע לספר אגדות מן המדרש ומתבל דבריו בפתגמי חז"ל. גם הנערות האוקראיניות המשרתות בבתי יהודים „מבינות כל דיבור“ ובנוכחותן נאלצות עקרות הבית להעזר במלים מלשון הקודש. המשרתות מעוררות קנאה אצל בנות הגויים: בגדיהן יפים ותזונתן דשנה ומעודנת. אבל מעמד זה אינו מציל אותן מיחס של בוז וכינויי גנאי כגון „גרפי רעי יהודיים“. בדרך כלל, חיים האוקראינים בשלום עם היהודים. כשהמורה הכפרי, שהובא ממרחקים, מגסה לשטותם בשכניהם בני דת משה, מנערים הגויים את חצנם מן ההסתה: „ומי תומך בנו בשנות בצורת? מי נותן את הסחורות בהקפה ביד רחבה?“ והצורר נאלץ לסכור פיו ועיניו יורקות זעם ומשטמה.

בשנת 1905, בעת התקוממות האכרים, השתתפו גם אכרי כפרנו בהצתת בתייהם

של בעלי האחוזה (אחת מהן היתה שייכת ליהודי) ובשוד הרכוש. היהודים התחמקו ממעשים אלה, שלמו כופר נפשם ושכניהם הגיחו להם לסגור עצמם בבתיים. רק אחד — בנו של קצב — נתפתה והלך לשרוף ולשדוד. כשהוזעקו פלוגות העונשין של הקוזאקים הולקו המורדים בכיכר השוק ודמם האדים את השלג. גם המורד היהודי קיבל את מנתו. מאז חלה תמורה מכריעה באופיו ובגמוסיו. הבחור העליו והמבודד נהפך למר נפש. על פניו רובץ עלבון כרוני, משל חייבת לו העדה היהודית חוב כבוד ומתחמקת מפרעון. בימי המהומות החליטו ראשי העדה להוציא את הילדים והנשים מן הכפר והשכינו אותם אצל הקאצאפים בכפר „זובקויה“, בבית המשפחה היהודית היחידה הנמצאת באותו מקום, כי הקאצאפים נשבעו במשיחם הצלוב שלא תיפול אף שורה מראשו של אורליק (אהרן) שלהם, כל הכפר יעמוד כחומה להגן על משפחתו ועל אורחיו. הבית הגדול והחצר המרווחת המו מהמון ילדים ונשים הפועים וצורחים ומסביב שומרים עליהם קאצאפים עבדקנים באלות וברובי ציד. הקאצאפים היו מפורסמים בסביבה בכרמיהם המטופחים והיו משווקים את ענביהם בכפרנו ופותחים את העונה בערב ראש השנה. על ענבים אלה היו מברכים אצלנו את ברכת „שהחיינו“.

בין הקאצאפים והאוקראינים שוררת איבה של דורות. האחרונים אומרים על ישוב זה: „אותו כפר שאין בו אף אדם אחד — כולם קאצאפים!“ ובעידן המריבות והסכסוכים היו היהודים מתעוררים לתווך ולמלא תפקיד של שליחי שלום.

בסביבה פזורה פה ושם משפחות יהודיות בודדות. לרוב אלה הם חנוונים, חוכרי אדמות אצל הפריצים, או סוכני דואר הסוסים. הפזורים הללו מתכנסים אצלנו בימי חג „ימים הנוראים“ בעיקר. הגויים תוהים: מנין לנו כל כך הרבה יהודים? פחד נופל עליהם מהמון פתאומי זה. האורחים והתושבים נוהרים אל בית הכנסת המפואר, המתנוסס על שפת הנהר העצל שהעלה ירוקה. זהו בנין חדש, רם ונישא. הובא מומחה מיוחד מקרמנצ'וג המעטירה. האמן ישב אצלנו שנה תמימה, בנה את ארון הקודש, את הבמה, גלף את הפיתוחים והקישוטים, את האריות והפרחים. כפרנו מתגאה במלאכת מחשבת זו. האינטר ליגנציה הגויית שלנו — הרופא, מזכיר ועד הכפר, פקידים עירוניים ואנשי שררה — היו פבקרים בבית הכנסת ועומדים תוהים למשכן אלוהים מפואר זה בפינה כה דלה ונדחה. אז היו פרנסיסיה העדה מזעיקים את החזן (הוא השוחט, „המלומד היהודי“ מטעם, הרב וכו') וזה היה מסלסל את „הנותן תשועה“ ומפתיע את האורחים בתפילה עברית המשובצת שמות רוסיים מלכותיים כגון „ניקולאי אלכסנדרוביץ“ ו„מריה פיודורובנה“.

חזן רב-שוחט זה שרוי תמיד בין הפטיש והסדן. שני אישים בכפרנו רבים על כס הגבאות. אחד משכיל (גמר בהצטיינות את בית הספר הכפרי, חותם על השבועון המצוייר „ניבה“ והעתון היומי „ידיעות הבורסה“ ובביתו ספריה המורכבת מיצירות קלאסיות) ויריבו, עם הארץ, הבז לחכמה ומעריץ את הפרוטה. ההצלחה אינה יציבה; פעם נבחר הגבאי הנאור, פעם הוא נאלץ למסור את כסאו ליריבו הבור. השוחט מצביע עם הרוב. המשכיל רואה בזה לא עלבון אישי בלבד, אלא גם מעילה באמון. שליח ציבור חייב לשמור על כבודה של התורה ולשמש דוגמא לצאן מרעיתו ולא להגרר אחרי ההמון שאינו יודע להבחין בין טוב ורע. הוא מחרים את השוחט שסרה, אינו בא עמו במגע, אינו נזקק לשחיטה שלו, אינו חס על זמן וטירחה. מסלטל עצמו לשוחט שבכפר ליכובקה הסמוך. יחסי האיבה נמשכים עד הבחירות החדשות, כשנבחר הנאור ואז מתפייס השוחט לגבאי החדש ומעלה את חימתו של ראש העדה הקודם.

בחירת הגבאי — מאורע שחשיבותו רבה בכפרנו. הדבר חל בשמחת תורה. אז יוצאים כל המתפללים מבית הכנסת וצועדים בסך — מוליכים את הגבאי אל ביתו. השולחנות ערוכים. להקת ילדים מקבילה את פני הגבאי. אחד המבוגרים פונה אליהם בשאלה „ריטורית“: צאן

קדשים? והפעוטים פועים בצוותא: מ—ה—ה—ה! ה"מה" מבדח את הגדולים. השמחה מגיעה לשיאה. לאחר הלגימה והתרגימה פותחים בוימרה וריקודים. אשתו של הגבאי פורטת על פסנתר הכנף (כלי זמר יחידי בכפר שקנו מהפריץ) והנגינה מעוררת התפעלות, אם כי הפסנתרנית אינה בקיאה בתווים יסומכת על חוש השמיעה בלבד.

יחסי האיבה של הגבאים אינם מסתיימים בעניני ציבור בלבד: שרשי השנאה הם כלכליים בעיקרם. לשניהם אסמי תבואה, שניהם סוכנים למכונות חקלאיות, לשניהם מבחר עשיר של "סחורה אדומה" ואחד נכנס לתחומו של השני. הגבאי המשכיל אינו מושרש במסחר, קודם לכן היה חוכר את אדמות הפריץ וגר באחוזה. הוא עוזב את חיק הסבע המשובב עליו ונאחז במסחר משני טעמים: מת הפריץ ואלמנתו נכנעה ללחץ האכרים וביטלה את חוזה השכירות עם היהודי והחכירה את אדמותיה למאמינים בישו. הסיבה השניה — צו "גרוש הזרים" מן הכפר: בעל החנות "כליבו" נאלץ לנטוש את העסק ולא היתה ברירה לגבאי אלא לאחוז במסחר המאוס עליו כל כך.

ענין גרוש "היהודים הזרים" (לא ילידי הכפר) בשנת 1909, היה סתום בפאנומיותו. הזרים הללו (כחמש עשרה משפחות) היו מושרשים במקום ומצבם הכלכלי חוקי היה מוצא את תיקונו במתנת יד קבועה שהוענקה לאנשי הרשות ואין פוצה פה, ופאנום סקודה קטלנית מזוהת: במשך שלושה חדשים שלא יפקדו ולא יזכרו היהודים הללו! יודעי דבר טוענים כי היה כאן ענין של הלשנה. והמלשין הוא הגבאי הבור: רצה להפטר מהתחרות רצינית של סוחרים מנוסים שהגיעו לכאן מן העיר ולשם מטרה זו כשרים בעיניו כל האמצעים. אבל יריביו לא ויתרו על נקלה. קראו לעצרת חירום, בחרו בציר (זה היה בעל ה"כליבו" בעצמו) ושלחוהו לפטרבורג הבירה להזעיק את גדולי היהודים שיפעלו למען ביטול הגזירה. הציר שהה בקרית-פטר חדשים על חדשים, חזר על פתחי ארמונות ומוסדות ולבסוף נתקבלה ממנו טלגרמה על ביטול הגרוש. השמחה היתה רבה. פני הגבאי אכלו, אבל לא עברו חדשים מועטים ונתבטל הביטול ו"הזרים" גורשו.

שמחתו של המלשין לא ארכה. המתחרה החדש לא הסתפק בחנות בלבד ופלש גם לאסמי התבואה ונכנס בעול הסוכנות למכונות חקלאיות. שעד כה היו המונופולין בידי הגבאי הבור. החדש שהטילו עליו בני הכפר החליש את כוחו במאבק על כס הגבאות. אפילו חסידי המובהקים פנו לו עורף. המוחרם לא יכול היה לשאת את המועקה הרובצת עליו ועל בני משפחתו ונסע אל ה"רבי" להתלונן ולשאול עצה מסיו. ה"רבי" הרגיעו: אם מצפוננו נקי וידיו לא היו במעל — אל ישים לב למחרמים. הזמן יפעל לטובתו והענין ישכח. הגבאי חזר מאושש, היה מהלך זקוף ראש, דיבר בקול רם ו"צפצף" על הלחישות הארסיות, ודבריו ה"רבי" נתקיימו: לאט לאט נשתכח הענין.

אבל עם סיומה של פרשה זו לא נעטר נגע המלשינות בכפר. היתה קיימת גם מלשינות מתמדת. הנוצר מבני המקום היה מתמרמר על הגבאי הנאור שאינו מעסיק אותו בפקידות ומזמין זרים ממרחקים וצעירי הכפר נידונים לבטלה, ללא סיכויי פרנסה. ענין הזרים המתגוררים בכפר באופן בלתי חוקי נלחש לשלטונות וקצין המשטרה היה בא מן העיר ועורך חיפושי פתע. פעמון מרכבתו של איש השררה היה מבשר על הרעה הקרבה ובאה. עוזרי החנות היו קופצים מריבצם, מתחבאים במקשאות ובגינות, נצמדים לאס-אדמה ושוככים יום תמים עד אשר הגיע לאזנם קול מצילת המרכבה המסתלקת, ואז היו קמים לתחיה וחוזרים לדלפק הנטוש. עקב ביקורי הקצין היה נטרד גם המורה העברי שנתגלגל לכאן מוילנה. לא הצעירים הלשינו עליו, אלא הוא עצמו היה לצנינים בעיני המורה הגויי: כלום, חסרים אנו ז'ידים משלנו? גם את ז'ידי וילנה חייבים אנו לסבול?

הצעירים לא שיפרו את מצבם ממעשי המלשינות. הם נאלצו לאחוז במקל הנדודים והיו מתפורים על פני ערים קרובות ורחוקות. גורל זה פקד גם את בנו של השוחט. הוא

הגיע לעיר החוף ברדיאנסק ושם מצא את המנוחה והנחלה. מכתביו היו מדושני עונג. משפט אחד מאגרתו הראשונה נמסר בכפר מפה לפה ונחקק בזכרון לדורות: „איך עס סארדינקעס מיט סארדינקעס!“ (אני אוכל סרדינים בסרדינים!). הסרדינים — שיא המעדרים שהצטייר בדמיונם הגאסטרונומי של בני הכפר והעיד על עושרו המופלג של הבחור דגן, שזכה לכך רק הודות לקשיחות לבו של הגבאי הנאור, הכוחל בצעירי המקום ודבק בזרים. אבל הערים האוקראיניות שלנו, אפילו הקרובות ביותר לתחומנו, היו זרות ומרוחקות מלבם של יהודינו. העיר הקרובה ביותר, שבה קשור כפרנו בנימים נעלמות, הרי היא ניריורק רבתי. כפרנו נחנק מעודף בחורות שהגיעו לפרקן. כל צעיר המתאוה לבנות לו בית, אינו נזקק למלאי הכלות השמור בכפרנו — הוא מטלטל עצמו העירה וחוזר בלווית בחורה מפורכסת, המפיעה ריחות וגיגונים של כרך שובה לבבות. זמן רב ניתכות עליה קללותיהן הנסתרות של הרווקות האנושיות. עד שזו מאבדת את קסמיה הבראשתיים, צבעיה דוהים והיא נהפכת לאשה כפרית אפורה ומחוספסת כשאר הבנות. אבל רווח והצלה לרווקות באים ממקום אחד, בימים שמדובר בהם, שרר באמריקה מחסור חמור בגושים יהודיות. כל נציגה של המין החלש, אפילו הקשישה, הקלושה והמכוערת ביותר, היתה נחטפת כביכורה בטרם קיץ. וכל בת מכפרנו, שהגיעה לגיל היאוש, היתה משגרת איגרת דחופה לנייריורק ולא עברו חדשים מועטים ומשם הגיע כרטיס-אניה וגורלה המזהיר של הבתולה כמונח בקופסה. כל הכפר בזקניו ובנעריו יוצא לרחוב ללוות את הכלה המפליגה לאותה ארץ ברוכה ורחוקה, שאין חוזרים ממנה עוד. ההורים מספידים אותה בצעקות ויללות כבוכים על מת. מי יזכה לראותה עוד? גם שאר בני הכפר מתיפחים בקולי קולות. תאניה ואניה, אפילו הגויים אינם מבליגים על רגשותם. נדים ראש כמתאבלים על יחיד. זהו אחד הימים המרים ביותר בכפרנו — מר מתשעה באב, קשה מיום הכיפורים.

נפש אחת נסעה והכפר מתרוקן בבת אחת. הכל מתהלכים אבלים, נזכרים בפרטים חקשורים בבחורה שהפליגה, מחקים את קולה, חוזרים על דבריה. והנה לאחר חדשים מועטים מגיע ממנה מכתב: כבר מצאה את בן-יוגה והיא מאושרת! הבתולות המזדקנות כובשות פניהן בקרקע, מהלכות ממורמרות. מקללות את יום היוולדן, את הכפר ואת חברותיהן שהצליחו להגשים את חלומן הנכסף.

יום אחד הופיעה בכפרנו אמריקה עצמה בדמות אשה מהודרת ונוצצת. לא בגדיה ולא עדייה עשו את הרושם המדהים; היא כבשה את כל רואיה בשן הזהב שבפיה. הביאה דרישת שלום מבנות כפרנו שנהפכו בחסדה של אמריקה למטרוניתות אדירות. היא סיפרה ימים ויללות על פלאי הארץ האגדית. כל בני הכפר — גדולים וקטנים — הקשיבו לסיפוריה ולא קלטו ולא ראו דבר, אלא את שן הזהב שבפיה. עצמתה ועשרה של אמריקה מצאו את ביטויים המוחשי בשן זו. כולנו היינו בטוחים, כי המיליונרים האדירים — פיהם מלא שיני זהב, האשה חזרה לאמריקה, דמות דיוקנה נשכח מלב, אבל שן הזהב נחקקה בכפרנו לדורות.

היתה עוד עיר גדולה אחת שנתאזרחה בתחומנו הדל והיא ורשה. אחד האחים הנפחים שרת בצבא בבירת פולין היפה. הביא משם אשה זעירה, חתולית-מתפנקת ויפה. הכל תמהו: כיצד הצליח חרש-הברזל הבור, הגס, שפניו מחוטטים שרידי אבעבועות, לזכות בכלי יקר זה? והתהלכו בכפר כל מיני סיפורים ומעשיות המסבירים את הזיווג המשונה. לא מרוב נחת הלכה בת ורשה הנאה אחרי גל של מיאוס זה; הילד שלהם אינו דומה לנפת ופרצופו גויי מובהק. וד"ל. ולאחר המקרה המביש, האורב לכל בת ישראל בכרך גדול, לא היתה ברירה למסכנת אלא להרחיק את עדותה ולקבור את עלומיה התוססים בעמק עכור כגון כפרנו.

היא נטשה את ורשה, אבל הבירה הפולנית לא עזבה את הבת החמודה והיתה

פוקדת אותה מדי שנה בדמות אחיה — צעיר מטורזן ומבושם — שהיה מביא עמו סאר נשכת, כמיהות נושנות וניחוחות של מולדת נצחית. כדי לכסות את הוצאות הדרך היה הורשאי ההדור מביא עמו דברי חפץ יקרים ומרהיבי עין כגון שעוני זהב ומראות בדולח ומגריל אותם. כל תושבי הכפר רוכשים את כרטיסי ההגרלה, בוחרים ועדה צבורית ומנסים את הגורל בפרהסייה. הכפר מלא צפיה ומתיחות. והגורל התעלל: כמעט תמיד זוכה בהגרלה אחתו של הגבאי הנאור. יפה היתה, פורטת על פסנתר לפי תווים, וחתן-צעצוע — הסטודנט הלומד ביקטרינוסלאב — מזומן לה ונוסף לכך — היא עוד זוכה בהגרלות! שאר הבנות — הצעירות והמזדקנות — אבלות וחפזות ראש. הגבאי השני, שירד חיגו, מנפח את רגשי המרירות: זוהי קנוניה מובהקת! מעשה של זיוף! אותו טרזן ורשאי חומד את הכת היפה ועושה בלהטי! האורח חוזר לבירתו ומשאיר בכפר מועקת איבה וחשדים מחודשים. הכפר התפלג לשני מחנות. המלחמה הנושנה ששותקה מתלקחת ביתר שאת.

לא חסרו פגעים ומכות בכפר והקשה מכולן — מכת החזנים והקבצנים. האחרונים פוקדים את הכפר אחד אחד לפי התור. סומים, חולים ובעלי מום מתאכסנים, לפי המסורת, בביתו של הגבאי. זוג של נשים צדקניות מחזרות על הפתחים ואוספות נדבות. אין מפרשים בשמו של הנזקק ושני הצדדים — המתרים והתורם — משחקים את תפקידם לפי כל הגינונים המקובלים של „מתן בסתר“.

החזנים באים עם כרטיסי הזמנה מודפסים — הקהל מתבקש לבוא אל „הרינה והתפילה“. לאחר ה„קונצרט“ מתלקחים ויכוחים עזים בין המחייכים והשוללים ושוב מתפלג הכפר לשני מחנות.

ולא החזנים בלבד משמשים ספקים לבידור רוחני: בכפרנו ביקר גם תיאטרון ממש. זו היתה להקה אוקראינית. אבל הצופים רובם ככולם יהודים היו. הציגו את הדרמה המזעזעת „המשומדת“. השחקנית שמילאה את תפקיד המשומדת היתה יהודיה (אולי שיחקה את עצמה?) ובכתה בדמעות ממש. כל הקהל הזיל דמעות ואביו של המשומד שלנו התיפח בקול, התעלה כמעט. הלהקה השאירה חובות: השחקנים לא שלמו לחנות, לבעל המחסן בו נערך החזיון. ברבות הימים נשכחו החובות אבל בהצגה עצמה היו נזכרים שנים רבות. לא חסר גם בידור משלנו, שלא הובא מן החוץ — דליקה בחצות הלילה. זה היה חזיון מרהיב עין. מאורע עליו ומהנה, הכל מתעוררים לצלצולי פעמון הכנסיה. הלהבות מאדימים את הרחוב. רוקדים שדי אש ומסכיב צוהלים המצילים. בוער ביתו של פלוני — בעל בעמיו המנוסה בענינים כגון אלה. „אוריאדניק“ — איש השררה הגבוה ביותר בכפר — מופיע מצויד חרב ונוצץ בכפתורי השרד. כולו גאות וזעם. קולו רועם: „חמישים פעם אמרתי לכם להמנע מענינים כאלה!“ ואז יודע הנשרף כי עליו לשלשל חמישים רובלים לידו של השוטר והכל יעבור בשלום: יקבל את דמי הביטוח ללא תקלות. ואם השוטר צועק: „מאה פעם התריתי בכם!“ — ברור כי העסק יעלה במאה קרבוניס. אבל בפעם האחרונה, בשנות מלחמת העולם הראשונה, היתה דליקה עגומה. בערה חנותו של הגבאי. היהודים חשבו לתומם. כי זוהי דליקה רגילה והאיטו את עזרתם, אבל לאמיתו של דבר, העסק לא היה מבוטח כלל והגבאי יצא בערום ובחוסר כל, ונאלץ לנטוש את כפר מולדתו ולחפש מקלט בעיר.

השמחות, סעודות המצווה והחגים היו גלויים לעיני הגויים. אבל מקרי המוות נשמרו בסוד. אפילו היידים, דוברי אידיש, לא ידעו על פטירתו של שכנם. לא היה בית קברות יהודי אצלנו ולא היתה ברירה אלא להוביל את הנפטרים לכפר הסמוך ליכובקה ומבצע זה דרש זהירות מיוחדת. האכרים לא הניחו לעגלה המובילה מת לעבור דרך אדמותיהם, כי לפי האמונה המושרשת בלבם תפסיק האדמה לתת את יבולה. במקרים אלה נאלצו יהודינו להתחכם. היו מלבישים את הברמינן מעיל ארוך, כשהצוארון מורם והכובע מופשל עד

לעינים. מושיבים את הגוויה בעגלה ומסבירים לגויים הנתקלים בדרך: חלה מושקה שלנו מחלה קשה. נוסעים אל הרופא העירה! רק בדרך זו אפשר היה לקבור את המתים. שריפת חנותו של הגבאי שימשה אתחלה לשורה ארוכה של פורעניות. החלה המהפכה. בסביבה שרצו שודדים ופורעים. הדרכים היו בחזקת סכנה. לא פעם נשדדו הסוחרים ואשה אחת נאנסה. אז החל הכפר להתרוקן מיהודים. פנו לערים, שם הסכנה פחותה יותר והישוב היהודי צפוף יותר. כך גתרוקנו כל הכפרים באזור. כל יהודי נמלט על נפשו. אחדים הגיעו לגן-העדן לבתולות אנושות — לאמריקה.

תורן בע"מ

נ י י ר ו ק ר ט ו נ ב ס י ט ו נ ו ת

★

תל-אביב, רח' הרצל 61, חדר 76 טלפון 82770

בנק דיסקונט לישראל בע"מ

שרות בנקאי יעיל

סניפים בכל רחבי הארץ

סך האקטיב המאוחד עולה על 200 מיליון ל"י

תמונת אדם במשנצת הדור

א

הספרים מרובי העניין ביותר הן אבטוביאוגרפיות. אנו, הקוראים, תאבים לעמוד על מהותה של גדלות דמוחין, על מיהותו של האיש הדגול, המוכשר במידה יתרה, שבשכלו, בתפיסתו או בכושר ההרגשה שלו, מורם הוא מהאדם הבינוני, הממוצע. גלוי וידוע במה גדול כוחם של בני העלייה, יש מהם המצויינים בעיון, בהלכה, ביצירות אמנותיות או בתגליות ואמצאות טכניות. אולם כשרונותיהם-תכונותיהם מאין נמצאו להם — זוהי השאלה החמורה שנשאלה וחזרה ונשאלה על ידי חוקרי-הנפש ללא נתינת תשובה ניצחת. מאיזה אֵין בא הֵיש הזה של מתנת הטבע או האלהים, מהו מוצאו? הנובע מקורו מתוך איזו תורשה נעלמה, ממקבת בור וקרוה וחפרוה רוזני-רוח בדורות קדומים או הוא בבחינת בריאה שברא הטבע ע"י התפרצות חד-פעמית? הרבה נאמר, נכתב וגדרש בסוגית-פלאים זו של נפש האדם, אולם התעלומה לא נחשפה. ואנו עומדים ותוהים, עומדים ומחפשים וקוראים, ממש בולעים, לתיאבון ספרי אנשי-הסגולה, מעיינים בדברי ימיהם של האנשים המעולים ואנו תקוה שסוף סוף יגלו לנו רו זה בשעה שהם מסיחים לפי תומם, מוסרים לנו זכרונותיהם ומשתפים אותנו בחוויותיהם האינטימיות.

כשרון חריף מהו? גאונות מהי? יש אומרים שזהו כוח ההתרכזות וההתעמקות, מעין סוד הצימצום שביצירה, התכווצות צורך התרחבות. יש אומרים שזוהי שקידה מרובה היוצאת מממדי הרגיל שלא כל אדם זוכה בה. היינה היה רגיל לומר שבקטנו הוא מרגיש יותר מאנשים אחרים בכל מלוא גופם, על רמ"ח איבריהם. מאין באה לו הרגשה דקה וחריפה כזו? ישנם מחונני השראה, ברוכי האצלה שברוח הקודש. מדוע השראה פוריה זו פוקדת יחיד נבחר זה ולא אחר? הֵיש סיבה לסליקציה זו שאפשר לסענחה או זהו מקרה, היינו קפריסה, סוד כמוס של טבע האדם, זה היצור הכי פלאי והיותר חידתי שבכל מרחבי היקום. את המפתח לפתרון חידה זו אין אנו נלאים מלחפש בתוך דפי זכרונותיהם של ה"עילויים". אלה שהיו ילדי פלא וגדלו להיות אנשי-סגולה נפלאים.

הספר שלפנינו כתוב על ידי אחד שהיה "עילוי", בעל כוח-זכרון בלתי שכיח וגם מתמיד ושקדן שמעטים היו כמותו בישיבות וב"קיבוצים", שעל אלה שלא פסקו פיהם מגריסא היתה גאוותם ותפארתם.

הדור שבו חי, למד ולימד, פעל ועשה המחבר של "בעולם ששקע" היה דור מרדן, דור שאמר בפה מלא ובקול רם, "ננתקה את מוסרותינו ונשליכה ממנו עבותימו" של הדור הקודם; דור שאמר די לסבלנות, מתינות ופשרנות; דור שקם לריב ריבם של כל הגדכאים, דור עתירי-מעש, עזים שבדורות. מצויידים בחוצפה כלפי העבר וההווה, דור שזרקו אתגר להיסטוריה שזרמיה שוטפים לאט-לאט; במלים אחרות: דור של משיחיות חברתית אוניברסלית. שאול התרסי "הפך ל"פילוס הקדוש" קרא: "מת המשיח על הצלב — יחי המשיח!" מת משיחם של בני ישראל, משיחם הלאומי, וקם לתחייה משיחם של כל באי-

* בן-ציון דינור — בעולם ששקע — זכרונות ורשומות מדרך חיים (תרמ"ד) —
תרע"ד) מוסד ביאליק, ירושלים תש"ח.

עולם. דורו של המחבר שהלך בגדולות ושאף לעשות נצורות שנה ששני המשיחים הם אחד, ששתי הגאולות יחולו בעונה אחת. עם תקומתם של כל הגעלבים, כל החלכאים, עם שחרורם של הפועלים המנוצלים יקום גם עם ישראל להחייה. בארץ מולדתו העתיקה יקרא לעצמו דרור. ייצא מעבדות לחירות, יפתח חרצובות רשע ועוול שבהן אסרוהו שונאיו ומגדו, שונאי־הקידמה, מורדי אורי־החופש, — ישוב אל אדמתו, יזנח עסקיו קלוטי־האוויר ויעמוד על הקרקע, בחקלאות ימצא תיקונו המשקי, המהפכה החברתית תהא לקויה ופגומה בלי התוספת של מהפכה יהודית. הרוכל יהא לפועל יצרן או חקלאי. החלוץ, היהודי הצעיר, יופיע על במת ההיסטוריה של ישראל סבא. היהודי המהפכן יאמר מילתו, מילת גאולה וישועה לו ולכל האגושות.

ב

נקרא את הספר, שהמרוכה האבטוביוגרפית מחזיק בו את המועט של היסטוריה דרור, ונשמע מה בפיו.

האבטוביוגרפיות היותר מלאות מתיחות הן אלו הכתובות בקווים שבורים־עקומים, היינו המספרות על חיי כותביהן שחל בהם משבר, מפנה בעל זווית חדה, והמשכם מפרץ התחלתם, כלומר שיש בהן תיאור התמרדות נגד החינוך ונגד הסביבה, והסיפור מעורר את השאלה על השמרנות והרדיקליות הנלחמות על עמדתן בנפש הגיבור־המספר. ילד שקיבל חינוך שמרני חרדי כיצד נהפך ויהי לאיש חפשי בדעותיו ובהנהגותיו? הספר מכיל רמז לכוח המניע שפעל בחייו של הבחור, בן־ציון, והעבירה מהפסיים של האורתודוכסיה אל אלה של הקיצוניים. זוהי השפעת אמו של המחבר.

„המשפחה ראתה חובה לעצמה לדאוג לנו, לילדים, שכולנו יצא לנו שם כבעלי־כשרונות מופלגים, ובייחוד ראו חובה לעצמם לטפל בי. אמרו שזו היתה צוואתו המפורשת של סבא הזקן... בכוונה תחילה אני מחזיק את בן־ציון על ברכי; אני בטוח שהוא יהיה לגאון המשפחה שלנו ולתפארתה; אתם אחראים לו. ולכן אני מטיל עליכם חובה לדאוג לו תמיד ולזכור את דברי אלה“ („בעולם שישקע“, עמ' 18—19).

כדי שהמשפחה הזו של חרדים אדוקים יתגאו באחד משלהם הוא צריך לילך בתלב של חסידות ולהיות מוכתר בכתר־תורה־מורשה. אולם אמו הסתייגה ממשפחת בעלה המסועפת. וקראה תגר על דרכיהם, והשפעתה, כנראה, הכריעה את הכף...

„בחצרם גרה בשנות השבעים חבורה של מהפכנים רוסיים. באיזו דרך עברה הרוח מהמהפכנים הצעירים האלה אל אמא, לא ידוע לי. אבל בילדותי הרבתה לספר לנו סיפורים על החבורה הזאת. על מסיבות מאסרם ועל מסירות־הגפש שלהם. היא היתה אשה פקחית מאד וידעה יפה מאד לספר סיפורים. סיפוריה היו מקסימים אותנו בילדותנו. חשבו אותה לאשה החכמה ביותר שבעיר. בימי מהפכת 1905 היו אומרים: אילו היתה נעמי קצת צעירה יותר — היתה בעצמה הולכת לבאריקאדות; ואם המהפכה תימשך עוד — אין בטיחות אם לא תעשה זאת.

אמא היתה מרדנית מטבעה. לא גרסה את קבלת העוול והצדק־הדין שהיתה דרך חייו של אבא; היא היתה חדורה רגשי התנגדות למשפחתו של אבא שהיו עשירים ומיוחסים. תקיפים, שלדעתה מידת היושר שלהם לקויה“ (שם).

המחבר טרח אף ליתן לנו ביאור חלקי הרדיקליותה של אמו וילדותו, והביאור הוא חמרתנותו במקצת. משפחת בעלה כללה עשירים ומיוחסים ואילו אביה, ר' זאב־וולף אסקינבין, היה מלמד גמרא לילדים מבוגרים, בני נכבדים ועשירים, וחזקה על מלמד שהוא צני ואביון, כי יאה עניותא לו.

„ואני אז נער בן יבוע... באתי מן החדר, ואני רואה את אמי שהיא עצובה מאד. רציתי לנחם אותה ואמרתי: 'כל מה שרע יותר בעולם הזה — ייטב בעולם הבא'. אמא

ענתה בלחש, כאילו אמרה לעצמה: "רעיון זה המצאתם של העשירים הוא, כדי שהעניים לא יתמרדו" (שם, עמ' 20).

אולם התכונות הנפשיות והנטיית שנהפכות לאחר זמן לשינועים הן סמויות מן העין, עין החוקר הבוחן ובודק גנוי־נשמות. מדוע ענף נפשי זה נוטה לכאן והענף השני שבאותו העץ המשפחתי נוטה לצד שכנגד? אין לנו תשובה לשאלה זו. ואין זה דבר שהחינוך גורם, כי הלא יש ששני אחים מקבלים אותו טיפול בסביבה הביתית, בחיק המשפחה, ואותו חינוך אינסטרקטיבי בבתי־הספר ובכל זאת הם גדלים שונים אחד מאת השני. אם נרשה לעצמנו להשתמש במטפורה של "שילר ב"שודדים", נאמר: הנה לפנינו שתי עיסות שנילושו באותה המריבה וקמחן בא מאותו דגן, ובאותן הידים ונטמנו ונאפו באותו התנור, רחם האם, ובכל זאת הן יוצאות לאוויר העולם כשתי כיכרות שונות בכל תכונותיהן וסגולותיהן. יתורת הפסיכולוגיה עומדת נבוכה, יגעה למצוא ביאור לתופעה זו ואינה מוצאה.

"אחי הגדול יני (צבי יעקב) למד כל הזמן אתי, אחי היה טוען שאני פזיז, כמעט מבוהל... הוא אף כינה אותי פעם בשם, בן ציון בר חלפתא! וטעמינו היו שונים זה מזה מאד... העזתי עד כדי כך שהצעתי פעם לאחי... לצאת לטייל בסירה על פני הדניפר... הלא זה ממש חרפה כשקצים לטייל בסירה!... אחי מצא כי כל מיני תאוות כאלה לא נאים הם ויש להתבייש בהם... אחי היה חסכן... ואני הייתי ההפך ממנו" (שם, ע' 56—57).

"הייתי בודד לגמרי. אחי הגדול ישב בבריסק דליטא... מכל מקום היה רחוק ממני". (שם, ע' 94) גם במקום וגם בהלכי־הרוח. אחיו ביקר אותו קשות הן על שיריו שחיבר והן על החלטתו לגמור את הש"ס שהוא ראה בזה אך "גאוה ויהירות" (שם). אחיו הצעיר ממנו בשנתיים וחדשיים, נחום אליהו, שהצטיין בכשרונות לא הלך בדרכו. נקעה נפשו בלימוד התלמוד ונכנס לעבוד בחנות (שם ע' 95).

וכאן הספר שואל בלי אומר ובלי דברים, ברמיזה בלבד: מה נשתנה בן זה, בן־ציון? משאר הבנים של אביו ואמו? תיקו! נחכה לאיזה פסיכולוגי שיתרץ קושיות ואבעיות.

ג

הכל תלוי במזל אפילו ילד שב"חדר". ובן־ציון שיחק לו המזל בפרט זה של עשיית רב, יותר נכון מלמד דרדקס.

מי היו רבותיו שהכניסוהו להיכל תרבות ישראל האלמנטרית שאין לפניו לא ויכוח ולא ניצוח וקבלה היא שעל הילד לקבלה כפי שהיא ניתנת מפה לאוזן? מה היו טיבם ודרכם בהוראה? מלמדו הראשון רעהו במקל נועם.

"המלמד הראשון שלי היה רבי אלי הזקן, רבי אלי בהרד... המלמד הזה, הצטיין בכשרונות פדגוגיים מעולים, מעולם לא גער בתלמידיו, אלא היה מושיך את ליבם בידירות... אצל המלמד, רבי אלי, למדתי קרוא וכתוב והתחלתי ללמוד חומש. שנה שלימה למדתי אצלו, קיץ תרמ"ט וחורף תר"ן" (שם, עמ' 22—23).

והנה מלמדו השני, רבי משה דוב אסנר.

"למדתי אצלו תורה ונביאים ראשונים, מעולם לא הרים את קולו עלינו, אלא דיבר בנחת" (שם, עמ' 23).

מהמובאות אני למדים שני דברים: אחד, שההתחלות הלימוד היו קשות גם לו, מכיוון שהיה עליו להקדיש להן שנה תמימה: במשך שני זמנים קנה לו אך את מלאכת הקריאה והכתיבה וראשית דעת החומש; שני, שהמלמדים היו רצויים לתלמידים, לחבריו בחדר, והראיה שהיא נוקבת בשמיתיהם ולא בכינוי־לעג וביו, כמנהג התלמידים של הימים ההם. כנראה יצאו שני מוריו אלה מכלל המלמדים "בעלי הפעולה" הקטלנים ולא ללמד על חלל של ה"הורג־נפש" הסדיסטים יצאו.

„מן המלמדים שלי אני זוכר עוד אחדים. אחד, ר' אברהם מאורשא. למדתי אצלו מסכת פסחים. זכורני בימים ההם ואני בן שמונה... הרבי כיבדני בסטירת לחי הגונה. מורה שני לגמרא, קפדן יותר, היה המלמד שאול לברטוב. למדתי אצלו מסכת חולין ואני בן שמונה וחצי... הורגש שיש לו לרבי תענוג רב מעצם הענשת התלמידים... הוא היה שופך את כל כעסו על אחי. הוא היה מלקה אותו גם על חשבונותי“ (שם, עמ' 26).

„המורה לתלמוד שהשפיע עלי לטובה היה המלמד חיים שלונסקי... בקיאותי במסכת זו (שבת) היתה באמת רבה. בחנו אותי ב'מחט' — דקרו מחט באחד הדפים ואני ידעתי להגיד דף אחרי דף שבו תקעו את המחט; וגם להגיד מה שכתוב בכל הדפים שהמחט עברה ביניהם“ (שם, עמ' 27). הוא היה מחונן בכוח זכרון מפליא, זכרון ראיתי, ועינו היתה מעין עדשה של מצלמה. שמו יצא לתהילה בעיירת מולדתו. הוריו חששו ל„עינא בישא“ (שם, עמ' 28).

ד

הישיבות. מכיוון שהילד בן־ציון הצטיין בכשרונותיו ובידיעותיו כל כך עד שלא נמצאו בעדו בעיירה חורול מלמדים המסוגלים להצמידו הלאה בדרך התורה ולהורותו אומנות־אמנות השחייה בים התלמוד, החליטה המשפחה שעליו לגלות, בגיל רך זה של עשר וחצי, למקום תורה, זוהי קרימנצ'יג שבה היו ישיבות מספר אף כי לא מהמדרגה הראשונה. לכל מקום שגלו היהודים שכונת התורות, שבכתב ושבעל־פה, גלתה עמם — אף לקרימנצ'יג.

האם הביאה את בן־ציון ואחיו לישיבה. אחיו, שהיה כבר בן י"ב, נתקבל אחרי בחינה בכיתה הגבוהה. בן־ציון אף כי עמד בבחינות הודה לכיתה נמוכה מחמת קומתו הנמוכה וחזותו הילדותית. הוא נראה כבן שבע־שמונה. בחורי הישיבה, שלמדו בכיתה הגבוהה והיו ברובם המכריע בני ט"ו, ט"ז, יצאו במחאה ובאיומים גלויים שיעזבו כולם את הישיבה אם יכניסו „זאטוט“ זה ביניהם.

בן־ציון טעם מרירות הטרדיה של ההצטינות היתרה שיש שהיא מביאה את הבינונים לידי מרד זדוני נגד בני העלייה. הוא נסער ונעלב עד עומקי נפשו הרכה. למד בכיתה הנמוכה רק שבועיים וחזר על דעת עצמו הביתה. הוא מתחיל מראה סימני עצמאות אישית. זוהי בריחתו הראשונה, היה בה מעין אימון. הבריחה השנייה היא בכיוון מהופך — מהבית אל תוך לוע הנכר, לישיבה בהומיל. הוא ברח בלי חבילת בגדיו ולבניו ברובל אחד בכיס. הוא שמע שבהומיל יש ישיבה גדולה ושם „בתי מדרש שספרים רבים בהם ולומדים רבים בישיבה, ובני העיר דואגים ללומדיה כראוי ואפשר להתבודד וללמוד תורה בהתמדה“ (שם, עמ' 45) בלי מפריע וכלי אפטרופסות של המשפחה. חשקה נפשו בתורה שיש עמה עמידה ברשות עצמו. אף ככלי המשי של אהבת אם ורחמי־אב בכלל ככלים הם לגבי שואף עצמאות בכל מחיר. חוסר הוצאות הנסיעה אינו מעכב. הוא התחבא תחת הספסל בקרון הרכבת. הוציאוהו כשהוא בוכה בכיית־פנייה אל מצפון הנוסעים. בכי זה עמד לו. היהודים הנוסעים שחדו את הקינדוקטור, וככה הגיע „בשעה טובה ומוצלחת“ לישיבה שבהומיל, והוא קרוב לגיל י"א. אין דבר עומד בפני רצון־חלמיש של נער עברי. בחנוהו אף ב'מחט', והראה לבוחנים את רוב ידיעותיו. הפגין את כוח זכרונו של „עילוי“ שבעילויים. סידרו לו „שבועות“, לא ימים בודדים, ואף הבטיחו לדאוג למחסוריו בעתיד. הוא הריץ מכתב הביתה, ואחרי עבור עשרה ימים שלחו לו לבנים. בגדים, קצת כסף ו„אדרת פרווה חמה“ (שם, עמ' 48).

ב' אדר תרנ"ה — בדיוק תשעה־עשר שבועות אחרי הבריחה — שב הביתה, ואשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו: „בקיאות במאתיים דף גמרא (מסכת כתובות ומסכת ברכות) חדשים“ (שם, עמ' 50).

הוא בא לקורסון, נתקבל בישיבה. "הקציבו לי שבע קופיקות ליום — בס"ה שני רובל לחודש — ואוכל לחיות כ'נסיך ממש'" (שם, עמ' 58).

אולם גם כאן לא מצא מרגוע. הוא הטיח דברים כנגד ה"פרי מגדים", אוטוריטיטה חשובה בין אחרוני הפוסקים, קראהו 'מלמד דרדקי', וגם הציץ ב"כור עוני", תרגום של רובינזון קרוזו, הראה בקע בחומת אדיקותו, וקנאים פגעו בו.

התזונה שלו היתה דלה מאד: "מרק (צימוקים) דליל, מרק סמיק, וכעין מרק שהיה בין דייסה לעוגה... ותה? ...שותים מים קרים עם חתיכת סוכר ומחממים את הבטן ואומרים: יהי רצון כאילו שתיתי תה — ואפשר לצאת בזה ידי חובת תה" (שם, עמ' 61). ככה חי והתפרנס 'כנסיך ממש'... וחלה במחלת הקיבה — וחזר הביתה.

שב לאיתנו ונסע לטלז. שתי שנים בילה בישיבה המפורסמת הזו — ויצא על פנת שלא לשוב. הוא כבר הציץ, אף כי עוד לא נפגע. הראשון שעורר בו את היצר לספרי השכלה היה רבי אליעזר גורדון. ראש הישיבה, שהרבה להתפלמס בדרשותיו עם המשכילים, עם גריץ, וייס ואחרים (שם, עמ' 73). עוד יותר ממנו נתפס ל"השכלה" אחיו (שם, עמ' 75). שניהם שבו הביתה, "עייפים, רצוצים ונבהלים" (שם, עמ' 81).

תיכף אחר הפסח תרנ"ט נסע לקובנה. נתקבל בישיבת "כנסת יצחק", ופסקו לו שלושה רובלים תמיכה לחודש. זו היתה התמיכה המכסימלית שהישיבה נהגה לתת (שם, עמ' 84). "כך דרכה של תורה, פת במלח תאכל, מים במשורה תשתה..." על הארץ לא ישן. שמונים קופיקות לחודש שילם בעד דירתו שהיתה אך חדר אחד. ו"החדר לא היה אלא שולחן העומד על יד החלון ועל ידו — מעין ספה שתשמש לו מקום משכב בלילה. ביום היה החדר תפוס, היינו שימש בתור 'חדר'... אולם בערב התפנה ונמצא כולו ברשות הדייר" (שם, עמ' 85).

למד בישיבה ויצא שמו כמתמיד, חריף ובקי וגם משכיל, "מושלם בכל המעלות". הוא התקרב במקרה אל יעקב ליפשיץ, מי שהיה מזכירו של הגאון ר' יצחק אלחנן ז"ל. ליפשיץ עמד בראש ה"לשכה השחורה" שנהלה מלחמת תגרה נגד הציונות. בן-ציון העתיק מכתבי הלשכה ובחשאי הפר את כל תכניותיו של איש התככים הזה. כעבור זמן מה חלה קשה. "התחלתי להשתעל שיעול קשה, ומתוך השיעול — פרץ דם. בראש חודש חשוון תר"ס הגעתי הביתה חיוור, חלש ונבהל" (שם, עמ' 92). כמו בחייהם של אישים דגולים רבים היתה לו מחלתו מעין אמת-מים המפסיקה בין רשות לרשות. הוא אמר בלבו שיקיים גם מזה ומזה אל תנח ידך. הוא יגמור את הש"ס, יקבל סמיכה להוראה וגם יתכונן לבחינת בגרות (שם, עמ' 97).

ה

יצא לתרבות חילונית. בשבט תר"ס בא לוילנה. עשה צעד גורלי מכריע בחייו. השיג דירה. היינו מיטה על יד חלון בחדר, שבו ישנו חמישה ולפעמים אף שבעה אנשים, שילם ששים וחמש קופיקות לחודש. הצטייד במחברת שיריו והלך לחפש את מקום מגוריו של זאת יעבץ (שם, עמ' 105). בא, ראה וניצח. סופר מפורסם "סמך את ידיו עליו", הכיר בו, ימי ידמה ומי ישווה לו.

יעבץ הציגו בפניו בחו ובנו. כמשורר, כלמדן ואולי גם כהיסטוריון לעתיד" (שם, עמוד 109).

"מעודד ומאושר יצאתי. הרגשתי כי אני צועד אחרת: צעדים מאוששים, בטוחים ומהירים" (שם).

וזה לו היום הראשון ששכח להתפלל, להניח תפילין, גם על מנחה ומעריב פסח. שופו שמים! והוא מוכיח את עצמו על עבריינותו, מהיום והלאה ימשמע עצמו קשות:

יקדיש לא פחות מארבע שעות ביום ללימוד התלמוד וה"היד החזקה" של הרמב"ם. אולם כל ימיו לרבות את הערבים הוא יושב בספריה של סטרשון. אדם כי ימות באוהל, באוהלה של התורה ושל ה'השכלה'. טובות השתיים מן האחת.

הוא הראשון לכניסה ואחרון ליציאה. אין אושר כאשרו, הוא חפשי לנפשו לקרוא ולהוסיף לקרוא ולעיין... והספרים מה רבו, והם מושכים את לבו כיון, ובהם יהגה יומם ולילה — ומה חסר לו?! כל תאוותו בידו. זה הצד הסובייקטיבי. הצד האובייקטיבי מהו? — מחסור ורעב, חיפושי עבודה. האוויר בחדר מחניק וטחוב, אין הוא יכול להירדם (שם, ע' 113). בהשתדלותו של יעבץ קיבל פתקאות לחודש ימים לאכול בתמחוי. הוא היה למורה ל"כתיבת מכתבים". נתפרסם כמומחה לכך והוא מרוויח כשני רובלים לחודש... ושני רובלים הכניסו לו הסברותיו במדרש, לימוד פרשת השבוע, פרק משניות בשני בתי מדרש — ושכר דירה בעד שני חדשים כבר הספיק לשלם. מצבו החומרי "איתן". הוא נטול דאגות פרנסה ויש לו הפנאי והרחבת הדעת להתעסק באגודה "בית ישראל", שהוא יוזמה. הוא מייסדה על שני פסוקים: "דרך אמונה בחרתי, משפטיך שויתי" (תהלים, קי"ט, ל'), "דרשו טוב ואל רע, למען תחיו" (עמוס ה', י"ד). האגודה התקיימה חודשיים — חודש לפסוק. מצבו התמוטט לפתע. חיו הכלכליים לא עלו הרים, אבל חיש ירדו עמקים והוא קרא מן המיצר ולא נענה. השיעורים לכתיבה נפסקו, מחמת החג הממשמש ובא. התשלומים בעד לקחו בבתי המדרש בוששו לבוא.

"יום ירדוף יום — ואני חש שאין באפשרותי להתקיים יותר על תה ולחם שאני קונה בהקפה" (שם, עמ' 128).

בן-ציון שב בהכרח ל"קליון על ההר" שבשניפישוק הקטנה, ויש לו הבטחה שהגבאי יתן לו שלשה רובלים לחודש ואנשי בית-המדרש, הרחמנים בניהם של רחמנים, ידאגו לו לדירה וימציאו לו עזר גם בשאר הדברים.

"ובלילה, בשעה עשר, קניתי לי שביטה בפניה בבית המדרש והתחלתי ללמוד בקול רם ובהתלהבות" (שם, עמ' 130).

שנה וחצי, מט' בניסן תר"ס עד ח' בתשרי תרס"ב ישב בפניה שבחר לו ולמד בשקידה רבה. בחנוכה תרס"א סיים את הש"ס (שם, עמ' 137), ועכשיו הקדיש כל זמנו ללימוד הפוסקים. בסופו של דבר היו לו באמתחתו כתבי סמיכה של "יורה דעה, ידן ידן" (שם, עמ' 138). הוא הודיע על המאורע החשוב לאביו ולדודו ובתוך אותו המכתב ביקשם שלא יפרסמו את הדבר. סבתו, אם אמו, כששמעה שזכרה בן-ציון, היה למוסמך, נאנחה ואמרה: "חבל, חבל שהעיר עלתה באש", וכאשר שאלה לאיזו עיר היא מתכוונת, ענתה: "לאותה העיר שבן-ציון נועד להיות רבה" (שם, עמ' 142).

את כתיבת הסמיכה שהוא קיבל מאת רבנים ידועים, דן לגניזה. הוא צעד עוד צעד אחד אחורנית. על פי עצת דודו הרב, ונגד עצת אמו, נסע ישר מוילנה לליובאוויטש. חמשה חדשים עשה שם בחצרו של הרבי ויצא משם כמעט נזוף ובהחלטה גמורה לפסוע פסיעה גסה קדימה: להתכונן לבחינת בגרות ואחרי זה להיכנס לאוניברסיטה. מכל המדעים בחר בהיסטוריה. הוא יעסוק במחקרי תולדות ישראל. בי' באדר תרס"ב חזר הביתה (שם, עמ' 156). במחצית סיון, כשבועיים אחר חג "מתן התורה", עזב את עיר מולדתו חורול, וקבע את דירתו בעיר פרילוקי בפלך פולטאבה. לעיר מחוז זו נהרו אכסטרנים מרובים משום שלמורי הגימנסיה יצאו מוניטין כנוטיחסד לתלמידים המסכנים הללו.

כאן, בסביבה תוססת זו של הנוער היהודי שעמס על שכמו עול התורה החילונית ועול החידוש המהפכני של החברה בשני הכיוונים, הן הציוני והן הסוציאלי, — למד המחבר, פעל ועשה כתועמלן וכמארגן פלוגות של "הגנה עצמית". אלו היו שנים מלאות תקווה

ירודה, יומה נועזה, אתערותא דלתתא של דור מביא-משיח. לבני הנעורים צמחו כנפים, כנפי נשר, ולמרצם, לאומץ-לבם ולמסירותם לא היו גבולות ומידות. מחברנו היה בן-דורו במובן חכי יפה והכי נאצל. הוא היה פעיל בתנועה הציונית-הסוציאליסטית בקרמנצ'וג, בז'יטומיר, באודסה, בפולטאבה, בקיוב, נאסר, שוחרר ושוב נאסר ושוב שוחרר, ובאותה עת המשיך את לימודיו, השתלם במדעי ההיסטוריה, עמד לבחינות, והמורים, שונאי-הנוער, הכיילוהו שתי פעמים — אחת באלגברה (שם, ע' 304) ואחת ב"חיבור" (שם, עמ' 318). שלושים וחמשה נבחנים נכשלו ממספר של שלושים ושמונה. ההכשלות בוצעו לפי החלטה מוקדמת של מורי הגימנסיה (שם, עמ' 319). שתי פעמים אחרות לא נתנוהו להיבחן. העיכובים באו מצד המשטרה. הוא לא היה כשר למהדרין מן המהדרין שבבולשת החשאית. סוף סוף פקעה סבלנותו וגמר בנפשו לעזוב את רוסיה ולנסוע לברלין, בירת גרמניה, ישם להמשיך בלימודיו ולהתמחות במקצוע ההיסטוריה.

בכ"ב בחשבון תרע"ב יצא לברלין והשאיר ברוסיה את רעייתו האהובה ואת בנו שלפני שבועיים נולד. נכנס ל"בית הספר הגבוה למדעי היהדות", תורה קיבל מאת הפרוי פסורים, אבל הקמח מאין ימצא? כיצד יתפרנס? בחנוכה העניקו לו 30 מארקים. שלושה מארקים באו לו כשכר בעד העתקת מאמר. עברו שלושה חדשים, כל חסכוניותו, כסף הלוואות, שהביא אתו אצלו, זה החודש השני ואין לו במה לשלם שכר דירה. אחרי השתדלויות מרובות והמלצות מצד מוריו הפרופיסורים, "זכה משולחן גבוה" של סטיפנדיה חד-פעמית בסך של פ' מארק וסטיפנדיה חדשית של י"ב מארק.

הוא שהה בברלין כעשרה חדשים. מברלין עבר לברן, ללמוד באוניברסיטה ולהשתלם בחיסטוריה הישראלית העתיקה: תקופת התנ"ך ותקופת בית שני. והאמצעים מניין יקח? יש לו הבטחה שהסטיפנדיה שלו תוכפל ותגיע לכ"ה מארקים לחודש. זו היתה דרכה של תורה. המחבר הלך בה בלי שים לב לקשיים — והצליח.

ספר זכרונותיו ורשומותיו מאלף, מרתק, מלא מתח. הספר נגמר בראשיתה של מלחמת העולם הראשונה, וכולו פתיחה רווית-עניין לכרך השני שיבוא אחריו, ובו יסופר על המלחמה ועל המהפכה הגדולה שבאה בעיקבותיה. אנו מחכים להופעתו ולוואי שיראה אור בעגלא ובזמן קריב.

אבא גורדין

זכרונותיו של זרובבל

"בלעטער פון א לעבן" * — "עלי חיים" ... כך הכתיר הח' זרובבל את ספר זכרונותיו. לא "בלעטער פון דעם לעבן" — עלים מהחיים — כי אם "בלעטער פון א לעבן", כי, — כך הסביר גם המחבר עצמו, — הכוונה איננה בעצם לאוטוביוגרפיה של בן-אדם מסוים, כי אם לתאור סביבה מסוימת, תאור קורות תנועת הפועלים היהודית במאה העשרים. ואמנם, חיי עסקן צבורי, אשר מימיו הצעירים ביותר ועד גיל של שיבה, הקדיש את כל חייו ואת כל מרצו לתנועה צבורית, תנועת פועלים — מתקשרים עם התנועה, משולבים בה וקורות חייו הם ממילא במידה רבה גם קורות תולדות התנועה.

ה"זכרונות" מתחילים בבית אבא ואמא, בית עממי ומסורתי, אבא מלמד בעיירה פול-טאבה (אמנם פולטאבה היתה עיר פלך, ולא עיירה, אבל מבחינת השקפה יהודית וחיים יהודיים

* י. זרובבל — "בלעטער פון א לעבן", ת"א, תשט"ז, שני חלקים. (הופיע גם בעברית בהוצאת י. ל. פרץ תש"ך).

היתה עיירה), אמא — אופה לחם, חלות, מצות ליהודי העיירה. חיי עמל, חיים צנועים. נוסף לזאת — גם מין „מלון“, אכסניה לאנשים הבאים העירה ואין לחם כסף להיכנס למלון ממש — ונשלחים הם על חשבון הקהילה לאכסניה הזאת. פגישות עם אנשי דלת העם, שיחות אתם, הזדמנויות רבות להכיר את העם. את פשוטי העם, את חייהם ואת צרותיהם. בסביבה זאת גדל הנער יעקב, והנה — לימודים בבית-ספר. זרובבל לא למד בגימנסיה ממשלתית — בית-הספר שלו היה בית-ספר, אמנם „מודרני“ — אבל יהודי, עם מנהל יהודי, עם מורים יהודיים, וביניהם אנשים כמו אלכסנדר זיסקינד ובינוביץ, מ. קריצ'בסקי ואחרים. הנער קורא, לומד. והנה הוא בעצמו נכנס לחיי עבודה. הוא עובד כפועל בנגריה. והנה — סטודנטית יהודיה אחת שחזרה העירה מהאוניברסיטה ומארגנת „חוג השכלה של פועלים“, חוגים, וכוחים...

באה סערת 1904—1905. רוסיה כולה רותחת, מאבק נגד המשטר הצאריסטי. „חוגים להתפתחות עצמית“, הרצאות, הופעותיו המזהירות של יליד פולטובה — ב. בורוכוב. והנער מצטרף לתנועת הפועלים היהודים, משתתף בצעדיה הראשונים של מפלגת פועלי ציון. עבודה בלתי-ליגאלית; ועידת היסוד של המפלגה בפולטובה; ארגון „ההגנה העצמית“ היהודית נגד הפרעות; חיפושים; בריחה מפולטובה כדי להינצל ממאסר, ומעבר לווילנה — „ירושלים דליטא“, עיר ואם בישראל, עיר שכולה מלאה חיים יהודיים, תרבות יהודית, וכאן בא המאסר. תיאור חי של החיים בבית-הסוהר הרוסי של אז, נסיון הבריחה שלא הצליח, היחסים בבית-הסוהר.

בדרך ראשון עוברות לפנינו תולדות החיים והמאבק הציוני-הסוציאליסטי ברוסיה. עד לשנת 1910. בשנות 1910 עולה זרובבל לארץ-ישראל בגלי העליה השנייה. הדרך השני מוקדש לחיים בארץ מ-1910 ועד 1916. בימי מלחמת העולם הראשונה פותחים השלטונות התורכיים ברדיפות נגד הציונות — וזרובבל, כעורך אחראי של הוצאת פועלי-ציון, הועמד למשפט צבאי, אשר הוציא נגדו פקודת מאסר, ואחרי משפט שני — פסק-דין מות, וזרובבל מוכרח לעזוב את הארץ, ומגיע לארצות-הברית של אמריקה.

וכמו שבדרך ראשון עוברים לפנינו חיי הנוער היהודי, המוני העם, מאבק הפועלים היהודים ברוסיה של התחלת המאה העשרים, כך עוברים לפנינו בדרך השני חיי הארץ וישובה: „הישוב הישן“, המתקיים על „החלוקה“, והישוב החדש התוסס; ארגוני פועלים ראשונים, התארגנות מקצועית, פעולה מפלגתית. „השיומר“, תמונות יפו, ירושלים והגליל בתקופת השלטון התורכי ובימי „העליה השנייה“.

וכאשר אתה קורא את הכרכים האלה, אתה לא רק עושה הכרה עם מאורעות של אז, לא רק לומד מתי ואיך התקיימה פעולה זאת, ועידה זאת — אתה חש את האווירה, אתה שוקע בחיים של אז, רואה אותם כאילו לפני עיניך.

בזכרונות מסוג זה מנסים לפעמים המחברים לספר לך על ההתפתחות האידיאולוגית, על הטענות השונות בעד ונגד השקפה זאת או אחרת, על הפרוגרמות והתיאוריות. „בבלעטער פון א לעבן“ אתה מוצא דפים כאלה. הנה בדף 35 ובדפים שלאחריו — תיאור הויכוח האידיאולוגי בין פועלי-ציון והפועל-הצעיר בדבר היחס בין הלאומי והסוציאלי, בדבר „אידיאליזם“ ו„מטריאליזם“. והנה הפרק „במאבק בעד הקפא“ — פרק שהוא מלא תיאורים של העמדות הפוליטיות ועקרונות של שתי המפלגות שפעלו בין פועלי הארץ — פועלי-ציון והפועל-הצעיר, וחילוקי הדעות ביניהן. והנה בפרק המספר על ביקורו הראשון של זרובבל בארצות-הברית של אמריקה בשנת 1912 — פרק המדבר על האופוזיציה המארכיסיסטית במפלגת פועלי-ציון האמריקאית — תיאור העמדות של המפלגה והאופוזיציה, תיאור חילוקי הדעות ביניהם. אבל דפים תיאוריים כאלה תופסים רק מקום מצומצם בספר הזכרונות. העיקר בו — תיאורי הסביבה, תיאור החיים והאנשים איתם נפגש המחבר.

וזאת צריך להגיד: הספר הזה איננו תיאור יבש של מאורעות ושל עובדות, איננו „כרוניקה“. הוא מלא תיאורי הטבע, התרשמויות, ניתוחים פסיכולוגיים, על כל דף מורגש שלמחבר יש כשרון ספרותי רב. הנה, זרובבל עם עוד חבר מפלגה אחד נוסעים כדי להופיע בהרצאות בעיירה קוביליאקי, באוקראינה. „הזמן היה לפנות ערב. נסענו דרך השדות, בזמן כאשר רק זה גמרו את קציר התבואה. השמש רק זה שקעה — והתפשטה בצבעים אדומים על השדות הפוריים של אוקראינה. הקוצרים — בחורים צעירים וחסונים ובחורות — נסעו הביתה, צופים על העגלות, עם החרמשים על כתפיהם, נסעו לנוח — ושרו במקלה. ומי שלא שמע פעם את השירים האוקראיניים? את הניגון העצוב, העצוב־המתוק שלהם? אותם צריך לשמוע לא באולם מוצף אור חשמלי, סגור בתוך ארבע הקירות. אני שמעתי אותם — את הניגונים האלה — בשדות אוקראינה, בזמן כאשר קרני השמש עוד ניהלו את מאבקם האחרון עם הדמדומים הראשונים של הלילה, ובאור התערבו ריחות רעננים של התבואה שרק זה נקצרה. הבחורות עם קולות האלט והסופראנו שלהן מדביקות את קולות הבס והטנור של הבחורים והשיר מעורר געגועים בלב הבחור היהודי הצעיר, החושב איך לעודד את השומעים שלו בליל החורבן היהודי ולעורר אותם למאבק מהפכני בעד חידוש החיים הכלליים וגאולה לאומית יהודית“. או במקום אחר: זרובבל מסתתר בחיפה מהשלטונות התורכיים אשר הוציאו נגדו פסק־דין חמור (בהתחלת מלחמת העולם הראשונה). „כל ערב אנחנו יוצאים עם גיטל ויצמן לים. דרך רחבה מיבילה אותנו בין שדות הגרמנים (זרובבל גר ב„מושב גרמנית“ של חיפה). מגיעה רוח מן הים — ואנחנו צועדים, והלילה — שקט, הלילה קריר, והכרמל מרים ממולנו את צלו השחור. כל העיר שקיעה בחושך. ומרחוק־מרחוק — מעכו — נראים אורות...“

מרובים דפים כאלה בספר, ואתה קורא אותו ספק כספר היסטוריה, ספק כרומן. ואתה רואה בעיניך איך נער ממשפחה עממית, מסורתית, גדל ומתפתח, איך הוא מתקשר עם התנועה, איך הוא עולה בהתפתחותו יחד עם התנועה — ואיך התנועה, תנועת פועלים, מרימה ומפתחת בן־אדם ומעלה אותו יותר ויותר. ואתה רואה איך ציבור פועלים ועמלים יהודים, החי בדוחק, הנרדף ונעלב בעיירות גלותיות, מתלכד, נאבק על זכויותיו ובונה בארץ מולדתו, בארץ־ישראל, חיים חדשים, חיי חופש, חיי כבוד.

עד כה הופיעו שני כרכים של זכרונות הח' זרובבל. לפנינו ה„טרום־היסטוריה“ של תנועת הפועלים היהודית. רוסיה — מימי מהפכת 1905, עד מלחמת העולם הראשונה, לפני מהפכת 1917. ארץ ישראל — בימי התורכים, לא רק עד למדינת ישראל, כי אם גם עד הכרזת בלפור; ואמריקה היהודית — כאשר עוד נמצא בין יהודיה חצי־מיליון פועלים מאורגנים, כאשר עדיין לא עבר על הישוב היהודי בארץ הזאת אותו תהליך הדפרודיקטרי בוציה, אשר היה אמנם קשור ומלווה בשיפור מצבם החמרי של היהודים, אבל החליש במידה רבה את הערות, את כוח היצירה הלאומי של הישוב הזה. בכרכים הבאים נקרא על המאבק אשר קם ביהדות אמריקה בימי מלחמת העולם הראשונה, תנועת הקונגרס היהודי, מאבק על זכויות העם היהודי, תנועה אשר הביאה במידה רבה גם להכרזת בלפור. ואחרי כן — רוסיה של 1917—1918, רוסיה המהפכנית, ואחרי כן שנות פעולה במפלגה הפולנית, אשר בפעם הראשונה בתולדות תנועת הפועלים היהודית הראתה לנו דוגמא של מפלגה ציונית־סוציאליסטית המונית, המובילה אחריה במאבק בעד שחרור לאומי וסוציאלי רכבות ורכבות פועלים יהודים. ולבסוף — ארץ־ישראל של העליה הרביעית והחמישית, ארץ־ישראל של ימי מלחמת העולם השנייה — ומדינת ישראל.

אנחנו מחכים איפוא להמשך הספר, להמשך „דפי החיים“ — חיי בן־אדם, עסקן, וחיי העם — על מאבקיו, געגועיו, שאיפותיו.

ז. אברמוביץ

פרקי חיים

„פרקי החיים“ שכתב לנו נחום ניר-רפאלקס, הם תעודה נוספת לחקר פעילותה והוייתת הפסיכולוגית של אותה שכבה חברתית רבת-השפעה, האינטליגנציה היהודית, שהפכה לאחד הכוחות המניעים והתוססים ביהדות רוסיה בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים.

כבר בראשית הספר מתגלית לפנינו פשיטת הרגל הגמורה של שיטת החינוך היהודית ברוסיה. ימי מלחמת „האבות והבנים“ חלפו. האבות — חרדים לדתם ושומרי מסורת, בעלי הכרה לאומית וציונים, מקריבים את בניהם, כדבר המובן מאליו, לאותו מולך, ששמו גימנסיה רוסית. הילד, שלמד עד גיל 14 ב„חדרים“ שונים ומוריו ומלמדיו הלעיטוהו דקדוק, תנ"ך וגמרא, ניתק מכל אלה בבואו בשערי הגימנסיה ותוך שלוש שנות לימוד בה שכח את כל תלמודו. „בגליונות הצפירה“ שאבא היה מקבלם כסידרם — מספר הוא — לא ידעתי לקרוא (עמ' 32).

סוד השפעתה של גימנסיה רוסית זאת בלב וארשה הפולנית והיהודית לא היה ברמתה החינוכית, שהרי כן מעיד עליה ניר ש„בגמר חוק הלימודים היה רוב התלמידים עמי הארץ“ (עמ' 33), אלא בכך שנתנה לחניכיה מפתח לאותה ספרות רוסית שהיתה ביטוי נמרץ למאויי האינטלגנציה הרוסית לתיקון החברה ולגאולת האדם. „קורא הייתי — מספר ניר — בספרות הרוסית הקלאסית — טורגנייב, גוגול, פושקין, לרמונטוב, טולסטוי ואחרים“ (עמ' 32), „פיסארב נתן לי תוכן וכיוון בחיים“ (עמ' 36). שלא ברצונה ובניגוד למטרה שהציבו לה מייסדיה, שימשה הגימנסיה הרוסית שער שהוביל את חניכיה היהודים אל תנועת המהפכה הרוסית לכל גוניה וגוני-גוניה, ורבה היתה השפעתה גם על אלה מהם שקשרו גורלם בתנועות חברתיות וציבוריות שפעלו בתחום החברה היהודית.

חוג זה של בני-נוער אינטליגנטי, ששרשיו וקשריו עם עמו נתלשו ונעקרו לשילש ולמחצה, ולעתים אף ליותר מזה, לא נותק כלול מהמוני העם הן משום שהתגורר בתוכם ובא במגע עמם, ברצונו ושלא ברצונו, והן משום שנתקל יום יום בשנאת ישראל בצורה המוחשית ביותר (ר' עמ' 22 ו-30). בחוג זה חיפשו דרכם מי שהיו עתידים להיות מנהיגי מפלגות בישראל. ניר מזכיר בין הצעירים שהכירם בוארשה בונדאים לעתיד (ב. גרוסאר, ה. ארליך), ציונים (י. גרינבוים, א. הרטגלאס), „פולקיסטים“ (ג. פרילוצקי) ו„פועלי ציון“.

לרוב הכריעו בקביעת דרכו של הצעיר לא הפלטפורמות המפלגתיות המפולפלות אלא גורמים רגשיים. על דרכו של ניר השפיע בית אבא הציוני. עוד בילדותו היה גאה על כך שיש למשפחה אחוזה בארץ ישראל (עמ' 26), ובאוניברסיטה היה מכבד את חבריו הגוים בשקדיה של רחובות „כדי להראות את פירותיה של ארץ ישראל“ (עמ' 27). „הויכוחים — מספר הוא במקום אחר — לא יכלו להשפיע עלי ולעקור מלבי מה שנטע בי הבית משחר ילדותי — הזיקה לארץ ישראל“ (עמ' 45). השקדים מרחובות הם שהובילו את ניר לתנועת „פועלי ציון“...

פרשת „פועלי-ציון“ תופסת מקום נכבד בספר. ניר מתאר את הקרקע שבו התפתחה תנועה זו. האינטלגנציה היהודית התלושה מעבירה את שדה פעולתה לבין ההמון היהודי, ומתוך הכוונות הטובות ביותר מוליכה היא אותו בדרכי תוהו של כמה וכמה מפלגות

* ג. ניר-רפאלקס — „פרקי חיים“, ת"א, תשי"ח, 304 עמודים.

** אביו של ג. ניר היה משה רפאלקס, יליד וילנה, מוסמך לרבנות, איש אמיד, בעל בית חרושת לנעלים. הוא היה אחד מ„חובבי ציון“ בוארשה וחבר באגודת „מנוחה ונחלה“, אף התישב בסוף ימיו ברחובות.

סוציאליסטיות. ב"בורסה" זו של מפלגות נאבכת גם מפלגת "פועלי ציון", שבה מתרכזים אלה מבני האינטליגנציה שהיוק הלאומי לא דעך בקרבם ועמלים למזג יסודות יהודיים-לאומיים עם הסוציאליזם הקוסמופוליטי של מתחריהם ומרבים בפלפולים על מנת למצוא הצדקה ל"פלשתינאיות" שלהם, שמתנגדיהם מוקיעים אותה כ"ריאקציונית" ו"שוביניסטית". במהרה נגררה מפלגת "פועלי ציון" ברוסיה לאותה אורה מיוחדת במינה של תנועות הפועלים היהודיות בימים ההם. ניר מתאר את ה"בורסה" המפלגתית, את ה"בוויבקות" (פלוגות המחץ) של המפלגה, את שיטת סחיטת הכספים מבצלי הבתים האמידים לקופת המפלגה (עמ' 105—106), את ה"אכספרופריאציות" שבהן עסקה המפלגה כשאר המפלגות ה"פרוליטאריות", את הפעולה המקצועית המיוחדת במינה ברחוב היהודי, את דרכי הוצאת העתונות המפלגתית, את ה"פרופסיונאליזם" — אנשי המנגנון — המקבלים את משכורתם הדלה מקופת המפלגה ואת ה"קומבינאטורים" העושים "קומבינאציות" בכספי מפלגתם (עמ' 111).

תוך פעילות "מהפכנית" זו התרחקה המפלגה ממטרתה העיקרית, מן הציונות. "בעבור דתנו היום-יומית, תחת שלטון הצאר — כותב ניר — היינו עסוקים בהרבה דברים, אבל פחות מכל התעסקנו בפרובלימות ציוניות" (עמ' 124), וכאשר הגיעו צירי "פועלי ציון" מרוסיה לקונגרס הציוני, היתה הופעתם בו עלובה ומזוהה. "כמעט כולנו הרגשנו — מספר ניר — כאילו היינו בחתונה זרה" (עמ' 126), ובמהרה החליטו "פועלי ציון" ברוסיה את החלטתם הפטלית לא להשתתף בקונגרס הציוני ולצאת את ההסתדרות הציונית.

בשנות 1909—1915 פורש ניר, כרבים מבני האינטליגנציה, מכל פעילות ציבורית, ורק עם פרוץ המהפכה הרוסית במארס 1917, מתעוררת האינטליגנציה וחוזרת לפעילות ציבורית ערה. מפלגת "פועלי-ציון" נגרת שוב בזנב המהפכה הרוסית ומשקיעה את כל כוחותיה הדלים בפעילות בועדים, במועצות ובהפגנות הפוליטיות הכלליות, אף עוסקת בויכוחים המדיניים ובקביעת עמדות לגבי שאלות כלליות שאין בהן כל ענין למפלגה היהודית, לקיים סוסק שנאמר במשל העם הרוסי: "גם אנחנו בחורשים".

אמנם, "השתתפות" ערה זו של "פועלי ציון" בים המלל שאפף את פעולת המהפכה תהיה מגוחכת פחות בעינינו אם נעיף עין על חלקם הרב של האינטלגנטים היהודים ב"דברת" זו. לדוגמה אפשר להביא את סיפורו של ניר (עמ' 217) כי כל 15 נציגי המפלגות שמסרו את הודעותיהם בישיבת הלילה של ועידת המועצות הכל-רוסית ביום בו פרצה המהפכה הבולשביסטית היו יהודים, אם כי רק שלושה מהם הופיעו כנציגי מפלגות יהודיות (ה"בונד", ה"מאחדים" ו"פועלי ציון"). אפילו את הפ.פ.ס. הפולנית ואת הסוציאלי-דימוקרטים האוקריינים ייצגו יהודים... כך השלו עצמם האינטלגנטים היהודים כי הם, ולא האכרים והפועלים בני עם הארץ, עושים את ההיסטוריה של רוסיה.

אופינית לגישתו התלושה של אינטלגנט יהודי היא הערתו של ניר ל"מכתבו הנודע של לונצ'ארסקי, בו הזהיר מפני גילויי לואי למהפכת אוקטובר המאיימים בחורבן הציבילי-ואציה והאמנות" (עמ' 221). ניר מתייחס בלעג לדאגה זו של המהפכן הרוסי ל"שמירת נכסי התרבות של העולם השוקע". מן הראוי להזכיר כי ללונצ'ארסקי ולחבריו היה שותף נאמן בדאגה זו והוא מקסים גורקי, ויש להניח כי גורקי ולונצ'ארסקי הרוסים ידעו להעריך את ערכם של "נכסי התרבות של העולם ששקע" לתרבותה של רוסיה יותר מן האינטלגנטים היהודים שניתקו מתרבות עצמם ולא הגיעו לכלל השתרשות בתרבות רוסיה.

לזכותם של "פועלי ציון" ברוסיה יש לציין, כי שמרו בקנאות על הסעיף הארצי-ישראלי בפרוגרמה שלהם, אף דחו את הצעתם של מפלגות ס.ס. ו-י.ס. להתאחד עמהן בתנאי שיסתלקו מהרעיון הארצי-ישראלי (עמ' 188). סוף-סוף היתה ה"פלשתינאיות" ה-*raison d'être* לקיומם כמפלגה נפרדת, אולם גם כאן מתבלטת תלישותה של המפלגה

החוזרת ומאשרת את החלטת לא להשתתף בקונגרס הציוני והמחליטה (בניגוד להצעתו של ב. ברוכוב) לשמור על השם „פלשתינה“ בכל פרסומיה והחלטותיה ולדחות את השם „אידיאליסטי“ „ארץ-ישראל“ (עמ' 207). רק הד חלש מוצאים אנו בספר לתסיסה הלאומית והציונית הגדולה שקמה בין יהודי רוסיה בשנות המהפכה. לפעולה התרבותית, לתנועת החיילים היהודים ולתנועה החלוצית. יותר מדי היו „פועלי ציון“ טרודים בחתונות זרות להם...

ספר זכרונותיו של גיר, אף-על-פי שדן הוא רק בפלג אחד מפלגי האינטליגנציה היהודית-רוסית, ודוקא בפלג שאנשיו ראו עצמם כלאומיים וכציוניים, משמש, אולי שלא מדעת מחברו, כתב קיטרוג חמור על שכבה שלמה ביהדות רוסיה שהיתה משענת קנה רצוף לעמה בימי המהפכה הרוסית יגדול היה חלקה, הפאסיבי וגם האקטיבי, בחורבן חייה הלאומיים של יהדות זאת. הוא גם מגלה את שרשיו של אסון לאומי זה במשבר החינוך היהודי שחל דור שלם לפני המהפכה, ושהתנועה הציונית ברוסיה לא השכיחה ולא הספיקה להכניא לו רפואה בעוד מועד.

„מארטוב והקרובים אליו“¹

למלאת 80 שנה ללידה דאן, אחותו של מנהיג המנשביקים יולי מארטוב, הוציאה חבורת הסוציאליסטים הרוסים הגולים בניו-יורק קובץ לכבוד משפחתה, שכמה מבניה מסרו את חייהם להקמת המפלגה ולשירותה.

בקובץ — זכרונות, רשימות, ביוגרפיות, מכתבים ומאמרים הנוגעים לתולדות חייהם של יולי מארטוב (1823—1873), שני אחיו סרגיי ירדוב וולאדמיר לוויצק, אחותו לידיה, שנישאה למנהיג מפלגה אחר — פיודור דאן², ובן-אחותו אנדריי קראניכפלד, מייסדי תנועת הנוער הסוציאליסטית הבלתי-ליגאלית בברית המועצות.

לכאורה אין לנו ענין מיוחד בחבורה זו של יהודים שנטמעו והתבוללו כליל בקרב האינטליגנציה הרוסית, וגם אלה מהם שנמלטו מרוסיה בחרו להמשיך את חייהם בקרב איי האמיגראציה הרוסית והיוו בה חוג סוציאליסטי צר (שחלק ניכר מאד ממנו בא אף הוא מאחינו בני-ישראל...).³ רובו של הקובץ מוקדש לפעולתם של מארטוב ובני-משפחתו בקרב חתנועה הסוציאליסטית הרוסית ולמאבקם המר עם הבולשביקים.

* ספרו של גיר אינו ספר היסטוריה של התקופה ובודאי אין להקפיד על טעויות המצויות בו לגבי ענינים שאינם קשורים בחיי המחבר, אביא לדוגמא כמה מהן: העתונים הנזכרים בעמ' 38, לא הופיעו כולם בשנת 1903, רובם יצאו לאור במשך המאה הי"ט; הנסיך אורוסוב (עמ' 47) לא שרת כשר-פלך בקשינוב בעת הפרעות ב-1903, אלא בא להחליף את שר-הפלך פון-ראבן לאחר הפרעות (ר' י. ברנן — „הנסיך אורוסוב והיהודים“ — „העבר“, חוב' ה', עמ' 74—84). אבל, כאמור, אין טעויות אלה מפחיתות מערכו של הספר כעדות נאמנה של בן לדור ולשכבה ספרותית מסוימת.

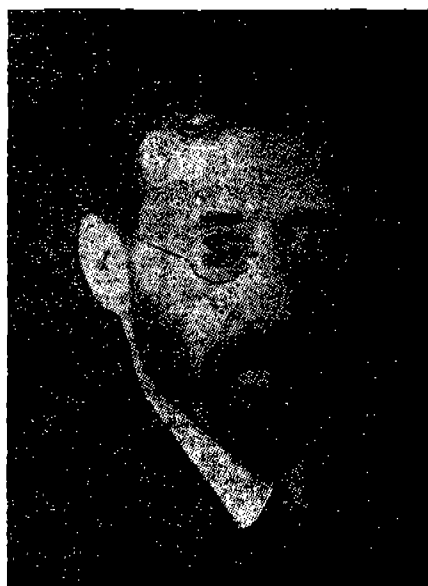
1. הקובץ *Мартов и его близкие* בעריכת ג. אהרונסון. ל. דאן, ב. דהשינב וב. ספיר, ניו-יורק 1959, 170 עמודים.

2. דאן (פיודור בן אליהו תורביץ) נולד בפטרבורג בסוף 1871. אביו היה רוקח אמיד. סיים את מחלקת הרפואה באוניברסיטת דורפאט. הצטרף לחוגים הסוציאלי-דמוקרטיים הראשונים ברוסיה בשנת 1894 והיה בין מייסדי המפלגה וממנהיגיה הראשונים. עזב את רוסיה בשנת 1922 ומת בארצות-הברית ב-1947. בקובץ מוקדשת לו רשימה (עמ' 119—137).
3. כמעט כל המשתתפים בקובץ (ל. דאן, ר. אברמוביטש, ג. אהרונסון, ב. שפירא)

אבל יש בקובץ חלק הנוגע גם לנו מבחינת תולדות היהודים ברוסיה, וביחיד מעניינים מבחינה זו זכרונותיה של לידיה דאן, שהם פרק בחיי הדור השני והשלישי להשכלה בין יהודי רוסיה. לידיה ואחיה היו בניו של יוסף צדרבוים, בנו בכורו של אלכסנדר צדרבוים,

אלכסנדר צדרבוים (ארו)

יולי מארטוב

הוא ארז בעל „המליץ“ (1816—1893). שהיה, כידוע, „מנהל את מכה“ ע היהודי, פאלקס-בלאט' והוא גם הסוכן והגזבר בהרידקציה⁴ של „המליץ“.

לידיה דאן, שהיתה בת 15 שנה במותו של סבה, מתארת בחיבה את הזקן „שהתגורר בדירה גדולה, בה נמצאה גם מערכת „המליץ“ (עמ' 25). את משק הבית גיהלה המבשלת סוניה, שהקפידה במיוחד על ה„כשרות“ בבית. כן גר בבית שליח המערכת פיאופאן⁵, „שוטה גמור, אך מסור מאד לסבא“ (שם). ארז עצמו — מספרת לידיה דאן — נהג לקיים מצוות, היה הולך לבית הכנסת, הקפיד על „שמירת שבתות ומועדים, אולם לא ניסה לכופ את השקפותיו על בני־משפחתו ו„נדמה שהשלים בקלות עם אופיה המתבולל“ (עמ' 24). „את סדר חג הפסח היה עורך ברוב פאר — מספרת הנכדה — קראו את כל התפילות כסדרן, אבל בין תפילה לתפילה התנהלו שיחות ערות על נושאים שונים, ולא דוקא דתיים“ (עמ' 25)⁶. אמנם, בתחילת בואה של משפחת יוסף צדרבוים לפטרבורג (לאחר הפרעות באודיסה באביב 1881) עמד הסב על כך שנכדיו הבכירים מוריץ, בן העשר, ויולי, בן השמונה, ילמדו עברית, אף הזמין לשם כך את פייבל גץ, הסופר היהודי־הרוסי, אחד מן

נושאים שמות יהודיים מובהקים. גם שאר שני המשתתפים (דאלין ודבינוב) חשודים ב„יהדות“, ברשימה הארוכה של ידידים ומכרכים את בעלת היובל (עמ' 167—170) מכרע מספרם של היהודים, גלויים ונסתרים.

4. א. ש. פרידברג — „זכרונות“, ספר השנה „תר“ס, עמ' 240.

5. בזכרונותיו של פרידברג (שם, עמ' 248) נזכר שם השליח ייבדוקים (Евдоким).

6. וכן כותב פרידברג בזכרונותיו (שם, עמ' 243): „בלילות הסדרים באו להארז שלושה בניו ושתי כלותיו וניניו ונכדיו, כי בבתיהם לא נעשתה שום הכנה לחג הזה. — הגדול שבנכדיו הרצה לפניו את ארבע הקושיות מן הסדור בהעתקה רוסית, אשר זרה מאד לרוח. — בניו וכלותיו סחו בלשון רוסית וידברו על העצים ועל האבנים, אך לא מענייני דיומא, בהליכות החג, ורק הארז ואני קראנו את ההגדה כדבעי“.

המעטים בין ה"משכילים" שדבק בדתו וקיים מין "נוסה פראנקפורט" על אדמת רוסיה, אבל "משעורים אלה לא יצא כלום. הנערים הגיעו במהרה לכלל הבנה עם אביהם, כי רעיון זה אין לו כל שחר, סבא לא מחה, גץ נשאר מכר טוב, ביקר לעתים בביתנו, אך השעורים לא התחדשו (עמ' 24).

ארז ניסה להשפיע על נכדיו גם בדרכים אחרות. הוא הרבה לספר להם על סבלות העם היהודי. "רושם גדול עשו עלינו ספוריו על החטופים" — מוסדת הנכדה — רושם עז זה נשאר לנו למשך כל ימי חייו" (עמ' 26). עם זאת ביקר ארז קשות את המחזיקים בנושנות והביא לנכדיו לקריאה את "רשימותיו של יהודי" לג. בהרב (בוגרוב), שבו מתוארת היהדות האדוקה בצבעים השחורים ביותר. אבל כאשר סיפר להם בהתמרמרות על התנצרותו של בוגרוב, והנכדים טענו כי מאחר שלא האמין בוגרוב באלוהים לא היו לו כל נימוקים שלא יתנצר, וענה הזקן ברגש: "אבל הרי גם באל הנוצרי לא האמין. בושח היא לעבור ממחנה הנרדפים למחנה הרודפים" (עמ' 26).

אם כי לידיה דאן לא יכלה לעקוב אחרי עבודתו הציבורית והספרותית של סבה, היה לה (ולאחיה) הרושם, כי עבודה זו היתה ביסודה פרוגרסיבית. ביחוד מעלה היא על נס את פעולתו בארגון הגנתם המשפטית של היהודים ההררים שנאשמו (בשנת 1879) ברצח ילדה נוצרית (עלילת הדם בקוטאיש).

כן מספרת היא על שתדלנותו של ארז לטובת הנוער היהודי הלומד. "דומני — כותבת היא — שעשרות ואולי מאות סטודנטים יהודים נתקבלו לאוניברסיטאות מחוץ לגורמה הפרוצנטית. עשרות אינטלגנטים יהודים קבלו, זכות ישיבה בעיר הבירה".

הזקן הבין לנפש הנוער. כשנאסר נכדו יולי מארטוב לראשונה (בראשית 1892), קיבל מאסר זה בקוררוה, נתן ערבות על מנת לשחרר את הנער בן ה-19, אף ניסה להשפיע עליו שימלט לחוץ לארץ וילמד שם. אולם לאחר שסרב מארטוב ללכת בעצתו לא הקפיד הזקן על-כך, ולידיה דאן משערת, כי הסב "הרגיש אינסטינקטיבית, כי שרות לעם נעלה הוא וחשוב מן הקאריירה האישית הטובה ביותר. ולסבא — בזאת בטוחה אני — היה השרות לעם מטרה שבה דבק במשך כל ימי חייו" (עמ' 31).

בקצרה מספרת המחברת גם על שאר בני המשפחה. דודתה רוזליה, בתו הבכירה של ארז, נישאה לד"ר ארנולד (אהרן יצחק) גולדנבלום (1827—1913) מנהל תלמוד-תורה באודיסה ושותפו של ארז בראשית ימי "המליץ". את גולדנבלום מתארת היא כזקן נאה ו"עובר בטל", ששמר על "גרמניותו" גם בעיר הבירה הרוסית.

שני בנים אחרים של ארז, אדולף ויעקב (הצעיר בבנים), למדו רפואה בגרמניה. אדולף היגר לארצות-הברית⁸. יעקב מת בשחפת⁹. דוד אחר, נתן, מת אף הוא עם רעייתו בשחפת.

7. בין השאר זוכרת לידיה את ספורו של ארז על יסוד "המליץ". באודיסה לא היה קיים אז בית-דפוס יהודי וגם לא ישב בה צנזור יהודי. ארז כתב שיר תהילה לכבוד יום הכתרת אלכסנדר השני, ביקש מד"ר גולדנבלום לתרגמו לגרמנית, ושלחו לצאר בלויית בקשה כי יותר לו לפרסם שיר זה ב"עתון שבועי היוצא באודיסה". כעבור זמן מה באה תשובתו החיובית של הצאר. על סמך זה תבע ארז רשיון להוצאת עתונו. באחד הדפוסים (דפוס ניצ'שה) נמצאו אותיות עבריות וצנזור יהודי מונה לטפל בעתון. בגליון הראשון הדפיס ארז את שיר התהילה שכתב לצאר... (עמ' 28—29). ספור זה מאשר את המסופר מפי א. י. גולדנבלום, חתנו ושותפו של ארז, בספרו של י. צינברג "תולדות העתונות היהודית ברוסיה" (רוסית) עמ' 73—74.

8. אגב, בלמדו בגרמניה בשנות 1879—1881, השתתף אדולף צדרבוים בעתונות היהודית-רוסית ("ראזסביט", "ווסחוד" וכו').

9. וכן כותב ארז למל"ל במכתבו מ"כ"ב אלול תרנ"א: "זה שבע שנים מת עלי בני יעקב, ועד היום לא אוכל להרגיע לבי". ("מימים ראשונים" כרך ב', עמ' 227).

בצעירותו. בתו סופיה ובנו יעקב היו פעילים במפלגה המנשיביסטית עם בנידודם, שלהם מוקדש קובץ זה. גם פיודור, בנו היחיד של הבן החמישי של ארז — ישעיהו (שהיה בעל בית-דפוס) — היה חבר נאמן למפלגה זו. החליף את שמו, כשאר בני משפחתו, לשם סלאבי (דניבניצקי) ושימש זמן רב כמזכירו של פליכאנוב, אחד מראשי המפלגה. הוא „חוסל“ באחד מבתייהסוהר הסובייטיים, וגם בנו ויקטור, שנתפס אף הוא למנשיביזם, „נעלם“ במאסר הסובייטי.

יוסף צדרבוים, אביהם של מארטוב ולידיה דאן, היה בימי נעוריו סוכן של „חברת הספנות והמסחר הרוסית“ („רופיט“) הידועה, שאניותיה הפליגו מאודיסה לנמלי המזרח והים התיכון. הוא התגורר שנים רבות בבירות ובקושטא, שם נשא לו לאשה נערה יהודיה מן העדה הספרדית, יתומה יפת-תואר בת 16, שהתחנכה, כנהוג אז בין משפחות „טובות“ במגור קתולי, אם כי בגורבכורו של ארז התחנך ב„חדר“, לא זכר מאומה מגירסתו. בבית שררה רוח קוסמופוליטית. האב והאם דברו ביניהם צרפתית. אומנות ומחנכות רוסיות דאגו לכך, שהרוסית תהיה שפת הדור הצעיר.

יולי, האח השני בין שמונת הילדים בני-קיימא שנולדו ליוסף צדרבוים, היה בעל-מום מילדותו (בהיותו תינוק, נשברה רגלו באשמת אומנתו, שהסתירה זאת מן ההורים, ולכשנת גלה הדבר כבר לא יכלו לרפא את הרגל, והילד נשאר צולע כל ימיו). היה שקוע בספרים מילדותו והשפעתו על אחיו, אחיותיו ובני דודיו היתה גדולה עד מאד, ויחד עמו הצטרפו רבים מהם למפלגה הסוציאליסטית-המנשיביסטית בכל נפשם ומאודם.

שני אחיו של יולי מארטוב, שהיו ידועים בכנויים ייזוב ולויצקי, מלאו תפקידים חשובים במפלגה והוצאו להורג בשנת 1941 בעת שערכו השלטונות הסובייטיים טבח כללי בשרידי המנשיביקים העצורים בידם. עם סרגיי ייזוב נרצח גם בנו יולי, באותו טבח מצא את מותו גם בן-אחותו הבכירה של מארטוב, נאדיזדה¹⁰, אנדריי קראניכפלד, מן המשמרת הצעירה של המפלגה.

גורלה הטראגי של משפחה יהודית, שהקריבה עצמה על מזבח-זרים, עולה מבין דפיו העגומים של קובץ זה, ואינך יכול להימלט מן ההרגשה, כי קרבנם זה לא נרצה, וכשם שנתלשו מעמם, כן נשארו תלושים מהעם שבו רצו להכות שורש, תלויים באויר העולם, מגודים ומיותמים מכל עבר ומכל צד...

יהודה סלוצקי

„ספר על היהדות הרוסית“

איגוד יהודי רוסיה בניו יורק הוציא קובץ סיכומים לתולדות יהודי רוסיה משנות הששים למאה התשע עשרה, כשער נאמר גם „עד מהפכת 1917“, אבל כמה סיכומים הם גם מן התקופה שלאחר המהפכה. בכלל אין הקובץ מצטיין בעקביות ולעתים גם לא בדיוק. במקום שמדובר על ספרות מדעית או אחרת בעברית מרובות הטעויות. גרוע מזה הוא חוסר האובייקטיביות בהערכות. בכל זאת יש בקובץ חומר רב הכמות והאיכות. לא נאמר מי האחראי לעריכתו. מדובר על חבר מיזמי כח של היעד הפועל לאיגוד,

10. נאדיזדה צדרבוים נישאה לידיד נעוריו של מארטוב סרגיי קראניכפלד. על מנת להנשא לו המירה את דתה (בשנת 1899). כמובן שבסביבה זו היה להתנצרות ערך פירמלי וטכני גרידא.

שתפקידם היה „לערוך את המאמרים ולפקח על ההדפסה" והם גריגורי אהרונסון, א.א. גולדנר וייזר ויעקב פרומקין.

הספר פותח במאמר קצר לזכר מ. ווישניצר, שמידו גם תכנית הקובץ. בא גם פרק מספר זכרונותיו על פטרבורג (פרק אחד פורסם ב„העבר" חוברת ג'). גב' רחל ווישניצר כותבת על היהודים באמנות הרוסית. ישעיהו טרונק כותב על „ההיסטוריונים של היהדות הרוסית". הוא מחלק את ההיסטוריוגרפיה של היהדות הרוסית לשלש תקופות: 1860—1892, 1892—1918, 1918—1930 ובוה עבר את הגבול שנקבע בשער. הוא מתחיל מספרו של ש"י פין על ווילנה „קריה נאמנה" ומונה את ההיסטוריונים ברשאדסקי, אורשאנסקי, הרכבי ואחרים עד דובנוב ולא עד בכלל. בדובנוב נפתחת התקופה השנייה, תקופת „יברייסקאיה סטארינה" והחבורה הפטרבורגית של קולישר, הסן, צינברג, שאול גינזבורג, קובצי „פרז'יטויה", האנציקלופדיה הרוסית-יהודית, בנציון כץ ויתר חכמי ישראל ברוסיה. נזכרת גם פעולת ה„בונד" לחקר תולדות תנועת הפועלים היהודית ברוסיה, בתוכה הוצאת התזכיר של שר פלך ווילנה על מצב היהודים ברוסיה (הגיתן בחוברת הנוכחית של „העבר" בתרגום עברי). בתקופה השלישית נמנית הספרות לדברי ימי יהודי רוסיה לאחר המהפכה, החל מן „העבר" הפטרבורגית. נזכרים כתב העת „יברייסקאיה ליטופיס", „יברייסקי ווסטניק" ועוד מן הפרסומים שיצאו בברית המועצות. בסוף המאמר פרק על ההיסטוריוגרפיה של יהודי רוסיה מחוץ לרוסיה: ספרי „דברי ימי עם עולם" לדובנוב בכמה שפות, פרסומי ייו"א, כתבי שאול גינזבורג ולבסוף „העבר" שלנו.

הפתעה הוא מאמרו של הסופר המפורסם ל.ל. אלדאנוב (לנדאו) על יהודי רוסיה בשנות השבעים והשמונים. מועטים הם המקומות בספריו שהוא מדבר כיהודי על יהודים. כאן הוא מתגלה כבקי בדברי ימי הדורות האחרונים והוא מתאר יפה את הלך הנפש של יהודי רוסיה בימי אלכסנדר השני. הוא טוען, כי „כל הבורגנות העשירה ברוסיה היתה נאמנה למלכות אלכסנדר השני" ומספר בפרוטרוט על עלייתה לגדולה של משפחת גינזבורג. דרך אגב הוא מביא דוגמאות מדברי ימי היהודים בארצות אחרות, שהיו נאמנים לממשלותיהם כל זמן שלא היו גזירות על יהודים, החל מרומא ועד — מוסוליני.

יעקב פרומקין מפרסם זכרונות ומסמכים מראשית המאה עד מלחמת העולם הראשונה. על פעולות החברה להשגת זכויות, על פעולת חברי הדומות ועוד. יש במאמר גם חומר רב על גירושי היהודים ממחוזות הגבול בימי המלחמה.

שורה של מאמרים דנים במקצועות מסויימים, כגון „המצב בזכויות של יהודי רוסיה" מאת א.א. גולדנר וייזר ביחוד לפני מלחמת העולם הראשונה ובשעת המלחמה; ניתן נוסח ביטול הגבלות היהודים החתום על ידי קרנסקי.

י.מ. דידור כותב על המצב הכלכלי של יהודי רוסיה. במאמר חומר חדש, ביחוד בצורת מספרים, על חלק היהודים בתעשייה הרוסית, במסחר וברכבת. היהודים היו חלוצים בכרית זהב בסיביריה. המחבר מצטט את סיסמת שונאי ישראל בראשית המהפכה: „תה של וויסוצקי, סוכר של ברודסקי, רוסיה של טרוצקי". יעקב לשצ'ינסקי כותב על הפועלים היהודים ברוסיה. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה היו ברוסיה יותר משיש מאות אלף פועלים יהודים, בתוכם כבתי חרושת 75 אלף, בחקלאות 16 אלף.

גריגורי אהרונסון כותב על הזרמים הפוליטיים היהודים מימי אלכסנדר השני עד המהפכה, וביחוד על מאבק שבין ה„בונד" והציונות מתוך משוא פנים מפורש לבונד. לעתים נגד המציאות, שרבים עדיין זוכרים אותה. בין היתר הוא אומר: „הבונד, שהיה קשור קשר אורגני עם הפועל היהודי והאינטליגנציה העממית, היתה מן היום הראשון לקיומו גורם מלאים בחיים היהודיים, גם בזמן שתכניתו הלאומית עדיין לא עיבדה ודרשותיו היהודיות

לא גובשו ומנהיגיו סלדו מן הלאומיות כמו מצרעת". סיפא מבטלת את הרישא. מקיף הוא המאמר של אותו מחבר על היהודים בספרות ובעתונות הרוסית ואף הוא כמאמרים אחרים עבר את הגבול שנקבע בשער.

גרשון טווס, עתונאי עברי מישראל, כותב על "היהודים הרוסים בציונות ובבנין הארץ". במאמר מיוחד הוא כותב על היהודים במוסיקה הרוסית וכשהוא מזכיר את יוליוס אנגל אינו כותב, שפעל ומת בישראל, וכן אין גריגורי אהרונסון מזכיר אותו אלא כמבקר מוסיקאי רוסי ולא כמלחין יהודי עממי וציוני פעיל. בנוגע לליב יפה אין אהרונסון מספר שגרצח בירושלים. נשיא מדינת ישראל, יצחק בן צבי מספר בזכרונותיו על דוב בורוכוב ועל ראשית תנועת פועלי ציון. ח. אשרוביץ — על היהודים הרוסים באמריקה, סיכום הנעשה כמדומני בפעם הראשונה מתוך גישה כזאת. מאת פרופ' בן ציון דינור מתפרסמת הרצאתו בכינוס למדעי היהדות בירושלים על הקלסתר הדת-לאומי של היהדות הרוסית. כהשלמה להרצאה זו יש לראות את המסה של א. מנס על תנועת המוסר בישיבות ליטא ורוסיה הלבנה. אליהו טרוצקי כותב על היהודים בבית הספר הרוסי ועל חברות העזרה ההודית כגון מסיצי השכלה, אורט, אוזע ועוד. י.ל. בורוכוב כותב באריכות על היהודים עורכי הדין, נושא שעליו כתב מר גאנקין ב"העבר" חוברת ג'.

הקובץ מסתיים בהדפסה חדשה של חוברת פרופ' קלזנר, משנת 1915 על הספרות העברית ברוסיה, במאמרו של יודל מארק על ספרות אידיש ברוסיה ובמאמרו של גריגורי אהרונסון על העתונות הרוסית-יהודית, המוקדש ברובו ל"ווסחוד" והוא פוטר את ה"ראזר סוויס" הציוני רב ההשפעה בשורות מועטות שאינן אומרות כלום ובמקום זה הוא מדגיש את העתונות של ה"בונד" ברוסית, שלמעשה כמוה כאין.

הקובץ בכל זאת הוא רב התוכן. חבל שהעריכה אינה מעולה ושהמשתתפים ברובם רחוקים מן העברית ומישראל ומן הציונות, ואפילו מידיעת הציונות.

ברוך קרוא

תולדות האמונה הישראלית

מאת

פרופ' יחזקאל קויפמן

4 כרכים הדורים — קרוב ל-3000 עמוד

ממחיר מוזל של — 25 ל"י

ובתשלומים נוחים

★

ההרשמה בכל חנויות הספרים ואצל הסוכנים
מוסד ביאליק והוצאת דביר.

"אל תירא"

אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה

דו"ח לשנות תשי"ט—תש"ך

ארגונה החדש של המערכת ומועצתה

במשך תקופה זו נמשכו המאמצים הבלתי-פוסקים לקיים את "העבר" לרגל פטירתם של העורך הראשי ר' ב"צ כץ ז"ל וחבר מועצת המערכת הפר' פ. שניאורסון ז"ל הוכנסו שינויי גברי בהרכב המערכת ומועצתה וצורפו אליה חוקרים והיסטוריונים נוספים ובראשם הפר' ב"צ דינור. בפגישה שנתיקמה ביום י"ג בתמוז תשי"ט (19.7.59) בבית הפר' ב"צ דינור בירושלים החלט על קוי הפעולה בשטח הארגוני והפרוגרמתי והם:

- א. להרחיב את מסגרת "העבר" ע"י פרסום חומר היסטורי מכל התקופות מתוך תשומת לב מיוחדת להשתתפות היהודים והשפעתם בתולדות רוסיה.
- ב. להתאמץ ולהוציא את "העבר" לפחות פעמיים בשנה.
- ג. להרחיב את פעולות "אלתירא" ע"י הידוק הקשרים עם החברה ההיסטורית בירושלים.
- ד. לסדר מדור קבע של פרסום תעודות (מתוך החומר של 4 הארכיונים במדינה: הארכיון ההיסטורי, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון "יד ושם" וארכיון ויצמן) בגודל 2 גליונות דפוס, לפחות, בכל חוברת "העבר".
- ה. לסדר מדור מיוחד ל"ביבליוגרפיה" (נוסף להערכת ספרים היסטוריים) שיכיל את הפרסומים בשטח ההיסטוריוגרפיה של יהדות רוסיה.
- ו. לברר את אפשרות נצול החומר רב-הערך של "העבר" הפטרוגרדי מעובונו של שאול גינצבורג ז"ל, הנמצא בספריית הסמינר התיאולוגי ע"ש ש. שכטר בניו-יורק.

- ז. ליצור קרן לשם ביסוסו החמרי של "העבר" ולהופעתו הסדירה.
- ח. לפנות להנהלת "יד ושם" בבקשה להשתתפות כספית במדור הקבוע ב"העבר" "קהילות ישראל ברוסיה" שמתפקידו להנצחת הקהילות הקדושות שהושמדו בתקופת השואה.
- ט. לפנות לקרן י.ל. ורחל גולדברג ז"ל בדבר השתתפות בסך של 500 ל"י בהדפסת החוברת הבאה של "העבר".
- י. לאשר את הרכב המערכת ומועצתה כדלקמן:

המערכת: ברוך קרוא; יהודה סלוצקי; א. אהרוני (מזכיר).
מועצת המערכת: ש. אטינגר; ב"צ דינור; יוחנן סברסקי; יצחק מאור; זלמן שזר; ח. שמורק.

חלק חשוב מהחלטות אלה עודנו מחכה לבצוע ולהגשמה. ברם עצם הופעת החוברת המוגדלת הנוכחית על החומר החשוב והרב-גווני הכלול בה, למרות ההעלאה הגדולה במחירי הנייר וההדפסה ועל אף חוסר תקציב קבוע, מהווה גורם מעודד

לפעלנו ומעורר תקוה שבימתנו הצנועה תרכז סביבה חכמים וחוקרים מישראל ומהתפוצות לחקר תולדות יהודי רוסיה על כל תקופותיה.

קבלת פנים בבית הנשיא בירושלים

ביום כ"א בחשון תשי"ט (4.11.58) קיבלנו נשיא המדינה יצחק בן-צבי ורעייתו הגב' רחל ינאית בביתם את חברי מערכת „העבר“ ועסקניה שהגישו להם את החוברת הששית המוקדשת ברובה לזכרו של הברון דוד גינצבורג ז"ל. נוכחו: ז. שור, ב. קרוא, י. טברסקי, יעקב בוקשטיין, גב' שושנה פרסיץ, גב' סופיה דהר גינצבורג (בתו של הברון דוד גינצבורג), א. אהרונז' ויצחק מאור. דברי ההערכה והעידוד של הנשיא ורעייתו לפעלנו גרמו קורת רוח מרובה לחבר הנושאים בעול המלאכה והמריצום להמשך הפעולה הברוכה.

אספת „אלתירא“

ביום כ"ד בתשרי תשי"ך (26.10.59) נתכנסה ב„בית אחד העם“ האספה הכללית של „אלתירא“ (המסגרת הארגונית של הפעולות לחקר תולדות יהדות רוסיה). כיו"ר האספה נבחרה הגב' ד"ר חנה שניאורסון וכמזכיר — מר יהודה סלוצקי. ד"ר פ. פלדמן ומר ברוך קרוא מסרו דו"ח על הפעולות ועל התכניות להבא. אחרי וכוח הובעה תודה לוועד על פעילותו בהוצאת „העבר“ ונבחרה נשיאות כבוד בת 3: פרופ' ב"צ דינור, הרב ד"ר מ. נורוק, ז. שור; מועצה בת 17: א. אבטיחי, א. אהרונז', י. אילון (חיפה), יעקב בוקשטיין, ח. גליקסברג, בנימין וסט, יצחק מאור, נחום מן, יהודה סלוצקי, ד"ר פנחס פלדמן, ל. קופרשטיין, ד"ר ישראל קלויזנר (ירושלים), ברוך קרוא, א. רפאלי, ד"ר חנה שניאורסון, מרדכי שנקר, י. א. שפירא;

גן החיות בתל-אביב

שדרות קק"ל קרן רח' שלמה המלך

גן החיות בתל-אביב — מקום שעשועים לילדים ומרגוע למבוגרים: מקום לימוד ושמחה לילדי הארץ, והנוף ותרבות לגדולים. מאפשר לילדי ישראל להכיר את החיה והעוף מקרוב ומקום של הסתכלות בתורת החי לתלמידים ולמבוגרים. הגן עשיר במאות חיות, עופות ודגים למיניהם. אקוריום ימי. בית קפה מסודר יפנת שעשועים.

כוסם, כולם מבקרים בגן החיות בתל-אביב.

לבקורים בשבתות ובחגים יש להכין כרטיסים מראש.

הגן פתוח משעות הבוקר עד לפנות ערב ללא הפסקה.

בקרן בגן החיות ותהנו!

ועדת בקורת בת 3: ש. אורכוב, עזריאל אורי וז. חנוטין. אושר הרכב המערכת.
המועצה וועד המנהל.

אספה זו ביטאה את החרדה לערכי יהדות רוסיה ההולכים ומשתכחים ואת
הדאגה להמשך פירסומם והנצחתם וכמו כן את רגשי ההוקרה והתודה לחוג
המצומצם השוקד בתנאים קשים במסירות ובנאמנות ומשתדל ליצור אורה צבורית
נאותה מסביב הפעולה.

בישיבת המועצה ביום ל' בחשוון תש"ך (1.12.59) נבחר ועד האגודה כדלקמן:

- (1) מר יעקב בוקשטין — יו"ר
- (2) ד"ר פנחס פלדמן — סגן
- (3) מר ברוך קרוא — סגן
- (4) מר א. שפיזהנדלר — סגן
- (5) מר י. א. שפירא — גזבר
- (6) מר א. אהרוני — מזכיר
- (7) מר אריה אבטיחי
- (8) מר יהודה סלוצקי
- (9) מר אריה רפאלי (צנציפר)

בין הפעולות הארגוניות יש לציין את המסיבה שנערכה בביתו של מר
יעקב בוקשטין ביום השבת, כ"ט באייר תשי"ט (6.6.59) לכבוד הסוציולוג והחוקר
מר יעקב לשצינסקי לעלותו ארצה. המארח מר י. בוקשטין וה"ה ב. קרוא,
ל. קופרשטין, מ. שנקר, א. מסקין (מ"הבימה") וד"ר צבי רודי (מתרגם ספרו
האחרון של לשצינסקי „דמות יהדות הגולה") העריכו את האורח כותיק וזקן הסור
ציאולוגים בתחום היהדות למעלה מיובל שנים וכאחד ממיסדי תנועת הפועלים
הציונית והיהודית ועמדו בדברי ברכתם על כך שבואו לארץ יהווה תרומה חשובה

לחקר תולדות יהדות רוסיה וערכיה וכמשתתף קבוע ב"העבר" ימשיך להעניק מפרי עטו המבורך וישמש גשר מקשר בין ישראל והתפוצות. בדברי התשובה והתודה של האורח באו לידי ביטוי סיפוקו הרב מכוחות היצירה התוססים בישראל בכל שטחי החיים ומשאלתו לתרגם לעברית את החומר הרב והחשוב לתולדות יהדות רוסיה, שאיננו מצוי בידי הנוער בישראל וגם בתפוצות שהשפה הרוסית אינה שגורה בניהם.

כן נערכה מסיבה בבית ה' ב. קרוא ב"י חשון תש"ך (11.11.59) לכבוד ד"ר זאב הלפרין — מנהל אורט בג'נבה — לבקורו בארץ. במסיבה זו הועלתה בעיית הקניית ערכי יהדות רוסיה מימי פריחתה לעם ולנוער בישראל ובתפוצות. ה"ה ב. קרוא, ד"ר יצחק צטלין, מרדכי שנקר, בנימין וסט וא. רפאלי עמדו בדבריהם גם על אישיותו של האורח, שהוא נצר ממשפחת הלפרין הידועה בעסקנותה וכחלוצת התעשייה באוקראינה ומצד אמו — ממשפחת הברון גינצבורג, הממשיך במסורת העסקנות הצבורית למען המוני היהודים בשטח הפרודוקטיביזציה בארץ ובתפוצות. האורח, שדיבר עברית רהוטה, הבטיח את עזרתו לפעול בחוגי הצבוריות היהודית בחו"ל למען אגודת "אלתירא", המוציאה לאור את "העבר".

במסיבה לכבוד מר אברהם שפיידהנדלר, מעסקני ההסתדרות העברית בארצות הברית ששהה בארץ, בא לידי ביטוי הצורך החיוני בקשרים הדוקים עם נאמני התרבות והעברית בארצות הברית, שברובם הם יוצאי רוסיה, לשם ביסוסו החמרי והרוחני של "העבר". מר ל. קופרשטיין עמד בדברי ברכתו על אישיותו של האורח הנושא בעול התרבות העברית בארצות הברית בחיבה ובנאמנות, זה כיוכל שנים, התורם ומתרים בצניעות ובלי פרסום יתר למפעליה התרבותיים, ליצירה העברית ולסופריה. תלמיד חכם, מוקיר ורחים רבנו, הנרתם בעול קיום "הדואר", ההסתדרות העברית, ברית עברית עולמית ונענה בספר פנים יפות לעזרת מוסדות תרבות בארץ ולהקלת סבלם של סופרים עברים. מר א. שפיידהנדלר, שנבחר כסגן יו"ר "אלתירא" הבטיח לפעול בשטח יצירת קשרים עם ידידים בארצות הברית, העיר כמה הערות לכווננו של "העבר" בשטח פרסום החומר ההיסטורי ותרום 250 ל"י לחוברת "העבר" השביעית. הוא הבטיח את תרומתו הפרטית בסך 250 ל"י לכל חוברת "העבר" שתופיע להבא. יעמוד בזה על הברכה ויצליח בפעולתו למען "העבר" וההיסטוריוגרפיה של היהדות והיהודים ברוסיה, בקרב נאמני התרבות ברחבי ארצות הברית ומכל שטחי הצבוריות שהוא עסק בהם.

עלינו לציין את עזרתו האדיבה של מר ק. י. גולן ממחלקת ההקצבות של משרד החנוך והתרבות בירושלים בקבלת הקצבת המשרד הנ"ל במועדה הנכון, ואת עזרתה האדיבה של הגב' חנה טולקובסקי (בת ר' יצחק ליב ורחל גולדברג ז"ל וחברת הקורטוריון לקרן י. ל. ורחל גולדברג) בהקצבת הקרן הנ"ל בסך 500 ל"י, כסיוע להוצאת החוברת הנוכחית של "העבר", ובזה אנו מביעים תודה לבבית לחברי הקורטוריון של הקרן על הקצבה זו, מתוך תקווה להקצבה קבועה, שתסייע לביסוסו של "העבר" ולהופעתו הסדירה.

ואחרון אחרון: יצוינו לשבח הד"ר לזר גולודץ שתרם בעין יפה לרכישת נייר להדפסת החוברת ומר יעקב בוקשטיין ידידנו המסור הממריץ והמעודד להופעת "העבר" ורעייתו מרת רבקה המארחים בעין יפה וטובה בביתם את מסיבות "העבר" ו"אלתירא". יעמדו כולם על הברכה והתודה ויזכו לראות בקרוב פתיחת שערי ארצנו לעליתם ההמונית של עולי גולת רוסיה ולהשתרשותם במדינתנו הנבנית.

חברה לבנין ולעבודות צבוריות מיסודו של סולל בונה, בע"מ

הקבלן הגדול ביותר בארץ לבנינים, כבישים, גשרים,
שדות-תעופה, ביוז ומכנים למטרות מרע מיוחדות.

מבצע פעולות בניה ופיתוח מצפון הגליל
ועד לפינות המרוחקות של הנגב בואכה אילת.

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' אלנבי 111 — ת.ד. 1267 — טלפון 61031-7

משרד מחוז הצפון:

חיפה, רח' יבנה, בית סולל בונה — ת.ד. 4994 — טל. 66501

משרד ירושלים:

ירושלים, רח' המלך ג'ורג' 47 — ת.ד. 1341

טלפונים: 4315-7, 71471-5, 5039, 5037

סניפי הצפון

חדרה — רח' הנשיא ויצמן, טל. 2549

עפולה — רח' יהושע, ת.ד. 26,
טלפון 64, 138

נצרת — שכון עממי, טלפון 141

טבריה — קרית שמואל, ת.ד. 2,
טלפון 153

קרית שמונה — טלפון 70

עכו — רח' יהושפט 42, טל. 86

צפת (משרד) — טלפון 149

חיפה — סניפים פנימיים:

מערב חיפה, טלפון 6513

קרית טכניון, טלפון 68384

רמות רמז (רוממה), טל. 68567

עמק זבולון: קרית חיים, כביש

ראשי, טלפון 71314

סניף הכרמל, טלפון 67299

סניפי הדרום

אילת — טלפון 210.

באר-שבע — רח' העצמאות,
טל. 2301

קרית גת (משרד) — טלפון 31

מגדל אשקלון — בית מס' 24/1248,
טלפון 21, 36

רחובות — רח' הרצל 20, טל. 417

ראשון לציון — רח' ז'בוטינסקי,
טלפון 941501 (ת"א)

רמת-גן — רח' יהלום 12, טל. 72121

פתח-תקוה — רח' וולפסון, בית
ההסתדרות, טל. 911659 (ת"א)

כפר סבא (משרד) — טל. 933142

הרצליה — רח' בני בנימין, טל. 267

נתניה — רח' סמולנסקין 17, ת.ד. 31,
טלפון 58

מחלקת הבניה לבניני ההתישבות, משותפת עם איחוד הקבוצות
והקיבוצים — במשרדי החברה בתל-אביב ובחיפה.
המחלקה של בנית בתים למכירת דירות — רח' קרל גטר 1, ת"א.

לתושבי ישראל

לשנת ה"ב
של מדינת ישראל

ברכה

„לודזיה“

חברה למקסטיל בע"מ

חולון — ת.ד. 34 — טלפון 82117/8

ל ב נ י ם

טריקו
שרמז משי
שרמז ניילון
בגדי תינוקות
„ביבי“

מייצרת :

ג ר ב י ם

ניילון
סטרץ
כותנה
צמר

חברה לעבודות חוץ ונמלים מיסודו של סולל בונה בע"מ

ישראל —

עבודות צבוריות (מנהרות, קוי מים ונפט, עבודות עפר, עבודות
בניה ופתוח נמלים: חיפה, קישון, אילת ועוד).

בארצות המזרח התיכון ובארצות אסיה ואפריקה —

עבודות בנין והנדסה שונות (בניה, סלילה, שדות תעופה ועוד).

שרותי נמל —

שרותי תפעול בנמל חיפה וקישון (סבלות, סוארות, סיראות).
שרות סירות מנוע וצלילה בנמל חיפה ("עגן" בע"מ), מחסני ערובה,
עמלות מכס ושרותי ים אחרים.

בתי מלאכה ומוסכים —

בחיפה ובתל-אביב — לתקון ציוד מכני כבד ולעבודות מכניות שונות.

חירות בע"מ

תל-אביב

דרך יפו 7 ת.ד. 1969 טל. 9-82376

קבלנות: אינסטלציה סניטרית, הספקת מים, השבחת מים, קיטור, הסקה,
מזוג-אוויר, בידוד, ביוב, ניקוז, קווי-מים, אינסטלציה חשמלית,
הרכבת בתי-חרושת, מכשירים.

מסחר: חמרי אינסטלציה ובנין, ציוד טכני, מתכות, זכוכית.

ייצור: * בית-חרושת לדוודים חשמליים, חדרה, טלפון 2370.

* בית-חרושת למשי זכוכית ולצנורות בידוד ממשי זכוכית,

חיפה, טלפון 71266.

* בית-חרושת לדוודים, תנורים ומחליפי חום, נחלת-יצחק,

תל-אביב, טלפון 7-32226.

* בית-חרושת למוצרי עופרת, נחלת-יצחק, ת"א, טל. 7-32226.

* "אלסיד" — ייצור מכשירים להשבחת מים, ת"א, טל. 9-82376.

* "יום" — בית-חרושת לצנורות ביוב צנטריפוגליים (שותפות

עם "חימר"), איזור התעשייה הגדול, חולון, טל. 85328.

חיפה: רח' הנמל 46, ת.ד. 648, טל. 67904-6, ירושלים: רח' יפו 57,

ת.ד. 342, טל. 3096, 62500, באר-שבע: רח' הקק"ל 110, טלפון 6.

חדרה: רח' רוטשילד, טל. 2168, טבריה: רח' נצרת, טל. 300.

עפולה: רח' עליה, טל. 111, אילת: טל. 236, מגדל-אשקלון: רח' הרצל

פנת צהל, טלפון 177.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל
הסתדרות פועלי הבנין
קרן הבטוח של פועלי הבנין ועבודות צבוריות
קופת תגמולים, אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי מחלה * דמי ביטוח תאונה (נוספים על דמי ביטוח תאונה של הביטוח הלאומי, עד השוואתם לשעור דמי מחלה) * חופשה שנתית * הבראה * תשלום עבור ימי חג * תוספת משפחתית * תשלום הפרשי פיצויים * הלואות לשכון * הלואות קטנות * ביטוח חיים * שיקום ופנסיה.

התנהלה המרכזית:

תל-אביב, רחוב ארלוזורוב 93, טל. 20145-47
סניפים בכל רחבי הארץ

מבטחים

מוסד לביטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ

מאזן 10 שנות „מבטחים”
(יולי 1949 — יולי 1959)

מבוטחים 100,000 חברים
ב- 3,500 מפעלים.

שולם לחברים:

חופשה, פיצויים, מחלה, תאונה
ותגמולים 31 מיליון ל"י

ניתנו 40 אלף הלואות לשיכון
14.5 מיליון ל"י

שולמו 1,200 מקרי מוות ונכות
2.5 מיליון ל"י

סה"כ שולם 48 מיליון ל"י

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

קרן בטוח ופנסיה לפועלים חקלאים
ובלתי מקצועים בישראל

מבטחת זכויותיהם הסוציאליות

☆ בתגמולין ופנסיה

☆ הלואות לשיכון

☆ דמי חופשה

☆ תשלום דמי מחלה

☆ ביטוח חיים הדדי

תל-אביב, רח' לילינבלום 44
ת.ד. 2940 טל. 67937-8

המשביר המרכזי בע"מ

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, בית המשביר, דרך שלמה, טל. 84211-8, ת.ד. 130

סניפים:

חיפה, שער פלמר, בית המשביר, ת.ד. 295

ירושלים, מרכז מסחרי חדש, ת.ד. 438

באר-שבע, הכביש הראשי, טלפון 5

המוסד המרכזי להספקה של התנועה הקואופרטיבית בישראל

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל

קרנות לעזרה הדדית:

דור לדור

קרן לזקנים, אלמנות ויתומים בישראל

(נוסד בשנת 1943)

נועד לעזור לחבר ההסתדרות לעת

זקנתו ע"י תשלומי פנסיה חדשיים.

מצ"ב

קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו

(נוסד בשנת 1937)

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות לפנסיה או לאימוץ צריכים לקבל את כל הידיעות הדרושות במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות למוסדות המתאימים.

אשראי וחסכון של הציונים הכלליים, אגודה הדדית בע"מ

רחוב לילינבלום 32, טלפון 65056, תל-אביב

מתן הלוואות, נכיון שטרות, פקדונות, עו"ש, חסכונות לזמנים ארוכים,

השלשות, גביית שטרות, העברות לכל חלקי הארץ, קבלת מסי העיריה וכו'.

ס"ה האקטיבה
248 מליון לירות

39 סניפים בכל
 רחבי הארץ

כל עסקי בנק
 בשירות המשק היוצר

נוסד 1921

בנק הבועלים בע"מ

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

חברת הביטוח הגדולה בישראל

כל סוגי הביטוח

★

החברה היחידה הנותנת מענק
לנאמני ביטוח-חיים

★

ביטוח צמוד ערך

★

ביטוח גימלה צמוד-ערך מוחלט

★

המשרד הראשי:
 תל-אביב, רח' מונטיפיורי 27

סניפים ופונדיות בכל הארץ

יכין-חקל

עיבוד פרדסים
שיווק פרי הדר
נטיעה חדשה
גני-ירק
התישבות עממית
תעשייה חקלאית

המשרד הראשי:
שד' רוטשילד 22, ת"א.
טלפון 67562

תנובה אכספורט

אגודה חקלאית שתופית
לשווק תוצרת משקי
העובדים העברים בע"מ

הכתובת:

שדרות רוטשילד, פנת מזא"ה (73)

ת.ד. ת"א 607, טל. 61001/61002

תנועת מושבי העובדים בישראל

תל-אביב, רח' ריינס 6, טל. 22194

רעיון המושב, המקפל בתוכו את האחריות ההדדית ביחד עם היוזמה האישית שבמשק האינדיבידואלי, התגבש בארבעה עקרונות המהווים יסוד איתן לחברה החקלאית העובדת בארץ. ואלה הם: קרקע לאומית, עבודה עצמית, עזרה הדדית, קניה ומכירה משותפת.

התנועה מקיפה 215 מושבים, בתוך זה 64 מושבי-עובדים ו-151 מושבי-עולים (הכפרים שנוסדו לאחר קום המדינה) עם אוכלוסיה של כ-73 אלף נפש.

מושבי העובדים והעולים משווקים קרוב ל-50% מהירקות המיוצרים בהתישבות העובדת ולמעלה מ-50% מתוצרת החלב.

בטאוני התנועה הם: "תלמים" — ירחון לבעיות המושב והחקלאות בארץ; "בתלם" — בטאון למושבי עולים; "מענית" — בטאון הנוער במושבים; "ידיעות" לחברי תנועת המושבים — עלון אינפורמטיבי.

הלואה וחסכון. יפו - תל-אביב

אגודה הדדית בערבון מוגבל

תל-אביב, רחוב הרצל 21, ת. ד. 151, טל. 61061-2-3

סניפים:

שדרות קק"ל 47, פינת דיזנגוף, טל. 23673
רח' לוינסקי 63, טל. 6-67465
יפו, רח' רוזאל 3, טל. 81438
ידי-אליהו, רח' לה-גרדיה 23, טל. 32078
הדר יוסף, שכונת עמידר, טל. 74268
ככר מלכי ישראל, רח' אבן גבירול 58, טל. 23940
התחנה המרכזית, רח' הגליל 3, טל. 31769
שכונת מונטיפיורי, דרך פתח-תקוה, טל. 31150
רמת-גן, רח' ביאליק 4, טל. 73563
חולון, רח' שוקר 55, טל. 84690
בת-ים, שדרות העצמאות 54
שכונת התקוה, רח' אצל"ל 11, טל. 33016
טוסקניני, רח' אבן גבירול 17, טל. 24859

ליום 1 במרץ 1960

1. מספר החברים 71846
2. ההון העצמי וקרנות מלאי 3,010,780.—
3. פקדונות וחסכוניות לכל הצורות 35,467,156.—
4. יתרת תיק ההלוואות 28,149,448.—

מסד

חברת הדדית
להלוואות וחסכוניות בע"מ

(נוסדה ע"י הסתדרות המורים העברים
בארץ-ישראל)

תל-אביב • ירושלים • חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל

המרכז: תל-אביב, שד"ר 79, טל. 62444
סניף ירושלים-רח' ד. ילין 5, טל. 4867
סניף חיפה-רח' הרצליה 38, טל. 66780

בנק זרובל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי
של הקואופרציה
האשראית בישראל

תל-אביב
שדרות רוטשילד 44, טלפון 67808

בנק למסחר בע"מ

תל-אביב

כל עסקי בנק

רח' לילינבלים 42

בתנאים נוחים

ת. ד. 1992, טלפון: 62410

לבשול ולאפיה
לחימום המים
ו להסקה

חברה ישראלית להפצת גז
בע"מ

המשרד הראשי:
רח' אחוות בית 6, תל-אביב
טלפון 64226

בנק ישראלי לתעשייה בע"מ
תל-אביב

רח' מונטיפיורי 13,

ת.ד. 2297, טלפונים 64311-2-3

*

חיפה

רח' הנאמנים 8,

ת.ד. 639, טלפון 2367

כל עסקי בנק
עם מפעלים תעשייתיים

התאחדות בעלי התעשייה
בישראל

המרכז:

תל-אביב, רחוב מונטיפיורי 13

ת.ד. 297, טלפון 61361

■

סניפים:

חיפה, רח' הנאמנים 8, ת.ד. 639

טלפון 66233, 4580

ירושלים, רחוב בריהודה 7

ת.ד. 526, טלפון 2749

בנק למלאכה בע"מ

המכשיר הכספי המרכזי
לבעל המלאכה והתעשייה הזעירה.

המרכז:

תל-אביב

רח' מרכז בעלי מלאכה 16,
טלפון: 66414, 65632

סניפים:

תל-אביב

רח' הרצל 68, טלפון 83860

ירושלים

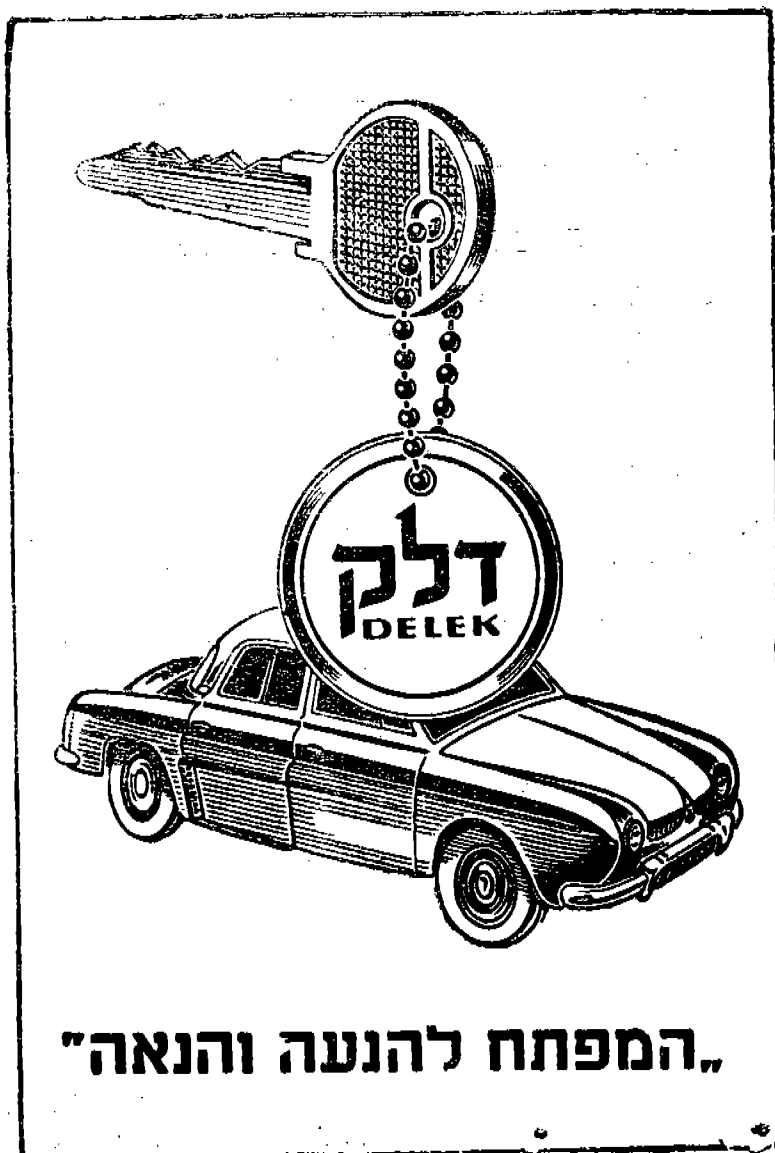
רח' בצלאל מול "מגורה"
טלפון 5254

חיפה

רח' ארלוזורוב 9, טלפון 3432

באר-שבע

רח' הרצל, טלפון 2505

„המפתח להנעה והנאה“

צינקל בע"מ

יצרני צנורות קלים להשקאה והמטרה ניידת

המשרד הסכני:
תל-אביב, רחוב עליה 33
טלפון 82048, ת.ד. 2998

מאליומיניום בקוטרים מ"מ 2 עד 6"
מפלדה מגולבנת בקוטר מ"מ 2 עד 4"
פיטינגים מפלדה מגולבנת בלתי
שבירה בקוטרים מ"מ 2 עד 6"

חברת "אמנות" בע"מ

תל-אביב, רח' בצלאל-יפה 9, ת.ד. 169, טלפון 63786

יצאו לאור ונמצאים במכירה:

(א) ד"ר ש.ל. קירשנבויים תולדות עם ישראל בדורנו
הספר מקיף את התקופה מראשית המאה העשרים ועד שנת 1950, דן בהרחבה על
קורות הקיבוצים היהודיים בעולם ועל תולדות המפעל הציוני בארץ-ישראל.
זכה בכתבי-יד בפרס הקונגרס היהודי העולמי.

(ב) ספר אידלסון

פרקי חייו ותורתו של א. אידלסון, אחד האישים המקוריים ביותר בתנועת התחייה
הלאומית, תאורים, הארות וזכרונות של חבריו, המעלים את דמותו הרוחנית
לדור הצעיר ישמש הספר מקור נאמן להבנת רוח הדור, שעמד במחיצתו של הרצל,
ומעין נובע מחשבות והעיונות על הבעיות החיוניות של עמנו.

(ג) הלל זלוטופולסקי ספר הפיליטונים

פרשיות רוויות מחשבות מבריקות והומור יהודי למדני, חריף ועסיס של לוחם, אמיץ
ומסור לתרבות ישראל, ללשון העברית ולתקומת עמנו בארצו.

(ד) י. פטאי הרצל

מתוך הספר הזה עולה לפנינו בכל שיעור קומתה, דמותו הנערצה של אבי הציונות
המדינית, המאירה את דרכנו עד היום, ונפרשת לפנינו יריעת חייו ומפעליו של
האיש היחיד והמויוחד הזה, משחרית חייו ועד יומו האחרון.

הוצאת

"עם הספר" בע"מ

יהדות - ליטא

כרך ראשון

(מקיף את תולדות יהודי ליטא
מהמאה ה-19 עד 1918)

שערי הספר:

(א) תולדות, (ב) תורה, (ג) תנועות
ואישים, (ד) השכלה, (ה) ציון, (ו) חנוך
ואמנות, (ז) פולקלור.

הספר כולל מאות תמונות ומפות

הוצאה מהודרת

690 עמודים כפולי טורים

המחיר: — 20 ל"י

הפצה ראשית:

"עם הספר" בע"מ

רח' ביאליק 15, תל-אביב, טל. 64276

הוצאת

"קרית-ספר" בע"מ

ת.ד. 370, טלפון 2000, ירושלים
רח' אלנבי 66, טל. 61954, תל-אביב

הופיע החלק השני והאחרון
של

מלון רוסי - עברי

מאת

יחזקאל קרן

בעריכת

אברהם אבן-שושן

המלון מביא את אוצר המלים של
השפה הרוסית הקלאסית ובת זמ-
ננו בכל הנושאים החיוניים מחיי
המעשה, מן התחום המדיני-צבורי
ומעולם המדע והאמנות.

המלון מנוקד, מכיל למעלה מ-
40,000 ערכים וניבים, כ-1500 ציור-
רים ומשתרע על 650 עמודים דו-
טוריים בתבנית גדולה.

בנק קופת-עם בערבון מוגבל

(נוסד בשנת 1918)

משרד ראשי:

תל-אביב, רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טלפון 65974

חברות בת: ב.ק.ע. חברה לנאמנות בע"מ
קוע להשקאות בע"מ
בקלי חברה למען היצוא בע"מ
בקים בע"מ — לייצוג מסחרי
קפת-עם (שרותי בטוח) בע"מ
קפת-עם לתגמולים בע"מ — בעבור המפרנסים העצמאיים
פרודנשל חברה לבטוח בע"מ (לונדון)
ללוידיס, לונדון

נציג:
מורשי:

סניפים:

רח' אחד העם 13, ת.ד. 352, טל' 64468/9	תל-אביב
רח' א. בן-יהודה 57, ת.ד. 3220, טל' 25927	ירושלים
רח' יפו 47, ת.ד. 872, טל' 4409	חיפה
דרך העצמאות 43, ת.ד. 116, טל' 4319	יפו
הדר הכרמל, רח' ביאליק 12, טל' 67241	רמת-גן
רח' תרשיש 19, ת.ד. 8257, טל' 83427	רמת-יצחק
רח' שילה 2, ת.ד. 3, טל' 72200	גבעתיים
רח' ירושלים 50, טל' 72968	הדר-רמתיים
רח' שינקין 29, ת.ד. 5, טל' 73126	עכו
ככר הנשיא, ת.ד. 22, טל' 220	מגדל-אשקלון
רח' בן-עמי 23 (פינת רח' ויצמן), טל' 132	נהריה
רח' הרצל, ת.ד. 34, טל' 64	
שדרות געתון, טל' 920063	

מקורות

חברת מים בע"מ

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב הנגב 11

ת. ד. 2704, טלפון 31241/9

שכון עובדים בע"מ

מימודה של החמדות הכללית של העובדים העברים בישראל

תל-אביב, רח' ליאונרדו דה-וינצי 21

ת. ד. 392

טלפון 28145/8

שכון ותיקים •

שכון עולים •

מעונות עובדים •

שכונות פועלים •

"עמידר"

החברה הלאומית לשכון עולים בישראל בע"מ

✧ בונה שיכונים חדשים לעולה

✧ עוסקת בניהול ובהחזקת 126000 דירות עולים

✧ מפתחת ומשפרת את השכונים הקיימים

✧ מאפשרת לדייר לרכוש את דירתו בתנאים נוחים

קבלנים לבנין ולסלילת כבישים

מ.א. ברמן

תל-אביב

רח' נחמני 36, טלפון 62122

"הבונה"

חברה קבלנית לבנין
של הפועל המזרחי בע"מ

המשרד הראשי:

רחוב לילינבלום 27, תל-אביב

מברכת את בית ישראל

לשנת ה'תש"ב למדינת ישראל

לשנת הי"ב של המדינה

ב ר כ ת

הועד הפועל של ההסתדרות

כבוד ויקר

למאמצים הנעשים להנצחת יהדות רוסיה וחלוציה

לבנין המולדת והמדינה

מועצת פועלי תל-אביב—יפו

לשומרי הזיקה עם יהדות רוסיה במדינת ישראל

ולשומרי אמוני ישראל ב.ס.ס.ר.

ברכות

המחלקה לחנוך מקצועי בהס' הכללית של העובדים העברים בא"י
בתי"הספר המקצועיים ברשת "עמל"

הצינקוגרפיה הא"י אגודה שתופית בע"מ

מוציאה לפועל עבודות קליטאות שונות, באיכות מעולה

תל-אביב, רחוב לבונטין 30, טל. 67113

איחוד הקבוצות והקיבוצים

המזכירות,	
קרן-האיחוד,	{ תל-אביב, ר' הירקון 123, טל. 4—23131
משקייה-איחוד (אירגון קניות)	
מחלקת החינוך,	תל-אביב, רח' הירקון 78, טל. 22102
המדרשה לחינוך משותף,	בית-ברל (צופית), טל. 933394 (חיוג ישיר)
מעון ילדים לחינוך מיוחד,	רמת-השבים
המחלקה הטכנית,	תל-אביב, רח' ברנר 18, טל. 63875
המרכז לבניה,	תל-אביב, רח' ברנר 2, טל. 65774—64668
חברת ייצור ופיתוח,	תל-אביב, רח' טיומקין 13, טל. 61556—7

קלת אפיקים

אפיקים, טלפון צמח 45, דאר נע עמק הירדן

ת ע ש י ת ל ב י ד י מ פ ו ר נ י ר י מ
פ נ ל י מ ל מ ל י מ ו מ ס ר ה

*

המשרד בתל-אביב: רחוב שד"ל 4
טלפון 65526

עירית ירושלים

ירושלים עיר השלום, מחוננת בטגולות יקרות, היא בירת ישראל, עיר שאוירה צח, יבש ומרענן, עיר שהוד קדומים חופף עליה, עיר התורה ודעת תבונה, והיא כובשת לה מקום נכבד בענפי הפיתוח השונים בשדה המלאכה והתעשייה ובשאר שטחי הכלכלה, והיא עושה לקליטת העליה ולמיזוג העדות יוצאי הגלויות השונות.

„ירושלים לא נחלקה לשבטים, לכל ישראל חלק בה“.

מ. איש-שלום

ראש העיר

עירית גבעתיים

שולחת מיטב הברכות
לנשיא המדינה, לממשלה, לאזרחי
ונבעתיים, לתושבי ישראל, לכל בית
ישראל בתפוצות ולאסירי ציון
בברית המועצות

★

ליום העצמאות השנים-עשר
של מדינת ישראל

לנאמני ישראל בברית המועצות,
לבית ישראל בתפוצות הגולה,
לתושבי ישראל ולאזרחי הרצליה,

ברכות לבביות

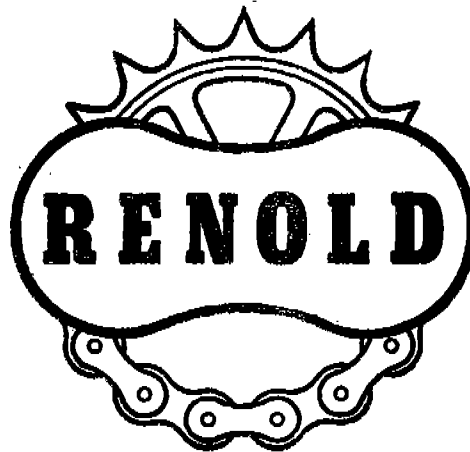
ליום העצמאות ה־12 של מדינת ישראל

★

יהי רצון שנזכה לפתיחת שערי
המדינה לשבי גלות רוסיה ולהשׁ
תרשותם במולדת הנבנית.

עירית הרצליה

שרשרות „רנולד“ "RENOLD" CHAINS

הטובות בתעשיה, חקלאות ותחבורה

שרשרות, גלגלי שיניים וחלקים מכל המידות מתוך המלאי.

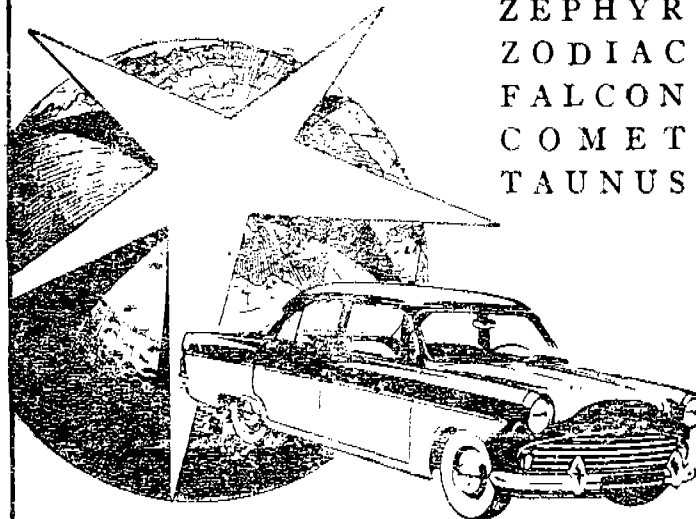
הסוכן היחידי לישראל:

„מבניקה“ — יעקב בוקשטיין

רח' רמב"ם 22, תל-אביב, טלפון 63216

פֹּרְד 1960

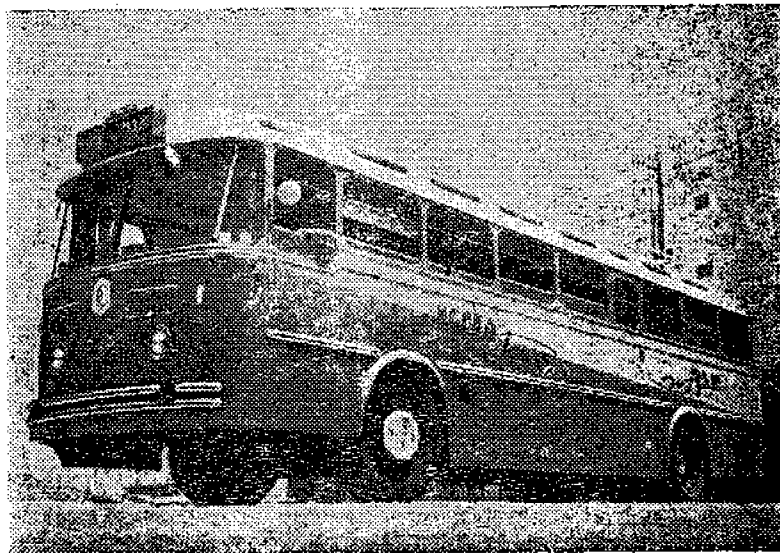
CONSUL
ZEPHYR
ZODIAC
FALCON
COMET
TAUNUS

המבחר המגוון ביותר בארץ
של מכוניות חדשות, להפקה
מודית או לפי הזמנה מיוחדת.

FORD

חברה א"י לאוטומובילים בע"מ
תל-אביב • חיפה • ירושלים

האומובוסים המשוכללים והמפוארים של "אגד"
בשירות התייר והמטייל — יל פני נופי הארץ.

„ארגמן" בע"מ

מפעלים

לצביעת

טכסטיל

*

בני-ברק

טלפון 72161-3

תוצרת

י.צ.הר - סומר

מציע:

שימורי ירקות * פירות * ריבות *
סקווישים * מיצים * שימורי בשר ודגים
השם „פרימן" ערובה לאיכות!

פרימן בע"מ

רמת-יגן

חברה ישראלית לתעשיית
שוקולדה וסוכריות בע"מ
רמת-יגן

עלית

הסתדרות נשים ציוניות ויצ"ו בישראל

מטרות ה.נ.צ. ויצ"ו:

- * ארגון האשה להשתתפות פעילה בחיים הציבוריים של המדינה
- * שיפור מצבה הכלכלי של האשה והעלאת רמתה התרבותית
- * דאגה לנציגות מתאימה של האשה במוסדות המדינה
- * הגנה על זכויות האשה במשפחה ובתחוקת המדינה.
- * טיפול וחינוך לילדים ולנוער.

ה.נ.צ. ויצ"ו מונה בארץ 54 אלף חברות ב-153 סניפים

מרכז ויצ"ו: תל-אביב, סמטת בית השואבה, טלפונים 4551, 4538
המשרד בירושלים: רחוב חבצלת 5, טלפון 3641
המשרד בחיפה: רחוב החלוץ 47 „אהל שרה", טלפון 4795

המועצה לשיווק פרי הדר

תל-אביב, דרך חיפה 69 — טלפון 29223

ת.ד. 2590 — מברקים: „ציטרוס“, תל-אביב.

המועצה מרכוזת בידיה את:

- * הפיקוח על הנטיעות
- * הפיקוח על הקטיפ והאריזה
- * שיווק היבולים בת״ל ובארץ
- * החובלה הימית
- * מתן הלואות לפרדסנים
- * מחקר תקלאי והדרכה
- * ההספקה של: חמרים להדברת מזיקים;
ציוד לפרדסים ולבתי אריזה; חמרי אריזה.

אמפא בע"מ

תל-אביב, דרך פתח-תקוה 16
ת.ד. 636 טלפון 61083

סניף חיפה, רח' ביאליק 8, טל. 67201
סניף ירושלים, מייזלר את סובול,
רח' יפו, מול הדאר הראשי, טל. 62966
המפיצים הכלליים של:

אמקור

חברה לתעשית מקררים חשמליים בע"מ
(מיסודם של „הארגז“ ו„אמפא“)

מקררים חשמליים מנועיים
מקררי ספיגה
מקררים מסחריים
ממזגי אויר
מי קרים

*

אמרון

מקלטי רדיו ורדיו-פסטפונים
חלקים אלקטרוניים

„הארגז“ בע"מ

תל-אביב, ת.ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

רח' גבורי ישראל 94, טל. 32251-2-3
אוטובוסים לשרותי התחבורה הצבורית
אוטובוסים מיוחדים לתיירים
מכוניות משא וכלי רכב שונים

מכשירים לגז בשול: תנורים, כירים
ומיכלים (צילינדרים) לגז נפט נוזלי,
מיכלים (גריקנים) וכו'.

רהיטים מפלדה ומאלומיניום למשרדים,
בתי-חולים, ארכיונים וכו'.

חרשת עץ

צריפין ליד רמלה, טל. 961280, 961289
תל-אביב, רח' החרש 7, טל. 32231-2
תיבות מיוחדות מסוג „ברוס“
ארגזי אריזה לפירות וירקות
נגרות בנין, רהיטי עץ וצריפים

שותף ל„אמקור“ בע"מ, ת"א,
מוצרי קרור ומזוג אויר.

